

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Bozkurt Güvenç

TÜRK KİMLİĞİ

Bozkurt Güvenç

TÜRK KİMLİĞİ

KÜLTÜR TARİHİNİN KAYNAKLARI



Remzi Kitabevi



1., 2. Basım: Kùltür Bakanlığı

3. Basım: Remzi Kitabevi, Kasım 1995

ISBN 975-14-0504-1

Remzi Kitabevi A.Ş.

Selvili Mescit S.3 Cađalođlu-İstanbul, 1995

Tel.: 522 0583 - 511 6916, Faks: 522 9055

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Türk Kimliği Üzerine Seçmeler (“Kıssa’lardan Hisseler”)

Bize yakışan: “çeşitlilik içinde birlik” olabilmektir.

– B. Güvenç, Cumhuriyet (Adana), 31 Mart 1992 –

Doğan Avcıoğlu’nun Türkiye’nin Düzeni’nden sonra en önemli kitap.

– Ahmet Tan, Sabah, Eylül 1993 –

Atın bu adamı Köşk’ten – Ortadoğu manşeti, 9 Kasım 1993

*Türk olmaktan utanıyorsanız veya Türk değilseniz,
saygı ve sevgi duyduğunuz milletlerin yanına gidiniz.*

– Bir meslektaşın Mektup, 11 Kasım 1993 –

Çocuklarınız bu kitabı kendilerine adanmış olmanızdan gurur duyacaklardır.

– M. Cemil Uğurlu, Mektup, 2 Aralık 1993 –

Çalışmanın kapsamına hayran kaldım. – R. Davison, Mektup, 15 Mart 1994

Atatürk’ün “Türkiye Cumhuriyeti’nin temeli kültürdür” yargısının kanıtı.

– Adnan Binyazar, Cumhuriyet, 3 Mayıs 1994 –

Güvenç’in mutlaka okunması ve üstünde düşünülmesi gereken kitabı.

– Memet Fuat, Cumhuriyet, 21 Mayıs 1994 –

Anadolu, Asya, İslam, Avrupa, Cumhuriyet! Hangisi? “Hepsiyiz, hepsi biziz!”

– Kemal Doğan, Hamburg (Hürriyet), 19 Kasım 1994 –

Kültür Bakanlığına: “Yılın Kitabı Ödülü” – Dünya Kitap, 1994

Önyargıdan uzak, akla uygun, kapsayıcı, ufuk açıcı, hoşgörülü, birleştirici!

– Konur Ertop, Cumhuriyet, 29 Kasım 1994 –

Sanırım, bu konuda, son dönemde yapılmış en iyi çalışmalardan biri.

– Mustafa Balbay, Cumhuriyet, 22 Ocak 1995 –

*Yazar, geleceğe dönük yorumlarında da yer yer doğrularla yanlışları karıştırıyor ama,
ulaştığı sonuçlar bizce de sahiplenmeye değer...*

– Nevzat Köseoğlu, Türk Yurdu, 89 : 3-22. Ocak, 1995 –

Bilim çevrelerinde ve basınımızda değerlendirilmesi gereken bir ansiklopedi.

– Erdal İnönü, Mektup, 31 Ocak 1995 –

Türkçe konuşan ve kendini “Türk” sayan herkese “Türk” demek gerekir.

– İsa Öztürk, Mektup, 13 Mart 1995 –

*Tanınıp incelenmesi gereken kitap, tartışma olanağı yarattığı için yararlı. Yazar kendi
anlayış ve yorumunu dile getirmiş ama nesnellik sınırlarını zorlamamış...*

– Herkül Millas, Toplumsal Tarih, Mart 1995 –

*Belgeler, çizimler, haritalar, karika-türkler, kutular, resimler, renkli föyler, yayın ve
kaynaklarla, başlı başına bir hazine!*

– Muhsine Helime Yavuz, Cumhuriyet Kitap, 18 Mart 1995 –

Bozkurt Güvenç

TÜRK KİMLİĞİ

KÜLTÜR TARİHİNİN KAYNAKLARI

3. BASIM



Remzi Kitabevi

Çocuklarım
Murat, Zeynep, İsmet ve Çağ'a

İÇİNDEKİLER

Sözbaşı.....	IX
Yeni Basımlara Sözarası: Bir.....	XIII
Yeni Basımlara Sözarası: İki	XV

BÖLÜM	BAŞLIK	SAYFA
<i>Giriş</i>	Kimlik Kavramı: Sorular ve Sorunlar	1
<i>Birinci</i>	Türklerin Kimliği: Kim Bu Türkler?.....	19
<i>İkinci</i>	Türklerden Önceki Küçük Asya.....	53
<i>Üçüncü</i>	Turan'dan Rum Diyarına Türk Göçü	85
<i>Dördüncü</i>	Rum Diyarı <i>Turchia</i> Oluyor	121
<i>Beşinci</i>	Osmanlılar ve Türkler: Kim Kimin Kimliğinde?	163
<i>Altıncı</i>	Kimliğini Arayan Türk Devrimi.....	221
<i>Yedinci</i>	Dünya'daki Türk İmgeleri.....	283
<i>Sekizinci</i>	Geleceğin Türk Kimliği: Öneriler ve Öncelikler	329
	Sözsonu	353
<i>Dokuzuncu</i>	EKLER BÖLÜMÜ.....	359
	§ 90 İçindekiler	359
	§ 91 Belgeler	361
	§ 92 Çizimler	368
	§ 93 Haritalar	368
	§ 94 Kısaltmalar.....	370
	§ 95 A Karika-Türk'ler.....	371
	§ 95 B Kutular	371
	§ 96 Resimler.....	373
	§ 97 Sorunlar	376
	§ 98 Tablolar.....	377
	§ 99 Yayınlar	378
	§ 100 Dizin.....	411

SÖZBAŞI

Her Kitabın bir Öyküsü var

İnsan ve Kültür kitabımın (1972) baskısından sonra, kimi dostlarım "Türk Kültürü ne zaman?" diye sormaya başlamışlardı. İnsanbilimin, daha genel olarak bilimin gücü, güvenilirliği ve güzelliği "öteki"ni incelemekten kaynaklanır. Doğayı ve dünyayı incelemek görece kolaydır. Güç olan, insanın kendi öz varlığını araştırması, ünlü deyimle, "kendini bil"mesidir. Bu yüzden, Türk Kültürü ile ilgili dilekleri "İlerde, yakında, zamanı gelince" gibi yuvarlak ve belirsiz yanıtlarla geçiştirmeye çalıştım durdum. Böyle bir serüvene hazır değildim; ne zaman hazır olacağımı da doğrusu bilemiyordum.

Octavio Paz'ın (1978) Yalnızlık Dolambacı'na yazdığım coşkulu Önsöz'de, topu şairlerimize atmış; "Böylesine çetin bir işin üstesinden ancak dipnot, kaynak vermek zorunda olmayan şairler gelebilir" demiştim. Japon Kültürü'nün (1980) sonraki basımları konuyu yeniden gündeme getirince, Nurettin Fidan gibi birkaç dostum "Türk Kültürü"nü her fırsatta hatırlatmaya başladılar.

Hindistanlı insanbilimci Sirinivias, Batılı meslektaşlarıyla yaptığı bir söyleşide, uygun zaman konusunda aradığım ışığı şöyle yakıyordu:

Her insan en az bir kez doğar. Onlardan küçük bir bölümü yabancı toplum veya kültürleri tanıyıp tanıtarak ikinci kez doğar, bizim gibi İnsanbilimci olur. Ama bizlerden çok azı, bununla da yetinmeyip, kazandığı gözlem gücü ve deneyimle kendi toplumunu incelemeye girer ve üçüncü kez doğar. Sizleri, son adımı da atıp üçüncü kez doğmaya çağırıyorum. Kolay değil ama denemeye değer (Myerhof 1978 Victor Turner'in Önsözü.)

Japon Kültürü kitabımla ikinci kez doğduğuma göre üçüncü aşamayı deneyebilirdim. Türk Kimliği başlığını taşıyan bu araştırma, insanbilim açısından Türk kültür tarihine "bir giriş denemesi" sayılabilir. İnsanbilimin temel ilkeleri olan bütüncülük ve kültüraşırı yaklaşım, başlangıçtan günü-

müze, insan ve kültür olgusuna, dışardan bir gözlemci gibi yani – değer yargısı vermeden – yaklaşmayı gerektirir. Nice başardığımı bilemiyorum, ama bunu yapmaya çalıştığım için "deneme" diyorum.

Yaklaşık dört bin yıllık bir tarih dört yüz sayfada nasıl anlatılabilir? Doğayı ve çevreyi, ekonomi ile teknolojiyi, eğitimi ve günlük yaşamı, sağlığı-hastalığı, savaşı-barışı, siyaseti-dini, bilimi ve sanatı, konuların uzmanı olan tarihçilere ve bilgelere bırakınca, yalnızca bir "giriş denemesi" kaldı geriye. Bilgi hazinesine çok da yeni şeyler katmayan bu çabayla, uzmanlık alanları arasında sıkışıp gölgede kalmış bazı tarihi gerçekleri gün ışığına çıkarmaya, biz Türklere kim olduğumuzun öyküsünü sunmaya çalışıyorum.

Kimdir Türkler? Günümüzün "Kimlik sorunu veya bunalımı" bu soruya verdiğimiz çeşitli ve çelişik yanıtlardan kaynaklanır. Oysa, Turanlısı, Müslümanı, Anadolulusu, Rumelilisi, Sünnisi, Alevisi, Doğulusu, Batılısı, Alatürkçüsü ve Şeriatçısı ile hepsi biziz. Ama kimliğimizi, yani kültür tarihimizi bilmiyoruz. Köklerimizi arayıp buldukça kendimizi tanıyacağız; kendimizi tanıdıkça, umuyorum ki, karşıt gördüğümüz ötekileri bağışlamayı öğreneceğiz.

Tasarladığım Türk Kültür Tarihi, dünyada "kimlik bunalımı"nın yaygınlaştığı; ülkemizde ise "Türk-İslam Sentezi" ideolojisinin tartışıldığı 1980'li yıllara rastladı ve adını çağından aldı. Kimlik kavramı, böylece, Hititlerden ve Turan'dan günümüze, araştırmanın ortak paydasını oluşturdu.

Teşekkürler...

Üniversite araştırma fonlarından istediğim mali desteği alamadım. TTK yönetimi ise önerime ilgi göstermedi. İlk maddi katkı İstanbul'daki Amerikan Araştırma Enstitüsü (ARIT)'nden geldi. Washington'daki Smithsonian'a bağlı Uluslararası Wilson Merkezi ise, "Çağdaş Türk Toplumunun Kültür Temelleri" başlıklı önerimi kabul ederek, bir yıl süreli araştırma bursu verdi. Hacettepe Üniversitesi'ndeki görevimden ancak ücretsiz izinle ayrılabilirdim. Wilson Bursu, Amerikan Kongre Kütüphanesi'yle Ulusal Arşivlerinden yararlanma olanağı sağladı. Ortaya çıkan eserin kuramsal çerçevesi böyle çatıldı; araştırmada kullanılan başlıca yabancı kaynaklar böyle toplandı.

Son aşamada, kişisel bazı şükran borçlarımı dile getirmeyi görev sayıyorum. İlk ARIT desteğini sağlayan, Abdullah Kuran'a; Wilson Bursu'na adaylığımı destekleyen meslektaşlarım Esin Atıl, Doğan Kuban, Talat

Tekin, Ercüment Kuran, Frank Stone ve Tom Skovholt'a; önerimi değerlendiren ve destekleyen Wilson Merkezi'nin yöneticileri Ann Sheffield ile kuramsal çerçeveyi geliştirmeme yardımcı olan Prosser Gifford'a; elimdeki kaynakları değerlendirmek için açtığım "Türk Kültürü" seminerlerine katılarak katkıda bulunan öğrenci ve meslektaşlarıma; Osmanlı minyatürlerini sağlayan Serpil Bağcı'ya; belge arama, kaynak tarama işlerine yardımcı olan Suavi Aydın'a; haritaları çizip uyarlayarak yayına hazırlayan kardeşim Kaya Güvenç'e; bilgisayara geçme niyetimi destekleyerek yazım işini hızlandıran Bilkom genel müdürü Vural Yılmaz'a; idari görevimden ayrılma dileğimi anlayışla karşılayan Üniversite ve fakülte yöneticilerine; Alman ve Avusturya kaynaklarını bulup çeviren Dr Erdoğan Firuzbay'a; baskıya hazırlanan metni okuyup eleştiren, yanlışlarımı düzelten, gösteren meslektaşlarım Profesör Şerafettin Turan ile Profesör Taner Timur'a; Cumhuriyet dönemi karikatür arşivini açan ve seçime yardımcı olan Turgut Çeviker'e; kitabın yayımıyla ilgilenen kurum ve yayınevlerine; çalışmayı bir araştırma projesi olarak destekleyen Kültür Bakanlığı yöneticilerine, yayımı gerçekleştiren Yayınlar Dairesi ile basım işlerini üstlenen Tisamat çalışanlarına, son provaları okuyup düzelten Zeynep Ersavcı ile Gültekin Özdemir'e, evdeki çalışma ortamımı kuran ve özveriyle sürdüren eşim Meldâ'ya gönülden şükranlarımı sunarım.

Onların desteği, inanç, sabır ve hoşgörüsü olmadan bu çalışma kuşkusuz gerçekleşemezdi. Gerçi yazarlara ait bazı sorumlulukların hiç kimseyle paylaşamayacağını biliyorum ; ama – günahlarla sevapların tartıldığı – son yargılamada, bazı kusurların belki de bağışlanacağını umuyorum. Umutluyum; çünkü aklı başında çoğu kültür tarihçisinin kolayca göze alamayacağı, çılgınca bir serüvene kalkıştığımı görüyorum.

Böyle bir deneme, ancak ikinci ya da üçüncü baskılarında yapılacak düzeltmelerle, gelecek kuşaklara kalacak olgunluk / saygınlık düzeyine erişebilir. Olumlu ya da olumsuz ne kadar çok eleştiri gelirse, eser amacına o ölçüde yaklaşmış olacaktır, diye düşünüyor; okurların yakın ilgisini bekliyorum. Beğendiklerini dostlarına söyleyip, yapıcı eleştirilerini yazara iletme zahmetine katlanacak değerli okurlarıma içten teşekkürlerimi sunuyorum.

Bozkurt Güvenç

Yeni Basımlara
SÖZARASI BİR

Türk Kimliği basıldı dağıtılıyor, kitapçılara ulaştı ulaşıyor, rafa çıktı çıkıyor, derken, nasıl oldu bilemiyorum, kitap birden tükeniverdi. Arandığında bulunamaz oldu. “Tezgâh altına düştüğü” söylendi, bir süredir yayıncı diliyle “yok sattı”

Emeği geçenlerin böylece aklanan ortak çabası, okuyucunun gide-rek artan ısrarlı isteği, ikinci baskı kararını çabuklaştırdı. İçeriğe eğilecek yeterli zamanı bulamadım. Bazı dizgi ve baskı yanlışlarını düzeltmekle yetiniyorum.

Hükümetimizin açtığı ekonomik önlemler paketi, basımevinin seçimini de belirledi. Yeni basımın ilki kadar özenli ve güzel olmasını umutla beklerken, Türk okuyucusunun ilgisini, desteğini, düzeltmelerini şükranla anmak isterim: Kitaba büyük ödülü onlar verdiler.

Bozkurt Güvenç
Çankaya 20 Temmuz 1994

Yeni Basımlara SÖZARASI: İKİ

Türk Kimliği'nin ikinci baskısı da, kitapçı rafına yerleşme, vitrine çıkma fırsatı bulmadan, kitapçı deyimiyle, "yok satarak" tükendi. Şimdi üçüncü baskı hazırlıkları yapılıyor. Okurlarımın gösterdiği ilgi ve verdiği büyük ödülden dolayı kuşkusuz mutluyum. Ancak bazı özel şükran borçlarımı ödeyemesem bile yine de dile getirmeliyim :

Kitabı inceleyerek eksik ve yanlış harf baskılarını bulan Petek Çakar'a; bir resimaltı yazısındaki künye yanlışını düzelten Doç. Ratıp Kazancıgil'e; Arapça hatalarımı düzeltip kaynaklar öneren Prof. Memduh Yasa'ya; eleştirilerini yayımlayan Nevzat Köseoğlu ile Herkül Millas'a; olumlu değerlendirmelerini mektupla bildiren Özden Tok'er'e; Eleştiri ve kaynakça önerilerini gönderen Prof. Erdal İnönü'ye; kitaba bir "*İsimler Dizini*" eklenmesini öneren Dr. M. Cemil Uğurlu'ya; tanıtma yazıları yazan Ahmet Tan, Adnan Binyazar, Memet Fuat ve İsmet Bozdağ, Konur Ertop, Muhsine Helime Yavuz'a; Radyo ve TV programlarıyla kitabı tanıtmaya çalışan TRT Kurumu'na;

Yayımcıya verilen "*Yılın Kitabı Ödülü*"nün onurunu yazarla paylaşan ve telif hakkını serbest bırakan Kültür Bakanlığı Yöneticileri'ne;

Kitabı okuduktan sonra veya yazılanlara bakarak övgü ve beğenilerini dostlarına söyleyen, eleştiri ve yergilerini yazara iletme zahmetine katlanan bütün okurlarıma;

Üçüncü basıma eklenen renkli dıaların orijinallerini sağlayan Sayın Şakir Eczacıbaşı ile *The Turkish Landscape* adlı tanıtma kitabındaki fotoğrafların yayımına izin veren Turizm Bakanlığı'na;

İlki kadar özenli bir yeni basımı gerçekleştiren Remzi Kitabevi'ne
Teşekkürlerimi sunarım.

Tarihi ve kültürel gerçekler matematik kesinlik taşımadığı için, eleştiri ve önerilerin tümünü bu baskıda yerine getiremedim ama bir bölümünü dikkate almaya, gücüm yettiğince bir şeyler yapmaya çalıştım. İlerde yapılacak yeni baskılarda, öze ilişkin bazı düzeltmeler için gerekli ve yeterli zamanı bulacağımı umuyorum.

Bozkurt Güvenç
Gaziosmanpaşa 10 Mayıs 1995

Giriş

KİMLİK KAVRAMI : SORULAR / SORUNLAR

*Kimiz, kimlerdeniz,
nereden gelmiş, nereye gideriz?*
– Gauguin –

★

*Geleneklerimizden dolayı:
Herkes bilir kim olduğunu!*
– Damdaki Kemancı –

★

*Kardeşime k a r ş ı ben,
Yeğenimize k a r ş ı kardeşim ve ben,
Yabancıya k a r ş ı yeğenim, kardeşim ve ben!*
– Arap Sözü –
(Gellner 1981: 69)

★

Tarih, insanlığın en tehlikeli icadıdır.
– Paul Valéry –

★

*Okullarda öğretilen tarih dersleri:
Övünme, gurur ve küstahlık getirdi.
"Herkes haksız, sadece biz haklıyız" inancını besledi.
Öğrendiklerimizin çoğunu unutmaktan başka çare yok!*
– Herbert Buttenfield (Tarihçi) –

★

*İspanya'nın kültür kimliğini
söylemek hiç de kolay değil !*
– Jorge Semprun –
(İspanyol Kültür Bakanı)

★

*Aşk, dostluk, saygı değil
insanları birleştiren...
bir şeye duyulan ortak nefret.*
– Memet Baydur –
(Çehov'un Defterleri'nden aktaran)

★

§ 01 Kimlik Konusu ve Kavramı

Kimlik nedir? Ne tür kimlikler var? Kimlik ne zaman, nasıl sorun oldu? Çağdaş yazarlar neden "kimlik"ten söz ediyor? Çağdaş insanın yitirdiği kimliği araması gelip geçici bir moda mı?

En yalın tanımıyla kimlik, kişilerin, grupların, toplum veya toplulukların "Kimsiniz, kimlersiniz?" sorusuna verdikleri yanıt ya da yanıtlardır. Bir telefon konuşmasında kendisini "Ben, Ahmet Demircioğlu" diye tanıtan kişi, Demirciler soyundan ya da ailesinden, Ahmet olduğunu söylemektedir. "Hangi Ahmet?" sorusuna karşılık olarak "Doktorun kardeşi" ya da "Reis Veysel'in ağbisi" yanıtını verebilir. Bu, bildiğimiz, tanıdığımız bir Ahmet'tir. Yeterlidir. Tanımadığımız bir Ahmet'in kimliğini, kim olduğunu daha yakından öğrenmek isteseydik, belki de, memleketini, mesleğini, yaşını, işini, tuttuğu partiyi, üye olduğu dernekleri, okuduğu gazete ve dergileri, dostlarını, beğendiği yazarları, yakınlık duyduğu politikacıları, okul arkadaşlarını, eşini, çocuklarını, malını mülkünü, bankasını vb bilgileri edinmek isterdik. Ya da Ahmet kendini tanıtmak için, Müslüman ve Türk olduğunu belirtmek gereğini pek duymadan, bütün bu bilgileri bize verirdi. Ahmet adı onun Müslüman, Demircioğlu soyadı ise Türk olduğunu açıklıyordu.

Bu türden kimliklerimizde, bizi ötekilerden ayıran nitelik ve özelliklerden çok, bazılarıyla ortak olduğumuz değer ve ilişkilere yer ya da öncelik veririz. Ancak, bilerek bilmeyerek, kimlerden yana ya da kimlerden olduğumuzu belirlerken, kimlerden olmadığımızı ya da kimlere karşı olduğumuzu da söylemiş oluruz. Hatta, kim olduğumuzun ve varlığımızın bilincine, kimlere karşı olduğumuzun bilgisi ve yardımıyla varırız. Bu evrensel karşıtlığı, Arap atasözü şöyle dile getiriyor:

Kardeşime k a r ş ı Ben,

Yeğenimize k a r ş ı kardeşim ve Ben,

Yabancıya k a r ş ı yeğenimiz, kardeşim ve Ben.

Özetle, hemen herkesin herkese karşı olduğu bir dünyada yaşıyoruz. Kimlik konusu ve sorununun örtük boyutu bu karşıtlıkta saklı-

dır. Kişinin kimliği biraz da kimlere karşı olduğu ile bilinmektedir. Konuyu inceleyen insanbilimci Lévi-Strauss, bu evrensel gerçeği “Ego versus autre” (Ötekilere karşı ben) ilkesiyle dile getiriyor.

Aile dışındaki toplulukların, “Kimsiniz, kimlersiniz?” sorusuna verdiği yanıtlar, onları aileye ve birbirlerine yaklaştıran ya da ondan uzaklaştıran bir soy sop ya da tarih bilinci olabilir. Kişi ve grupların bu tür sorulara verdiği yanıtlar, kültüre, toplum yapısına, dünya görüşüne bağlıdır. Yanıtlar, zemin-zamana, durum ve koşullara, çevrenin beklentilerine, olayların gidişine göre değişebilir. Kimi Altaylı, kimi Müslüman, kimi Alevi / Bektaşî, kimi aslen İstanbullu, Vanlı, Çerkez, Gürcü, kimi köylü, Tahtacı, Türkmen ya da Yürük olduğunu söyler! Bunların hepsi birden kişilerin tarihi ya da kültürel kimlik seçimleri, seçenekleridir.

Yukardaki örnekler, kimlik türlerini de sergiliyor:

- *Bireysel Kimlikler*

Kişiyi ötekilerden ayırmak için, kurumlarca verilmiş bireysel kimlikler; herkesin cebinde, iş yerinden aldığı çalışma, trafik polisinden aldığı sürücü, bankadan aldığı para-kredi kimlikleri (kartları) var. Bunlara, kısaca “bireysel kimlik” diyebiliriz.

- *Kişisel Kimlikler*

Kişilerin üyesi bulunduğu kurum ve kuruluşlar, dernekler, kulüpler ve okullarla gönüllü, duygusal veya mesleki ilişkilerini gösteren psikososyal veya kişisel kimlikleri de vardır. Bu tür kimlikleri bireysel kimliklerden ayırmak için, “kişisel kimlik” diyebiliriz. Bunların resmi bir belgesi (kartı / kanıtı) olabilir, olmayabilir de.

- *Ulusal-Kültürel Kimlikler*

Nüfus kütüğündeki soy sop ilişkileriyle, kişiye özgü ad, cins, evlilik, askerlik, sabıka bilgilerini bir araya getiren kimliklerimiz de vardır. Yurtdışına çıkarken almak ve kullanmak zorunda olduğumuz pasaport, resmi ve ulusal bir kimliktir. Ahmet Demir veya Hatice Bakır olduğumuz için değil de, Ay-Yıldız simgeli Türk pasaportu taşıdığımız için, yabancı ülkelerin çoğuna giderken vize alırız. Bu kimliğe, ötekilerden ayırmak için “ulusal kimlik” denir.

Bunların hepsi bir tür kimliktir. Birbirine benzemekle birlikte, birbirinden farklı işlevleri vardır. İnsanların, bu tür kimlikleriyle ilişkileri, yakınlık ve uzaklıkları da oldukça farklıdır. Şimdilik şu kadarını

vurgulayalım ki, insanın, burada saydığımız ya da saymadığımız türden, taşımak zorunda olmadığı başka kimlikleri de olabilir. İnsanın birden çok kimliği vardır: sosyal kişilikleri, rolleri ve statüleri gibi. Kimlikle ilgili temel soruyu geçen yüzyılın ikinci yarısında yaşayan ünlü ressam Gauguin (Tahiti’de yaptığı bir tabloya verdiği adla) sormuştu:

“Kimiz, kimlerdeniz; nereden gelmiş nereye gideriz?”

O gün bu gündür, İnsanoğulları aynı soruyu kendilerine soruyor, yanıtlamaya çalışıyorlar. Yanıtlar, kişiden kişiye, toplumdan topluma, zamanla değişiyor, ama soru aynen kalıyor.

Geleneksel toplum ve topluluklarda kimlik bir soru veya sorun değildi. Töreler, gelenek, görenekler, kişilerin kimliğini belirliyordu. Gauguin’in çağdaşı olan Ukraynalı Yahudilerin kültürünü yansıtan *Damdaki Kemancı* müzikalinin bir güftesi bu gerçeği şöyle dile getiriyordu:

Geleneklerimizden dolayı (bizde)

Herkes bilir kim olduğunu!

Geleneksel, küçük toplumlarda yaşayan insanların elbet kimlikleri vardı ama kimlik sorunları yoktu. Sosyal-kültürel değişmelerin yayılıp hızlanmasıyla, kişilerin kimlik kavramı, seçimi ya da özdeşimi bir sorun oldu çıktı. Çünkü kimlik – ilk ve son çözümlemede – bir kültür sorunudur.

Buna karşılık, kim olduğunu unutan ya da şaşırان Oidipus ve Elektra gibi mitoloji kişileri, klasik *tragedia*’nın kahramanları olmuştu. Törelerin her şeyi meşru (yasal) kıldığı çağlarda söylenmiş öyküler, masallar, destanlar, kimliğin korunmasını öğütüyor. Bir kaza veya savaş bunalımından sonra, kimliğini şaşırان ya da yitiren kişiler, çağdaş sinema ile tiyatronun ilgiyle izlenen konuları olmuştur.

Törelerin değişmesi, değişmelerin ivme kazanmasıyla bireyler, zümreler hatta toplumlar yitirdikleri kimliklerini aramaya başladılar. Çağdaşlaşma ya da değişme sorunlarının çoğunda olduğu gibi, konuyu gündeme getiren yine Fransızlar oldu. İnsanbilimci Claude Lévi-Strauss’un Collège de France’ta 1974-75 yıllarında yönettiği disiplinlerarası Kimlik (*L’Identité*) Semineri tutanaklarının yayımlanmasından sonra (Lévi-Strauss 1977), konu Fransa’da ve öteki ülkelerde tartışılmaya başlandı. Çağdaş Çek yazarlarından Milan Kundera,

“Kimlik sorunu, insanın kendi varlığıyla ilgili karmaşık ve çetin tutumundan kaynaklanıyor” diyordu.

İnsanoğlu’nun kendini, kimliğini araması günümüzün olgusu ama bu pek de gelip geçici bir modaya benzemiyor. Teknolojik gelişmeler sürdükçe, toplumlar, kültürler değiştikçe, İnsan sanki bu sorunla uğraşacak gibi görünüyor. Çağdaş insan kimliğini arıyor; çünkü kendisine verilen kimlik kartlarına razı değil. Kendi kimliğini (ne’liğini) aramak, bulmak; kendi seçtiğini kullanmak; “Ben şuyum ya da değilim” demek özgürlüğüne kavuşmak istiyor.

Çağımızın egemen rüzgârları bu yönlerde esiyor, bireyleri, grupları, toplumları etkiliyor.

Ş 02 Bireyler, Toplumlar ve Kimlik Seçimleri

Bireysel, kişisel, resmi-ulusal, tarihi-kültürel kimliklerimiz arasındaki farklar ve benzerlikler nelerdir? Kişilerle toplumların varlık bilinci ile kimlik seçimleri arasında nasıl bir ilişki ya da çelişki var?

Bireysel kimlikler, kişiyi ötekilerden ayırdığı için önemli sorunlar yaratmaz. Ad benzerlikleri, fotoğraf, doğum yeri, yılı, iş güç bilgileriyle açıklığa kavuşur. Kişisel kimlikler isteğe göre seçilip değiştirilebildiği için sorun yaratmazlar.

Çağımızın kimlik sorunu, kişi, grup ve toplulukların resmi-ulusal (milli) ve tarihi-kültürel kimliklerinde ortaya çıkıyor. Yani insanları ayırdığımızda değil de birleştirmeye çalıştığımızda... Hatta, sorunu ilk kez tanımlayanlardan Eliade’a (1971) göre, “Köklere duyulan özlem” ya da çağdaş kimlik arayışı, “resmi-ulusal tarih ile evrensel tarih arasındaki uyumsuzluktan kaynaklanıyor.” Üyesi olduğu toplum, vatandaşı olduğu devlet, kişiden yalnız yasalara uymasını, ülke çıkarlarına hizmet etmesini istemekle yetinmiyor; ülkenin resmi tarihine, ülküsüne, mitoslarına inanmasını, resmi kimliğini üniforma gibi, övünçle, inançla ve sorgu sualsiz taşımasını bekliyor. Bu beklentiye uymayanları, çalışma, seyahat ve sosyal güvenlik haklarından hatta pasaport gibi resmi vatandaşlık kimliğinden yoksun bırakabiliyor. Bireyler de, sonuç olarak, kimlik seçme özgürlüklerini başka kişilere, zümrelere, kurumlara, devlet gücüne karşı savunmak zorunda kalabiliyor.

Milli devlet ideolojisi etnik ya da tarihi köken farklarını dikkate almadan, bütün vatandaşlarını tek bir kimlik çatısı altında, "ulusal kimlik"te birleşmeye zorluyor. Başka bir deyişle, Eliade'ın söylediği gibi, tarihi-kültürel kimlikle, resmi-ulusal kimlik her zaman uyumlu ya da özdeş olmuyor. Bu tür farklar, kişi ve grupları, devlet gücüne veya sosyal baskıya karşı direnmeye, resmi ideolojilerin aracı olan tarih verilerinin değiştirilmesine, yeniden yazılıp yorumlanmasına yol açıyor. "Kimlik bunalımı" adı verilen çatışma böyle başlıyor. Valéry ile Buttenfield'in eleştirdiği resmi tarihler bu koşullarda yazılıyor. Kişiler de, hemen yanı başında, kendi Ego'sunu (*Ber'liğini*) tanımlayacağı ötekini buluyor. İnsanbilimci Lévi-Strauss'un (1967), "Ötekilere karşı Ben" (*Ego versus autre*) adını verdiği evrensel yapı veya karşıtlık ilişkisi böyle – doğmasa da – yaşıyor, yayılıyor. O kadar evrensel ya da işlevsel ki, ötekiler olmasaydı, kişi onları yaratır, onların karşısında yer alırdı – kendi kimliğini bulmak, tanımlamak, korumak için.

Birey ile onun bireysel kimliği arasındaki ilişki, zamanla değişse de, genellikle bire birdir. Kimse çıkıp bu kimliği zorlayamaz, kolay kolay değiştiremez. Oysa kişinin birden çok kişisel kimliği olabilir. Kişi, bu seçme özgürlüğünü, tarihi-kültürel kimlik seçiminde, gerekiyorsa, resmi-ulusal kimliğine karşı da korumak, sürdürmek ister. Sonuç olarak, toplumun bireyleri, grupları, zümreleri birbirinden farklı kimlik seçimlerine sahip olabilir. Seçtiği kimliği koruyabilmek için siyasi sığınma hakkını kullanabilir. Çok zorlandığı durumlarda, insanlığını hatırlayıp dünya vatandaşı olduğunu bile ilan edebilir. Çok sayıda birey ve grupların farklı kimlikleri seçip benimsemesi, ulusal varlığa değilse bile, ulusal (resmi) ideolojiye ters düşebilir, birlik duygusunu kaygılandırabilir. Ulusal / toplumsal varlık bilinci, birlik / beraberlik ister. Çağımızda sık sık duyulan "Birlik ve beraberliğe her zamandan çok muhtaç olduğumuz" sloganları, resmi ideolojinin kimlik sorununa, kimlik arayışlarına yanıtıdır. Bu tür sloganlar, ideolojinin varlık bilinci ile kimlik arayışı üzerindeki örtülü fakat etkili baskısını yansıtır.

Bireyler ve gruplar, "birlik" (Vatan, Millet, Sakarya) çağrısını saygıyla ve sessizce dinlerken, kimliklerini aramayı sürdürürler. Kimlik bunalımının ya da daha barışçı adıyla kimlik sorununun çözümü belki de çoğulculukta, çeşitlilikte yani demokrasidedir. Başka bir deyişle,

*Çeşitlilik içinde birlik veya
Birlik içinde çeşitliliktedir.*

Ne var ki, ulusal devletin varlık felsefesi ile bilinci (ideolojisi), bu gerçeği göğüslemeye henüz hazır olmayabilir. "Yurtta Barış Dünyada Barış" sloganını benimseyen barışçılar, milli birliği tehdit etmekle, ayrımcılıkla suçlanabilir. Bu yüzden, tarihi-kültürel kimlik arayışları, kimi ülke ve toplumlarda, devlet varlığına karşı, devlet gücünün karşı tezi gibi görülür. Devletin, hükümetlerin varlık sorunu olur. Uzlaşmayla çözümlenemezse siyasi bunalımlara dönüşebilir.

§ 03 Toplumsal Kişilik, Kimlik ve Ulusal İmge (İmaj)

Toplumsal kimlik bilincinin toplumsal kişilik ve ulusal imaj (imge) ile nasıl bir ilişkisi vardır?

Kimlik ya da varlık bilinci, toplumsal kişilik (karakter) yapısı ve dünya görüşü ile kuşkusuz ilişkilidir. İlişkilidir ama özdeş değildir. Kimlik tartışmalarının gözlemlenen sonucu olarak, son yıllarda, özellikle ülkemizde, "kişilik" (karakter) yerine "kimlik" kavramı kullanılır olmuştur. Kişilik, sosyal varlığın kendine özgü davranış özellikleridir. Nesneldir. Karşılaştırmalıdır. Dışardan görüldüğü gibidir. Oysa kimlik, insanın kendisini nasıl algıladığı, kimle özdeşleştirdiğidir.

Bu anlamda kimlik özdeşimi de, kişilik özelliklerinin dışa vurma-sıdır fakat kişilik ile özdeş değildir. Otoriter (sert / buyurgan) bir kişilik yapısı, kendisini devletin resmi kimliği ya da Tanrı'nın Buyruğu (emirleri) ile özdeşleştirirken, daha demokratik, çoğulcu ya da hoşgörülü kişilik yapısı, kendisini toplumun çeşitliliği içinde bir öge gibi algılayabilir. Son çözümlemede, her iki tutum da, resmi-ulusal kimlik baskısının artmasına yol açarken, birbiriyle çatışan bir kişilik yapısı içinde olabilirler. Bu bağlamda, kimlik konusu (tıpkı toplumsal kişilik veya karakter olgusu gibi) bir kültür sorunudur. Şöyle ki, buyurgan yönetimlerden demokrasiye geçilirken, toplum katlarında yeni kimlik arayışlarının ortaya çıkması doğaldır. Arayış aslında yeni bir olgu değil, baskının kalkması sonucu, bilinçaltının derinliklerindeki birikimin canlanması, dışarıya vurmasıdır.

Toplumsal kişilik (karakter) yapısı, nesnel, gözlemlenebilir bir gerçeklik alanı olarak anlaşılırsa, kimlik, bu gerçekliğin dışa vurması;

ülke veya toplum imajı (imgesi) bu gerçekliğin, dışardan ve yabancılarca algılanmasıdır. İşte bu bağlamda, kimlik ile imaj özdeş değildir. İmaj varlığın dışardan algılanması, kimlik ise varlığın kendi kendisini tanımlamasıdır. Bu iki kavram birbirini etkilemekle birlikte özdeş değildir; karıştırılmamalıdır. Öyleyse kimlik ile imge (veya imaj), aynı toplumsal-kültürel varlığın iki yüzü gibidir. Ancak bütün bunlar göreceli kavramlardır. Genellikle kişilik ve imgeler, belli özellikler kümesinden oluşurken, kimlik alanında büyük çeşitlilikler görülür. Kişilik, imge ve kimlik birbirinden bağımsız olarak değişebilir. Bu tür tartışmaların bir kör döğüşüne dönmesinin asıl nedeni yakın kavramların birbirine karıştırılmasıdır.

Ş 04 Kimlik Arayışı: Tarihilik ve Tarihsizlik

Toplumsal-kültürel kimlik arayışının tarih bilinci ya da tarihsizlik ile ilişkisi kurulabilir mi? Okullarda, ulusal kültürün korunması ve tanıtılması amacıyla tarih öğretimine bunca önem ya da öncelik verilmesine karşılık, neden hâlâ kimlik sorunları görülüyor – ülkelerin çoğunda?

Kişiler / toplumlar tarihlerini biliyor, benimsiyorlarsa, mantık açısından, kimlik arayışı veya sorunu olmaması gerekir. Kişi, toplumun tarihini biliyorsa, "Kimsiniz, kimlerdensiniz?" sorusunun yanıtlarını da biliyor demektir. Herkes kimliğini biliyorsa, kimlik neden sorun olsun ki? Ancak, toplumun tarihi – ya da tarihleri – yazılmamışsa, yazılanlar okunmuyorsa; okunanlar anlaşılamıyor ya da benimsenmiyorsa orada talihsiz bir durum: "tarihsizlik" var demektir. Gerçekten talihsizlik, çünkü nerede tarihsizlik varsa orada bilinmeyenleri arama çabası; kimlik sorunu var demektir. Bireyler, gruplar kimlik sorusuna verdikleri yanıtlarda anlaşıyorlarsa, ya çatışacaklar ya da kendilerini sakınacak koruyucu liderlere sığınacaklardır (Vassaf 1984). Özetle, kimlik ve varlık bilinci için kültür tarihi gerekli fakat yeterli değildir. Onun, okunur, anlaşılır, inandırıcı olması da gerekir. Öte yandan, toplumun kültür tarihi yazılmamışsa, kimlik bunalımı ya da arayışı kaçınılmaz olmaktadır. Günümüzdeki "*Tarihin Sonu*" tartışmaları buradan çıkıyor.

Resmi veya ulusal ideolojiye uygun tarihler, "Biz kimiz?" sorusunu yanıtlamaya elverişli değildir. Sultanlar, savaşlar, şehit kanıyla ya-

zılmış milli tarih anlayışı (Şair Tevfik Fikret'in "*Tarih-i Kadim*" şiirinde eleştirdiği), aranan kimliği bulmaya yardımcı olmadığı gibi, kişileri kendi kişisel tarihlerini arayıp bulmaya, hatta yaratmaya zorlayabilir.

Yıllarca önce öğrencisi olduğum bir ortaokulun üstün gayretli tarih öğretmeni, bütün dünya tarihini hatırlanması kolay tek bir formüle indirgeyerek şöyle diyordu:

*"Türktür onlar, bizdendir onlar; girince savaşa:
çekerler kılıçları, yok ederler bütün düşmanları."*

Bakanlık müfettişi, Orta Asya Türklerini bırakıp da, Bizans'ı sorunca, okul yöneticisinin güç günler geçirdiğini hatırlıyorum. Kolaycı öğretmenimiz görevde kaldı; ama kendisinden tarih öğrenemedik.

Resmi okul kitapları ile tarihler, Devlet'in koruyucuları tarafından yazıldığı ya da yazdırıldığı sürece, bu tür yetmezlikler kaçınılmaz olacaktır. Osmanlı Devleti'nin çöküşünü, "Padişahların çocuk, hasta veya deli olması" ile açıklayan dünya görüşü, şu ikinci soruyu hiç sormaz ya da sordurmaz:

"O nasıl bir toplum ya da devlettir ki, yüzyıllar boyunca yalnız çocuklar, hastalar ve deliler padişah olmakta ve görevde kalabilmektedir?"

Böylesine akıl dışı bir toplumda, Padişah'ın akıllı kalması mucize olmaz mıydı? Düşünen, özüne saygılı kimseler böyle bir tarih yorumunu içine sindirebilir mi? Aradığı kimliği yani kendi varlığını tarihte bulabilir mi? Toplumun kendi tarihine yabancılaşması süreci böyle başlar; kimileri başka tarihler arar, kimileri böylesine deli saçması işlerle uğraşmamaya karar verebilir. Her ikisi de sakıncalıdır.

§ 05 Çağdaşlaşma, Uluslaşma Süreci ve Kimlik Arayışı

Kimlik arayışının, çağdaşlaşma ya da uluslaşma süreciyle ne ilişkisi vardır? Ekonomik kalkınmanın, sosyal-kültürel değişimin, kentleşme sürecinin kimlik bunalımına yol açtığı söylenebilir mi?

Sosyal-psikolojik sonuçları açısından kalkınma (gelişme) ya da yozlaşma (çöküş), bilimsel açıyla "değişme", düzenin ya da dengenin

bozulması sürecidir (Wilson 1945). Düzenli, dengeli bir kalkınma süreci ya da deneyimi dünyanın hiçbir ülkesinde yaşanmamıştır. Modernleşme tarihinin mucize ülkesi olarak bilinen Japonya'da bile büyük dengesizliklere, kimlik bunalımlarına yol açmıştır (Güvenç 1992: § 28). Her kalkınan toplumda, düzen ve dengelerle birlikte kültürün değişmesine paralel olarak, kimlik bunalımları, kimlik arama çabaları görülmüştür. Soruyu doğru yanıtlamak için, uluslaşma sürecine eğilmek gerekir. Her ulus kuşkusuz toplumdur; ama her toplum henüz ulus olmayabilir. Başka deyişle, ulus varlığı ile toplum varlığı arasındaki ilişki, bire-bir, karşılıklı ya da simetrik olmayabilir.

İngiliz ve Fransız toplumları, köklü devrimlerden, kanlı iç savaşlardan sonra, ancak iki-üç yüzyılda ulus oldular. Biz Türkler daha çok Büyük Fransız Devrimi'ni bilir ve konuşuruz. Oysa, İngiliz burjuva (ortasınıf) devrimi, Fransız Devrimi'nden yaklaşık yüzyıl önce 1690'larda gerçekleşmişti. Uluslaşma, Britanya Adaları ile Fransa için belki doğal (kendiliğinden) bir gelişmeydi. Avrupa karasının çoğu toplumları ise kendiliklerinden değil de, İngiltere ya da Fransa gibi bir ulus olma çabası içinde, yani "ulusçuluk" (*nationalism*) ideolojisiyle ulus olmaya çalıştılar (Bz Gellner 1992). Bize gelince, Türkçülük, Kemalizm, Atatürkçülük ve Türk Devrimi bir ulusçuluk ideolojisi olarak incelenebilir. Çağdaş olabilmek için ulus olmak gerekiyordu. 1920'lerin Türk toplumu henüz ulus değildi. Ulusçuluk ideolojisine uygun çabalar sonunda, ilerde ulus olabilecekti. Öteki Müslüman ülkelerin karşılaştığı laikleşme sorunu da kısaca budur. Toplumlar ya geçirdikleri yapısal işlevsel değişmeler sonunda ulus olurlar, ya da ulusçuluk ideolojisine uygun değişmeler içinde ulus olmaya çalışırlar. Toplumbilimci Gökalp'in uluslaşma sürecini nasıl gördüğü, hangi koşullara bağladığı § 11'de anlatılmaktadır (ayrıca Bz Kaplan 1983).

Kısaca, sosyal değişmelerin yarattığı ulus; ya da uluslaşma ideolojisiyle çabalarının yol açtığı yapısal değişmeler söz konusudur. Her iki durumda da geçirilen değişmelerle yaşanan kimlik bunalımı ile kimlik arayışı arasında ilişkiler aranabilir. T. C.'nin kurulduğu yıllarda, Türk halkının okuyabileceği, herkes için yazılmış, kültür tarihleri yoktu. Osmanlı'nın bıraktığı tek tük eserleri okuyabilenlerin sayısı (oranı) da yüksek değildi. Bugün, yazılmış tarih sayısı daha çok olsa da, kültür tarihleri azdır. Napolyon'dan yarım yüzyıl önce Turgot'un (1750) *Dünya Tarihi* yayımlanmıştı. Fransızların ansiklopedi-

leri, bu kaynakları yazan felsefecileri ve bilginleri vardı. Türk Devrimi'nden 70 yıl sonra hâlâ *Larousse ve Britannica*'nın çevirilerini kullanıyoruz. Bu açıdan değerlendirildiğinde, Türk Devrimi'nin bir "kültür devrimi" olduğu görülür. Türk Ulusu bu devrimle uyanmadı; belki ilk kez doğdu. Türk Ulusu yoktu ki uyusun; uyumuyordu ki uyanmış olsun. İlk kez doğan, büyüyen, kimliğini sorup araştırmaya başlayan ulusun önüne konacak, ona kim olduğunu söyleyecek kültür tarihleri henüz yazılmamıştı. Resmi tarihlerde ise bu tür sorular ne soruluyor, ne de yanıtlanıyordu (Bz Behar 1992). Gelişmiş ülkelerin kimlik sorunu, endüstri sonrası teknolojik gelişmelerin yol açtığı bilgi devriminden kaynaklanırken, bizim sorunumuz, doğrudan doğruya *tarihsizliğimize* bağlanabilir. Kuşkusuz, halkımızın uzun ve büyük bir kültür tarihi vardı ama yazılmamıştı.

Kimi Atatürkçülerimiz, devrimlerin 1920 ve 30'lu yıllarda yapıp tamamlandığını savunurken; Beşinci Cumhuriyet'in Anayasa'sını savunan General De Gaulle, "Devrimin sürdüğünü" söylemekten çekinmemiştir. Kimlik sorunları, kültürel değişme ve gelişmelerle yakından ilgiliydi. Ancak, seçilip karşılaştırılan ülkelerin kültür farklarını göz önünde tutmak gerekir. Benzer sorunlar ve sonuçlar, her zaman benzer nedenlerden kaynaklanmadığı gibi; kültür tarihleri, çeşitlik nedenlerin bazen benzer sonuçlara yol açabileceğini düşündürüyor.

§ 06 Tek Bir Kimlik mi, Çeşitli Kimlikler mi?

Ulusal toplumlarda, bir örnek, tek tip kimlik aranması yerine, çeşitli tarihi-kültürel kimliklerin bulunması, hoşgörülle karşılanması daha demokratik olmaz mıydı?

Tek bir kimlik yerine çeşitli kimliklerin hoşgörülle karşılanması, kuşkusuz daha demokratik olurdu. Hatta çok sayıda, çeşitli kimliklerin bir arada, barış içinde varlığını sürdürmesi, kimlik sorununun uzun süreli çözümü olarak önerilebilir. Demokratik toplumlar bu yönde yol almaya çalışıyorlar. Böyle bir çoğulcu yaklaşımın ekonomik, politik önkoşulları vardır. "Birlik içinde çeşitlilik ya da çeşitlilik içinde birlik" söylendiği kadar kolay erişilir bir hedef değildir. Yeni Avrupa Konfederasyonu, belki de ilk kez, böyle bir hedefin erişilebilirliğini

gösterecektir. Ancak hemen belirtilmeli ki, uluslarüstü birlik ideolojisi, bir yandan ulusu oluşturan bölgesel kimlikleri uyandırıp hayata geçirirerek ulusları parçalama eğilimi gösterirken, bu gidişe direnen yepyeni bir (*neo*) ulusçuluğun doğmasına da tanık olmaktadır.

Çağdaş toplumda, laik dünya görüşü ile kökten(din)ci dünya görüşünün yan yana yaşadığını varsayalım. Laik (çoğulcu) görüş, ilke olarak köktenci görüşle barış içinde yaşamaya çalışırken; köktenciler, laikliğe karşı savaş açabilir; laikliği dinsizlik olarak suçlayabilir. Ülkemizin yakın tarihinde, bu görüşü destekleyen ("Şeriat İsterük", "Mektepli İstemezük") örnekleri vardır. Demokratik yoldan iktidara gelen Naziler, Almanya'da demokrasiye son verdiler. Halk desteği ile iktidara gelen Humeyni, Şeriatçı terör rejimini engelleyemedi. Demokratik dünya görüşü ile anti-demokratik dünya görüşünün bir arada var olması kolay değildir. Kişilik (karakter) yapısı, dünya görüşü ve kimlik seçimi arasındaki yakın ilişki (Bz § 03), çok kimlikli ulus tasarımıyla söylendiği kadar kolay gerçekleşmeyeceğini göstermektedir (Bz Gellner 1983: 13).

Farklı kimliklerin bir arada, barış içinde yaşayabilmesi için, daha üst düzeydeki bir varlık çatısı altında uzlaşmaları gerekir. Çok dilli, çok kantonlu İsviçre Federasyonu tarihi, sosyal bir gerçekliktir; ama yeryüzündeki İsviçre'lerin sayısı yüksek değildir. Küçük İsviçre'deki çoğulcu barışın, kıta ölçeğindeki Hindistan ülkesinde kolay sağlanamadığı gözlemlenebilir.

§ 07 Resmi Tarihler Nerede, Neden Aksiyor, Ne Yapılabilir?

Resmi ideolojiye (ülkü-mefkûreye) uygun yazılmış tarihler nerede, neden aksıyor? Resmi tarihler kimlik arayışlarına neden cevap veremiyor? Ne tür sosyal tarihlere gerekseme duyuluyor?

Bu soruyla yeniden, nasıl bir tarih sorusuna dönmüş oluyoruz. Soru'nun yanıtı, tarih felsefesi yapmadan, resmi / ulusal tarihlerin değerlendirilmesini gerektiriyor. Biz Türkler, tarih yazımını, biraz gecikmeli olarak Batı'dan alıp uyarlamaya çalıştık. Oysa, bu serüvene en az iki-üç yüzyıl önce başlamış olan Batılılar, kendi yazdıkları tarihler hakkında hiç de olumlu şeyler söylemiyorlar. Aşağıdaki örnekler Muller'den (1958: 28-29) seçilmiştir.

Örnek 1 Fransız Paul Valéry:

Tarih, insan beyninin icat ettiği en tehlikeli üründür. Yarattığı gerçek dışı düşlerle ulusları sarhoş eder. Yalan yanlış anılar, acılar, büyüklük, üstünlük duyguları aşılır. İnsanları kızdırır, şımartır; çekilmez ve değersiz kılar!

Örnek 2 Tarihçi Herbert Butterfield:

Okullarda öğrettiğimiz tarih bilinen kötülüklerin en kötüsü diyebileceğim, övünme, gurur, bağnazlık ve küstahlık getirdi. "Bizden başka herkes haksız; sadece biz haklıyız" inancını yaydı ve besledi. Buna karşı önerebileceğim tek çözüm, öğrendiklerimizi unutmaktır.

Örnek 3 Bilim Tarihçisi Farrington (Bz 1985):

İyi eğitim görmüş kimi aydınlarda gözlemlenen mistik ve bätül inançlar, tarihi bağlamından kopmuş, gerçek dışı bilgi ve yorumlardan kaynaklanmaktadır.

Türk düşünürü Emin Erişirgil (1957: 16), Türkçe yazılmış tarihlerin daha iyi durumda olmadığını şöyle dile getiriyor:

*"Allah, kimseyi tarihçilerin kitaplarına düşürmesin
– diyesim geliyor!"*

Fransız *Annals* Okulu'nun kurucusu ve sözcüsü Fernand Braudel (1980 ve 1989) ise, sosyal-kültürel tarihlerin yazılabileceğini gösterdi. Bu tarihe, uzun süreli ("*long durée*") *sosyal tarih yaklaşımı* adını verdi. Sosyal-kültürel tarih, saraylarla savaşlar dışında kalan halkın (avam' m, bizde sokaktaki vatandaşın), devlet varlığını omuzunda taşıyan yoksulların, yaratıcıların günlük yaşam öyküsüdür. Oysa, resmi-ulusal tarih yazımında, yoksula, sıradan insanlara yer verilmez.

Nobel Edebiyat Ödülü'nü kazanmış bulunan Meksikalı Octavia Paz (1985: vii-viii), uzun süreli sosyal tarih ile kısa süreli siyasi tarih arasındaki kutuplaşmayı şöyle dile getiriyor:

Kısa süreli tarih, değişimleri vurgularken, uzun süreli sosyal tarih, süreklilikleri yakalar. Şiddetle ihtiyaç duyulmasına karşın, uzun süreli sosyal tarih denemeleri ne yazık ki çok kısır kalmıştır.

Çağımızın yaygın hastalığı olarak kabul edilen kimlik bunalımının, ulusal tarih ile evrensel tarih arasındaki uyumsuzluktan kaynaklandığını düşünen Ellade (1971), çelişkinin ortadan kaldırılmasıyla

kimlik sorununun çözümlenebileceğini önermişti. Türk tarihçisi Berktaş (1987: 25-65) da benzer görüşleri savunmaktadır. (Bz. Alpay-Zürcher Söyleşisi, Alpay 1995.)

§ 08 Türkiye’de Kimlik Arayışları: Kültür Tarihleri

Ülkemizde kültürel kimlik ve kök arayışı ne zaman, nasıl başladı, ne yönde geliyor? 80’li yıllardan önce neden kimlikten söz edilmiyordu? Kimliğimizi son yıllarda mı yitirdik?

Kültür tarihi yazmak gerekmesi, görülen, duyulan, giderek büyüyen tarih boşluğundan kaynaklanıyor. Fazla okumayan halkın tutumuyla besleniyor. Öyle bir boşluk ki, bu satırların yazarı gibi, tarihçi olmayanları bile serüvenlere zorluyor. (Bu konuda Bz Burhan Oğuz’un [1989] *Türk Toplumunun Kültür Temelleri*, 2 cilt.) Oysa kıyısından köşesinden tutup deneyenler, tarih yazma işinin hiç de kolay olmadığını hemen görürler. Ama gene de yazmaktan alamazlar kendilerini. Deneyenlerin sayısı arttıkça, daha iyileri kuşkusuz yazılacaktır.

Türk toplumundaki değişmelerin yarattığı kültür boşluğunu, yani kimlik arayışını ilk görenler yabancı gözlemciler oldu. Tekin Alp (1912), *Jeune* (genç) Türklerin yeni bir “ulusal ruh” aradığını haber vermişti. Makalede, kimlik (*identite*) sözcüğü geçmiyordu; ama o yılların bilim dilinde, ‘ulusal ruh’, bugünkü kimlik kavramına denk anlamda kullanılıyordu. Kimlik henüz dolaşımda değildi. 27 Mayıs Milli Birlik Müdahalesinden hemen sonra, Tachau (1962-63: 165-76), “Türklerin ulusal bir kimlik arayışı içinde olduğunu” söyledi. Aradan geçen yarım yüzyıl içinde Türk Devrimi ile Çağdaşlaşması için yazılanlarla, Türk aydınlarının durumu, sorunları nasıl görüp değerlendirdiği, ileride, Birinci ve Altıncı Bölümlerde izlenmektedir.

Türk aydınının soruna ilgi duyması Fransa’daki “Kimlik Bunalımı” tartışmalarından (1980’den) sonradır. Şu var ki, Türk aydını ve düşünürü, aslında *Gülhane Hattı ve Tanzimat Fermanı*’ndan bu yana, en az yüz yıldır kimlik arayışları içinde idi. Sorun’un sadece adını koyamamıştı. Aranan kimlik, Meşrutiyet, Osmanlıcılık, Hürriyetçilik, Türkçülük, Bağımsızlık, Anadoluçuluk, İnkılapçılık, Çağdaşlık, Cumhuriyetçilik, Turancılık, Demokratik, Kalkınmacılık, Milli Birlikçilik,

Batıcılık, İslamcılık, Laiklik vb sloganlarla dile getirilmişti. Sayılan bütün hareket ve eylemlerin arkasında bilinçli ya da simgesel bir kimlik arama çabası ya da bulma umudu vardı.

Güleç (1992), “kimlik bunalımı” konulu tez çalışmasında, seçtiği Sinanoğlu (1980), Ortaylı (1983), Tunçay (1983), Belge (1983), Özel (1984), Çeçen (1984), Kongar (1984), Anday (1984), Kafesoğlu (1985), Güvenç (1985), Ceyhun (1985), Günyol (1985), İlhan (1986), Yavuz (1987) vd

yazarların görüşlerini karşılaştırdı: 1980-87 döneminde saptanan eğilimlerin, (1) *Anadolucular*, (2) *Türk-İslamcılar*, (3) *Kültür-sentezciler*, (4) *Atatürkçüler* ve (5) *Göçebe kimliğini savunanlar* olarak beş grupta toplanabileceğini önerdi. Ancak kitabın kapağı için seçilen kültürel mekân simgeleri (Roma öreni, Bizans kilisesi, Selçuklu çifte minaresi, göçebe çadırları, Boğaziçi yalısı ve çağdaş kent), incelenen yazarlar kadar anlamlı görüntülerdir.

Ulusal kimliğimizi, 70’li ve 80’li yıllarda yitirmedik – kuşkusuz. Belki daha bilinçli olarak aramaya başladık. Başka deyişle, ulus olma-ya karar verdiğimizden bu yana, ulusal kimlik arayışları içinde bulunduğumuz söylenebilir. Yaklaşık 150-200 yıldan beri, Osmanlı varlığının tükenmekte olduğunu görmüş ya da sezmiş olmalıyız. Biz kabul etmesek de, o varlık tükeniyor, vadesi doluyordu. Yakın bir gelecekte devletsiz (kimliksiz) kalabileceğimizi, yeni bir varlık bulmak için yollara düşeceğimizi görenler, yazarlar oldu. Ülken Hoca’nın *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, yüz yıllık kimlik arayışımızın adı konmamış tarihi sayılabilir.

Özetle, yeni kimliğimizi uzun yıllardır arıyorduk, 1980’lerde de bulmadık, sadece çözümünü aranan sorunun adını koyduk. Tarih araştırmalarını Fransa’da sürdüren Timur (1986), *Osmanlı Kimliği*’ni yayımlayınca, sorunun kavramsal engeli aşılmış, doğru adı konmuş oldu. Adını koyabilmek bilinçlenmenin ilk aşamasıdır. Bu satırların yazarı, aynı yıllarda (1984-86), elinizdeki çalışmanın kuramsal çerçevesini kurup çatısını çatmaya çalışıyordu.

§ 09 Başlıca Kaynaklar

Bu bölümün yazılmasında yararlanılan başlıca kaynaklar:

- Belge, Murat; 1983, *Tarihten Güncelliğe*. İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Eliade, M.; 1971, *La Nostalgie des Origines* (Köklere Duyulan Özlem). Paris.
- Erickson, Erick; 1968, "Psychosocial Identity." IESS, VIII: 61-5.
- Gellner, Ernest; 1983, *Nations and Nationalism*. Cambridge University Press.
- Gellner, Ernest; 1992, *Uluslar ve Ulusçuluk (çeviri)*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Lichtenstein, H.; 1963, "The Dilemma of Human Identity." (Kimlik Çıkmazı ve Sorunsalı). *JAPA* II:173-223
- Tachau, F.; 1962-63, "The Search for National Identity among Turks." (Türklerde Milli Kimlik Arayışı). *Die Welt des Islam*, VIII: 165-76.
- Timur, Taner; 1986, *Osmanlı Kimliği*. İstanbul: Hil Yayını.
- Tekin, Alp; 1912, "Les Turcs à la recherche d'une Âme nationale." *Mercure de France*, V. 47, N. 364.
- Weber, E.; 1979, *Peasants into Frenchmen*. Londra.
- Wheelis, A.; 1958, *The Quest for Identity* (Kimlik Arayışı). New York: Norton.

Metinde geçmiş olup da burada bulunmayan
yazar ve yayın künyeleri için Bz Ekler,
Genel Kaynakça'ya (§ 99).

Birinci Bölüm

TÜRKLERİN KİMLİĞİ KİM BU TÜRKLER?

*Eskiçağın Anadolu'su sunulmadan,
Türkleşen ve İslamlaşan Anadolu verilmeden,
Osmanlı'nın Ortadoğusu ve Türkiye Cumhuriyeti'nin
sosyo-ekonomik ve kültürel yapısı belirtilmeden,
enginlere açılmak, dünya tarihinde gezinmek,
şüphesiz, mantıksız(lık) olur.*

– Salih Özbaran –
(1992: 140)

*

*Tarihçi,
Gezip gördüklerini,
Sorup duyduklarını,
Arayıp bulduklarını,
Yorumlarını yazar.*

– Adsız –

*

Türke, Türkâne söylemek gerek !

– Ebulgazi Bahadır Han –
(*Şecere-i Terakime:*
Türklerin Soykökü)

*

*Kimliğimiz Müslüman,
Kültürümüz İslam'dır.*

– İlhan Işık –
(1982: 38-43)

*

*Gerçek ve güvenilir bir Türk Tarihi
(ne yazık ki) hâlâ yazılmış değildir.*

– Claude Cahen –
(Fransız tarihçi)

*

§ 10 Kim Bu Türkler?

Kim bu Türkler? Nereden gelmiş nereye giderler? Türk ırkı mı, Turan ırkı mı?

Kim bu Türkler sorusunun yanıtı tarih kitaplarında bulunmalıdır da – hangisinde? Tarih bilmecesi karşısındaki çaresizliğimiz, çocukların şirin tekerlemesine benzer: “Ormanı kesen balta suya düşmüş, suyu içen inek dağa kaçmış, dağ ise yanmış bitmiş, kül olmuş!” Sanatçı Gauguin’in çağına sorduğu ünlü soru, biz Türklerin tanışma töremizdir:

Merhaba, hemşerim,

Necisin, kimlerdensin?

Nereden gelip nereye gidersin?

Uzun öyküleri, benzetme ve dilekleri bir yana bırakıp doğrudan sorunun özüne inilirse:

Kutu 10-1

Biz Türkler

Asyalı mıyız, Avrupalı mı?

Şaman mı, Müslüman mı, laik mi?

Yerleşik köylü müyüz, göçebe Türkmən mi?

Fatih’in torunları mı, Ata’nın çocukları mı?

İslam’ın Kılıcı mı, Hristiyanlığın Cezası mı?

Osmanlı yetimi mi, T.C. vatandaşı mı?

Fatih miyiz, fethedilmişlerden mi?

Savaşçı asker miyiz, barışçı siviller mi?

Ordu muyuz, millet miyiz, ulus mu?

Batılı mıyız, Batı’nın koruyucusu mu?

Çağdaş toplum mu, tarihi bir köprü mü?

Doğulu mu, Anadolu mu, Batılı mı?

Kim iz biz?

Herkesin niyeti bir olsa da, bu sorulara verdiği yanıtlar, soruların kendisi kadar çeşitlidir. İlk ağızda akla gelenler bunlar ama seçenek-

ler tükenmiş değil. Melih Cevdet Anday (1986), Timur'un *Osmanlı Kimliği*'ni konu edindiği yazısında, "Kader, tevekkül, inanç ve olupbitene rıza göstermede Türk kimliği, Osmanlı kimliğinin etkisi altındadır" diyordu. Gerçi bu yargısında belki haklıydı ama, kimlik ile kişilik kavramları birbirine karışır gibi oluyordu. Niyetim Anday'ı eleştirmek değil, sorun'un çok boyutluluğuna değinmek. Yukardaki ikilemlere yenilerini eklemek hiç de zor değil; "Osmanlı mı, Türk mü? Kaderci mi, Akılcı mı?" diye uzatılabilir ikili, ikilemli sorular listesi...

Tarihçi Bernard Lewis (1988), Osmanlı ile Türk'ün ilişkilerini dışardan daha net görüyor: "Osmanlı düşüncesinde Osmanlı = Türk özdeşliği yoktur" diyordu. Çünkü Osmanlı sıfatı yalnız hanedan için kullanılırdı: Emevi, Abbasi, Selçuklu imparatorluklarının mirasçısı olan Osmanlı Devleti! Osmanlılar, "Türk" adını, önceleri göçebe Türkmenlerle Yürükler için; daha sonraları, kaba-saba Türkçe konuşan Anadolu köylüleri ile taşralılar için kullandılar. Osmanlı Efendisine "Türk" demek hakaret sayılır; Türklerin algılama ve anlama yeteneğinden yoksun "*Etrak-i bi idrak*" (İdraksiz Türkler) olduğu söylenirdi. Bu ünlü deyim, Selçuklu'dan miras kalmıştı. Konya Selçukluları da, Türkleri, *barbar ve uslanmaz savaşılar* olarak nitelerdi (Cahen 1955). Türk adının kökeni ve anlamı için Bz Kutu 10-2.

Kutu 10-2

"Türk Adı" ve Anlamları (Nurer Uğurlu'dan)

Tarihte ilk "Türk" adı Orhon Yazıtlarında *Türük* olarak geçiyor. Devletine bağlı halk, teba, güçlü kuvvetli ulus anlamında. Kaşgarlı Mahmud'a (veya Türk Efsanesine) göre, Tanrı'nın koyduğu Türk adı; gençlik, sağlık ve olgunluk anlamına gelirmiş. Ziya Gökalp, Türk'ün törel / yasalı anlamında, töre veya türe'den geldiğini düşünüyor. Çin kaynaklarında, miğfer anlamına gelebilen Tu-kue / Törük olarak geçiyormuş. Herodot Tarihinde, İskit ülkesinde yaşayan Tyrkae'nin Türk olduğu sanılıyor. Hint kaynaklarında, Türkler Turukha oluyor. Perslerin Şahname'sinde, (İran ile kafiyesi) Turan asıllı savaşçı Türk'lerden söz ediliyor. Bu yorumlardan çoğunu doğrulayan Kafesoğlu, Türkolog Vambery'nin Türk sözcüğünü, türeyen anlamında, türemekten türettiğini ekliyor.

Türkçe konuşan Anadolu halkına, Türkiye (*Turchia*) adı Haçlı seferleri sırasında Batılılarca verilmişti. Barbarossa (Haçlı) Seferi'nin, 1090 yılına ait *Ansbert* Günlüğünde, "*Turchia*"ya da "*Türkha*" adına yer verilmiştir. Haçlılar Türklerle savaştıklarını söylüyordu. Anadolu Türkleri ise, 1920 yılına değin, bu adı hemen hiç kullanmadı. Osmanlı Devleti fiilen dağıldıktan sonradır ki Türk politikacılar ve milletvekilleri, biraz da Batı ağzıyla "Türkiye"dan söz etmeye başladılar.

Osmanlı milleti ve vatandaşlığı da, Türk ve *Türkiye* gibi, Avrupa ve Batı icadı deyimlerdir. XIX yy sonlarına değin Türkler kendilerini Müslüman milletin üyesi olarak görüp algıladılar; İslam'a bağlı, Osmanlı tebaası kaldılar. İslam'dan önceleri, kabile ve boy adıyla anıldılar. Göktürk, Uygur, Oğuz, Selçuklu, Kayı vb gibi. Kişinin ırkı, yurdu ve dili (lehçesi, ağzı) belki kimlik simgeleriydi; ama Türkçe konuşanların görünür, duyulur, ortak bir varlık bilinci ya da kimliği yoktu. "Osmanlıca" adı verilen İstanbul lehçesi sözlüğünün yarısından çoğu Arapça ve Farsça kelimelerden oluşuyordu. (Bz § 67 ve Tablo 67.)

"Türk milleti" ilk kez XIX yy'ın ikinci yarısında duyuldu – Osmanlı ülkesinde. Batı'dan gelen milliyetçi akımlar, toprak ile üzerinde yaşayan halk arasında bir ilişki (özdeşlik) kuruyordu. Kimi Osmanlılar da bu ilişkiden etkilendi. Nasıl Rusya'da Ruslar, Almanya'da Almanlar, İspanya'da İspanyollar varsa, *Türkiye*'de de Türkler olabilir. Neden olmasın ki? Eğer Türkler Anadolu'nun yerlisi değilse, Hititlerle Friglerin, Sümerlerle İskitlerin veya Troyalıların Türk olduğu da düşünülebilirdi. Tabii, Hristiyan Bizans ile Rumlar bu romantik varsayımın dışında tutuluyordu.

Arap tarihçisi El-Mesudi'ye (X yy) göre, Türkler, Nuh Peygamberin üç oğlundan biri olan Yafes'in soyundan iniyordu. *Tac-üt Tevarih* yazarı Hoca Saadeddin Efendi dahil bütün Osmanlı *vak'anüvis* (resmi devlet tarihçi)'leri bu görüşü hemen aynen benimsemişlerdir. Tarihçi Mehmet Tevfik (1884-87), "Osmanlı Tarih Özeti"inde, Osmanlı'yı, etnik kimlikte Doğu'ya, kutsal (dini) kimlikte Batı'ya yakın görmüş-tü.

Bağımsızlık Savaşı'nın lideri, Cumhuriyet'in kurucusu Gazi Mustafa Kemal, "T.C. sınırları içinde yaşayan herkes Türk'tür" tanımıyla, ünlü Gordiyum düğümünü ikinci kez kesmiştir. Yakın geçmişin bölücü simgelerine karşı birleştirici millet tanımı, hazırlanmakta olan

ulusal kültür devriminin öncüsü, habercisiydi. Kurtuluş Savaşı (1920) yıllarında Ankara'da açılan Millet Meclisi duvarına yazılan "*Hâkimiyet Milletindir*" sloganı, Halife veya Tanrı Devleti yerine, bir Dünya Devleti kurulacağını habercisiydi.

Ancak çoğu Türkçüleri uğraştıran bir "Türk ırkı" sorunu vardı. Türkler hangi ırktandı? İnsanları, canlılar âleminin bir türü olarak sınıflayan İsveçli bilgin Linnaeus (1735), "İri yapılı, beyaz tenli, güzel Osmanlı"yı, beyaz (Kafkas) ırktan – yani Avrupalı – saymıştı; ama bu konuda çelişik görüşler vardı.

Fizyonomist Lavrater'e göre, Türkler, soylu Küçük Asya kanı ile Tatar (Mogol / sarı) ırkın maddi özelliklerinin melezi idi (Lavrater 1854: 164). Amerikalı Morton'a (1839) göre, soyca Mogol ırkından gelen Türkler, Çerkes, Gürcü, Rum ve Araplarla karışarak fizik özelliklerini yitirmiş; güzel bir ırk olmuşlardı. Blumenberg'in (1865: 300-4), antropolojik ırk sınıflamasına göre, Türkler, beyaz (Kafkas) ırktandı. Tarihçi Akçura, *Türk Yurdu*'nda yayımlanan yazısında, bilim sınıflamasında yeri olmayan "Turani" ırkı reddediyor; Türklerin Hint-Avrupai (Beyaz/Ari) ırktan olduğu tezini savunuyordu. Garn (1964: 159), Orta Asya steplerinin yerleşik ya da göçebe hayvancılarının fizik özelliklerini, doğal seçim sonucu ortaya çıkan değişmelerle açıklamaya çalışıyordu. Hazar Denizi ile Pamir Yaylası arasını yurt edinmiş bu insanlar, ne tam beyaz ne de sarı idi, öteki ırklarla karışmış, zamanla değişikliğe uğramışlardı.

Wallois (1967: 42-43)' ya göre, Türk, Türk-Tatar veya Turan ırkının bazı fiziksel (görünür) beden özellikleri Mogol ırkına benzediği için, çoğu araştırmacılar, Turanlıları sarı ırktan saymışlardı. Oysa Turanlıları, beyaz (Kafkas) ırkın Orta Asya'ya doğru uzanan dalı veya kolu saymak daha doğru olurdu. Turan (Orta Asya) düzlüklerinde göçebelik yapan Türklerin Mogollarla karışmış bulunmaları olasıydı. Weiner (1971: 284-86), Anadolu ırkının Küçük Asya'dan Pamir'e kadar uzanan vâdilerde yaşadığını, Ermeni veya Kafkas ırkının alt grubu olan Dinarik ırkla benzerlikleri nedeniyle, Avrupa kökenli sayıldıklarını söylüyordu. Akçura'nın bilimsel saymadığı "Turan ırkı" ise tam bir bilmeceydi. Böyle bir ırkın varlığından ilk kez söz eden Deniker idi. Rus ve Çin Türkistanları boyunca, Hazar Denizi'nden Altaylar'a kadar uzanan bölgede yaşayan "Turanlılar," doğal seçim sonucu değişikliğe uğramış (*metamorfik*) veya sınırlararası ırktandı. Türkmenler, Tatarlar, Kırğızlar, Özbekler ile Tacıklar Turanlıydı.

Turan, tanım olarak sarı ile beyaz ırklararası bir yerdeydi. Weiner'in Turan sınıflamasında, Anadolu Türklerine yer verilmemişti.

Türk Devrimi'nin resmi tarihçilerinden Profesör Afet İnan (1941), Anadolu İrki üzerinde yazdığı Fransızca doktora tezinde, 6500 kişilik örneklemeden aldığı ölçülere dayanarak, Anadolu (Türk) ırkının %75 oranında *brakisefal*, düz ince burunlu, kahverengi saçlı, sonuç olarak "Dinarik ile karışmış Alpli" yani "Beyaz" (Ari) olduğu sonucuna varıyordu (Kz Behar 1991: 126-60). Çekik gözlü Mogolların oranı %5'ten azdı. Gerçi *fenotipik* (görünür) özellikler böyledi; ama kan grupları gibi *genotipik* (laboratuvarda saptanabilen görünmez) bazı özellikler, Türklerin, Sarı Asyalılarla Beyaz Avrupalılar arasında bulunduğu görüşünü destekliyor, doğruluyordu (Bingöl 1970 ve Güvenç 1991: Tablo 2-3).

Bütün bu "bilimsel" araştırmalardan açık seçik, ya da kesin bir ırk tablosu çıkmıyordu ortaya. Afet İnan'ın (1941) tezi pek yankı yapmadığı halde, sınıflamada yeri olmayan Turani İrk söylemi hızla yayıldı. Ne'liği belirsiz melezler olmaktansa, kimi bilginlerin sözünü ettiği Turanlı olmak, biz Türklere çekici gelmiş olmalıydı (Kutu 10-2). Turanlı olmanın Gökalp'ten kalma bir büyüğü de vardı (§ 11). Soy so-punu belirleyemeyen, kimini kimliğini bilemeyen Türk kendini yapayalnız hissediyordu – kuşkusuz. Dünya'yı kendisine düşman gören bu korku verici yalnızlık, Nihal Atsız'ın (1941) oğlu Yağmur'a bıraktığı *Vasiyetname*'de bütün çıplaklığı ile görülmektedir (Belge 10-1). İrk araştırmalarından kesin sonuç çıkmayacağını bilen İngiliz Geoffrey Lewis (1974: 236), Türk halkının öteki uluslara benzeyen ya da benze-meyen, sosyal, psikolojik ve kültürel özelliklerine ağırlık veriyordu (Belge 10-2).

Nazi (SS) üniforması giymiş birkaç (Türk) tiyatro oyuncusu, 1986 yılında, İstiklal Caddesi'ndeki Türklerden, yarı Türkçe yarı Almanca olarak, "Kimlik, Bitte!" sordular. Çoğunluk bu isteğe uyup kimliğini göstermişti. Ancak kimlik gösteren Türklerin gerçek kimliklerini bilip bilmediği sorusu, uzun süre, toplumun bilinçaltında yanıtsız bir soru olarak kaldı. Aynı yıl içinde, gazeteci-yazar İsmail Cem (1986), "Toplumsal Kimlik Sorunu" başlıklı köşe yazısında, şu soruları gündeme getiriyordu:

- 1) Hangi geçmişin sahibi hangi geleceğin umudu içindeyiz?
- 2) Ne ölçüde Doğulu ya da Batılıyız?
- 3) Uluslar içindeki yerimiz, aynılığımız nedir?

- 4) Dünya'ya bırakmak istediğimiz iz, izlenim (imge) nedir?
- 5) Toplumsal işlerimiz nasıl bir rol veya kimlik gerektiriyor?

İsmail Cem, bu tür soruların – yanıtlanmadığı bir yana – henüz sorulmadığından yakınıyordu. Haklıydı. Bu uzun ve dolaylı giriş ile kimlik sorusunu kuşkusuz yanıtlayamadım; ama sorun'un karmaşık boyutlarını göstermeye, yanıtın soykökü (ırk) araştırmaları yerine belki de kültür tarihinde saklı bulunabileceğini söylemeye çalıştım. Yakın geçmişe değin kimliğimizi pek iyi bilemiyorduk. Bugün araştırıyoruz ama daha iyi bildiğimizi söyleyebilir miyiz?

§ 11 Gökalp'in Milliyetçi Türkçülüğü

Milliyetçilik hareketinin öncüsü ve sözcüsü sosyolog Ziya Gökalp, Türkçülük'ten ne anlıyordu? Türk Devrimi ile Cumhuriyet Türkiye'si'nin kimlik / varlık bilincini nasıl etkiledi?

Geçen yüzyılın ikinci yarısında, *Talim-i Edebiyat-ı Osmaniye* (yani "Osmanlı Edebiyatı Dersleri") ve *Dünya Tarihi* (1874) kitaplarını yazan Askeri Okullar Bakanı Süleyman Paşa, Recaizade Ekrem Bey'e gönderdiği mektupta, "Osmanlı, devletimizin adıdır. Milletimizin adı ise Türk'tür. Buna göre dili Türk dilidir; edebiyatı da Türk edebiyatı (olmalı)dır" demişti (Bz Gökalp 1970: 9). Ne var ki milliyetçilik akımı açısından son derece doğru görünen düşüncesini Süleyman Paşa kendi kitabında bile kullanmamıştı. Kullanmaya cesaret edememişti.

Gökalp (1970: 1924), 1908 Meşrutiyet İnkılabı'ndan sonra, Osmanlılık fikrinin yeniden güçlenip yayılmaya başladığını yazar. Gökalp'e göre, Hürriyeti gerçekleştiren Jön (Genç) Türkler, Osmanlıcılar ve İslam Birliği yandaşları olmak üzere iki karşıt kampa bölünmüşlerdi. Birleştirici / uzlaştırıcı ülkü ya da ruhu arayan gençler, Gökalp'in "Turan" manzumesini, *Genç Kalemler* dergisinde yayımladılar. O dönemin Türkçüleri, *Türk Yurdu*'nda ve *Türk Ocağı*'nda toplanmışlardı (Bz Arai 1985: 197: 244). Turan manzumesinin dillerden düşmeyen gizemli dizesi şöyleydi:

Vatan ne Türkiye'dir Türklere ne Türkistan

Vatan büyük ve müebbed bir ülkedir: Turan!



Ziya Gökalp

Müslüman Osmanlı diyarında kendini vatanında, evinde ya da rahat hissetmeyen Türklük duygusu, yurt olarak Turan'ı seçmiş gibi oluyordu. "Turan" ırkının çekiciliği belki de bu dizeden geliyordu. İslamcılık-Osmanlıcılık ikilemini uzlaştırmak isteyen Gökalp, sorunları kuşaklar sürececek bir Turancılık serüvenini istemeyerek başlatmış oluyordu. Çünkü, aslında, "Türkçülük, Türk milletini yüceltmek demektir. Yüceltmek için önce yaratmak, yaratmak için de, millet adı verilen zümrenin ne(kim)'liğini belirlemek, bilmek gerekir" diye düşünen Gökalp (1970: 1924), *Türkçülüğün Esasları* kitabında, bu koşulları tek tek yerine getirmeye çalışıyordu. Gökalp'e göre millet – ırk, kavim, coğrafya, siyaset ve irade birliği değil – dil, din, ahlak (moral) ve güzellik duygusu bakımından aynı eğitimi almış bireylerden oluşan topluluktur. Türkçülük ülküsünün gelişme veya gerçekleşme aşamalarını Gökalp şöyle tasarlıyordu:

- *Türkiyecilik* (güncel, öncelikli amaç),
- *Oğuzculuk- Türkmencilik* (yakın amaç),
- *Turancılık* (uzak, uzun vâdeli amaç).

"İşini, aşını ve eşini bil" deyimine benzeterek sanki, Gökalp: "Milletini, ümmetini ve medeniyetini tanı" diyordu. Milleti yapan kurumlar kültür, ümmeti yapan din, medeniyeti yapan ise bilim (teknoloji) idi. Kültür (hars) milli, medeniyet (bilim) ise evrensel idi. Uzakdoğu, Doğu ve Batı medeniyetleri olmak üzere çeşitli medeniyetler vardı. Türkiye'deki:

- 1) *Halk, Uzakdoğu (Şaman) medeniyetinden,*
- 2) *Medreseli, Doğu (İslam) medeniyetinden,*
- 3) *Mektepli ise, Batı (bilim-teknik) medeniyetindendi.*

Bu medeniyetlerin eğitimleri de birbirinden farklıydı. Türk toplumunu oluşturan bu üç zümrenin eğitimlerini birleştirmeden millet olmak, milli kimlik (*mefkûre, ülkü, ideal*) kazanmak mümkün olamazdı. Bu düşünceleriyle Gökalp, 1920'lerde Cumhuriyet'in yapacağı *Tevhid-i Tedrisat* (öğretimi birleştirme) yasasının fikir temellerini atmış oluyordu. Ne ki, milleti millet yapan tarih bilinci ile eğitim süreci arasındaki karşılıklı ilişkiyi bu kadar doğru ve net gören, ortaya koymaktan çekinmeyen Gökalp, hiç beklenmeyen, çelişik, tartışmalı bir sonuca varıyordu:

- 1) *Türk milletindenim.*
- 2) *İslam ümmetindenim.*
- 3) *Batı medeniyetindenim.*

Kemal Karpat (1970: 560), Gökalp'ın tanımıyla ilgili şu haklı eleştiriyi yapmıştır:

Gökalp, görüş ve önerilerini tek bir kavramda toplayacağına, yan yana dizip sıraladı: *İslam* dini milletin özünü, *Batı Medeniyeti* görünüşünü, *Türklük* ise, milli varlığın adını ve ülküsünü oluşturacak biçimde.

"Milletin ve kültürün özünü oluşturan din" varsayımı, Gökalp'ten 50 yıl sonra, Aydınlar Ocağı'nın (1973) görüşü olarak, Devletin "*Milli Kültür Politikası*"nın temelini oluşturacaktı. (Bz Güvenç ve Ark 1991). Öte yandan, Halkın Şaman Medeniyeti ile, Medreselinin İslam Medeniyeti ve Mekteplinin Batı Medeniyetinin nasıl uzlaştırılabileceğini kimse bilemiyor, söyleyemiyordu. Bu yol ayrımının açtığı açmazlarla çıktığı çıkmazlar günümüzün sorunları olmakta direniyor. Atatürk'ün "*Hayatta en hakiki mürşit bilimdir, fendir*" sözü, anıtsal ve akademik yapıların cephesinden, olupbitenleri, gelip geçenleri izliyor; dikkati çekmiyor, sokaktaki insanlarımızı pek de fazla etkilemiyor.

Kavramsal, kuramsal bazı çelişkilerine karşılık, Gökalp geçerli gözlemler de yapmıştı. Meşrutiyet'ten önce Türkler vardı; ama onların ortak bilincinde "*Türküz, Türk milletiyiz*" inancı bulunmadığı

İçin Türk Milleti henüz yoktu. Türklük, Türk ülkesi ile Türk kimliği-
nin ortak tasarımlarından (etkileşiminden) doğacaktı. Dini cemaatle-
rin Osmanlı Birliği'nden ayrılmasıyla, dil azınlıkları oluşmaya başla-
mıştı. Türk Milleti'nin dili, Süleyman Paşa'nın düşündüğü ve öner-
diği gibi elbet Türkçe olacaktı ama hangi Türkçe? Yazılıp konuşulma-
yan Osmanlıca mı? Yoksa konuşulup da çokça yazılmayan İstanbul
ağız mı? Çağdaş ulusların yazı ve konuşma dilleri, matbaanın etki-
siyle, aşağı yukarı aynıydı, büyük ölçüde benzeşiyor, örtüşüyordu.
Türkçenin temel sorunu, kullanılmamasından (yazılmamasından)
kaynaklanıyordu. Bizdeki ikilik, kültür-uygarlık (Türk harsı-İslam
medeniyeti) ayırımından doğuyordu. Dil ile düşüncenin Türkleşmesi,
Türkçeleşmesine bağlıydı. Türkçülüğün Türklük duygusunda birle-
şip bütünleşmesi için Gökalp (1970: 183), günümüzde bile geçerli
olan doğru çözümler öneriyordu. Türkçülük bir halk (kültür) hareke-
tiydi; Devlet bu gelişmeye karışmamalıydı. Dil-kültür ilişkisi, bilim
dünyasınca kabul edilen bir olgu idi; ama kültür-medeniyet ayrılığı
görüşü zamanın bilimsel verilerine ters düşüyordu. Şöyle ki: Milletin
dili *Türkçe*, Ümmetin dili *Arapça*, Medeniyetin dili *Frenkçe* mi olacaktı?

İstanbul, Osmanlı Medeniyetini, taşra (Anadolu), Türk (halk) kül-
türünü temsil ediyorsa, İstanbullu hanımların konuştuğu o güzelim
Türkçe kimin diliydi? Medeniyetin mi yoksa kültürün mü? İstanbul-
lu kendini Türk saymıyordu. Taşralı, "kaba saba" Türk ise İstanbul-
ca konuşamıyordu. Bu denli parçalanmış dil-kültür varlıkları ile, Os-
manlı'dan arta kalan Türk nasıl anlaşıp, nasıl millet olacaktı?
Gökalp, ne yazık ki, bu türden sorulara çözüm bulmaya yetecek
kadar uzun yaşamadı. Mustafa Kemal'i uygulamada yalnız bıraktı.
Ancak onların ölümünden sonra bu tür soruların sorulmaması, ya
da özgürce tartışılmaması biz Türklerin eksikliğimiz, hatta ayıbımız
olmuştur.

Türkçülüğün Esasları'nı yeniden yayına hazırlayan Profesör Kap-
lan (Gökalp 1970: vii), kendi Önsöz'ünde şöyle yazıyordu:

Burada ileri sürülen fikirlerden çoğu, Cumhuriyet Türkiye-
si'ne şekil ve yön vermiştir. Atatürk İnkılapları'nın temelinde
Ziya Gökalp'in fikirleri vardır.

Parla (1989: Önsöz) da, Kaplan'ın değerlendirmelerine büyük öl-
çüde katılıyordu. Profesör Kaplan'a fazlasıyla hakhsızlık etmeden, Ziya

Gökalp'in fikirlerinin özellikle de 1970'lerden sonra belki daha da etkili ya da yönlendirici olduğu söylenebilir. Ancak, 1980'lerden sonra Atatürkçülük adına, Ziya Gökalp'e dayanarak izlenen, Kaplan'ın katıldığı Türk-İslamcı kültür politikasının, Gökalp'in "Kültür Milliyetçiliği"nden çok, Peyami Safa'nın *Doğu-Batı Sentezi*'ne bağlı kaldığı ilerde görülecektir.

Ziya Gökalp, gerçek bir aydın düşünürden beklenen alçakgönüllü, "Söylemek kolay, yapmak zordur" demiş; Türk Devrimi'nin kültür politikasını desteklemişti. Kaynar'a göre, 1918'de İslamcı görünen Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*'nda laikliği savunmuştu (Bz Güvenç ve Ark 1991: 255). Atatürk, eğitim ve öğretimin birleştirilmesiyle, dilin özleştirilmesi önerisinde, Gökalp'ten yararlandı. Ama, onun pek çok fikrini / önerisini uygulamadı. Gökalp'in medeniyet kültür ayrımı ve Doğu-Batı sentezi ile din üzerindeki düşünceleri, Atatürk'ten çok Peyami Safa'yı (1963), Aydınlar Ocağı'nın "Türk-İslamcı" *Görüşleri*'ni besledi; 12 Eylülcülerin "Milli Kültür Politikaları"nı (1983) yönlendirdi.

§ 12 Yusuf Akçura'nın Türkçülüğü

Osmanlı Kimliğinden Türk Kimliğine geçiş sürecinde, tarihçi (Kazanlı) Akçura'nın ne gibi katkıları oldu? Kavramsal güçlükler neydi, nasıl aşıldı; ya da gerçekten aşıldı mı?

Tarihçi Berkes'in (1976), "Unutulmuş adam" adını verdiği Yusuf Akçura'nın Türkçülüğünü Fransız araştırmacı Georgeon'nun (1986) Türkçeye çevrilen doktora tezinden okuyup öğrendik. Çağdaşı olan Türkçüleri izlemekten geri kalmayan Gökalp, Gaspralı İsmail'in millet varlığı için önkoşul saydığı "Dilde, düşüncede ve iş hayatında birlik" önerisine; Osmanlıcı Ali Kemal ile Türkçü Yusuf Akçura arasındaki "Osmanlı Birliği-Türk Birliği" tartışmasına yakın ilgi göstermişti. Türk milliyetçiliğinin fikir babalarından sayılan Akçura (1981, 1928), *"Yeni Türk Devleti'nin Öncüleri"* eserinde, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e uzanan Türkçülük tarihini özetlemişti. Bu özeti özet şöyledir:

Osmanlı tebaası Hristiyanların bağımsızlık savaşımalarını kazanarak ayrılması, "Sadık Ermeni Milleti"nin kıpırdanmaya başlaması, Avrupa'nın müdahaleci politikası, Müslüman Osmanlılarla Hris-

tiyan Osmanlılara, artık bir arada yaşayamayacaklarını göstermişti... Daha derinlere inen düşünürler, din birliğinin bile artık yeterli olmadığını, varlığı sürdürmek için, Türk Milleti'ne duyulan ihtiyacı görmüşlerdi. Güçlü Hristiyanlık bile etnik azınlıkları bir arada tutamadığına göre İslam'ın Müslüman Birliğini koruyabilmesi düpedüz bir ham hayaldi...

Tanzimatçıların "Osmanlı Milleti" ile Saltanatçıların "İslam Milleti" umutları yıkılmıştı. Buna karşılık Mahmut Celalettin Paşa'nın önce Fransızca olarak kaleme aldığı, sonradan Osmanlıcaya çevrilen "*Eski ve Yeni Türkler*" tarihi, boynu bükük, mazlum Türklere yeni umutlar ve güven aşıliyordu. Genç Akçura (1981:145-52), Mısır'da yayımlanan *Türk* gazetesine yolladığı "*Üç Tarz-ı Siyaset*" denemesinde, bilinen Osmanlıcılık ve İslamcılık akımlarına ek olarak, yeni "Türkçülük Siyaseti"ni gündeme getiriyordu:

- 1) Devlete bağlı çeşitli milletlerden bir *Osmanlı* milleti yaratmak;
- 2) Bütün Müslüman toplumları *İslam* devleti altında toplamak;
- 3) Irka ya da kavme bağlı yeni bir *Türk Milli Birliği* kurmak, gibi.



"Unutulmuş Adam" Yusuf Akçura

Türklerin ne'liği belirsiz bir Turan ırkından geldiği tezini kabul etmeyen Akçura, bu önerisindeki "ırk" sözcüğünü, biyolojik anlamdaki ırk karşılığında değil de, tarih, töre ve kültür ortaklığı veya "kavim" anlamında kullanıyordu. (CHP Başbakanlarından Şemsettin Günaltay Hoca da yıllar sonra yazdığı *Zulmetten Nura* eserinde, ırk sözcüğünü aynı anlamda kullanmıştı: "Türkçe ve laik siyaset,

Şemseddin Sami, Necip Asım, Veled Çelebi ve Hasan Tahsin gibi tanınmış aydınlarca benimsenmiş ve kuvvetle desteklenmişti. Akçura'ya göre

- *Bir Osmanlı milleti yaratma çabası boşunaydı. Denenmiş ama başarılı olmamıştı.*
- *İslam milletlerini birleştirmek – mümkün olsa bile – çok zordu.*
- *Türk milletini yaratmak kalıyordu – geriye ya da ileriye.*

Müslümanların tümü Türk olmadığı, Türklerin bazıları ise Türk-lüğünden haberdar bulunmadığı için, Türk Milleti önerisi de gerçi kolay erişilir bir ülkü değildi; ama başka çare ya da çözüm görünmüyordu. Kazanlı Akçura'nın Türkçülük siyaseti, sonradan Pan-Türkizm (bütün Türklerin tek bayrak altında toplanması) gibi yorumlanmışsa da, eleştiri yerinde değildi. Pan-Türkizm, Gökalp'in, uzak hedef olarak gösterdiği "Turancılık"tan doğmuştu. Millet varlığında, orta sınıfın işlevini ve önemini iyi kavrayan Akçura, orta sınıfsız Osmanlı Devleti ile Çarlık Rusyası'nda devletsiz yaşayan orta sınıftan Türkleri birleştirmeyi amaçlıyor gibiydi.

Osmanlı ülkesinde görülen milliyetçilik akımları, doğal bir gelişmeden çok, Batı'nın "Doğu Sorunu"nu çözmeye, yani Osmanlı Devleti'ni yıkıp mirasını paylaşmaya yönelen sömürgecilik politikasının sonucuydu. Berkes Hoca da, İslamcılık ve Turancılıkta Alman emperyalizminin, milliyetçilik akımlarının doğuşunda Kırım Savaşı'nın etkilerini bulmuştur. Osmanlı Türkleri, milliyetçiliği iç ve dış milletlerden öğrendi – kendini savunmak için. Bu yüzden, Osmanlı aydını Osmanlı ya da İslamcı olabilirdi ama asla milliyetçi olamazdı. Osmanlı'nın sözlüğündeki "milliyetçilik", devlet düşmanlığı, ayrılıkçılık veya vatan hainliği ile eş anlamlıydı. Türkçüler devleti bölüp parçalamaya çalışan hainler olarak görülürdü. Türklükten, Türkçülükten söz edenlere, küçültücü hatta suçlayıcı anlamda, "milliyetçi" denirdi. Bu yüzden, dil, tarih ve kültüre dayalı milli siyaset yandaş toplayamadı. Güçlenemedi. Bu bakımdan, Akçura'nın Türkçülük önerisi son derece cesur, köktenci bir çıkıştı. Denemenin ilk kez Mısır'da yayımlanması da anlamlıydı. Akçura, en uygun zemin-zamanı kolluyor olmalıydı.

Osmanlı aydını Süleyman Nazif, Türkçü Ahmet Ağaoğlu ile giriştiği ideolojik tartışmada, kişisel kimlik seçimlerini şöyle sıralıyordu:

Önce Müslüman, sonra Osmanlı, en sonra Türküm. Kız kardeşimi Müslüman olmayan Türke vermem de; Türk olmayan Müslümana veririm. (Bz Safa 1981: 24.)

Osmanlı Devleti'nin Türkler tarafından değil de, yerli halk tarafından kurulduğuna inanan Nazif, bu inancıyla tutarlı bir dünya görüşünü savunuyordu (*İçtihat* Dergisi No. 74). Şair-i Azam (ozanların en büyüğü) olmakla ünlü Abdülhak Hamit, Batıcı / çoğulcu *İçtihat* Dergisi'nde yayımlanan şiirinde, Nazif ile paylaştığı kimlik seçimini şöyle dile getiriyordu:

*Hemen anlar halkımız
Milliyetin Diyanet olduğunu
Siyaset olduğunu Şeriatla
Hilafetteki İslam Birliğini.*

Türkçe konuşan halkların birliği önerisi, Orta ve Doğu Avrupa'daki milli gelişmelerin tersine Osmanlı'ya hiç çekici gelmedi. Oysa, Milliyetçiliğin doğuya yayılmasında, Hristiyanlık inancını paylaştan halklar, kendilerini dilleriyle özdeşleme yolunu seçmişlerdi. Avrupa milliyetçiliğinde etkili olan ortak dil ölçütü (Berend 1985: 12-3), Osmanlı'da çalışmıyordu. Dil-kültür birliğine bel bağlayanlar, dil-kültür birliğine dayalı devleti savunanlar bu yüzden azınlıkta kalmıştı. Jön Türkler'in giriştiği "Meşrutiyet (Hürriyet) Devrimi"nin pek uzun ömürlü olamayacağı anlaşıncı, Gökalp'in romantik halkçılığı ile Ömer Seyfeddin'in *Genç Kalemler*'de sürdürdüğü "Halk Dili" çağrısı kısa zamanda unutuldu (Bz Arai 1986: 197-244). Türkçülük akımı giderek yerini, İttihatçı Enver Paşa'yı Türkistan maceralarına sürükleyen Turancılık Hareketi'ne bıraktı. Osmanlıcılık, İslamcılık, Batıcılık gibi gerçeküstü ülkülere, şimdi, Turancılık da ekleniyordu. Tekin Alp'in (1912) tanımladığı "Yeni ruh arayışı" işte buydu. Yeni fikirler aranmış, sınanmış fakat çözüm yolu bulunamamıştı. Akçura'yı bir köşeye itip unutturan ortam böyle oluşmuştu. Türkçü Akçura sessizce sahneden çekildi. Yıllar sonra tarihçi Karal (1976), Akçura'nın "*Üç Tarz-ı Siyaset*" denemesi için yazdığı "Önsöz"de "Bir orta sınıf yaratılması önerisiyle, Yusuf Akçura'nın T.C.'nin kurulmasında, Türk Devrimci hareketinin yönlendirilmesinde Ziya Gökalp'ten daha etkili olduğu" görüşünü dile getirecekti.

§ 13 Mustafa Kemal'in Kültür ve Millet Anlayışı

Gazi Mustafa Kemal'in millet, kültür ve milli kültür anlayışı neydi, hangisiydi? Osmanlı kültür mirasını yaşatmak mı? Cumhuriyet'in çağdaş kültürünü yaratmak mı? "Varlığımızın temeli kültüirdir" diyen Atatürk neden ve nasıl kültür devrimcisi oldu?

Atatürk, Türk varlığının geleceğini ve güvencesini, "Yeni Türk insanını yaratma" sorunu olarak görmüştür. Bu konuda düşünüp fikirler üretmekle yetinmemiş, çeşitli önerileri denemiş, eleyerek değerlendirmiştir. Tarih içindeki insan-kültür ilişkisini objektif olarak izleyen, bilimsel kavramlarla dile getiren Atatürk, yeni Türk insanını yetiştirecek Türk kültürünü yaratmaya çalışmıştır. CHP'nin 1937 Programında, Kültür Bakanlığı'na "Memleket dâvâlarının ideolojisini anlayacak, anlatacak, nesilden nesile yaşatacak fert ve kurumları yaratmak" görevi verilmiştir (Bz Parla 1992: 316).

"Türkiye Cumhuriyeti'nin temeli kültür olacaktır" ama bu, imparatorluk döneminden miras kalmış, çağdışı hurafeler manzumesi değil, Dünya milletleri ailesi içinde saygın yerini alan laik Türkiye Cumhuriyeti'nin yeni kültürü olacaktır (Bz Üçok 1985). Atatürk'ün kendi sözleriyle:

Eski devrin dine karışmış masallarından, yaradılış ve varlığımızla ilgisi olmayan fikir ve inançlardan, Doğu'dan ve Batı'dan gelen etkilere uzak, milli karakter ve tarihimize uygun bir kültür... (Hacettepe Üniversitesi, *Atatürk ve Kültür*, 1982: 117.)

Atatürk asıl amacının kültür değişmesi olduğunu şöyle açıklamıştır:

Yapmakta olduğumuz inkılapların gayesi Türkiye Cumhuriyeti halkını, tamamen asri (çağdaş), ve bütün mânâ (anlam) ve eşkâli (biçim ve görünüşleri) ile medeni (uygar) bir hey'eti içtimaiye (toplum) haline isâl etmek (eriştirmek)'tir (Atatürk 1959).

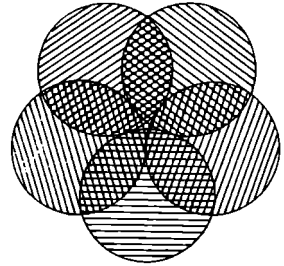
Görüldüğü gibi çağdaş bir milletin varlığını kabul ettirebileceği veya koruyabileceği tek yol, medeniyet (uygarlık) yoludur. "Medeniyet"ten ne anladığını da Atatürk şöyle dile getirmiştir:

Medeniyeti hars (kültür)'tan ayırmak güçtür, gereksizdir. Bu nedenle, harstan ne anladığımı söyleyeyim. Hars, bir toplumun (a) devlet hayatında, (b) fikir hayatında yani bilim ve güzel sanatlarda, (c) iktisadi hayatta yani tarımda, ticarette, zanaatta, kara, deniz ve hava ulaşımında yapabileceği şeylerin (işlerin) bileşkesidir... Bir milletin "medeniyeti" dendiği zaman hars adı altında saydığım üç tür faaliyet muhassalasından (bileşkesinden) başka bir şey olmayacağını sanırım (Afet İnan 1971: 37.)

Bu kısa açıklamasıyla Atatürk, giriştiği inkılaplarla sahip olduğu "kültür" anlayışının hemen bütün ilke ve öğelerini ortaya koymuştur: Akla ve bilime dayalı bir yaşam biçimi, çağdaş dünyaya açılmayı, toplum olarak katılıp bütünleşmeyi, Türk toplumunu refah, barış ve mutluluğa kavuşturmayı hedef alan bir dünya görüşü, varlık bilinci ile başarıma inancı! (Müslüman Türk Kültürü ile Batının Teknik Medeniyetini ayıran görüş için Bz Topçu 1970).

Atatürk'ün "kültür ya da uygarlık" anlayışı, dayandığı öncüllerle temel ilkeler, yöneldiği hedefler ve ülküler açısından (a) *Tarihi gerçekçidir*, (b) *Akılcı ve bilimcidir*, (c) *Kavram ve kapsamda bütüncüdür*, (d) *Evrimci ve yenilikçidir*, (e) *Çağdaş ve Batılıdır*, (f) *Milliyetçi değil ulusçu, yani laiktir*. Sırasıyla açıp açıklamaya çalışalım.

Atatürk'te
Kültür = Uygarlık
özdeşliği ve ilişkisi



a) Tarihi Gerçekçiliği

Atatürk'ün kültür anlayışı, XIX ve XX yy'ların evrimci (değişmeci / gelişmeci) kültür tarihçilerinin yanında ve yönündedir. Ancak Atatürk, medeniyet ve kültürü – hiçbir toplum, ırk ve milletin tekelinde değil – bütün insanlığın ortak malı ve birikimi olarak görür. Wells'in (1920) *Dünya Tarihi*'ni dikkatle incelerken, "*Dünya Devleti*" kurulması önerisini henüz çok erken bularak eleştirmiştir. Osmanlı Devleti'nin

yıkılış nedenlerini görmüş, onun kültür mirasını neden reddettiğini gerekçeleriyle açıklamıştır. Tarımcı-köylü Türk toplumunun serbest ticaret yoluyla Batı'yı taklit etmek isterken, ekonomik / mali bakımdan Batı'nın yarı-sömürgesi durumuna düştüğünü anlamış; "tam bağımsızlığı" Cumhuriyet'in değişmez ilkesi olarak benimsemiştir (Harp Akademileri Komutanlığı, 1979: 77). Milli dava, değişen, yarışan dünyada yaşama (var kalma) davasıdır. İşte bu bağlamda Atatürk, ekonomik gücün, yetişmiş insan gücüne yani kültüre bağlı olduğu görüşünü savunmuştur.

b) Akılcılığı ve Bilimciliği

Atatürk'ün benimsediği kültür ya da uygarlık özdeşliği, kültür biliminin kurucu babası sayılan Tylor'un (1871), "Kültür ya da uygarlık" diye başlayıp geçerliğini günümüze değin sürdüren, bütüncü kültür tanımını anımsatıyor (Bz Güvenç 1991: 5. Bölüm). Şöyle ki, Tylor'a göre, insanın yapıp ettiği, üretip yarattığı, öğrenip öğretebildiği *her şey* kültürdür. Gerçi günlük kullanımda, medeniyetlerin tarih, okuma-yazma ve şehirleşmede gelişmiş kültürlerden oluştuğu gerçeği gözletilirse de, bu bir derece farkıdır. Sözgelisi, tarım, sanayi ve İslam Medeniyeti'ne karşılık; Eskimo, Yakut ve Japon Kültürü denir. Medeniyet ya da kültür, insan gibi canlı bir varlığın yarattığı canlıüstü (*süperorganik*) varlık alanlarıdır. Batı düşüncesi, felsefesi ile varlıkbilimi (Hartmann 1945), her ikisini de "*süperorganik*" varlıklar olarak görür, sınıflar, birlikte inceler (Bz Güvenç 1985: 30).

Atatürk, 1930'lu yıllarda ortaya atılacak olan teknolojik ("litik") kültür sınıflamasından haberdar görüldüğü gibi (Bz Childe *Tarihte ne oldu?*), medeniyet ile kültür olguları arasındaki kavramsal ayrıma da dikkat etmiştir. Ancak, romantik Alman filozofu Spengler'in (*Batı'nın Çöküşü* 1926) ve Mehmet Akif'in "Tek dişi kalmış canavar" olarak nitelediği medeniyetle ilgili karamsar görüşleri paylaşmamış; Türk Rönesansı ile Aydınlanma akımını besleyecek kaynakları yine Batı Medeniyeti'nde aramıştır.

c) Kavramsal Bütüncülüğü

Atatürk'ün kültür bütüncülüğü *Gestaltçı* yani algısal (psikolojik) değil, *holistik* yani toplumsal, kurumsal ve kavramsalıdır. Onun medeniyet ve kültür görüşünde, maddi kültür-manevi kültür ayrımına yer yoktur. Kültür, toplumun, maddi (ekonomik / teknolojik), manevi (fikri / edebi) ve beşerî (bireysel / toplumsal) yapı, işlev, kurum

ve güçlerinin bileşkesidir. Kültür olgusuyla sorunlarına akılcı, bütüncü yaklaşımı ile Atatürk, çağının siyaset, sanat, bilim adamlarının çok önündedir. Kültür devrimcisidir. Gerçekten de bilimsel kültür kuramına göre, kültür varlıklarını, maddi, manevi, teknolojik ya da insani öğelerine ayırmak ne doğrudur ne de mümkündür. (Bz Güvenç 1985: 5. Bölüm.)

d) Evrimci Yenilikçiliği

Atatürk, toplumun geleceğini, güvencesini, medeniyet ile – çatışmada değil – bağdaşp uzlaşmada, Batı'dan kopmada değil, Batı dünyasının temsil ettiği çağdaş (ileri /güçlü) toplumlar ailesine katılmada görmüştür. Onun kültür anlayışına göre her değişme salt gelişme sayılmasa bile, gelişme ve çağdaşlaşma için kültür değişmesi kaçınılmazdır, zorunludur. Çağdaş ulus olmak için, Atatürk'ün düşüncesi-ne göre, Ata yadigarı cemaat kültürünü aşp laik ve milli bir kültür yaratmak şarttır. Öte yandan, kültür yaratmak – tıpkı insan yetiştirmek gibi – eğitim sürecine bağlıdır. Ancak Atatürk, eğitim sürecinin yalnız okullarda yapılan öğretime bırakılmayacağını görecektedir. Bu yüzden, beri yanda, kültürel içeriği çeşitli kaynaklardan besleyip zenginleştirmeye; öte yanda, eğitim sürecini kökten yenileştirmeye, kültürün taşıyıcısı ve eğitim aracı olan dili Türkçeleştirmeye çalışmıştır. "Eğitim-dil-kültür" üçlüsünü anlamlı, uyumlu ve verimli bir bütün haline getirmek için, Türk Tarih ve Dil Kurumlarını kurmuş, tarih araştırmalarını, müzeleri, fakülteleri desteklemiş; dil, tarih, eğitim kongreleri düzenlemiş; Eğitim Bakanlığı'nı Kültür Bakanlığı'na dönüştürmeyi denemiştir. Eğitim kurumlarıyla öğretmen yetiştirme kurumlarını yenilerken, okul dışı yaygın eğitime önem vermiş; kültür yenileşmesine direnen kişi ve kurumları yumuşatmak için halkevleriyle halkodaları gibi kültür merkezlerinin açılmasına önyak olmuştur. (Fındıkoğlu'nun dil-kültür ve eğitim üçlüsü üzerindeki bütüncü görüşleri için Bz Güngör 1991.)

O yılları (1930'lar), günlerin getirdiği gelişmeleri yaşamış bir ortaokul öğrencisi olarak edindiğim bazı anıları, Kutu 13'e sığdırmaya çalışıyorum.

e) Çağdaşlığı

Atatürk'ün kültür anlayışı, çağdaş Batı'nın çağdaşlığı oranında Batılı fakat Batı ve çağı ile sınırlı değildi. Yaklaşık yüz yıldan (Vak'a-i Hayriye, 1826) beri Osmanlı ülkesinde, kurumlarında denenilen Tanzi-

matçılığın başarısız kaldığı apaçık ortadaydı. Yapısal sorunlara el atmayan *idare-i maslahatçı* düzeltmeciliğin, ülkeyi kurtaracağına Batı'nın "yarı sömürgesi" durumuna düşürdüğü iyice anlaşılmıştı. Milli Eğitim reformunu istemek yetmiyor, yapmak gerekiyordu. Kaynak yoksa, maliyeyi; gelir yoksa ekonomiyi; yasalar yeterli değilse huku-ku yenilemek, bütün bunlar için gerekli bütün reformları yapmak, toplumu yeni baştan yaratmak gerekiyordu.

Kutu 13

Kişisel Bazı Anılar (Doğu Anadolu 1936)

Almanya'dan yeni getirtilmiş (Leybold) fizik dersi araç-gereçleri, kilitli tutulan camlı dolaplarda, deney yapabilecek öğretmeni beklerken, küçük kasabanın Halkevi'nde izlediğim ilk sesli sinemayı (galiba Hugo'nun Sefiller'iydi), sahnelediğimiz (Faruk Nafiz Çamlıbel'in) Akın piyesini, Tümen bando takımının caz konserlerini, halk kitaplığını, Cumhuriyet Balosu'nun ve danslı Cumartesi toplantılarını ve topu bulunmayan Pingpong masasını hatırlıyorum. Halkevi'nin patpatlı dizel-elektrik motoru, okul dışı aydınlanma sürecinin enerjisini ve ışığını üretiyordu. Halkevi, yalnız büyüklerin değil, küçüklerin de okuluydu. Batı'nın çağdaş medeniyetini, ana babamız ve okuldaki öğretmenlerimizle birlikte ilk kez Halkevi'nde görmüş, sanırım olayı, onlardan biraz daha çabuk kavramıştık.

Atatürk yalnız kuramda değil, uygulamada da bütüncüydü.

Çağdaş Medeniyet'in güçlü temsilcileri Batı'da bulunduğu için, çoğu örnekler oradan alınıyor, fakat ülke koşullarına uyarlanıyordu. Çağdaş uygarlık düzeyine ulaşmak için Batılıya benzemek, Batılı gibi giyinip Batılı görünmek yetmiyordu, Batılının yaptığını yapmak, Batılı olmak gerekiyordu. İstanbul'da sanki Batılı gibi yaşamak, Batı'yı sadece taklit olurdu. Batı'ya yetişirken yine de kendimiz olmak ve kendimiz kalmak gerekiyordu, Atatürk'e atfedilen "Biz bize benzeriz" sözü, bu anlam ve bağlamda yorumlanmalıdır. Öyleyse asıl amaç, Batılılaşmak değil çağdaşlaşmak (o günkü dille *mua-sırlaşmak*), asrileşmek, yani asrın gereklerini yerine getirmek; Batı'nın



Mustafa Kemal Atatürk
Kültür devrimcisi;
Yeni bir Türk İnsanı yaratılması
fikrinin mimarı ve uygulayıcısı:
Ne mutlu Türküm diyene!
Türk, övün, çalış, güven!

kültür ve medeniyet düzeyine kendi çabamızla bir an evvel erişmekti. Batı kültürüne karşı en etkili savunma aracı yine Batı kültürü olacaktı. Atatürk'ün çağdaşlaşma çabasında, yalnız Batı'ya değil Doğu'ya, Japon modeline de yöneldiği, İngiliz Büyükelçisi Lindsay'in dikkatinden kaçmamıştır (Şimşir 1975, Güvenç 1992: 367). Atatürkçü çağdaşlığın özgünlüğü, biricikliği buradadır. Ancak, toplumu, kültürel kaynaklarından kopararak çağdaş bir ulus yaratmak mümkün müydü? Bilenler ya da bilginler bu konuda neler diyordu? (Bz. Kuran 1994: 299.)

f) *Laiklik İlkesi*

Böylece Atatürkçü kültür anlayışının en çok tartışılan fakat en az anlaşılmış olan *laiklik* ilkesine gelmiş bulunuyoruz. Sosyal tarih ile bilim açısından sorun, cemaat olgusundan cemiyet (toplum / ulus) düzeyine nasıl atlanacağı noktasında düğümlenir. Bernard Lewis'e göre (1988: 331-38), Batılı anlamdaki ulus (*nation*) olgusunun İslam Dünyası'ndaki (Arapça) karşılığı "*milla*", Osmanlıcası "*millet*" idi. *Milla* ya da *millet*, din birliğine dayalı cemaat anlamına gelir. *Kamus-u Türki* bu ayrımı aynen destekler. Osmanlılar, "*millet*" sözcüğünü, Rumlar, Museviler ve Ermeniler gibi, Müslüman olmayan dini cemaatler için kullanmışlardır: "*Rum Milleti*", "*Ermeni Milleti*" gibi. Onlara benzeterek belki bir "*Müslüman Milleti*" de olabilirdi; ama zaten kendisini Müslüman olarak algılayan Türklere "*Türk Milleti*"

demek ters geliyordu. Şemseddin Sami, "Türk Milleti" deyiminin yanlışlığını, "Türk Ümmeti"ni savunuyordu (*Kamus-u Türki*: 1400). Oysa Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanıyla, "Türk Milleti" fiilen doğmuş bulunuyordu. Laiklik ilkesiyle bu sorun çözümlenmedi, büsbütün su yüzeyine çıktı (Tachau 1962: 166). İslam hem din, hem devlet, hem de medeniyet düzeni olduğuna göre, din ile devlet, çağdaşlık uğruna, şimdi nasıl ayrılabilirdi birbirinden? Müslüman Türk halkının devleti nasıl laik olabilirdi? Kavramsal güçlüğü'nün yol açtığı kimi zorlamalar günümüzde hâlâ sürüyor. Halk dilindeki "millet" sözcüğü "dini cemaat" (topluluk, dini azınlık) anlamına geliyorsa, Türkiye Cumhuriyeti'nin veya Türk milletinin laikliği nasıl düşünülebilirdi? Türk milleti, başka deyişle, Müslüman Türk anlamına gelir. Laik Türk milleti ise, *lâ'dini* (dini temele bağlı olmayan) Türk toplumdur.

"Osmanlı Kimliği"nden (Timur 1986) kurtulmaya zorlanan halk, Müslüman kimliğini bırakmaya henüz hazır ya da yatkın görünmedi. İslam dininin yedeği de yoktu. Türk milliyetçilik hareketi, Cumhuriyet devrimleriyle yarattığı kimlik bunalımı (tarih boşluğu) içinde, İslam ya da dini cemaatla çağrışım yapmayan "laik ulus" kavramını bulmak zorunda kalacaktı. "Millet" gibi oturmuş bir sözcük varken, "ulus" gibi İslam öncesi, hatta Mogol kökenli bir sözcüğü arama gerekmesi bu sıkıntıdan doğmuştur. Ulus, Arapça dini milletin değil "laik millet" in ya da Frenkçe *nation*'un Türkçe karşılığı olacaktı. Türk İmparatorluğu, Türk Devleti ya da *Türkiye*, Batı Dünyası'nın resmen kullandığı fakat Osmanlı aydınınının asla benimseyemediği yabancı etiketlerdi. Öylece kalakalmışlar, duradurmuşlar; Devrimi beklemişlerdi.

Atatürk, Gökalp'in millet, hars, medeniyet öğelerini Türk varlığında toplayıp birleştirmiş; bu varlığın korunması işini Cumhuriyet'e, Cumhuriyet'in korunması görevini de gençliğe vermişti. (Bz Kutu 78.) Öyleyse yeniden anımsayalım: Türkiye Cumhuriyeti'nin temeli kültür olacaktı; ama bu kültür, İslam dini ile İslam medeniyetine, bu medeniyetin Arap diline dayalı İslam kültürü değil, genç Türkiye Cumhuriyeti'nin gerçekleştireceği, laik, ulusal, çağdaş Türk kültürü olacaktı (Ozankaya 1981: 221-54). İşte bu anlamda özgün bir kültür devrimcisi sayılan Atatürk, eserini yakın çalışma arkadaşlarına değil, Fransız Robespierre gibi, gelecek kuşaklara, "Türk geleceğinin gençlerine" bırakıyordu (Bz Becker 1932: 142-43).

§ 14 Türk Kültür Devrimi'nin Sorunları

Kültür Devrimi, Türk milletini (ulusunu) uyandırdı mı, yoksa yeniden mi yarattı? Cumhuriyet rejiminin erdemi, Türk toplumunu ne tür sorunlarla karşı karşıya bıraktı?

Doğası gereği sürekliliğe dayanan kültür varlığı devrim yapamayacağına göre, Türk milleti veya ulusu, çağdaş kimliğini, devrimin yaratacağı çağdaş kültürde, dilinde bulacaktı. Kemalizmin hedefi, Atatürk'ün umudu, dileği buydu. Osmanlı dönemi boyunca, ileride açıklanacak gerekçelerle, aşağılanmış, küçümsenmiş olan "Türk, övünmeli, çalışmalı ve güvenmeli"ydi. Bu yüzden, devrimi sürdürme göreviyle yaşatma sorumluluğu, çağdaşlara değil, gelecek kuşaklara; sakallı-sarıklı hocalara değil, traşlı gençlere bırakılıyordu. Görev için gerekli güç ile kuvvet, damarlardaki soylu kanda vardı. Bu soylu kan, sonradan sanıldığı gibi kişilerin damarlarında değil, toplumun bilinçaltındaki keşfedilmemiş kültür kaynaklarında akıyordu. Türk devrimi, "tarihsizlik / talihsizlik" sorununu, resmi tarihleri kutsayarak değil, bilinmeyen toplum tarihini araştırıp Türk diliyle yazarak çözecekti. Atatürk'ün gönlünde yatan aslanın kültür devrimi olduğu önceki soruda açıklanmıştı. Türk milletinin ilk kez bu devrimle doğup doğmadığı ise tartışma konusu olmuştur. Devrimciler, doğuşu seçerken, tutucular, var olan milletin yeniden doğuşunu ya da uyanışını yeğlemiştir. Yeniden doğmak ya da uyanmak için daha önceden var olmak gerekir. Türk milleti uykuya dalmış ise ancak uyanması söz konusu olabilirdi. 1930'ların "Bir Millet Uyanıyor" adlı sinema filmi işte bu duyguyu simgeliyordu. Oysa Türk milleti devrimden önce de var mıydı? Sorunun geçerli yanıtı, milletin varlık temellerine ilişkin tarih sorunudur: Devrimden önceki varlık, Türk milleti miydi? Gökalp, Meşrutiyet (1908)'ten önce Türklük yani "Biz Türküz, Türk milleti" bilinci / inancı bulunmadığı için, "Türk milleti yoktu!" yargısına varıyordu – haklı olarak. Türk milleti 1908-18 arasındaki on yılda da yaratılamadığı için, Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*'nda bazı milli öğelerle ilkelerin eksikliğini dile getiriyordu. 1920-30'ların devrimci hareketi, bu hedefine CHP'nin "Altı Oku" olarak bilinen:

*Cumhuriyetçilik, Halkçılık, Devletçilik,
Laiklik, Milliyetçilik ve İnkılapçılık,*

gibi, devrimci ilkeler, kurumlar, örgütlü çabalarla ulaşmaya çalışmıştır. Başka deyişle Gökalp'in tanımladığı milli varlığın

Dil, duygu, din, tarih, eğitim, bilim, sanat, sağlık-hastalık, üretim-tüketim, övünç-güvenç, güvenlik, ulaşım ve iletişim

sorunları, devrimci sloganlarla çözülmek istenmiştir. Tarihi varlık bilinci ile kültürel kimlik özdeşimi, cumhuriyetçi kavramlar, milli duygularla kazandırılmaya çalışılmıştır. Toplumun, kentlerde yaşayan %15-20'sine ulaştıran bu program, büyük kentlerle kasabalarda görece başarılı görünmüştü de, köylerle köylülerin büyük çoğunluğuna ulaşamadı. Ulaşan da etkili görünmedi. Cemaat-cemiyet, köylü-kentli, halk-aydın, alaylı-mektepli ayrımını ortadan kaldırmak amacıyla tasarlanıp kurulan Köy Enstitüleri hareketi (Kirby 1962), yeterince uzun ömürlü, umulduğunca başarılı olamadı. Köyler, Demokrat Parti'nin seçimle iktidara gelmek, iktidarda kalmak için tasarlayıp uyguladığı *köye yol, su, toprak ve kredi ile köy camiine yardım programını bekledi. Köye, köylüye ilk kez DP ulaştı* (Frey 1966).

Cumhuriyet'in 10. Yılı'ndan sonra, Devrimin ateşini canlı tutan, öncülüğü ile sözcülüğünü yapan dergiler arasında, kısa ömürlü *Kadro*, *Yeni Adam*, *İnsan* ve daha uzun ömürlü *Kültür Haftası* ve *Ülkü* dergileriyle, bu dergileri yayımlayan Karaosmanoğlu, Tör, Aydemir, Belge, Baltacıoğlu, Ülken ve Peyami Safa gibi yazarlar / düşünürler yer aldı. Devrimin karşılaştığı çeşitli sorunlar, Tör'ün *Atatürkçülüğün Dramı*'nda, Aydemir'in (1967) *Suyu Arayan Adam* öyküsünde, Karaosmanoğlu'nun *Yaban* ve *Ankara*, Reşat Nuri'nin *Yeşil Gece* ve *Miskinler Tekkesi* ile Peyami Safa'nın *Fatih-Harbiye* romanlarında izlenebilir.

§ 15 Devrimden İslam Sentezine: Peyami Safa

Türkiye Cumhuriyeti'nin devrimci kültür (kimlik) politikası, Peyami Safa'nın Türk İnkılabına Bakışlar savunmasından ve Doğu-Batı Sentezi eleştirisi (veya "İnkılabı inkâr" belgesi)'nden Aydınlar Ocağı'nın Türk-İslam Sentezi aşamalarına nasıl geldi?

Profesör Mehmet Kaplan (1983), 12 Eylül'den sonra yayımlanan bir makalesinde, özetle, "Türk-İslam-Batı Sentezi'ne hayır"; "Türk-İslam Sentezi'ne evet" diyordu. Peyami Safa'nın Türk İnkılabı ve Doğu-Batı

Sentezi üzerindeki görüşleri, Ziya Gökalp'in (1924) Türkçülüğün Esasları'ndan, 12 Eylül'ün benimseyip uyguladığı "*Türk-İslam Sentez-ciliği*" ne uzanan politika zincirinin önemli halkalarını oluşturur.

Peyami Safa, *Türk İnkılabına Bakışlar* (1938) kitabının ikinci basımına (1938) yazdığı Önsöz'de şu açıklamayı yapmak gereğini duymuştu:

Kültür Haftası (1933-38) dergisindeki yazılarımda "Doğu-Batı sorunu"nu gündeme getirdikten sonra, *Türk İnkılabına Bakışlar*'da bu sentezi inceledim – ve destekledim.

Demokrat Parti'nin iktidarda bulunduğu 1950'li yıllarda yayımladığı *Türk Düşüncesi* dergisinde çıkan bazı yazılarını ise *Doğu Batı Sentezi*'nde (1963) toplamış olan Peyami, "*Türk İnkılabı*"nı eleştiren bir tavır almıştı. Aradan geçen 20 yılda, Peyami gibi kalemiyle yaşamış güçlü bir yazarı etkileyip değiştiren neler olmuştu? Peyami Safa, haklı olarak, bu can alıcı soruyu yanıtlamak, kendisini savunmak gereğini duymuştur:

Tarih görüşümde ve felsefemde bir değişiklik olmadı. 1930'ların devlet baskısı ve yazı disiplini (sansür) altında, İnkılap hareketinin ideolojisine uymak zorunluğunu duymuştum. 1950 demokrasisinin yarattığı ve savunduğu özgürlük havasında ise asıl inançlarımı dile getiriyorum.



Peyami Safa: *Türk İnkılabına*
Yazar, *Bakışlar'dan*
yayıncı, *Doğu-Batı Sentezi'ne ve*
gazeteci, *Türk-İslam Sentezi'ne...*
düşünür,
yorumcu,
eleştirmen.

Peyami, kendi açıklamasına göre, *Türk İnkılabına Bakışlar*'da, kişisel görüşlerini yetkili (!) kişilerin eleştirilerine sunmuş ama beklediği ilgiyi bulamamış, yalnız bırakılmıştı. Oysa Peyami söylediği kadar yalnız değildi. 1930'larda *İnsan* dergisini çıkaran, "Görüş açısı sosyalist olmayan" yazıları dergisine kabul etmeyeceğini ilan eden Hilmi

Ziya Ülken, *Tarihi Maddeciliğe Reddiye* (1951) denemesinde, Hegel Diyalektiği'nin dayandığı *tez-antitez-sentez* şemasının yanlışlığını kanıtlamaya çalışmıştı. Profesör Mümtaz Turhan (1951) ise, sonraki on yıllarda çok sayıda yeni baskıları yapılan *Kültür Değişimleri* adlı "sosyal-psikolojik tetkik"inde, T.C. Devleti'nin kültür değişimlerine müdahalesini "bilimsel açıdan" eleştirdikten sonra; *Garplılaşmanın Neresindeyiz?* (1956) denemesinde, Muasır Medeniyete ulaşma politikasının başarısızlıkla sonuçlandığını, "bilim adamı" olarak açıklamaktan çekinmiyordu. Denecek odur ki, Peyami söylediği kadar yalnız bırakılmamıştı. Türkiye'de 20 yılda çok şeyler değişmiş ve kimi okur-yazarlar bu değişimlere uyum sağlamışlardı. Peyami Safa'nın *Türk İnkılabına Bakışlar*'da üç amacı vardı – kendi sözleriyle:

- 1) Cumhuriyet İnkılabının Meşrutiyetten esinlendiğini göstermek;
- 2) İnkılabın tarih felsefesini sorgulamak;
- 3) Türk, İslam ve Batı düşüncelerinin kaynaklarını araştırmak.

Peyami'ye göre, Osmanlı'nın son yıllarında, üç büyük fikir hareketi görülmüştü:

- a) Dr Abdullah Cevdet'in *İctihat* dergisinde izlediği *Çağdaşlık*;
- b) Gökalp ile Akçura'nın *Türk Yurdu*'nda önerdiği *Türkçülük*;
- c) Ali Kemal'in *Sebilürreşad* ve *Sırat-ı Müstakim*'de savunduğu *İslamcılık*.

Peyami, bu üç fikir akımının: (1) Türk-İslam, (2) Türk-Batı, (3) Batı-İslam ve (4) Türk-İslam-Batı sentezlerini tek tek irdeledi. Batıcı Dr Abdullah Cevdet, softacılığa karşı çıkınca *İctihat Dergisi* kapatılmıştı. Batı'dan yalnız teknoloji alınıp kültürün korunmasından yana olan Gökalp, bu tartışmada, *Sebilürreşad*'ı (yani Ali Kemal'i) tutar görünüştür. Tanzimatçılar asri (modern) oldukları, İslamcılar ise gayri milli oldukları için Türkçülerin desteğini yitirmişti. Türkçülük ile laikliğin çatışmayacağı (veya çatışmaması gerektiği) gerçeğini ilk gören, gereğini yapan Atatürk olmuştu. Ziya Gökalp, bu yüzden, dini, milli ve asri (Batılı) hareketlerin sentezini yapmaya çalışmıştı. Ne var ki, Peyami'ye göre, bu hareketlerden hiçbirinin açık-seçik, doğru dürüst, işe yarar programları yoktu. "Şeriatçılar" ve "İctihat kapısını açık tutanlar" olarak iki gruba ayrılan İslamcılar, "İslam birliğinin gelişmeye engel olmadığı; Batı'dan yalnız teknoloji alınması"

ilkelerinde birleşmekteydiler. Oysa, İttihatçılar, Hristiyan Batı'nın (Gregoryen/Miladi) takvimini kabul etmişlerdi. Birinci Dünya Savaşı yenilgiyle sonuçlanınca, İttihatçılar ülkeyi bırakıp kaçmış; Osmanlı Hükümeti şeriatçı softalarca kurulmuştu. Anadolu'da Türk Kurtuluş Savaşı'nı yürüten Kemalist milliyetçilere cephe alan Hilafet Ordusu, İslamcı Hükümetin emri altındaydı.

Kurtuluş Savaşı'nın kargaşalı ortamında, İshak Refet'in yazdığı manzume, yeni Türk Kimliği'nin belki de ilk habercisiydi:

*Ne mutlu bana ki Türk yaratıldım,
Gönlümün tek gururudur bu.
Ne esir edildim ne satıldım,
Türk benliği, Türk şuurudur bu.*

"Ne mutlu Türküm diyene" sloganının bu manzumeden esinlendiği "Türk, övün, çalış, güven!" sözünün de bu manzumeden geldiği düşünülebilir. Peyami'ye göre, Türk İnkılabı'nın üstünlüğü, kavramsal bütüncülüğündeydi: "Telifçi (sentezci) eğilimler, yerlerini Türk İnkılabı'nın bütüncülüğüne bırakmıştır." Peyami, Gökalp'in inkılabı katkılarını da şöyle sıralamıştır:

- Medeniyet kültür ayrımı tartışmaları, tarih bilgisiyle değil, surî (biçimsel) mantık ve akıl yürütmekle yapılmaktadır;
- Geleneklerimizin tarihi kökenleri araştırılmadığı gibi çağdaşlaşmanın evrimi ve geleceği (sonucu) da sorgulanmıyordu;
- Toplumsal kurumlar dini inançlardan doğmuştur;
- Türk Devrimi, (dini) cemaat ile (laik) cemiyeti ayırmıştır;
- Türk-İslam düşüncesi (veya sentezi), Farabi, İbni Sina ve İbni Rüşd'ü yadsır; İmam Gazali, Muhiddin-i Arabi ve Hocazade Rüşdî'yi kabul eder.

Peyami Safa, *Bakışlar'*da incelediği *Türk İnkılabı'*nın felsefi temellerini, Doğu-Batı Sentezi'nde sorguladı. Doğu ve Batı'dan seçilmiş oldukça sağlam önermelerden yola çıkan Peyami, doğru yargılara da varıyordu:

- Tarih bilinci kazanmadan ilerleme olmaz;
- Filozof yetiştirmeyen toplum millet olamaz;
- Çağdaşlaşmanın sihirli formülü (değneği) yoktur;

- Asıl devrim çoğulculuğa geçiştir;
- Tarihini inkâr eden millet yok olmaya mahkûmdur;
- Okur yazarlık işlevsel olmalıdır.

Ne var ki Peyami Safa, Türkiye'nin çağdaşlaşmasıyla ilgili yarı doğru bazı gözlemler yapmaktan da kendini alamıyordu:

Tanzimat'tan beri girilen bütün inkılaplar hep tepeden inme olmuş; ya Saray'dan, ya Ordu'dan ya Devlet'ten gelmişti. Devrim (Peyami'nin deyimiyle İnkılap), milli şuurdan, millet desteğinden yoksundu.

Oysa, Peyami, tabandan devrim yapılmadığı gerçeğini görmezlikten geliyor, bugün Türk-İslam Sentezcilerinin Türk Devrimi'ne yönelttiği kimi eleştirileri de ilk kez dile getiriyordu:

- 1) Devrim yobazları, manevi değer ve (İslami) inançları gericilik sayıyor;
- 2) Otuz beş yıllık inkılap sonunda ne endüstrileşebildik ne garplılaştık.
- 3) Türk İnkılabı, tek bir liderin (yani Atatürk'ün) eseri değildir;
- 4) Laiklik, çağdaşlığın önkoşulu olamaz;
- 5) Bilimle din arasında – çelişki yok – saygı vardır;
- 6) Dinle medeniyet özdeş değil, dine dayanmayan medeniyet yok;
- 7) Dua edelim, Allah belamızı vermeden, aklımız başımıza gelsin;
- 8) Aydınlar Allahsız, Türk İnkılabı kitapsız (dinsiz)'dir;
- 9) Cumhuriyet demokratik değildir (veya olamadı);
- 10) Kimlik sorunu ancak kültürel süreklilik içinde çözümlenir.

Peyami Safa'nın gözlem ve değerlendirmelerini burada özetlemekle yetiniyorum. Nâzım Hikmet, *İnsan Manzaraları*'nda, Peyami'nin kişiliğini "Ey Yetimi Safa" diye aşağılamıştır. İleride "Türk Devrimi'nin Aradığı Kimlik" (6. Bölüm)'de bu konulara yeniden eğilerek, karşı görüş ve eleştiriler daha ayrıntılı olarak tartışılacaktır.

§ 16 Türk Kültür Tarihi Ne Zaman Başladı?

Kimlik sorunu'nun çözümünü kültür tarihinde saklı ise, Türk Kültür Tarihi nerede, ne zaman başladı? Bizler, hangi tarih görüşüne bağlı, hangi Türklerdeniz?

Peyami Safa'nın (1963), *Doğu-Batı Sentezi*'nde Türk İnkılabına yönelttiği eleştirilere, önerdiği "Türk-İslam Sentezi"ne 1960'lı yıllarda Aydınlar Ocağı sahip çıktı. Ocak, *Türkiye'nin Bugünkü Meseleleri* üzerindeki *Görüşleriyle* (1973), Peyami'nin "Türk-İslam Sentezi" önerisini açıkça destekledi. Bu görüş, 12 Eylül Askeri Müdahalesi'ni hazırlayan kadrolarca hemen aynen benimsendi, uygulamaya konuldu, savunuldu. "Türk-İslam Sentezi" reçetesi, T.C.'nin "Milli Kültür Planı" olarak, Devlet Planlama Teşkilatı tarafından yayımlandı (1983). 12 Eylül'ün getirdiği Atatürk Yüksek Kurulu'na kabul edildi (1984). 1980'li yıllar boyunca, TTK, TDK, TRT, MEB, YÖK ve Kültür Bakanlığı'nca uygulandı. Bu tarih yorumuna göre, "*Kültür varlığının değişmeyen özü dindi*"; "*Din kültürün özü; kültür ise dinin formuydu.*" (Bz DPT 1983: 514 ve Güvenç 1991: 54-6.) Türk kültürü, İslamiyet ile başlıyordu. Planın açık amaçlarına göre, laik Türkiye Cumhuriyeti'nin vatandaşları yeniden Müslüman olacaklar; Müslümanlığı bu plandan öğreneceklerdi. Kamuoyundaki ve basındaki tepkilerle, kimi aydınların uyarısı üzerine (Bz Güvenç ve Ark 1991), giderek gücünü yitirmiş görünen *Milli Kültür Planı*, 1989-90'lı yıllardan sonra, resmen değilse bile fiilen, tümüyle değilse de kısmen yürürlükte görünüyordu.

Türk kültür tarihi, İslam'ı veya İslamiyet'i kabul ile başlıyorsa, İslamiyet'ten önceki ve sonraki Türk Tarihi ne olacaktı? Türklere milli kimlik kazandırmayı amaçlayan bu kültür planı, yurt edindiğimiz Anadolu'nun Türklerden önceki kültür mirasını tümünden reddediyordu. Sentezcilerin tarih görüşüyle, Malazgirt (1071) Zaferi'nden sonra Bizans Ordusu çekilmiş, Türk Orduları ilerlemiş, Anadolu Türk olmuştu (Bz Ercilasun 1984: 492-96). Tarihi gerçek buydu. Bunun öncesi veya sonrası olamazdı. Aslında "Fetih tarihçileri", Bizans'a değil, "Anadolucular" olarak bilinen küçük bir aydınlar grubuna karşı çıkıyorlardı.

1930'ların Resmi Tarih Tezine (Behar 1992), 1940'ların Türkçü-Turancılarına karşı, gönüllü bir fikir hareketi olarak gelişen tepkinin

içinde, yazarlar, bilginler, sanatçılar yer alıyordu. "Anadolu Medeniyetleri Sergisi" ile (1970 başlarında) bütün dünyaya sunulan Anadolu gerçeğinin yürekli sözcüsü Eyuboğlu'na göre (1967), Anadolu Medeniyetlerini kurup yaşatanlar, Türk kökenli olmasalar bile; biz Türkler, Anadolu kültür tarihinin mirasçıları idik. Bu tarihi gerçeği beğeniriz ya da beğenmeyiz ama yadsıyamayız. Şöyle yazıyordu Eyuboğlu:

Bu ülke neden bizim? Orta Asya'dan 400 atla ya da çadır ile gelip onu fethettiğimiz için değil. Bu görüşü ileri sürüp savunanlar, aslında onu kendi ülkeleri gibi görmüyorlar. Ona sahip çıkmıyorlar. Bu ülke, bizim olduğu için bizim, onu fethettiğimiz için değil. Şimdi bizler, *hem fatih hem fethedilmişiz*. Halkımızın tarihi, Anadolu'nun tarihidir. Bir zamanlar çoktanrıci idik, sonra Hristiyan daha sonra Müslüman olduk. Mabetleri, kiliseleri ve camileri bizim halkımız inşa etti. Pırıl pırıl tiyatroları da, o loş kervansaray odalarını da dolduranlar bizlerdik (Eyuboğlu 1967: 11).



Sabahattin Eyuboğlu:

*"Fetheden de biziz
fethedilen de..."*



Nâzım Hikmet:

*Dört nala gelip Uzak Asya'dan
Akdeniz'e bir kısrak başı gibi
uzanan bu memleket bizim!*

Coşkulu ve tutkulu tarih bilinci, Eyuboğlu ve Nâzım ile göçmedi. Akurgal'ın öğrencisi İskender Ohri'nin *Yurdumuzun* ya da *Anadolu'nun Öyküsü*'nde (1983) yazıldı, okundu; Dilmen ile Halman'ın *"Ben Anadolu"* adlı tiyatro eserinde Kenter tarafından sahnede yaşatılıyor.

Özetle, Türklerin, Türk varlığının ve Türk kültür tarihinin kökleri:

- 1) Türklerden önceki Küçük Asya (Anadolu) kültürlerine ve insanlarına;
- 2) Küçük Asya'ya gelip yerleşmeden önceki Orta Asya Türk boylarına;
- 3) Küçük Asya'yı fethedip yerleşen Müslüman, Türkmen veya Oğuzlara;
- 4) Anadolu'da fethedilen, Müslümanlığı kabul ederek Türkleşen yerlilere;
- 5) Batılı, çağdaş ve laik Türklere;

kadar uzanıyordu. "Biz bunlardan hangisiyiz?" sorusu yersiz ve gereksizdi. *Çünkü bunların hepsi biziz, biz hepsiyiz.* Nasıl ayırabiliriz birini ötekinden? Kültür tarihinden alınacak asıl ders buydu. Bu denemede, kültür tarihinden alınması gereken dersin kanıtları, belgeleri sunuluyor.

§ 17 *Türk Kimliği'nin Tezi, Amaçları, Kaynakları*

Bu kimlik araştırmasının tezi, amacı, varsayımları, yöntemiyle temel kaynakları nelerdir? Araştırmanın bazı temel sorular çerçevesinde tasarlanmasının özel bir anlamı ya da gereksesi var mıdır?

Araştırmanın ana tezi, kimlik konusunun kültür tarihi sorunu olduğudur. Başka deyişle, kültür tarihimizi yeterince bilmediğimiz için kimlik bunalımına düştük. Kim olduğumuz sorusunun yanıtı kültür tarihimizde bulunacaktır. Öyle bir kültür tarihi ki, bundan dört-beş bin yıl önce Küçük Asya'da, iki-üç bin yıl önce Orta Asya'nın Altay ve Pamir yaylalarında başladı; birbirinden bağımsız olarak gelişen iki gelenekten birincisi Hristiyanlığı, ikincisi Müslümanlığı kabul etti. Günümüzden bin yıl kadar önceleri, Küçük Asya yaylasında karşılaşan iki kültürün özgün sentezleri yapıldı, yaşandı. Türkçe konuşan Oğuz boyları toprağa yerleşip Anadolu'lulaşırken, yerlilerden Müslümanlığı kabul edenler, Türkleşenler oldu. Selçuklu ve Osmanlı döneminde başlayan kültürleşme sentezi günümüzde de sürmektedir. Araştırmanın ana tezi, kısaca, bunlardan – yalnızca bir ya da ikisinin değil – hepsinin biz olduğumuzdur. Bütün çağdaş ulusların kimliği,

böyle bir kültür tarihine dayanır (Bz Duroselle 1980). Bizim kültür tarihimizin utanıp sıkılacak ya da saklanacak bir ayıbı olmadığı gibi, övünülecek, insanlığa örnek olacak başarıları da bulunmaktadır. Amaca ulaşmak, bütün gerçekleri sayıp dökmek, kanıtlamak kuşkusuz kolay değildir, kolay olmayacaktır. Ancak, bunun mümkün – en azından denemeye değer bir görev – olduğuna inanıyorum. Başka bir deyişle, bugün “kimlik bunalımı” olarak tanımlanan sorun, ancak ciddi kültür tarihleriyle çözümlenebilir. Öyle ki, “Kim bu Türkler? Siz Türkler kimsiniz, kimlerdensiniz?” sorularına verilen yanıtların her biri doğrudur, hepsi doğrudur. Kimlik sorunu ya da bunalımı bu gerçeklerden yalnız birisini doğru kabul edip ötekileri yanlış saymaktan, kültür tarihimizi tek bir tarih görüşüne indirgemekten kaynaklanıyor gibidir. Eyuboğlu’nun diliyle söylersek, Altaylı göçebeydik Horasan’a yerleştik; Şaman idik Müslüman olduk; Küçük Asya’yı yurt edindik Anadolu yaptık. Ava gittik avlandık. Koca Yunus geleneğinde söylersek:

*Her dem yeniden doğarız,
Bizden kim usanası!*

Araştırmanın yöntemi ve yaklaşımı tümevarımdır. Parça buçuk bilgilerden, zaman-mekânla sınırlı küçük deneyimlerden geçerek tarihi gerçeğe varmaya çalışmaktır. Yanılgının başladığı yerde durup geriye dönmek, kuşkunun başladığı yerde bilinmeyenleri sorgulamak; yanıtların tükendiği yerde, sorularla yetinmeyi bilmektir. Kısacası, insan ve tarih bilimlerinde yaygın olarak kullanılan “Doğa Tarihi”dir. Yaklaşımın tekniği, yanıtlanması mümkün olan, geçerli soruları seçip sormak, çözülmesi mümkün olmayan kördüğümlele uğraşmamaktır. Ancak yanıtlar yanlış olabilir. Bugün değilse bile yarın yanlışlanabilir. Önemli olan geçerli (yanıtlanabilir) soruların sorulmuş; sorunların kalıcı biçimde ortaya konmuş olmasıdır. Ana kaynaklarla kaynak kişiler, her bölümün sonunda okuyucuya kısaca tanıtıldığı gibi, genel kaynaklarda (§ 99) alfabetik olarak yeniden, topluca verilmektedir.

§ 18 Bölümler, Konular, Sorunlar

Araştırma hangi bölüm ve ana paragraf(§)lardan oluşuyor? Kitabın kurgusunda hangi konu ve sorulara ağırlık veriliyor?

Çalışma, Giriş bölümü dışında dokuz ana bölümden oluşuyor. Türk-

lerin Kimlik Sorunu'nun sergilenmeye çalışıldığı Birinci Bölüm'den sonra:

İkinci Bölümde	Türklerden Önceki Küçük Asya,
Üçüncü Bölümde	Küçük Asya'dan Önceki Türkler,
Dördüncü Bölümde	Rum Diyarı'nın <i>Türkiye</i> Olması,
Beşinci Bölümde	Osmanlı Kimliğindeki Türkler,
Altıncı Bölümde	Kimliğini Arayan Türk Devrimi,
Yedinci Bölümde	Dünya'daki Türk İmgelerinden Seçmeler,
Sekizinci Bölümde	Türklerin Geleceği: Öncelikler ve Öneriler,
Dokuzuncu Bölümde	Ekler – yer almaktadır.

Her bölümde, on temel konu ya da soruna cevap aranmaktadır. Araştırmanın ikinci, altıncı ve dokuzuncu (son) bölümleri dışında, sırasıyla şu ortak sorular üzerinde durulmaktadır:

- 0 Zemin-zaman: değişme ve süreklilikler
- 1 Çevre: uyum ve çelişkiler yumağı
- 2 Üretim-tüketim ve mülkiyet ilişkileri
- 3 Nüfus hareketleri: göçler ve yerleşmeler
- 4 Yönetim: din-devlet ve siyaset sahnesi
- 5 Yenilenme: yayılma ve yabancılaşma süreci
- 6 Eğitim: bilim-sanat-felsefe ve tarih bilinci
- 7 Diller: duygular ve düşünceler dünyası
- 8 Kişilik yapıları: dünya görüşleri
- 9 Yararlanılan başlıca kaynaklar.

Bölümlerin bu şemaya göre kurgulanmasıyla, incelenen her dönem, kültür tarihi açısından bütünlük ve süreklilik kazandırıldığı gibi; her konu veya sorunun önceki ve sonraki çağ ya da bölümlere bağlanmasına çalışılmıştır. Kuramsal açıdan, her dönemin kültür tarihinde, genel durum ve sorunların özetle sunulmasından sonra; doğal çevre, ekonomi, nüfus, yönetim, teknoloji, eğitim, din, kişilik, dünya görüşü gibi "kültür yumağı"nın öğelerine yer verilmektedir.

§ 19 Başlıca Kaynaklar

Bu bölümün yazılmasında başvurulmuş başlıca kaynaklar:

Akçura, Yusuf; 1904, "Üç Tarz-ı Siyaset." Ankara: TTK.

Akçura, Yusuf; 1928, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri*. Ankara: TTK.

Arai, Masamu; 1985, "The Genç Kalemler and the Young Turks." *METU Studies in Development*, 1263, 41: 197-244.

Aydınlar Ocağı; 1973, *Aydınlar Ocağı'nın Görüşü: Türkiye'nin Meseleleri*. İstanbul: Aydınlar Ocağı.

D.P.T.; 1983, *Milli Kültür (Özel İhtisas Komisyonu) Raporu*. Ankara: DPT (1920 / 300).

Georgon, François; 1986, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura*. Ankara: Yurt Yayınları.

Gökalp, Ziya; 1970, (1924) *Türkçülüğün Esasları*. Ankara: TTK.

Güvenç, Bozkurt; 1988, "Atatürk'ün Kültür Anlayışı" *Atatürk'ün Ölümünün 50. Yılı Sempozyumu*. Ankara: HÜ Yayını, s. 209-216.

Güvenç, B. ve Arkadaşları; 1991, *Türk-islam Sentezi Dosyası*. İstanbul: Sarmal.

Lewis, Bernard; 1988, *Modern Türkiye'nin Gelişimi*. Ankara: TTK.

Peyami, Safa; 1958, (1938) *Türk İnkılabına Bakışlar*.

Peyami, Safa; 1981 (1963) *Doğu-Batı Sentezi*.

Timur, Taner; 1986, *Osmanlı Kimliği*. İstanbul: Hil Yayınları.

İkinci Bölüm

TÜRKLERDEN ÖNCEKİ KÜÇÜK ASYA

*Derin uykumda bu akşam soruyorum:
Kimim ben, hangi çağda, neredeyim?
İşim, hayat vermek,
Eğirip dokumak mı,
Aklın sözcüklerini?*

– Dilmen ve Halman –
(Ben, Anadolu 1991:6)

★

*Grek, Roma ve Bizans yok,
Anadolu (Küçük Asya) var.*

– Arkeolog Kenan Erim –
(Cumhuriyet 1 Ekim 1989)

★

*Yeniliklere alışmayı öğrenemedim.
Yeniliklerden korkuyorum; çünkü
değişme süreci içinde güvenliğin
sağlanabileceğine inanmıyorum.*

– Bizanslı Prokus –
(İmparatora Mektup)

★

Gerçeğin rengi gridir.

– André Gide –

★

*Tarihçi, çoğu zaman basitleştirir. Tam olarak
anlayıp kavrayamadığı olaylar ve insanlardan,
üzerinde çalışabileceği belgeleri, kişileri seçer.*

– Will ve Ariel Durant –
(Tarihten Dersler 1992:14)

★

Sorgulanmayan hayat yaşamaya değmez.

– Sokrates –
(Savunma:38 a)

★

TABLO : 24 Küçük Asya'nın 2000 Yıllık Tarihi Coğrafyası MÖ 1750 - 750 MS

<i>Siyasi-İdari</i>	<i>Birlikler</i>	<i>Tarihlemeler (MÖ yaklaşık)</i>	<i>Kültürel</i>	<i>Bölgeler</i>	<i>Numaralar (Har 20-1)</i>	<i>Tarihi Çağlar</i>	<i>Kaynaklar</i>
<i>Hititler</i>	Eski Krallık	MO 1750 - 1450	Orta	Yayla	III	Bakır	<i>Ceram</i>
	İmparatorluk	1450 - 1200	Orta-Güney		II, III ve IV	Tunç	<i>Ceram</i>
	Yeni (Son)	1200 - 900	Güney-Doğu	ve Troya	I, II, III, IV	Demir	<i>Wood</i>
<i>Urartu-Ararat</i>	Van Krallığı	1200 - 900	Doğu	Yaylası	V	Demir-Gümüş	<i>Akurgal</i>
<i>Karanlık (?)</i>	Dönem	900 - 750	Küçük Asya		I, II, III, IV, V	Mitoloji	<i>Homer</i>
<i>Frikyä</i>	Midasları	750 - 300	Orta-Batı	Ankara-Eskişehir	II, III	Mitoloji	<i>Muller</i>
<i>Lidya-Karya</i>	Likya-Kilikya	700 - 500	Batı-Güney	Kıyıları	IV	İyonya	<i>Bean</i>
<i>Pers</i>	İstilas I	540 - 480	Küçük Asya	Yarımada	I, II, III, IV, V	Kurus, Daryus	<i>Herodotus</i>
<i>Atina ve</i>	<i>Isparta Dönemi</i> <i>Herodotus</i>		480 - 400	Güney-Batı	IV		Helen
<i>Pers (Pars)</i>	Egemenliği	480 - 334	Küçük Asya	Yarımada	I - V	Pers	<i>Muller</i>
<i>İskender</i>	İmparatorluğu	334 - 301	Küçük Asya	Karadeniz yok	I, II, III, IV, V	Helenistik	<i>Muller</i>
<i>Selefkiler</i>	Dönemi	302 - 200	Batı ve Güney D.		I, IV	Helenistik	<i>Muller</i>
<i>Bergama</i>	Batlamyus	280 - 190	Ege Güney	Kıyıları	IV	Helenistik	<i>Akurgal</i>
<i>Roma</i>	İmparatorluğu	190-330 MS	Küçük Asya	(Doğu hariç)	I, II, III, IV	Roma Barışı	<i>Durant</i>
<i>Hristiyanlık</i>	Doğuş-Yayılış	MÖ 44-14 MS	Güney-Batı	Kıyı>İç yönü	I, III, IV	Hristiyanlaşma	<i>Muller</i>
<i>Roma'nın</i>	Bölünmesi	13 - 330 MS	Küçük Asya	Konstantinopolis	I, II, III, IV	Roma>Rum	<i>Muller</i>
<i>Doğu Roma</i>	Bizans oluyor	330 - 750 MS	Küçük Asya	(Doğu hariç)	II, III, IV	Roma>Bizans	<i>Ostrogorskii</i>
<i>Arap-İslam</i>	İstila-Yayılma	647-740 MS	Güney ve Doğu	Güney + Doğu	I, V	İslamlaşma	<i>Ostrogorskii</i>

§ 20 Zemin-Zaman: Değişme ve Süreklilikler

"Asya" adı nereden geliyor? Küçük Asya Yarımadası'nın fiziki coğrafyası ve topografyası (engebeleri), üzerindeki kültürleri ne yönde etkiledi? Süreklilikleri nasıl korudu? Hititlerden Bizans'a uzanan iki bin yıllık tarih sahnesinden kimler geldi geçti?

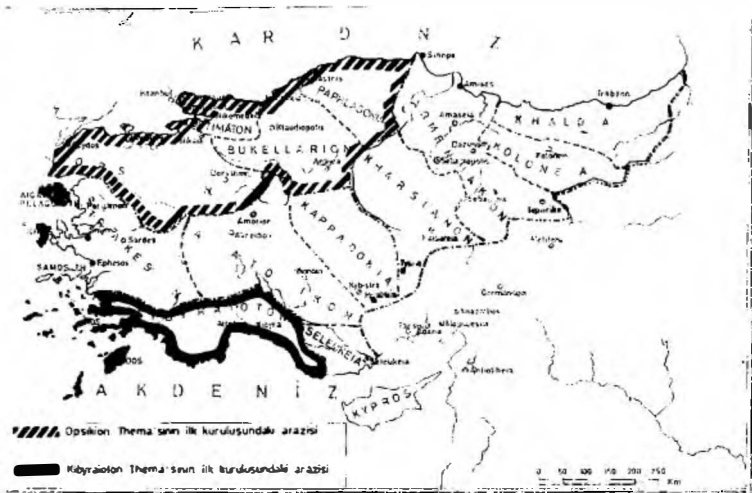
Amasyalı coğrafyacı Strabon (1988: 155), Samsun-Tarsus çizgisiyle Kızılırmak Nehri'nin batısında kalan bölgeye "Asya" adını veriyordu. Asya, Elence "Asia" sözcüğünden geliyordu. Troya Krallığı döneminde (MÖ 1200'ler), Kuzey Ege kıyılarında, Troya'nın hemen güneyinde bir "Assuva" krallığı veya bölgesi varmış (Wood 1985: 158). Bu bölgenin adı zamanla Elence'de Asya'ya dönüşmüş olabilirdi. Yarımada'nın yönetimini Lidyalılarla Bergama Krallığı'ndan devralan Romalılar, ona "Asya Vilayeti" adını verdiler (MÖ 130'lar). Ancak "yeni vilayet" in Kızılırmak'ta bitmediğini, İskender'in keşfettiği Pers, Hint ve Çin ülkelerine uzandığını öğrenince, alçakgönüllü davranıp "Küçük Asya" da karar kıldılar. "Asıl Asya" diyenler de çıktı. Bodrumlu tarihçi Herodot (1983: 215), mitoloji kahramanı Promete'nin karısı "Asya" dan; İzmirli ozan Homer ise, Efes'in Kayster Irmağı kıyısındaki "Asya" çayırından söz eder. Bunlar "Büyük Asya" dan türetilen yerel / yöresel "Asya"lardır.

Ege adalıları, doğudan yükselen Güneş'in yönü / yurdu anlamında "Anatolia" (Doğu'nun ışığı) derlerdi Asya'ya. Roma'dan sonra yarımada'ya egemen olan Bizanslılar, Küçük Asya'da kurdukları askeri menzil veya merkezi savunma bölgesine "Thema Anatolicon" adını vermişlerdi (Har 20). Anatolia veya Anatolikon, Türk dilinde Anatolika veya Anatolus oldu. Ancak yarımada'nın adı Türkçe "Anadolu" olunca'ya değin, bu çalışmada "Küçük Asya" kullanılmaktadır. Küçük Asya'da Kubala / Kibele adlı bir "Ana Tanrıça" vardı; ama Anadolu sözcüğünün, Türkçe "Ana bol"luğu veya "Ana dolu"luğu ile ilişkisi kurulamamıştır. "Asya" sözcüğünün, Akatça Âşû (yükselen güneş anlamında)'dan gelmesi de olasıdır. (Bz. Webster's New Word Dictionary, Asia maddesi.)

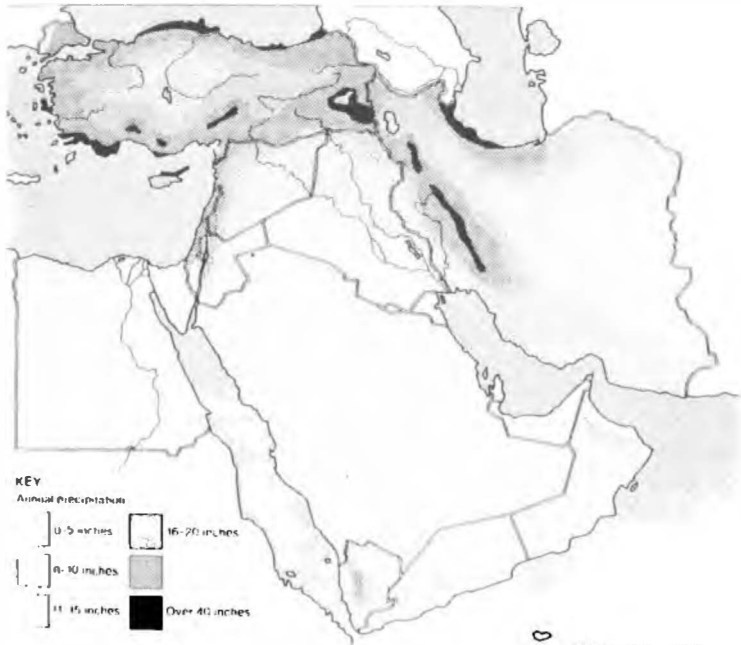
Ülke, uygarlık tarihlerini yazan Batılıların doğusunda kaldığı için, Doğu ile Batı'nın kavramsal sınırı, Doğu-Batı karşıtlığının arakesiti, sınırı oldu. Kipling'in Hindistan için söylediği "*Doğu doğudur, Batı da batı; bu ikizler asla buluşamaz*" sözü Küçük Asya için geçerli olamaz. Çünkü, Küçük Asya, Batı Avrupa tarihini yapan kültürlerin beşiği olmuş; her yönden gelen göçmenleri bağrına basmıştır. Elenlerle savaştan Persler; bilinen dünyayı Helenleştirmeye kalkan Büyük İskender (Rm 20-1), Küçük Asya'dan geçti; izleriyle anıları günümüze değin yaşadı (Rm 20-2). Yarımada, Roma'nın gözde vilayeti, Bizans'ın mülkü, Türklerin yurdu oldu. Hristiyanlık, Judaizm ile Helenizm'in bebeği olarak Küçük Asya'da doğdu; buradan yayıldı dünyaya. İncil'lerden en az biri (*Juhanna*) Efes'te yazıldığı gibi (Yücetürk 1991: 43), Antakya'da eğitim gören Tarsuslu Aziz Paul (Rm 24-4), Hristiyanlık inancının ilkelerini Efes'ten yaydı. Küçük Asya, Hristiyanlığın Beşiği, İslam'ın Kalesi, Tarım Devrimi'nin, Bakır, Tunç, Demir gibi maden teknolojilerinin anavatanı oldu (Bz Harita MÖ 1800 ve 1000). Hitit, Friky, Asur, İyon, Lidya, Likya, Urartu, Pers, Ermeni, Roma, Goth, Bizans, Arap, Selçuk devletleri yarımada zaman zaman ege-men oldu. Ticaret hukuku ile Askerlik ilmi burada yazıldı. İlk madeni para (sikke) Lidya (Sart)'da kesildi. Tarihi yapanlarla yazanlar burada yan yana yaşadılar. Tarihçi Muller (1958), uygarlığın bu önemli odağına, "*Tarihin Mekiği*" adını vermişti. Haklıydı. Tarih burada doğmuş, dokunmuştu. Her köşesi-yöresi, hüyüklerle, örenler (viran / harabeler)'le dolu olan yarımada, sözcüğün tam anlamıyla, bir "açık hava tarih müzesi" olmuştu. Bugünkü demir ya da karayolları, tarihi Roma yolları ile İpek Yolu'nu izler (Harita MÖ 44 ve MS 138).

Ülke, doğudan gelene "Batı"; batıdan gelenlere ise "Doğu" gibi görünür. Kimi gözlemciler, Asya ile Avrupa'nın arakesitinde uzanan bir "zaman tüneli"nden söz eder. Orta yaylanın Ankarası İstanbul'dan 10, yüksek doğu yaylasının Erzurumu 100, Ağrı Dağı yöresi 1000 yıl gerilere uzanır. Yıllar, sayılar kuşkusuz tartışmaya açıktır ama zaman katmanları ile tüneli yadsınamaz. Doğu'nun iki-üç bin metreye yükselen yaylaları, Ege'nin verimli vadilerinden en az iki-üç bin yıl geçmişte kalmış gibidir. Batı'nın kent ölçeğine yaklaşan tarım yerleşmeleri, Doğu'nun pastoral, yarı-göçebe aşiretleri, iki ayrı kültürü simgeler. Ege kıyıları, Akdeniz'dir, Güney İtalya ve İspanya'dır (Har 23-2); Doğu yaylası ise Kafkasya'dan çok Afganistan'ı andırır. Batı kökenli dinlerle devletler, Hopa-Tarsus köşegeninin doğusunda-

7-9. YÜZYILLARDA ANADOLU'DA THEMA TEŞKİLATI



Har 20. Bizans Devleti'nin "Anatolikon"u (Ostrogorskii 1986)



Har 22. Küçük Asya'nın Yağış Bölgeleri (Bates 1983:7)

ki geçit vermez yüksek yaylalara her zaman egemen olamamıştır (Har 23-1). Doğal engebeler, ulaşım, iletişim güçlükleri, kültür çeşitliliğinin korunmasına yardımcı olmuştur.

Bitki ve hayvanları evcilleştiren Neolitik (Tarım) devrimi, Küçük Asya'dan yayılmıştı dünyaya. Hint-Avrupa dillerinin vatanı (Rus stepleri değil) Küçük Asya idi. Tarihçi Muller, ülkenin üç bin yıllık kültür tarihini şöyle özetlemiştir:

Perslerin askeri gücüne ya da saldırısına karşı, Doğu'yu Helenleştirmek isteyen Büyük İskender (Rm 20-4), tarihi seferine Küçük Asya'dan başladı. Roma'nın zengin eyaleti Küçük Asya, bilimin, felsefenin, Hristiyanlık dininin doğuşuna tanık oldu. Hititler, Frikyalılar, İyonyalılar, Haçlılar, Selçuklular, Osmanlılar ile Türkler burada yaşadı ve savaştı. Kalıcı izler, silinmeyen anılar bıraktılar (Muller 1958: xii).

"Küçük Asya" adı verilen tarih sahnesinde yaşanan oyunların çarpıcı öyküsü uzun, karmaşık ve de tabii – son derece – tartışmalıdır. Küçük Asya kültür tarihçesi (bölüm başındaki) Tablo 24'te özetlenmiştir.

§ 21 Çevre: Uyum ve Çelişkiler Yumağı

Küçük Asya'nın coğrafyası, üzerinde yer alan kültürlerin teknolojilerini nasıl etkiledi? Neolitik'ten orta ve yeniçağlara, yarımadanın topografyası kültürel sürekliliği nasıl korudu?

Romalı Çiçero, "Verimlilik, çeşitlilik, bolluk-bereket açısından Küçük Asya'dan üstün ülke yoktur" demişti. Bu üstünlüğü, tümüyle doğal çevre, iklim özelliklerine bağlamak belki doğru olmaz ama; çevre koşulları, tarihin gidişini etkilemiş, yeşeren bölgesel kültürleri sakınip korumuştur.

Küçük Asya Yarımadası, dünyamızdaki tarım kültürlerinin doğduğu, geliştiği ılıman bölgeler kuşağı üzerinde yer alır. Alaca Hüyük, Boğazköy veya Hitit başkenti Hatusaş, Gordiyum, Yazılıkaya ile Troya üzerinden geçen 40° kuzey-paraleli, kuzey yarımküreyi yaklaşık olarak ikiye böler; kuzey ile güney ülkelerinin de sınırını oluşturur. Batıya doğru gidilirse, Atatürk'ün doğum yeri Selanik, Roma, Madrid, Amerika karasında, *Bağımsızlık* (1776) *Bildirgesi*yle ünlü Philadelphia (Alaşehir'in eski adı), Çin'in binlerce yıllık başkenti Peking,

Pamir (Turan) Yaylası, Türkistan, Azerbaycan ile bugün kanlı savaşlara sahne olan Dağlık Karabağ, ekvatora paralel uzanan çemberin hemen üzerinde yer alır. Bu kuşak üzerindeki kültürler, rastlantı olmadığı gibi, doğal çevrenin tarım kültürlerine etkisini yansıtır. Yabani buğday, arpa, koyun, keçi, Küçük Asya'nın asıl yerlileri olarak, Küçük Asya'da evcilleştirildi. Avcı-toplayıcı atalarımızın yerleşik tarıma geçiş süreci, kültür tarihinin gördüğü en büyük devrim, uygarlığın da başlangıcı oldu (Güvenç 1990: 8. Bölüm).

Yeryüzünün çoğu yarımada kuzey-güney doğrultusunda oluşmuşken, Küçük Asya doğudan batıya doğru uzanır. Kuzey ve güney kıyılarına paralel olan (*Taurus*=Beyaz Boğa adı belki de tanrılar tanrısı Zeus söylencesinden gelen) Toros Sıradağları, Ege Denizi'nin verimli vâdi ovalarına yaklaştıkça genişler ve alçalır. Fiziki coğrafya açısından, Küçük Asya'nın en çarpıcı özelliği dağlık oluşudur. İsviçre Alpleri, Makedonya Balkanları, Kafkaslar dışında, yarımada, Güney Avrupa ile Ortadoğu'nun en dağlık, ortalama yüksekliği 1000-1500 metreyi bulan en yüksek yaylasıdır. Kültür coğrafyası açısından, Küçük Asya dörtgeni, beş ana bölgeye ayrılabilir (Bz Harita 20-1 Ön kapak içi):

Bölge 1. Güneydoğu Düzlukleri ya da Verimli Hilal'in Tepesi (I)

Tarım Devrimi, yaklaşık 11 bin yıl kadar önce bu bölgede, Diyarbakır Çayönü dolaylarında başladıktan sonra, güneye, batıya, doğuya yayılmıştır. Modern Güney Anadolu Projesi (GAP), bu yorğun, kurak bölgeyi sulayarak canlandırmayı ve kalkındırmayı hedef almıştır.

Bölge 2. Bozkır (step) Karakterinde, Orta ya da Merkez Yayla (II)

Tahıl üretimine, küçükbaş hayvan otlakçılığına ve dağ eteklerinde bağ ve bostancılık ile meyveciliğe elveren, kurak ve çorak bozkır bölgesi. Eskiçağlarda yükselmiş bir içdeniz tabanıdır. Tuz Gölü ve göller bölgesi içdenizden kalmadır.

Bölge 3. Orta Yaylayı Çevreleyen Toroslar (Alpler) Bölgesi (III)

Hitit, Friky, Kilikya, Selçuklu devletleri, Beylikler ile Türkiye bu dağların eteklerinde veya vâdilerinde kuruldu. (Rm 88-5 ve 10).

Bölge 4. Kıyı Düzlukleri, Vâdi ve Yamaçları (IV)

Pontus, Amazon, Bizans, Troya, Lidya, Bergama, İyonya, Efes,

Karya, Kilikya kültürleri bu düzlüklerde yeşerdi, gelişti (Rm 21 -I, 2, 3, 4, 5).

Bölge 5. *Yüksek Doğu Yaylası (V)*

Urartu (Van), Ermeni krallıkları ile ufak tefek beylikler, göçebe aşiretler dışında, önemli değişme ya da gelişme göstermedi. Bölge halkları, doğudan, batıdan ve güneyden gelen güçlere ve kültürel yayımlara karşı, pastoral göçebeliliğe dayalı kültürel özelliklerini sürdürdü (Rm 88-3 ve 12).

Kültür tarihi açısından, Küçük Asya'nın tümüne egemen olabilen Pers (Pars), İskender, Roma, Bizans ve Osmanlı imparatorlukları, ülkenin kültürel varlığını koruduğu gibi, genel kural olarak, çeşitliliğini değiştirmeye kalkışmamışlardı. Bölgesel farklılıklar içinde, belki de en kalıcı olanı kıyı kültürü-kara kültürü karşıtlığıdır. Kıyı boylarının (*Littoral*) kültürleri, denizyollarıyla Dünya'nın dört yönüne açılıp bağlantılar kurarken, kara (taşra) iç bölge (bozkır-dağ) toplumlarının ilişkisi, genellikle doğu-batı yönünde uzanan vâdilerle sınırlı, dış dünyaya kapalı kalmıştır (McEveday 1985: 10-14). Avrupa düzlüklerinin büyük akarsuları üzerinde yer alan kent kültürleri, kıyı kentlerine benzer gelişmeler gösterirken, Küçük Asya'nın içerlek yerleşmeleri, küçük kasaba ölçeğini aşamadılar. Tarihçi Muller (1958), kıyı kültürlerini, kıyılardaki çoktanrıcılık ya da akılcılıkla; iç yörelerdeki taşra kültürlerini ise tanrı-krallarla açıklamaya çalışır. Çoktanrıcı hayatın yol açtığı çelişkiler, diyalektik düşüncüyü demokratik yani çoğulcu hayat felsefesine doğru yönlendirirken, iç (kara / dağ) kültürlerinin küçük yerleşmeleri, ancak düşey, merkezi güçlerin baskılı (buyurgan) yönetimleri altında toplanabildi. Özetle, Küçük Asya'nın tarihi coğrafyası, doğu-batı, kıyı-kara, demokrasi-otokrasi çelişkilerini – belirlemiş olmasa bile – açıklamaya yardımcı olabilir. (Bölüm sonundaki ve eklerdeki tarihi haritalara Bz.)

§ 22 Üretim-Tüketim ve Mülkiyet İlişkileri

Üretim-tüketim ilişkileri, yaratılan artıkdeğer, mülkiyet, gelir dağılımı, Küçük Asya kültürlerini nasıl etkiledi, ne yönde değiştirdi?

Küçük Asya toplumlarının kentleşme süreci, üretim / tüketim dengesine, ürün artığına, mülkiyet ilişkilerine bağlı olarak yavaş değiş-

miş, gelişmeden çok süreklilik göstermiştir. Sulamalı tarıma geçmiş olan Mezopotamya kültürleri daha MÖ 2700’lerde birinci kent devrimini yaşarken, yüzde 5-10 oranında bir kentleşme düzeyine erişmişlerdi. Küçük Asya’daki yağışa bağlı tarımdan (Har 22) kaynaklanan verim düşüklüğü, üretim bölgelerinin küçüklüğü, bölünmüşlüğü, bölgelerarası ulaşım güçlüğü, merkezi yerleşmelerin büyümesine olanak vermemiş, pazar yerleriyle ulaşım kavşakları kasaba ölçeğinde kalmışlardır (Har 23-1).

Bronz çağlarını izleyen Demir Çağı, araç-gereç teknolojisinde önemli gelişmelere yol açtı. Ancak yaratılan artıkdeğerin Küçük Asya’nın orta (II ve III) bölgesinde kurulu Hitit Devleti’nin gereksemelerine yeterli olup olmadığı tartışmalıdır. Artıkdeğerin, merkezi yönetim ile orduyu besleyecek düzeyde olması gerekir. Tarihçiler, Hititleri besleyen kaynakların güneyden geldiği, Hititlerin, komşu Akadlara çok şeyler borçlu olduğu görüşünde birleşiyorlar (Ceram 1970, 1971). Örnek olarak, tekerlekli savaş ya da taşıma araçları, Babil’in Hamurabi İmparatorluğu’ndan alınmış ilk yasalar (Harita MÖ 560) ile hiyeroglif (resim) yazısının yerini alarak *fonetik* abeceye geçişi sağlayan çiviyazısı (Har MÖ 825) gibi. Kuzey (Rus) steplerinde evcilleştirilen binek atının Küçük Asya’ya getirilmesiyle atlı savaşçı da savaş arabasının yerini aldı. Atlı savaşçı, dağlık Küçük Asya’da, arabadan daha etkili bir savaş aracı oldu.

Hatti halkı, MÖ 1600’lerde, Hitit Devleti’nin varlığını tanıdı. Hititler, MÖ 1400’lerde, yarımadanın orta-batı bölgelerine egemen oldular. Mitanni Krallığı ile Suriye’yi işgal ettiler. Ege kıyısındaki (ne olduğu anlaşılamayan) Arzawa ile anlaşmazlıkları sürdü gitti. Kıyı kentleri, Hitit egemenliğine uzun süre dayandı; ama Hititler MÖ 1280’de Mısır Firavunu Ramses’in ordularına Kadeş Savaşı’nda üstünlük sağladı. Troya savaşlarının (MÖ 1200’ler) öyküsünü anlatan *Ilyada* ve *Odisey* destanları, Grek veya Elen dünyasının doğuşunu haber veriyordu. Grekler veya Elenler, Ege Denizi’nin karşı yakasında yaşayan Akhalar ile Mikenlerdi. Asurluların Kayseri yakınlarındaki Kaneş’te bir ticaret merkezi veya heyetleri vardı. Adı *Cuprum*’ (bakır)dan gelen Kıbrıs (*Cyprus*), bakır ticareti ya da teknolojisinde Küçük Asya ile yarışlıyordu. Gemi batıklarından çıkarılan bakır eşya ile kalay kütükleri, Greklerin ellerinde tuttuğu maden ticareti konusunda bilgiler veriyor. Öyle ki, Hititler ile Frikler, iç yörelerdeki ticareti denetlerken; Akhalar, kıyılardaki deniz ticaretine egemen olmuş-

lardı. Aynı yıllarda Balkanlar'dan indikleri kabul edilen Frikler, Hitit başkenti Hattuşas'ı yıkıp yakarak Hitit Devleti'ne son vermiş, onun yerini almışlar – gibi görünüyor.

Akhalarla Hititlerin siyasi belki de ticari ilişkileri vardı. Ancak, Elenler, başlangıçta iyi geçindikleri Friklerle sonradan bozuştular. Lidya, Friky'a'dan daha güçlüydü. Sart (Sardes), Friky'a başkenti Gordiyum'dan en az on kez büyüktü. Bugünkü Salihli ovasının Polatlı düzlüğünden çok daha verimli olduğu da söylenebilir. Gediz'in suları, Sakarya'dan daha güc ve bereketliydi. MÖ 1200'lerde, gümüşten on kat değerli olan demir madenciliği, bronz dökümcülüğünün; atlı savaşı da iki tekerlekli savaş arabasının yerini almaya başlamıştı.

Romalılar gelinceye değin, Küçük Asya'ya sırayla, Persler, Atina-Isparta, yeniden Persler, sonra Makedonyalı Büyük İskender, Selefki-ler, Bergama-Batlamyus krallıkları egemen oldu. Ortalama yüz yılı aşmayan egemenlik dönemlerinde, nehirler üzerinde kurulu (Efesus, Miletos ve Priene gibi) planlı Ege kentleri önemli gelişmeler gösterirken (Çm 26), iç yöreler sessiz ve durağan görünüyordu. İyonya, Batı kentleriyle Ege Adaları'nı içine alan coğrafya bölgesiydi; ama siyasi ya da kültürel bir birlik (devlet) olup olmadığı belli değildir.

İmparator Augustus'un Akdeniz çevresinde sağladığı 200 yıllık Roma Barışı (MÖ 30-MS 180), bu dönemde gerçekleştirilen yol-köprü gibi bayındırlık projeleri, Küçük Asya'nın siyasi ve ekonomik gelişmesinde önemli rol oynadı (Durant 1992: 70). Roma'nın her mevsimde geçit veren taş kaplı yolları ile bugün hâlâ ayakta duran kemerli köprüleri, bütün kıyı kentlerini birbirine bağladığı gibi, Ankara, Ladik, Sart (Sardes), Kapadokya, Niğde, Sivas ve Kayseri gibi kasabaları içine alan bir iletişim, ulaşım ağı oluşturuyordu (Bz İmamoğlu 1992: 2). Antep, Malatya, Erzincan üzerinden Trabzon'a ulaşan Güney-Kuzey ekspres yolu da vardı. Hristiyanlık mitolojisinin doğuşu, ilk kiliselerin bu dönemde inşa edilmiş olması Roma Barışı'na bağlanabilirdi.

Küçük Asya'da yasal güvence ile yaptırımlara dayalı tüzel mülkiyet, Roma İmparatorluğu bölündükten sonra, Bizans yönetimi altında da görüldü (Ostrogorskii 1986: 126-27). Tarla, bağ-bahçe, bostan toprakları ile bazı ormanlar, köylülerin malı mülkü sayıldı. Ancak devlet, köylü topluluğunu idari-mali bir birlik olarak görmeye devam etti. Varlıklı aileler, ödeyemeyenlerin vergisini de ödemekle yükümlüydü. (Benzer bir geleneğin Japon tarihindeki uygulaması

için Bz Güvenç 1992: 219.) Sahipsiz ya da ortak toprağı eken köylü, tarlanın vergisini öderdi. Köy ve köylülerin, aile mülkiyetine girmeyen, ortaklaşa yararlandıkları otlakları, sürüleri vardı.

Doğu Roma-Bizans döneminde, küçük toprak rençberliği (*mini-fundia*) azalırken, büyük çiftlik işletmeciliğı (bir tür *latifundia*) yapan soylular türedi (Ostrogorskii 1986: 304). Merkezi hükümetten vergi bağışıklığı kazanan soylular, Küçük Asya feodalitesinin ilk odaklarını (nüvelerini) oluşturdular; silahlı kuvvetler aracılığı ile Bizans yönetimini denetlemeye, yöneticileri etkilemeye başladılar. Vryonis'e göre (1975: 25), babadan oğula geçen kumandanlık görevlerinin siyasi gücünü (nüfuzunu) kullanan toprak sahipleri, Bizans'ın yıkılışında etkili rol oynamıştı. Selçukluların fetih yoluyla Bizans'tan devralacağı Küçük Asya Toprak Hukuku böyle gelişmiş, feodalite düzeyine gelmişti. Özetle, merkezi yönetimin yetkileri azalırken, köy ve köylülüğün ekonomi-politik gücü, yavaş fakat sürekli olarak artmıştır, denebilir.

§ 23 Nüfus Hareketleri: Göçler ve Yerleşmeler

Küçük yerleşmelerle üretim bölgelerinin kendine yeterlik ekonomisiyle, fetih, işgal, savunma, egemenlik ve bağımsızlık savaşlarının, Küçük Asya'nın nüfus yapısı üzerindeki etkileri ne tür gelişmelere yol açtı?

Tunç Çağı'ndan maden çağlarına geçiş dönemindeki Küçük Asya nüfusu bilinmiyor. O dönemlere ait nüfus rakamları, sayıma dayanan dolaylı (kaba) tahminlerdir (Cipolla 1980; Güvenç 1991: 193-4). Halikarnas Balıkcısı Cevat Şakir (1985: 9), İmparator Augustus zamanında yapılmış sayıma atıfta bulunarak "21 milyonluk bir Asya Vilayeti"nden söz etmişse de, vilayetin sınırlarını belirtmemiş, sayım belgesi de vermemiştir. Söz konusu Asya Vilayeti, Mezopotamya, Körfez ve Suriye dahil bütün Akdeniz doğusunu içine almış olabilir. Bilimsel araştırmalar o döneme ait dünya nüfusunun 200 milyon dolayında olabileceğini gösteriyor. Toplam dünya nüfusunun onda birinin Küçük Asya'da yaşıyor olması, çok yüksek tahmin, düşük olasılıktır. Kıray'ın (1990), MS 1. yy'da yapıldığını söylediğı 13 milyonluk nüfus sayımı, hâlâ yüksek görünmekle birlikte, bilinmeyen gerçeğe biraz daha yakın olabilir.

Dünya nüfusunun yüzde birine tekabül eden iki-üç milyonluk Küçük Asya, sanki daha da gerçekçidir. Gerçi Küçük Asya'nın nüfusu kesin olarak bilinmiyor, ama yüzyıllar boyunca, onun kararlı kaldığı ya da çok yavaş arttığı söylenebilir: Yaklaşık, yüzyılda ancak yüzde 2-3 kadar! Bu artış hızı, dünyanın bugünkü yıllık ortalama nüfus artış hızının yüzde biri düzeyindedir. Nüfus araştırmaları, savaş, açlık, yüksek bebek / çocuk ölümü, salgın hastalık gibi nedenlerin, ortalama ömür beklentisini sürekli olarak düşük tuttuğunu göstermiştir. Ancak, dış dünyaya açık kıyı kentlerinin iç yerleşmelerden daha büyük olduğu bilinmektedir. Ortaçağların Konstantinopolis, Antiyok, İskenderiye gibi büyük kentleri, deniz ticaretine elverişli ulaşım ve ticaret merkezleri, askeri saldırılara açık hedeflerdi (Bz Harita MS 528). Küçük Asyalılar, kolay ulaşılmayan küçük köylerin büyük kentlerden daha güvenli yerleşmeler olduğunu keşfetmekte gecikmediler. Bu yüzden, 3-5 bin nüfuslu küçük kasabalar, Küçük Asya'nın önemli iletişim, ulaşım (ticaret) merkezleri oldu. Küçük Asya'nın tarımsal nüfus yapısını belirleyen çevresel etkenler üç başlık altında toplanabilir:

- 1) Tarımdaki verim artışı, Mezopotamya ile Nil deltası gibi, sulamalı bölgelerle sınırlıydı; az yağış alan Küçük Asya'da verim görece düşüktü (Har 22).
- 2) Küçük Asya'nın coğrafyası ile topografyası, üretim bölgelerinde yaratılan artıkrünü toplayıp dağıtmaya elverişli değildi (Har 23-1).
- 3) Kasaba ölçeğindeki küçük yerleşmeler, merkezi güç odakları yanında ya da karşısında daha güvenli kentler oldu.

Bu koşullar altında, Antakya (*Antioch*), Tarsus, Efes ve Bizans (İstanbul) gibi büyükçe kentlerin kıyılarda kurulması ya da gelişmesi, rastlantı değil, tarihi deneyime dayalı, akılcı bir seçim sonucu, hatta zorunluktur. Bugün nüfusu yüz bini aşan Asya kentlerinin çoğu kez kıyılarda, nehirler üzerinde kurulmuş olması ya da kara ve demiryolu (ulaşım) kavşakları üzerinde bulunması, bu savı destekleyen kanıtlardır: Küçük Asya'da, Sart kentinin Gediz, Efes'in Menderes, Adana'nın Seyhan-Ceyhan, Diyarbakır'ın Dicle, Eskişehir'in Sakarya üzerinde bulunması gibi. Osmanlı başkenti İstanbul'un, Mısır'dan, Karadeniz yöresinden taşman buğday ile beslendiği, besin maddeleriyle inşaat malzemesinin, denizyoluyla Akdeniz ve Karadeniz limanlarından sağlandığı da bilinmektedir. Liman kentlerde inşa edi-

len tahıl siloları, Küçük Asya kasabalarının neden cüce kaldığını gösteren kanıtlardır. Bu genel kuralın tek istisnası, doğal akarsu geçitleri üzerinde kurulan, Boğazlar ve Haliç yoluyla beslenen İstanbul'dur.

Coğrafya, tarihin anayurdudur. Çevrenin akarsuları, gölleri, vahaları ve denizleri insanları ve toplulukları kıyılara çeker, orada besler. Çünkü su, birey ve toplumların en temel gerekmesi olduğu kadar, ticaretle ulaşımın da ucuz yoludur (diyor, Durantlar 1992: 17).

Gerçekten de:

Mısır, Nil Nehri'nin bir armağanı, Mezopotamya uygarlığı *Dicle* ile *Fırat*'ın çiçek bahçesi; Hindistan *Indus* ile *Ganj* nehirlerinin kıvrımı; Çinhindi *Mekong* Nehri'nin, Çin ülkesi *Sarı Nehir* ile *Yang-tse*'nin, Orta Avrupa *Tuna*'nın, Fransa ve Paris *Sen*'in, Kuzey-batı Avrupa *Ren*'in, İtalya *Po*'nun, Roma *Tiber*'in eseri değil midir? (diye soruyor Durantlar 1992).

İnsanbilimci Coon (1962a) da, "İyi coğrafyacı, doğru felsefe yapar" görüşünde haklıydı! Küçük Asya'da saydığımız örneklerle benzeyen büyük, kararlı akarsular yoktu; ama yarımadanın üç denize açılan kıyıları vardı (Har 23-2). Küçük Asya, Yakın ve Ortadoğu'nun artan nüfusunu daha çok kıyılarında topladı, oralarda besledi. Coon'un "mozaik" adını verdiği yöresel kültür odakları böyle yaratıldı.

§ 24 Yönetim: Din-Devlet ve Siyaset Sahnesi

Ana Tanrıça Kubala veya Kibele'den çoktanrıçılığa (politeizme), Elenizm'den Roma'ya ve Hristiyanlığın doğuşundan Bizans İmparatorluğu'na geçiş aşamaları nasıl gerçekleşti?

Küçük Asya sahnesinden gelip geçen devletlerin, MÖ 1750'den MS 750'ye, iki bin yıllık tarihçesi Tablo 24'te (bölüm başında s. 54), toplu olarak gösterilip özetlenmiştir. Bu tablonun, Ekler Bölümü'ndeki "Tarihi Coğrafya Haritaları" ile birlikte izlenmesi yararlı olur. Dönemin yönetim ya da siyaset sorunları karmaşık çeşitlilikler sergiler. Burada din ya da tanrı devletlerinden dünya devletine geçiş süreci üzerinde durulmakta; Selçuklu ile Osmanlı Türklerinin MS 1000 yıllarında devralacağı yönetim geleneğinin kaynakları araştırılmaktadır.

Antik ve ortaçağlar boyunca, Tanrı (din) devleti ile Dünya (toplum) devleti, toplumları yönetmek için zaman zaman savaşmış, gün

olmuş işbirliği yapmışlardır. Laikler sınıfı (*laikos*) eski Elen kentine kadar inen olgu ise de, laiklik çağdaş kavramdır. Ancak yakınçağlarda ulaşılmış, gerçekleşmiş bir ülküdür. Dinler, cennet-cehennem (ödül-ceza) inancıyla devletler ise, kuvvete dayalı tüzel yaptırımlarla yönetmişlerdir toplumları.

Van Loon'un (1990) araştırmasına göre, MÖ 1200'lerden MÖ 300'e değin, Hitit, Urartu, Friky, Lidya ve Likya *ikona*'larında (dini / kutsal tasvirlerde), çok çeşitli tanrı ve tanrıçalar, tanrı-krallar görülmekle birlikte (Rm 24-1); Ana Tanrıça *Kubala* (Kubaba ya da Kibele, Rm 24-2), hemen hemen tektir, evrenseldir. (O kadar ki, "Kâbe" adının bile Kubala' dan geldiği sanılmaktadır.) Oysa aynı dönemde, Ortadoğu'da gelişen Judaizm (Musevilik/Yahudilik)'in tek bir Baba Tanrı inancı, güney sınırlardan Küçük Asya'ya girmiş ve kuzeye doğru yayılmaya başlamıştı. Batı yönünden gelen İskender istilas ile birlikte Elen Dünyasının tanrı ya da tanrıçaları (*Panteon'u* Rm 24), Küçük Asya'nın bütün yüksek dağlarına (Olympos'lara) yerleşiyordu. En ünlüsü Bursa kentinin yaslandığı Uludağ olmak üzere, Küçük Asya'da en az 8-10 tane "*Olympos*" (tanrılar) dağı vardı. Tarsuslu bir Yahudi ailesinden gelen Aziz Paul, Hazreti İsa'nın öyküsünü yazarken, başta Kubala olmak üzere, Elen *Panteon'u* ve koruyucu Roma tanrıları ile tanışmış bulunuyordu. Bütün bu inançları ve gelenekleri İsa öyküsünde birleştirip uzlaştırmaya çalışan Tarsuslu Aziz Paul, Hristiyanlık dininin kurucu babası ve sözcüsü, kimi uygarlık-felsefe tarihçilerine göre, Hristiyanlığın "mucidi" oldu (Bz Russel 1958: 130 ve Rm 24-4).



Çim 24. Hitit tanrıçaları (Boğazköy: Akşit 1982)

Çoktanrıci Roma, Hristiyanlığı baştan reddetti; ama yayılmasını önleyemedi. Yeni din güçlüydü. Kaba kuvvete dayalı devlet yönetimi yerine, insan sevgisine dayalı dünya görüşü, insanlığı kurtarmak için kendini feda eden bir Mesih (Hz İsa) inancı aşıyor; “Komşunu sev”, “Kendini bil”, “Sana nasıl davranılmasını istiyorsan sen de herkese öyle davran” diyordu. Sonradan büyük tartışmalarla bölünmelere yol açacak olan tanrı üçlemesi (*Teslis*) inancında, Küçük Asya’nın Kubala’sı, Musa’nın Tanrı Babası ve Elenlerin insana benzeyen iyi tanrıları, Hz İsa’nın kişiliğinde bir araya geliyordu. Roma’nın tanrıları bu kapsamlı senteze uzun süre direnemedi; MS üçüncü yy’da Hristiyanlığı resmen tanıdı. İmparator Diocletian, Sasani Devleti’nin mutlak hükümdarlık ilkesini zaten beğenmiş, benimsemişti. Bu ilkeye göre, İmparatorluk hakkı, Tanrı’nın devlete sunduğu kutsal ödüldü. Hristiyanlık da, Tanrı adına, benzer bir devlet düzeni öneriyordu. İmparator Konstantin’in kurup adını verdiği yeni başkent, önce “Doğu Roma” sonra “Bizans” oldu. Yeni başkent, 330 yılında görkemli tören ve şölenlerle açıldı. Doğu Roma’nın yönetim merkezi olarak, çoktanrıci eski geleneklerle devlet dini sayılan Hristiyanlık inancını uzlaştırmaya çalıştı. Konstantiniyeliler Roma vatandaşı sayıldı. Doğu Roma’nın İmparatoru, böylece “kitabi-semavi” dinler indiren Tanrı ya da tanrıların sözcüsü oldu.

Roma mirasını üstlenip sürdüren Bizans’ta, Aya Sofya Kilisesi Tanrı’ya, Saray İmparatora, Hipodrom (At Meydanı) ise halka aitti. Fener’deki Patrikhane, kurumlaşan devletle bütünleşen dinin (Ortodoks Kilisesi’nin) en yüksek merkezi, simgesi oldu.

Ancak, askeri-sivil bürokrasinin, silahlı kuvvetlerle Kilise’nin başı olan İmparator, devletin mutlak hükümdarı idi. İmparator, devrilebilir, değiştirilebilir hatta başarısızlıklarından dolayı ölümlle cezalandırılabilirdi; ama mutlak olan yetkileri asla tartışılmazdı. Yakınçağda batılı düşünürlerin Türklere yüklediği “Doğu Despotizmi”nin temelleri (Hobbes’un *Leviathan*’ı), Osmanlı’dan yaklaşık 1000 yıl önceleri Bizans’ta atılmış bulunuyordu.

Roma İmparatorluğu’nun V yy’da yeniden inşa edilışinden hemen sonraki Bizans bürokrasisinin VII yy’daki örgütlenişini ve işleyişini Coon (1961: 290-94) şöyle özetliyor:

- İmparatorluk dört Beylerbeylikten, Beylerbeylikler eyaletlerden, eyaletler vilayetlerden oluşuyordu. Beylerbeyleri ve Vali-

ler İmparatorca atanırdı. Beylerbeyinin görevi, asker toplamak ve orduyu beslemektir. İmparator, yönetim bölgelerine özel (kişisel) müfettişler gönderebilirdi.

- Her valinin yanında askeri kumandan bulunurdu. (Baynes 1977 ile Ostrogorskii 1986, daha sonraki dönemlerde, "Kumandanların devlet protokolünde valilerden önce geldiğine" işaret ederler.) Başkent'te oturan Baş yönetici, ülkeyi ve başkenti, saray muhafızları ile denetlerdi. Devlet yönetiminin bütün yazı, kayıt ve belgeleri onun denetiminden geçerdi. Posta, iletişim ve ulaşım işlerinden de sorumluydu. Dört büyük daireye ayrılmış bulunan Dışişlerinde binlerce memur çalışırdı.
- Maliye/hazine yetkileri, "Kutsal Eminlik" ile Özel Mülkler idaresi arasında bölüştürülmüştü. Beylerbeyi'nin emrinde, silahlı kuvvetlerin gider taleplerini karşılamaya mahsus *ikinci* bir hazine vardı. En zengin hazine (veya bütçe)'lerden *üçüncüsü*, devlet törenleriyle, resmi geçitler, ödül, nişan ve armağanları, sosyal yardım ile âfet hizmetlerini düzenleyen Saray'a ayrılmıştı. Kamu kurumlarının giderleriyle, halka dağıtılan yiyecek ve erzakın bedelleri *dördüncü*; yol, köprü, su kemeri gibi bayındırlık hizmetleri *beşinci* bütçeden karşılanırdı.
- Dini kurumlarla, hastane, doğum-bakım ve huzurevlerinin giderleri *altıncı* bütçeden desteklenirdi. Bu bütçenin gelirleri, vergiden muaf bağışlarla sağlanırdı. Vâris bırakmadan göçenlerin tüm malı mülkü hazineye kalırdı. Devlet görevlerine ilk atanarlardan belli bağışlar alınırdı. Resmi görev kadroları satılıkta. Bedelini ödeyenler göreve atanırdı. Hazinesinin ana gelir kaynaklarını, toprak, veraset (yüzde 5), esnaf ve sanatkârlardan alınan kazanç vergileri; yan gelirleri ise, çarşı-pazar, mahkeme, gümrük, liman resimleri, köle ve haremağası satışlarından alınan harç ve haraçlar oluştururdu. Toprak sahipleri, vergi borçlarını askerlik hizmetiyle öderlerdi. Küçük Asya'da, askerlik hizmeti toprak sahiplerinden alınmış, yabancı uyruklu, paralı askerlerden oluşan seferi orduya verilmişti. Paralı orduda, Rus, Peçenek, Kuman, Türk, Fransız, Alman, İngiliz, Bulgar, Abaza ve Alan uyruklu askerler vardı.
- Bizans'ın 160 bin kişilik daimi kara ordusu (*Harbiyesi*), ile 40 bin kişilik deniz gücü (*Bahriyesi*) vardı. Silahlı kuvvetler, iki daimi ordu olarak örgütlenmişti. Biri sınırlarda görevli seyyar

(seferi); ikincisi, iki kolordudan oluşan sabit Muhafız Ordusu idi. Ordu'nun Başkomutanı, yüce İmparator Vekili ("Ex-arch") olarak bilinirdi. Sınır Ordusunun subaylarına, babadan oğula geçebilen toprak (timar) hakları verilirdi.

Ordu birliklerinin kuruluş ve örgütleri Tablo 24-1'de özetlenmiştir.

Silahlı Kuvvetlerin, kendilerine özgü sağlık, mühendislik birlikleri vardı. Her sınıf için özel teknik ve taktik talimnameleri yazılmıştı.

Tablo 24-1 BİZANS SİLAHLI KUVVETLERİ: VII yy

Birlik	Kadro		Komutan (Rütbesi)
	Birim	Kişi	
<i>Manga</i>	1 (birim)	10	Onbaşı
<i>Bölük</i>	20 Manga	200	Yüzbaşı
<i>Alay</i>	5 Bölük	1 000	Binbaşı
<i>Tugay</i>	5 Alay	5 000	General
<i>Kolordu</i>	2 Tugay	10 000	<i>Strategos</i>

Kaynak: Coon 1961: 293.

Bizans'ın Küçük Asya'daki eyalet veya vilayetleri, "*Thema*" adı verilen askeri bölgelere bölünmüştü. *Thema*'lar, *Strategos* rütbesine yükselmiş, devlet protokolünde valilerden önce gelen kolordu (veya Ordu) komutanları ya da müfettişlerince yönetilirdi.

İmparatorluğun adalet-hukuk işleri, kanunları çıkaran, yorumlayan; gerektiğinde Yargıtay ya da Yüksek Temyiz Mahkemesi gibi yetkilere sahip olan İmparatora bırakılmıştı. İmparator yargı yetkisini, kendi atadığı Yüksek Yargıçlar Kurulu'na bırakabilirdi.

Beylerbeyleri, görevli bulundukları kentlerin belde (belediye) hizmetleri yanında, kadılar eliyle ya da aracılığı ile, adalet işlerini de görüp yürütmekten sorumluydu. Aile hukuku ile, din, diyanet, vakıf davalarına bakan Din ("Şer'îye") mahkemeleri de kurulmuştu.

Roma İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra Bizans olarak bin yıl daha yaşayan ve tarihçi Laiou'ya (1991) göre, komşularını ve kendisinden sonraki imparatorlukları kuvvetle etkilediği için dikkatleri çeken bu devletin yönetim işleri böyle örgütlenmişti (Har 20). Bizans'ı yenen Selçuklularla Osmanlılar, denenmiş, iyi işleyen bir yönetim geleneği buldular. Bundan nice, nasıl etkilendiklerini ileride (5. Bölümde) göreceğiz.

§ 25 Yenilenme: Yayılma ve Yabancılaşma Süreci

Küçük Asya'nın yazgısını çizen, tarihini yönlendiren güçlerle yenilikler nelerdi? Toplumsal kurumlar bu etkilere ne tür tepkiler gösterdi, nasıl uyum sağladı?

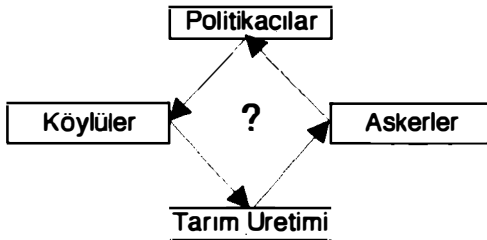
Roma İmparatorluğu'nun kuruluş yıllarında, Eyalet Valileri, sivil / askeri tüm yönetimin başıydı. Sosyalist eğilimli İmparator Diocletian (MS 284-305), iki hizmet sınıfını birbirinden ayırdı. Askerlerin Senato (Politika)'ya girmesini, soyluların asker olmasını yasakladı; subayların yeteneklerine uygun görevlere atanmaları kuralını koydu. Roma vilayeti Küçük Asya, önce Doğu Roma'nın sonra Bizans'ın anayurdu oldu. Sömürge (vilayet) yönetimi, bu gelişmeler sonunda, İmparatorluğa dönüştü. Yeni yönetim, askeri-sivil bürokrasi, köylülerle soylular ve Hristiyan kilisesi arasında sürekli değişen dengelerin yeni baştan kurulmasına çalıştı.

Bizans Hukuku'nun ilkeleri Roma'dan alınmıştı. Bizanslılar, baba-soyuna dayalı Roma Hukuku'nu, Hristiyanlık'la bağdaştırmaya, medeni hukuka dönüştürmeye çalıştılar. *Ekloga* olarak bilenen hukuk reformuyla, Justinien'in idam ya da ağır para cezaları yerine, burun, el, dil kesme, göz dağlama gibi doğu kökenli "insancıl" cezalar getirildi. İmparator Diocletian zamanında birbirinden ayrılan askeri mülki sınıflar Bizans İmparatoru'nun sınırsız yetkileri altında yeniden birleştirildi. Ancak askerler (*cihet-i askeriye*), devlet içinde başlıca güç oldu, bu ayrıcalığını korudu. Askerlik öyle saygın bir geçim kaynağı olmuştu ki, ocağa girebilmek için rüşvet verenler görülürdü. Devleti korumakla görevli güçlü ordunun yol açtığı bunalımlar yaşandı (Ostrogorskii 1986: 364). Bizans Türklerin fethine kadar askeri devlet olarak yaşadı. Başkumandan İmparator, Kilisenin başı, Devletin de ko-

ruyucusu sayılırdı. Siyasal yetkilerini kilise ile paylaşmazdı. İmparatorluğun doğu vilayetlerinde yaşayan halk Tanrı-Kral yönetimine alışkındı. Batı halkları ise, İmparator-Tanrı kavramına pek yabancı sayılmazdı. Bizanslılar, hükümdarlığın Tanrı vergisi bir emanet olduğu fikrini Persler (Sasaniler)'den almış, benimsemiş, geliştirmişlerdi.

Metropolit ve kiliselerin büyük çoğunluğu Küçük Asya'da, Ege kıyılarında (IV Bölgede) inşa edilmişti. Bu bölgedeki Alaşehir, İzmir, Bergama, Akhisar Ladik, Sart ve Efes kiliseleri "*yediler*" olarak bilinir. Roma döneminde, kilise örgütleniyor, kıyılardan içlerere doğru yayılıyordu. Devlet ile Kilise, birbirinin malına-mülküne, yetkilerine saygılı olmak konusunda centilmenlik anlaşması yapmıştı. İmparator, değişen güç dengelerine göre, Senato tarafından seçilirken, Silahlı Kuvvetler, adaylarla seçim sürecini belirliyor, halk alman kararı, sonucu onaylıyordu.

Kırsal kesimdeki tarımsal üretimin sürdürülmesi, toprak vergilerinin toplanması, toprak sahipleri arasındaki dengenin korunması, askeri karakterdeki (Timarlı Sipahi düzenine benzeyen) *Pronoia*'nın yönetilmesi, asker köylülerle hür köylüler arasındaki ilişkilerin düzenli tutulması, kısaca, *ekonominin yönetilmesi*, İmparatorluğun en büyük sorunu idi. Çünkü toprağı ve köylüyü yöneten güç üretimi, üretimi yöneten askerleri, askerleri yöneten ise politikayı belirliyordu. Karşıt olarak, politikacı da köylüyü denetlemek gereğini duyuyordu. Yapısal kısır döngü buydu (Çizim 25).



Çm 25
Bizans'ta yönetim
kısırdöngüsü
(çıkamaz)
Bz Tablo 24 Küçük
Asya Tarihçesi

Bizans Köy (toprak) Kanunu (*Nomos Georgikos*)'nun amacı, terk edilmiş, nüfus yitirmiş, sahipsiz yörelerin yeniden yerleşmeye açılıp şenlendirilmesiydi. Yapısal sorunların benzerliğini şimdilik bir yana

biraksak da, Osmanlıca “namus” sözcüğünün *Nomos*’tan, “kanun” sözcüğünün ise Kilise kuralı anlamındaki *Kanon*’dan geldiğini belirtmekle yetinelim.

Devletin varlığı, güvenliği, geleceği siyasete katılmayan köylü sınıfına dayanıyordu. Kentlerin gelişmesi, düzenin korunması için tarımsal yapının geliştirilmesi görevi devlete düşüyordu. Küçük tarımcıların büyüklere karşı korunması, bozulan dengelerin yeniden kurulması, silahlı kuvvetlerin, zaman zaman feodal beylere karşı kullanılmasını zorunlu kılıyordu. Bizans İmparatorluğu’nun siyasi tarihi, devletin askeri gücü ile topraklı eşraf arasında sürüp giden, bitip tükenmez iç savaşlar olarak özetlenebilir. İç politika, küçük çiftçiye fazla güçlendirmeden, üretim alanında (toprağa bağlı) tutmaya çalışmıştır. (İç savaşlar için Bz Ostrogorskii ve Laiou 1991.)

Bizans’ı uğraştıran dış güçlerle iç sorunlar üç başlık altında toplanabilir:

- 1) İtalyan Kent Cumhuriyetleri (Venedik ve Ceneviz gibi),
- 2) Güney (Balkan) Slavları ve Savaşları,
- 3) Doğulu Komşular: İranlılar, Araplar ve Türkler.

Bizans Ordusu’nun İran’a karşı zaferleri, Hicret (MS 630) yıllarına rastlıyordu. Hz Peygamber daha hayatta iken Bizans’ın tam denetleyemediği doğu (V Bölge) vilayetleri Arapların eline geçmiş, Halife Ömer, İran topraklarına girmişti (MS 634). Bizans Ordusu Yermuk’ta Arap kuvvetlerine yenilince (636), Kudüs, Mısır ve Divin Araplara bırakıldı. Muaviye kuvvetleri, 663 yılında Küçük Asya’ya girdi, Kadıköy’e kadar ilerledi. Muaviye’nin bir kumandanı, 670’te Kapıdağ Yarımadası’nı ve 674’te Smyrna’yı (İzmir) işgal edip Bizans’ı kuşattı. Fakat sonuç alamadı. Arap askerleri 678’de Kapıdağ üssünü boşaltıp çekildiler.

Hıristiyanlığın Kuzey ve Doğu Küçük Asya’daki yayılması, İslam’ın Küçük Asya’ya girmesiyle rastlaşıyordu. Ancak Batı bölgelerinde ilerleyemeyen İslam, Monofizit ve Nestorian (Nasturi) inançlarının egemen olduğu Doğu yaylalarında daha etkili oldu. Halife Osman (656’da) öldüğünde, İslam Devleti Tarsus-Rize çizgisinin doğusuna egemen olmuştu (Robinson 1986: 20). Aynı bölge, Küçük Asya’da Monofizit ve Nestorian (Nasturi) inançların yayıldığı sınırları göstermektedir. Monofizitler, Hz İsa’nın hem İnsan hem Tanrı, Nasturiler ise, iki ayrı varlığa sahip olduğuna inanırlar. Yaygın ya da

resmi olmayan (Devlet Kilisesi'nin tutmadığı) bu inançların doğu yörelerine doğru yayılıp kök salması, Doğu bölgesinin devlet denetimi dışında kaldığını, siyasi bağımsızlığını düşündürüyor. Halife Kuvvetleri, Doğu yaylalarından sonra Ermenistan ile Lazistan'ı (Kafkasya'yı) da kolayca fethettiler (MS 717). Halife'nin kardeşi Mesleme, aynı yıl karadan-denizden Bizans'ı yeniden kuşattı. İslam Donanması "Grek Ateşi" (Mancınıkla savrulan yangın bombaları) ile yakılınca, Araplar geri çekilmek zorunda kaldı. Bizanslılar, sürüp giden Arap baskısından öyle bunalmıştı ki, İmparator Nikeferos Phokas, savaşta ölenlere şehit ("Martyr") payesi verilmesini emretti. Özetle Türklerden çok önce Bizans, İslam'ın savaş gücü ile yakından tanışmış bulunuyordu. Öyle ki, Bizans'ta yaşanan tasvirkırma (*ikonaklast*) bunalımında İslam etkisi bile aranmıştır. Heykellerin burunlarının kırılması, gözlerinin oyulması, Müslüman Türklerden önce başlamış bağnaz bir tepkiydi (Ostrogorskii 1986: 145). Bizans'ın karşılaştığı siyasi / ekonomik sorunlar, gelenekçi tutucularla yenilikçilerin karşı cephelerde yer almasına yol açmıştır. Bizanslı Prokus, İmparatora yazdığı mektupta şunları söylüyordu:

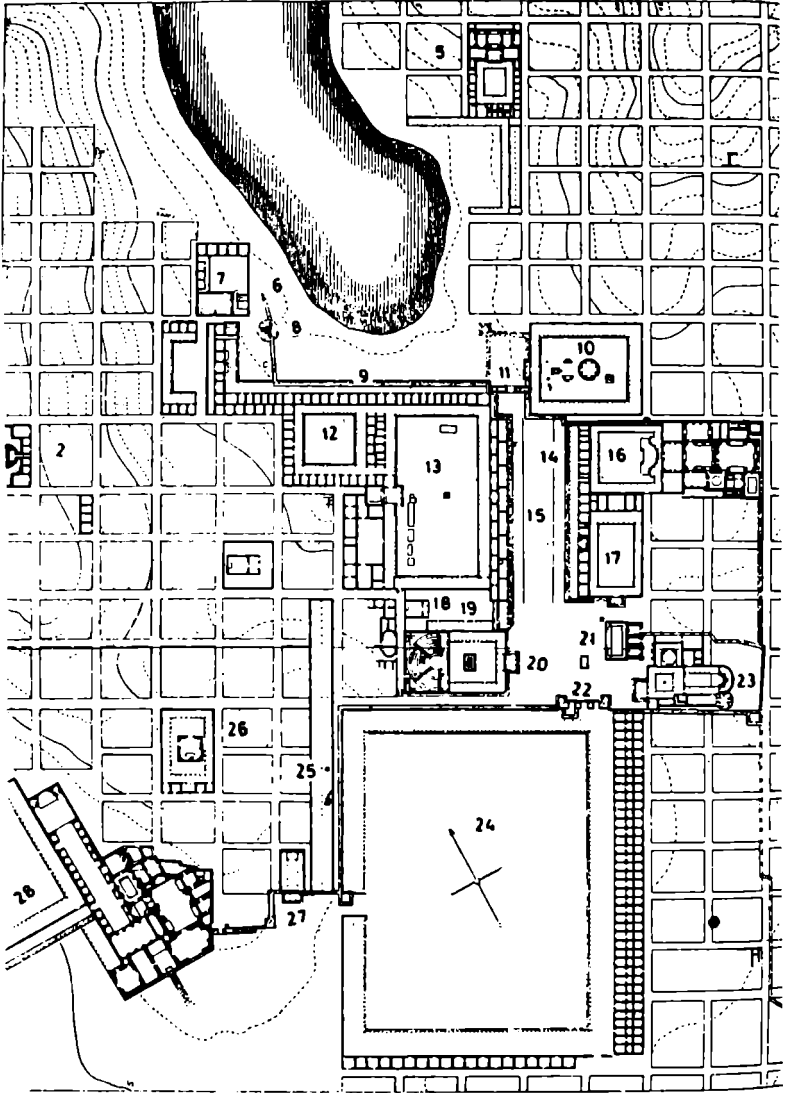
"Yeniliklere alışmayı öğrenemedim. Yeniliklerden korkuyorum; çünkü değişme süreci içinde güvenliğin sağlanabileceğine inanmıyorum."

Bizans Devleti'nin sürekliliğinde, yenilikçilerle koruyucu güçlerin dengesi vardı kuşkusuz. Ancak, gelenekçilerin oldukça güçlü olduğu da gözlemlenmiştir.

§ 26 Eğitim: Bilim-Sanat-Felsefe ve Tarih Bilinci

Bilim, sanat, felsefe birikimi Küçük Asya'nın eğitim / kültür hayatını nasıl etkiledi? Doğu-Batı kültür sentezleri nelerde gerçekleşti, ne kadar sürdü? Küçük Asya'nın uygarlığa ne gibi katkıları oldu?

"Batı uygarlığının ana kaynağı olarak bilinen Elen (Grek)'ler bilim, sanat ve felsefelerini Girit Adası'yla, Finike ile Mısır'dan aldılar. Küçük Asya kıyılarında geliştirdiler" (diyor, tarihçi Durant 1992). Romalılarla Latinler aynı gerçeğe "Doğu'dan gelen ışık" (*Ex oriente lux*) adını vermişlerdir (Bz Meriç 1984). Elen kültürünü besleyen Miken de, Asya kökenli Girit'ten (Minos'tan) geliyordu. Mitolojiye



Çm 26. Antik Priene: İlk planlı kent

kulak vermek gerekir. Girit serüvenleri, Troya savaşları, Amazon söylenceleri tarihçilerce doğrulandı. Mitoloji, tek doğru yorum olmasa bile, tarihi bazı gerçekleri saklıyordu – sinesinde.

Küçük Asya kıyılarına yerleşen denizci Elenler, yeni kültür varlıkları ile karşılaştılar, tanıştılar; Doğu-Batı ya da Asya-Avrupa çekişmesini başlattılar. Tanrı Zeus, Finike (Doğu) Kralı'nın güzel kızı *Evropa'yı*, Girit Adası'na (Batıya) kaçırmıştı. Avrupa kıtasının adı bu öyküden gelir. Edebiyat ile mitolojide Homer, felsefede Herakleitos ile Tales, matematikte Pisagor, tarihte Herodotus, coğrafyada Strabon, tıpta Hipokrates, Küçük Asya'nın öncü büyükleridir. "Her şey sudan yapılmıştır / gelmiştir" diyen Tales (MÖ 600 yılları)'in önermesi belki yanlıştı ama çabası doğrudu / anlamlıydı. Çünkü Tales, hayatı ya da dünyayı, sağduyuya ters düşen kuramsal bir genellemeyle açıklamaya çalışıyordu. Aslında, bu tür denemeler, aklın söylencelerden kurtulma çabasının örnekleri, iki bin yıl sonra gelecek bilimi haber veriyordu.

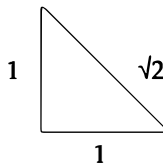
Marsiyas ile Apollon arasındaki flüt-arp yarışması, ya da ünlü "Midas'ın Kulakları" öyküsü (Bz Öykü § 28-1), Elen ruhu ile Frikya ruhunun Küçük Asya'daki simgesel çatışmasıydı. Tanrı Apollon bile, karşıtı Dyonisos gibi Küçük Asya'da yaratılmıştı. Tarihçi Muller'e göre (1958: 121), akılcı gelenek, insanlığın yazgısını Hz İsa'dan fazla etkilemiştir. Doğu, olupbitenleri tanrılarla açıklarken; Batı dünyası güçlü tanrılara pek gerek duymamıştı. Dünyadaki ilk planlanmış kentlerden birisi olan Miletos'ta (Çm 26), "*Her anlaşılmayan olay tanrılardan bilinirse, her şey kutsallaşır, giderek konuşulmaz, dokunulmaz olur*" derlerdi. Miletli Anaksimander, üzerinde yaşadığımız yeryuvarın biçimi, yapısı, canlılarla evrim üzerine, günümüze ulaşmayan kitaplar yazmış; bilimsel kuramlara benzeyen gözlemler yapmış; varsayımlar üretmiştir (Bz Şengör *Cumhuriyet Bilim Teknik* 258: 12-14). Güneş tutulmasını doğru olarak açıklayan Anaxagoras, Güneş'in – tanrı değil – ateşten bir kaya olduğunu düşünüyordu. Tales'in sudan geldiğini söylediği Dünya, Anaksimander'e göre madde, Anaximenes'e göre duman (gaz), Herakleitos'a göre ateş ya da enerji, Sökippus'a göre atomlardan yapılmıştı. Tales, Homer'in sudan çıkardığı tanrıları değil, suyun kendisini sorguluyordu. Bu önemliydi.

Yaratıcı tanrılara gerek duymayan, yer vermeyen bu dünya görüşü "*atheist*" (tanrıbilmez) olarak tanıtılmıştır. Ancak, çoğu kutsal inançlar da maddeci görüşlerden doğmuştur. Soyut ve güncel bir

tanrı arayan Kolofonlu Ksenofon, Homer'deki insan ile tanrı benzerliğine karşı çıkmış, "Tanrıları biz insanların yarattığımızı" söylemek istemişti.

Sakız Adalı Pisagor, evrenin sırlarını sayılarda arıyordu. Platon'a uzanan idealist felsefe okulu böyle kurulmuş, matematik böyle başlamıştı. Platon'un (*idea*'lar) felsefesini ancak özgür bir akıl kavrayabilirdi. Bilim tarihçilerine göre, İyonya filozofları, işi-gücü, sanatı, mesleği olan, hayata bağlı kimselerdi. Doğa felsefesi (*Philosophia naturalis*), iki bin yıl sonraki Endüstri Devrimi gibi, hür düşünceli, pratik kişilerin eseri idi. "Bilim ile felsefenin önkoşulu özgürlüktü" (Russell 1959: 313). Onun yokluğunu veya yetersizliğini bundan sonra sık sık gündemde göreceğiz. Şiir ile söz sanatı ise, gerçek dışı düşlerle doluydu. Herakleitos bu yüzden Homer'in kırbaçlanmasını önermişti. "İnsan nedir, evrendeki yeri neresidir?" sorusunu soran filozoflar sürgüne gönderilirdi. Bu yüzden filozoflar, evreni sorgulamak yerine, ona bir çekidüzen vermeye çalışırlardı.

Sayılar, dünyayı, olupbitenleri anlamamıza kuşkusuz yardım ediyordu ama her şey sayı mıydı? Sözceliği, dik kenarları birim uzunluktaki üçgenin hipotenüs'ünün boyu çizilebiliyordu ama sayı ile hesaplanamıyordu. Tıpkı π sayısı gibi $\sqrt{2}$ (karekök 2) de virgülden sonra uzayıp gidiyordu (1,4142...). Sayılara el vermeyen, boyun eğmeyen güçler ya da gerçekler mi vardı acaba dünyamızda?



$$\sqrt{2} = 1,414213..... > \infty$$

Tarih, Herodotus ile başladı. Tarih yazar Herodotus, insanbilimin de babası oldu: Toplum ve kültürün insanı, eğitimle yarattığı gerçeğini gördü. Törelere, söylencelere, kurumların gücünü keşfetti. Felsefecilerin aradığı gerçek, insanı insan yapan düşünceler, inançlar mıydı? Platon'a göre, en büyük tehlike, siyasi partiler, hizipler, partizanlık değil, *kaos* (karmaşa / kargaşa) idi. Kaosu, *kozmos*'a (evrene ve düzene) çeviren akıldı, insandı. Midillili Saphos sevginin şiirini ya-

zarken, maddeci Pitermus "Her şey para" diyordu. Herakleitos de-
ğişmenin evrenselliğini ve kaçınılmazlığını vurgulamış, diyalektik
düşünce ile bilimsel mantığın temellerini atmıştı .

Hiristiyanlık inancının Küçük Asya'ya egemen olmasıyla, bilim
ile felsefe önce yavaşladı, sonra duraladı, geriledi; Kilisenin denetimi-
ne girdi. Hiristiyanlığın egemen olduğu ilk bin yıla, "karanlık" çağlar
denmesinin gerekçesi buradadır. İnancılar, böylece özgür düşünceye
egemen olmaya başladı. Patrik III Leon'nun *ikon* tasvirlerine karşı
çıkması, bu eğilimin somut göstergesidir. Putperestliğe dönmeyelim
derken yaratıcı sanat ile düşünce engellenmişti. Aynı eğilim zamanı
gelince, İslam düşüncesinde de aynen görülecekti. Resim ile tasvir
yasağının kaynaklarını Hiristiyanlık'ta bulmak mümkündür. Gelene-
ği başlatanlar Türkler değildi sanki.

Bizans'ta MS 1045 yılında kurulan Felsefe Okulu'nda, ortaçağlara
son verip yeniçağları açan eğitim reformunun, hür sanatların (*Arte
Liberale*) tohumlarına rastlanır. Genel (temel) eğitim programlarında,
trivium + quatrivium (üçler ile dörtler): (*Gramer, hitabet, mantık*)+(arit-
metik, geometri, müzik ve astronomi)'ye yer verildi. Biraz gecikmiş ol-
makla birlikte Bizans, çağdaş eğitim felsefesinin de temellerini atmış-
tı (Ostrogorskii 1986: 299). Bu ilkeler Endüstri Devrimi'ne değin
yürürlükte kaldı. Temel eğitimdeki, *Okuma, Yazma ve Aritmetik* (3-
A) üçlüsü hâlâ yürürlükte görünmüyor mu?

§ 27 Diller: Duygular ve Düşünceler Dünyası

*Hint-Avrupa dillerinin kaynağı nerededir, hangi dildir? Bu
sorun'un Küçük Asya kültürleri açısından önemi, burayı yurt
edinecek Türkler açısından anlamı nelerdir?*

Üç, beş yıl öncesine değin, akademik tarihçiler Hint-Avrupa dilleri-
nin kaynağını Rus steplerinde buluyor, Avrupa dilleriyle, Farsça ve
Hint dillerinin benzerlik ilişkisini, Hazar Denizi üzerinden (kuzey-
den) kurmaya çalışıyorlardı. Teoriye göre, çok zamanlar önce bugün-
kü Ukrayna ovalarında yaşayan fakat adı sanı pek bilinmeyen bir
Hint-Avrupa kavmi, Hindistan'ı işgal ederek Hint dillerini, Batı'ya
göçerek Avrupa dilleri ailesini başlatmıştı. Hint-Avrupa dili konuşan
Friklerin Balkanlar'dan geldikleri biliniyordu da, Hititlerin doğudan

mı yoksa batıdan mı geldiklerine, son yıllara değin, karar verilemiyordu. Teoriyi tartışmaya açacak ikinci bir tez bulunmuyordu.

Dil arkeoloğu Renfrew (1987), yıllar süren araştırmalardan sonra, akla yakın gelen yeni tezler attı ortaya: Hint-Avrupa dilleri, Rus ovalarından değil, Küçük Asya'dan yayılmıştı doğuya ve batıya. Çağdaş dillerin ortak kaynağı Küçük Asya idi. Neolitik (tarım) devriminin yayılması sırasında, Küçük Asyalı tarımcılar, konuştukları dilleri de sabanlarıyla birlikte taşıyıp, Balkanlar'dan Avrupa'ya; İran yaylası üzerinden İndus Vadisi'ne, Hindistan'a götürmüşlerdi. Ortak ata dil, yerel, yöresel, bölgesel dillerle karışıp kaynaşarak, Hint-Avrupa dilleri ailesini oluşturmuştu. Bir Hint-Avrupa dili olan Hititçenin hiçbir yerden ya da yönden gelmesi gerekmiyordu; çünkü Hititler öz be öz Küçük Asya dillerini konuşuyordu. Batı dilleriyle doğu dillerinin benzerlik ilişkisi de böylece kurulmuş oluyordu. Aradan beş yıl geçmiş olmasına karşın, Renfrew'nün önerisine karşı çıkan ya da yankı veren olmadı. Kabul görmüş olmalı.

Tez doğru ve geçerli ise – ki öyle görünüyor – Hititlerden Bizans'a Küçük Asya'dan gelip geçen bütün toplum ya da toplulukların, kültürlerin büyük çoğunluğu, aynı dili değilse bile aynı kökten gelen dilleri konuşuyordu. Bu kuralın dışında kalanlar Araplar ile Türklerdir. Arapça, *hemitik (semitik)* karakterde Ortadoğu dili, Türkçe ise Altay kökenli Orta Asya dilidir. Gerçi, Türkçenin ölü dil Sümerceye benzerliği üzerinde duranlar varsa da, sonuçları açısından önemli değildir. Mezopotamya ile Küçük Asya kültürlerini yaratanlar, Türk soyundan gelmedikleri gibi, kültür tarihi açısından böyle bir zorunluk da yoktur. Akurgal'ın çeşitli vesilelerle yineleyip anımsattığı gibi, Hititler kuşkusuz Türk değildi; ama biz Türkler, biraz Hititli, biraz Frikyalı, biraz Lidyalı, Kapadokyalıyız. Küçük Asya'yı fetheden, yurt edinen Türk boyları ile Türk(men)ler, Latince (Romaca veya Rumca), Ermenice, Elence, Farsça (Kırmança) vb Hint-Avrupa dillerinin konuşulduğu ülkeler, toplumlarla çevrilmiş buldular kendilerini. İslam dünyasının evrensel dili sayılan Arapçayı da sayarsak, dil-kültür mirası açısından, Türk fatihler tümüyle yabancı bir dünyayı fethedip yerleşmişlerdi. Farsça, Arapça, Rumca (Latince ve Elence) konuşulan bir anayurtta kendini kabul ettirmeye çalışan Türklerin "barbarlığı" (ya da Elence bilmezliği), bu dil farklılığından, çevreyle iletişim kurmada karşılaştıkları çetin engellerden kaynaklanıyordu. Gerçi, Tarcan adlı bir meraklının (!) Limni Adası'nda bulunduğunu haber ver-

diği proto-Türkçe yazıt, MÖ 500 yıllarına tarihlenmiş ama ya Türkçesinde, ya alfabesinde ya da tarihlemesinde bir yanlışlık var gibi görünüyor (Bz Belgeler Eki § 27-1).

Türkçe, Küçük Asya'nın, Balkanlar'ın ve Ortadoğu'nun yeni evrensel dili (*Lingua franca'sı*) olurken, kendisine yabancı bütün dillerin etkisi altında kaldı. Değişti, gelişti, güzelleşti ama kimliğini, kişiliğini yitirmedi. Yerel dillerden ödünç aldığı gibi onlara borç da verdi. Bugün zararlı, yabancı izlerden korumaya çalıştığımız Türkçe, Türkleşen Küçük Asya'nın izlerini taşıdığı gibi, Anadolulaşan Türklerin uyum çabalarını da yansıtmaktadır. Bugünkü dilimiz, bin yıllık geçmişimizin belki de en güvenilir belleği, belgeliğidir, diyebiliriz. Türkler çağdaş kimliklerini, kültürel varlıklarını taşıyan dillerinde bulacaklardır. İlerde, aynı konuya dönmek üzere...

§ 28 Kişilik Yapıları: Dünya Görüşleri

Küçük Asya toplumları ile insanların, doğa, zaman / mekân, insan / yaşam üzerindeki görüşleriyle inançları, hangi kaynaklardan geldi; nerelerde toplanıp odaklaştı; hangi konularda farklılaşp kutuplaştı?

Küçük yaşlardaki eğitim süreciyle kazandığı temel kişilik yapısı, insanın dünyayı nasıl görüp algıladığını, dünya, hayat ve insanlar üzerindeki görüş ve düşüncelerini büyük ölçüde belirler. Başka bir deyişle, insanın kişilik yapısı ile dünya görüşleri "kültürleme" denen yaygın eğitim sürecinin sonucudur. İnsan eğitimle insan olur. Doğa, insan, zaman-mekân ve hayat konusundaki düşünceler, inançlar, sözler, insanların kişilik yapısı ile dünya görüşlerinin aynası, yankısı, yansımasıdır.

Hititlerden Bizans'a uzanan yaklaşık iki bin yıllık Küçük Asya tarihinde, iki büyük eğilim görülür: Kırsal yörelerde veya köylülükte kültürel *süreklilik*, kıyı kentlerde ise *değişme*. Kentlilik ile köylülük birbirine bağımlı varlık alanları olmakla birlikte, farklı kültürler veya aynı bütünün farklı alt kültürleridir. Bu yüzden kentliler ile köylüler, farklı kişilik yapıları ile dünya görüşlerine sahip olurlar. Kentlilik ile köylülük, Küçük Asya'nın, kara-kıyı, kuzey-güney, doğu-batı, dağ-ova, yerleşik-göçebe gelenekleri içinde çarpıcı çeşitlilikler sergilemektedir. Hititlerin konuştuğu sekiz dil, kültürel çeşitliliğin tarihi bir

süreklilik olduğunu düşündürüyor. Öte yandan, kültürel süreklilik değişmezlik olmadığı gibi, değişme de kopukluk değildir. Günlük dildeki karşıt anlamlarına karşın süreklilikte değişme, değişmede süreksizlik olabilir: sürekli *değişme* ya da kesintiye uğramış süreklilikten de söz edilebilir. Braudel (1991) ile Paz'ın (1985) savundukları gibi, kısa süreli tarihte değişme, uzun süreli (*long durée*) tarihlerde ise kültürel *süreklilik* egemen görülür. Örnek olarak, bu bölümde üzerinde durulmuş olan bazı yönetim sorunları günümüzde de geçerli değil midir?

Siyasal veya askeri devlet güçlerine karşı direnen, varlığını sürdürmeye çalışan, yaygın bir köylülük (rençberlik) gerçeği (sürekliliği) vardır. Köşe yazarı Çetin Altan, uzunca bir dönem, bu direncin dayanıklılığından yakınıp durmuştu. Sosyolog Kıray (1991) da, ülkemizin geleceğini, köylülükten kurtulmada görüyordu. Köylünün kişilik yapısı, doğaya (toprağa) yakın çalışma koşullarını, Apollocu (dengeli) bir orta yolculuğu, devlet güçlerinin istediği, aldığı askerlik ve vergi yüklerini taşımayı gerektirir. Köylü, her yerde, kendini dünyanın merkezine koyar. Aslında, yerkürenin tam merkezinde değilse bile, bütün köyler, Nasreddin Hoca'nın anıran sıpası gibi, yerküre merkezinin tam üstünde değil midir? Ancak, ekip biçmekle zengin olunamadığı için, köylü, gelecek yıl alacağı bereketli üründen sonra zenginleşeceğine inanır, sabırla beklemeyi öğrenir.

Mutluluk ise öbür dünyadaki cennetin ödülüdür. Hırslı ya da güçlü olanlarla bekleyemeyenler kentlere göçerler. Kent kökenli Devlet, köylere koyduğu askerlikle vergi yükümlülükleri ve kentlilere tanıdığı bağımsızlıklarla bu göçü âdeta destekler. Böylece sorunu çözmek isterken yeni sorunlara yol açar. Askerliği meslek olarak seçen köylüler, tarlada çalışıp vergi ödemekten kurtuldukları gibi, siyasete atılarak güçlü ve varlıklı olmak fırsatını yakalar. Kültürel hareketliliği simgeleyen köylü göçmenler, kentlerdeki bitip tükenmez gelişmelerin yaratıcısı olurlar. Kırsal köyün, kentsel Devlet hayatına en büyük katkısı taze insan gücüdür. Kentte tükenen insan varlığı köyden göçenlerle beslenir, yenilenir.

Bu koşullar altında savaş, savunma hakkı olduğu kadar, devletin yasallaştırdığı hayat tarzı ve felsefe olur. "Barış istersen savaşa hazır ol" sözü Roma döneminden kalmıştır. Barış içinde uzun yaşamaktansa, zafer ve savaş için ölmek yeğlenmiş gibidir. Paşalık ninnileri ve giysileriyle salınan Alparslanlar, bir çift öküzün gerisinde tarla sür-

mektense, kahramanca savaşmış şehit olmayı seçer. Köylerin sürekliliği, köyleri yöneten kentlerin bitip tükenmeyen değişmesi böyle sağlanır. Her değişme ya da yeni devlet, yeni kimlik özdeşimleri gerektirdiği için, kentler sürekli olarak yeni kişilikler, dünya görüşleri, varlık simgeleri; kısaca kimlikler üretmiş; köylüler ise köylülüğün koruyucu kanatlarına sığınmışlardır. Kısa ömürlü devletlerin vatandaşı olmaktansa, kendi köylerinin efendisi olmayı seçmişlerdir. Köy kültürlerinin benzerliği de çeşitliliği de buradan kaynaklanır. Görünür benzerliklerin ardında her köyün kendine özgü kişiliği, dünya görüşü, tarih bilinci, kimliği vardır. Törelerin her şeyi meşru (yasal) kıldığı geleneksel köyde, devletin sürekli değişen yasaları geçerli olamamıştır. Kırsal yörelerin sürekliliği böyle sağlanır.

Kent insanlarının dünyası, daha karışık ya da karmaşık görünür. Önce kentsoylu (soydan kentliler) ile sonradan kentlileşmiş (görmüş) ayrımı yapılır. Kentliler, beğenmedikleri davranışları "köylü" diye küçümserler. Oysa hepsinin, herkesin dip kökeni köylüdür. Deniz-dağ ayrımı, kentler için de geçerlidir. Kıyı kentleri, dünyaya daha açık, özgür bir hayatı seçerken, yayla-dağ kentlerinde güçlü bir iç denetim egemendir. Suyun berisindekiler (taşralılar), suyun ötesinden gelenleri hemen tanıyıp eleştirirler. Suyun berisindekiler, nüfus, toplum yapısı ile dünya görüşü açısından, kasabalı yani taşralıdırlar. Görece, otoriter, otokratik, hiyerarşik (büyüğünü küçüğünü bilen) dindar, savaşçı, töresine bağlı, şan, şeref, namuslarına düşkün insanlardır. Büyük kentlerde bütün gelenekler, iç içe değilse bile yan yana yaşarlar. Köyler kuşkusuz sanıldığı kadar tekdüze değildir; ama kentlerde köylünün her türlüşü vardır. Kentte yaşar ama kendi köylünün en iyisi olduğu ile övünür. Kentte olup bitenlere bakılırsa çok da haksız sayılabilir mi?

Küçük Asya'nın kara-yayla konumlu devletleri, otoriter, hiyerarşik, savaştan yana, Tanrı'nın cennet ile cehennem katlarını üst üste koyan, düşey dünya görüşünü simgelerken; Lidya, Likya, Karya ve Bergama gibi kıyı devletleri ise, akla-uzlaşmaya açık, barışçı, hoşgörülü, tanrıların iyi / kötü güçlerini görüp değerlendirebilen, demokratik yani çoğulcu dünya görüşleri sergilemişlerdir (Bean 1980). Küçük Asya'nın sözlü-yazılı geleneklerinde, iki dünya görüşü bazen karşı karşıya gelip çatışmışlar; bazen imparatorluk yönetimi altında yan yana veya iç içe birlikte var olmuşlardır. Karşıt kutupları yönetimleri altında toplamaya çalışan Pers, İskender, Roma ve Bizans im-

paratorlukları, iki kutup arasında salınıp durmuşlardır. Bu ikilemin sadece Doğu-Batı kutuplaşması olarak tanımlanması, basitleştirme olur. Doğu-Batı kutuplaşması, kent yerleşmelerinin batı kıyılarında ve yakınlarında, köy ile köyaltı küçük yerleşmelerin ise dağlık doğuda yer almasından kaynaklanmaktadır. Bu genel gözlem, aşağıdaki kutuda, Küçük Asya folkloru ile mitolojisinden seçilmiş öykücüklerle örneklenmektedir.

KİŞİLER VE GÖRÜŞLERDEN SEÇİLMİŞ ÖYKÜCÜKLER

1) Midas'ın Kulakları: Marsiyas-Apollon Müzik Yarışması

Bugünkü Dinar (Selaenae) yakınında Menderes ile birleşen ırmağın tanrısı Marsiyas, oğlunun ölümüne yas tutan Tanrıça Kibele'yi avutmak için flüt çalmış. Flütü keşfeden Marsiyas ile telli Arp'ın ustası sayılan Tanrı Apollon, bir müzik yarışması yapmışlar. Bu yarışmanın hakemliğini üstlenen Friky Kralı Midas, Marsiyas'ın daha güzel çaldığına karar vermiş. Yüksek tanrılar da Midas'ı eşeğin kulakları ile cezalandırmışlar (Muller 1958).

Yorum: Taşra krallarının müzik anlayışı ve beğenisiyle alay eden bir söylence. Frikyalıların eşeği kutsal, uzun kulağı bilgelik saydığı yolunda yorumlar da vardır.

(Ayrıca Kz Orhan Asena'nın Midas'ın Kulakları adlı sahne oyunu.)

2) Frikyalı Lityerses ile İyonyalı Herakles

Kral Midas'ın oğlu Lityerses, ekip biçme işlerinin yönetiminde çok becerikliymiş. Yakaladığı köylüleri döve döve, söve söve çalıştırır, düzenlediği hasat töreniyle öldürürmüş. Tanrı Herakles, Lidya Kraliçesi Omfale'nin sarayında karşılaştığı zorba Lityerses'i öldürmüştü.

Yorum: Frikyalılar, hasat türkülerinde Lityerses'in ustalığını överken; Elenler, iyi işler tanrısı Herakles'e dünyayı bir zorbadan kurtarmış olmanın onurunu verirler (Bz Erhat 1978: 213 ve 148).

3) Büyük İskender'in Bilgeliği ve Zorbalığı

Fethettiği Küçük Asya kentlerinin özgürlüğünü ilan eden Büyük İskender, Friky başkenti Gordium'da gördüğü sabana bağlanmış kördüğümün ne olduğunu sormuş. Kendisine, devlet köylü çelişisini simgeleyen bu düğümü çözenin dünyaya egemen olacağı inancını söylemişler. Böyle bilmecelerle uğraşacak vakti olmayan İskender kılı-

cını çekmiş ve bir vuruşta düğümü kesmiş ama dünya egemenliğini kaçırmış.

Yorum: Yönetim sorunlarının evrenselliğini simgeleyen kördüğümün, kılıçla kesilmesi değil, akılla çözülmesi gerekiyormuş (Muller 1958).

4) Dillere Destan Pers Adaleti

Lidya'yı yenilgiye uğratan Persler, Küçük Asya'nın ve Ortadoğu'nun bütün bölgelerini içine alan büyük bir imparatorluk kurmuşlar. On bin kişilik seçkin bir süvari birliği, 360 bin kişilik Pers Ordusu'nun bütün subaylarını ve yöneticilerini eğitirmiş. Perslerin, sonradan dillere destan olan adaletini bu seçkin ve bilge subaylar sağlamış (Muller 1958).

Yorum: Asker-köylü ilişkilerinin dinamiğini simgeleyen kıssadan hisse.

5) Pers Barbarlığı: Serhas ile Pityus'un Kardeşliği

Elen Seferine çıkan Pers Ordusu'nun gelmesiyle, Dinar kenti (Selaenae), Küçük Asya'nın önemli bir ulaşım ve yönetim merkezi olmuştu. İleri gelen tüccarlardan Pityus'un konukseverliğinden ve 3993 bin altın tutarıdaki kişisel servetini Pers Ordusu'na bağışlamasından uygulanan İmparator Serhas, Tüccar Pityus'u dünya-ahret kardeşi ilan etmiş; ancak, altın bağışını kabul etmektense, üzerine yedi bin daha katarak dört milyona tamamlamış. Pers Ordusu'nun sonraki menzil durağı Sardis (Sart)'deki güneş tutulmasını bir felaket habercisi olarak yorumlayan Pityus, beş oğlunu da orduya alıp savaşa götürerek Serhas'tan hiç olmazsa en büyük oğlunu bağışlaması ricasında bulunmuş. Gazaba gelen İmparator Serhas, dünya kardeşi Pityus'un büyük oğlunu ortadan ikiye biçtirip yolun iki yanına astırmış, ordu-sunu bu yarımaların arasından geçirerek başlatmış sefer yürüyüşüne.

(Muller 1958 ve Herodot Tarihi)

Yorum: "Pers Adaleti"nden sonra "Doğu Despotizmi"ni eleştiren kıssa.

Erhat'ın (1972: 8), Yukarıdaki Öykülere Düştüğü Dipnot

Zamanla söylene söylene değişikliğe uğramış olsalar bile halk dilinde yaşayan öyküler, toplumların inanç, değer ve gerçeklerini yansıtır. Destan, masal ve efsanelerde yaşayan sözlü geleneğin mitolojik anlamı budur.

§ 29 Başlıca Kaynaklar

Bu bölümün yazılmasında yararlanılan başlıca kaynaklar:

- Baynes, N.H.; 1977 (1926), *The Byzantine Empire* (Bizans İmparatorluğu). New York: Harry Holt and Co.
- Ceram, G.W. (Marec); 1971, *Tanrılar ve Mezarlar* (çeviri).
- Ceram, G.W. (Marec); 1970, *Tanrıların Vatanı Anadolu* (çeviri). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Coon, Carleton; 1962 (1954), *The Story of Man* (İnsanoğlunun Öyküsü). New York: Alfred Knopf.
- Durant, Will ve Ariel; 1992 (1968), *Tarihten Dersler* (çeviri). İstanbul: Cem Yayınevi.
- Erhat, Azra; 1978 (1972), *Mitoloji Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Hammond; 1988, *Past Worlds: Atlas of Archeology*. Hammond and Times.
- Herodot; (?), *Herodot Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- McEvedy, Colin; 1984, *The Atlas of Medieval History*. Hammondsworth: Penguin.
- McEvedy, Colin; 1985, *The Atlas of Ancient History*. Hammondsworth: Penguin Books Ltd.
- Muller, H.J.; 1958, *The Loom of History* (Tarihin Mekiği). New York: Harper and Row.
- Ohri, İskender; 1983, *Anadolu'nun / Yurdumuzun Öyküsü*. İstanbul: Milliyet.
- Ostrogorskii, Georg; 1986, *Bizans Devleti Tarihi* (çeviri). Ankara: TTK.
- Renfrew, W.C.; 1987, *Archeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins*. (Arkeoloji ve Tarih: Hint-Avrupa Bilmecesinin Kaynakları). Londra: Jonathan Cape.
- Strabon; 1987, *Küçük Asya Coğrafyası* (çeviri). Ankara: Arkeoloji-Sanat.

Burada bulunmayan yayınlar için Bz Ekler, Genel Kaynakça (§ 99).

Üçüncü Bölüm

TURAN'DAN RUM DİYARINA TÜRK GÖÇÜNÜN ÖYKÜSÜ

*Yarın ne yapacağımızı değil,
Kimliklerimizi öğrenmek için
Arayıp inceleriz tarihlerimizi.*

– Leszek Kolakowski –
(Yazar, denemeci, filozof)
(1974: 18-43)

★

*Çoğu Meksikalı, İmparator Cuauchtemoc'u
Ülkemizin "Genç Dedesi" olarak görür.
Onun mezarı halkımızın beşiği olmuştur.
Bu, mitolojinin diyalektiğidir. Çünkü, O:
Cuauchtemoc, gerçek değil bir söylencedir.
Tarihimizi şiirleştiren sorun da buradadır.
Mezarı bir bilsak, kaynağa dönmüş, atalarla
buluşmuş, öksüzlükten kurtulmuş olacağız.
Ama yok işte! Arıyoruz ve de bulamıyoruz!*

– Octavio PAZ –
(Yalnızlık Dolambacı 1990: 88)

★

*Sahi, neden bunca utanmışız acaba
atalarımızın g ö ç e b e oluşundan ?*

– Demirtaş Ceyhun –
(Karabıyıklı Türkler 1992)

★

Türk karır; kılıcı karımaz.

– Türk Atasözü –
(Aksoy 1981: 1923)

★

*Türk doyunca acıkacağını,
acıkinca doyacağını bilmez.*

– Orhon Yazıtları –
(Tekin 1988)

★

§ 30 Zemin-Zaman: Değişme ve Süreklilikler

Türk tarihi nerede, ne zaman başladı? Tarihi kimler yaptı, kimler yazdı? Turan ülkesi neresiydi? Turan, gerçek bir yurt mu, yoksa kimlik özlemi mi? Türklerle Türkmenlerin (Oğuzların) Rum diyarına doğru yaklaşık bin yıl süren büyük göçünün başlıca durakları, dorukları, önemli aşamaları hangileriydi?

FRT Ankara Radyosu'nun yayımladığı bir kültür tarihi (forum) programında, "Türklerin on bin yıllık tarihi"nden söz açan "milliyetçi" meslektaşımız, insanlık tarihinin en çok 4-5 bin yıl kadar önce yazı ile başladığı gerçeğinin hatırlatılması üzerine, ikinci turda insafa ve nizana geldi, "beş bin yıllık Türk Tarihi"ne hatırı için razı olmuş göründü! (1980'ler.)

Türk tarihinin nerede, ne zaman başladığı tartışmalıdır. Türkçe konuşan Türk budunlarının yaptığı tarihi, önce Çinliler, sonra Araplarla Farslar, en sonra da Avrupalılar yazdılar. Türkler de kendi tarihlerini, yabancı dillerde yazdılar; fethettikleri ülkelerde konuşulan dillerin etkisi altında kalmış göründüler. Öyle ki neyin Türk olduğunu, neyin olmadığını söylemek kolay değildir (Bz Cahen 1968: xv). Kültür tarihi açısından Türkçe konuşan bütün halklar Türk sayılmaktadır. Tarih sahnesinde Türkçe ya da Türkçeye benzeyen dilleri konuşan çok sayıda topluluklar yer almaktadır: Mogollar, Başkırlar, Tatarlar, Kırgızlar, Özbekler, Uygurlar, Oğuzlar gibi. *Türklerin Tarihi*'ni yazan Fransız Roux (1989: 19):

"Türklerle ilgili olarak kabul edilebilecek tek tanımlama ölçütü Türk dilidir. Türk, Türk dilini konuşandır. Başka tanımlar geçersiz, yetersizdir" diyor.

Türkçe konuşan boylar, Mançurya'dan Balkanlar'a hatta şimdilerde Atlas Okyanusu'na kadar yayılmış olsalar da, Türklerin anayurdu olarak kabul edilebilecek topraklar, doğuda Altay Dağları ile batıda Hazar Denizi veya Aral Gölü ile güneyde Pamir Yaylası arasında kalan üçgenle sınırlı görünür. Bu üçgen içindeki yerleşme adları bölgenin Türk karakterini yansıtır: Karakol, Aksu, Karaağaç, Arpa Vadisi, Kayrakum; Altın, Uluğ, Karatepe'ler, Başkale vb gibi. Tarihi İpek Yo-

lu'nun geçtiği bölge bugün Türkistan, Kırgızistan, Özbekistan olarak tanınır. Bir bölümü bağımsız, bir bölümü Çin'in Sincan (*Sin-kiang*) bölgesi olarak bilinen Stepler veya Bozkırlar Ülkesi! Bu bölgede Türkçe konuşan toplumlar, Batılılarca *Turani* olarak da sınıflanır. Ne beyaz (*Kafkas*), ne sarı tenli, çekik gözlü (*Mogol*) fakat iki ırkın ara sınırında, değişikliğe uğramış bir grup (Weiner 1971: 284-86). İranlılar, Türkçe konuşan Orta Asyalılara "Turani" adını verdiğine göre (Frye ve Sayılı 1943), Turan ülkesi buralarda, buraya yakın bir yerlerde olmalıdır (Bz Harita 30-1.) Şemseddin Sami'nin (1898) *Kamus-u Türki*'sindeki Turan ve Turani sözcükleri, Ziya Gökalp'in *Genç Kalemler*'de yayımlanan ünlü *Turan* şiiriyle 1910'da Türkçenin malı olmuştu:

Vatan ne Türkiye'dir Türklere ne Türkistan

Vatan büyük ve müebbet bir ülkedir: Turan...

Ancak Türkler, tarihleri boyunca Turanlı olarak tanınmamıştı. Zeki Velidi Togan (1946: III Bölüm: 4-5) da, Turan'ın Türk'ten geldiğini; İranlıların Türk Yurdu'na verdiği ad olduğunu açıklıyor. Gökalp de, "Turan, kuzey, güney, doğu, batı ve merkezi olmak üzere beş Türkistan'ın toplamından oluşur" diye tanımlamış (Bz Hikmet Tanyu 1976: 159-172). Bütün Türklerin, sınırları bilinmeyen büyük yurdu - Turan. Ancak Türklerin tarihi kökleri gibi yurtları da kesin değildir. Kuzeyden (Sibiry'a'dan) inmiş, güneyden, doğudan veya batıdan göçerek bu yörelere gelmiş olabilirler. Söylentiler değişiktir. Bu yönlerin hepsi de tarihi Türk varlığına katkıda bulunmuş olabilir. Türklük bir "dil-kültür sentezi"dir, ırk değildir - daha önce de belirtildiği gibi - Türklerle ilgili ilk yazılı belgeler Çince olup MÖ 300 yıllarına tarihlenmektedir. Toplumların kültür tarihini devletlerin siyasi tarihlerinden ayırırsak, Türk olduğu tahmin edilen *Huy-huy*'ların tarihi en çok MÖ 500'lere gidebilir ki beş bin yıllık milliyetçi tarih görüşünün ancak yarısıdır!

Resmi Çin yazmalarına göre en eski Türkler, Çinlilerin *Hiung-nu* adını verdikleri *Hunlar*dır. MÖ IV yy'dan MS III yy'a kadar kültürel varlıklarını sürdüren Hunların Mogol mu yoksa Türk mü oldukları kesinleşmiş değildir. Dil benzerlikleri öyle ki, iki halkın kökenlerini birbirinden ayırmak her zaman kolay olmuyor. En ünlü liderleri, bizim Mete diye bildiğimiz Mao-tun'du. Biz Hun lideri Attila veya Atilla'yı da Türk olarak benimseriz, adını kullanırız fakat çok şeyler bilmiyoruz - Atilla'nın kimi kimliği ya da Türklüğü hakkında.

Çin ülkesiyle sürekli savaş içinde bulunan Türkler, genellikle doğudan batıya yönelen göçleri sırasında üç önemli aşamadan geçmişlerdir:

- (1) Yerleşik hayata – atçılık veya çobanlıktan rençberliğe – geçme;
- (2) Budizm, Hristiyanlık, İslamiyet gibi dinlerle karşılaşma;
- (3) Devlet yönetimleriyle tanışıp devlet deneyimi kazanma, gibi.

Eğer Hunlar sayılmazsa, ilk kurulan Türk birliği, Gök veya Kök Türk devletiydi. Ancak, "Devlet" sözcüğünü dikkatle kullanmak gerekir. Çünkü Orta Asya Türk yönetimlerinin bugünkü anlamda devlet olup olmadığı konusu da tartışmalıdır. MS V ile VII yy'lar arasında, Çin'in kuzeybatısında Türkçe konuşan ve Göktürk devleti olarak tanınan federasyonun, Tatarlar, Uygurlar ve Oğuzlardan oluştuğu bilinmektedir. Türkçe konuşan fakat Hint-Avrupa kökenliyen sonradan Türkleştiği kabul edilen Kırgızlar da step federasyonunun üyesi idi. Göktürklerden bugüne kalan en somut tarihi belgeler Türkçe Orhon Yazıtları'dır (Bz Ş 37). Gerçi çanak çömlek, kap kakak gibi maddi kültür kalıntıları da vardır (Ögel 1984), ama dil belgelerinin daha önemli, güvenilir ve ayırt edici olduğu kabul edilmektedir.

"Türk" adını taşıyan en eski Türk topluluğu Gök veya Kök Türklerdi (Divitçioğlu 1987). Bugünkü Türkçede ayrı çağrışımlar yapan bu sıfatlar anlam olarak özdeştir. Sadece okunuş veya söylenişleri ayırdır. Çoğu tarihçilerimiz Gök'ü yeğlerken, Divitçioğlu (1987) ve Bozkurt (1992) gibi bazı araştırmacılar, Göktürklerin kendilerine "Kök Türk" dediğine bakarak, Kök'ü de kullanıyor. Çin kaynaklarına göre Göktürkler, Çinlilerin "*Juan Juan*" adını verdiği Avar (Mogol) devletine bağlı Türk boyları idi. Ergenekon Vadisi'nde yaşar, Avarların demircilik işlerini yaparlarmış. Göktürk Hakanı Bümin, VI yy ortalarında (MS 552), Avarları yenerek bağımsızlık kazanmış. Hakan Bümin kendi soyunun Hunlardan indiğine, ünlü *Ergenekon* (Bozkurt) Efsanesine inanırmış. Bümin'in kardeşi İstemi Kağan, *Yabgu* sanıyla, ülkesini, Orhon ve Selenga ırmakları arasındaki Ötügen'den yönetirmiş. MS 568 yılında Göktürk Kağanı'nı ziyaret eden Zemarkhos başkanlığındaki Bizans Elçileri, "Güzel döşenmiş görkemli bir çadırda kabul edildiklerini" yazarlar. Bizans ile Türklerin tanışması böyle olmuş. Sasaniler ve Bizans ile diplomatik ilişkiler kuran İstemi Kağan'dan sonra Göktürkler batıya doğru yayılıp Kırım'daki Bosphorus kentini almışlar. Türk devletinin sınırları kısa sürede (Hazar üzerinden), Mo-

golistan'dan Kırım'a kadar genişlemiş. Bu birlik, MS 582'de Altayların "Cungarya" kapısında doğu ve batı Türkleri olarak ikiye bölünmüş. Doğu Göktürkleri MS 630'da, Batı Göktürkleri ise 659'da yeniden Çin egemenliğine girmişler. İlk Göktürk birliği ancak yüzyıl kadar sürebilmiş. Bümin soyundan inen Kutluk, Dokuz Oğuz veya Tokuzguz Boylarının başına geçerek Çinlilere başkaldırmış. Vezir Tonyukuk'un desteğiyle, Oğuz, Kırgız ve Uygurları yeniden Göktürk birliği altında toplamaya çalışmış. Göktürlere atfedilen ilk Türk yazıtları, Bilge Kağan (716-733) döneminde dikilmiş. Kağan'ın kardeşi Kültegin Yazıtı 732'de, Kağan'ın kendi yazıtı ise ölümünden sonra 735'te dikilmiş. MS 720'de ölen Bilge Vezir Tonyukuk Yazıtı'nın ise ne zaman dikildiği kesin değildir. Şu kadar ki, Bilge Kağan yazıtlarıyla birlikte Göktürkler de dağılmış, tarihe gömülmüştür.

Bu gelişmelerin sonucu olarak, Gök – ya da Kök – Türklerin ardından, MS 744 yılında, Ötügen'de Kutluk Bilge Kül Kağan ve Böğü Kağan tarafından Çin kaynaklarının *T'u-kü-e* adını verdiği Uygur "devleti" kurulmuştur (İzgi 1986). Bu bağımsız Türk birliğinin ömrü de kendinden önceki Göktürkler gibi yüzyıldan az olmuş. Göktürklerin sonu ile Uygurlar döneminin bağlantısını kuran yazıtlarda dile getirilen töreye, dünya görüşüne ilerde yeniden döneceğiz (Bz § 37). Bu kez de Kırgızlar, Ötügen'deki Uygur egemenliğine son vermişler (MS 840). Ne var ki bu devletlerin töresi, *Orhon-Yenisey Yazıtları* ile günümüze kadar ulaşmıştır. Türk boylarının batıya doğru göçü aralıksız sürdü. Uygur Devleti yıkıldıktan sonra, Tokuz Oğuzlar Aral Gölü'ne dökülen Siri Derya, Amu Derya nehirlerarası (*Mavera ün'nehir*) bölgesinde veya "Turan" ülkesinde Oğuz (Ghuz) adıyla yeniden Tarih sahnesine çıktılar (yaklaşık olarak X yy ortalarında).

İslamiyet'in İran üzerinden Türkistan'a doğru hızlı yayılmasıyla karşılaşan Oğuz Boyları, önce asker olarak İslamiyet'in hizmetine girmiş daha sonra İslam (Halife) devletinin yönetim merkezi Bağdat'ı ele geçirmişler (1055), Karahanlı, Selçuklu ve Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti devletlerini kurmuşlardır. Oğuzların tarihi serüvenine aşağıda (§ 35'te) devam etmek üzere şimdilik bir mola verelim.

Doğudan batıya, Asya'dan Avrupa'ya doğru iki bin yıl süren büyük serüvenin ilk bin yılı bu bölümde, ikinci bin yılı ise sonraki bölümlerde ele alınmaktadır.

§ 31 Çevre: Uyum ve Çelişkiler Yumağı

Doğal çevre koşulları göçebe Türk boylarının kültürünü, yerleşik toplumlarla ilişkilerini nasıl etkiledi? Atlı göçebelerle yerleşik tarımcıların iktisadî ilişkileri nereden kaynaklanıyordu? Göçebelikle rençberlik, Türk kültürünün yazgısını nasıl etkiledi, nereye yönlendirdi?

Göçebelik yani hayvancılık, yerleşik tarımcılık ya da rençberlik kadar saygın, soylu bir yaşam biçimi ya da *kültürdür*. Göçebeler hayvan yetiştirirler, rençberler ise bitki ve tahıl. Çağdaş çiftçiler ikisini de yaparlar. Hangisinin daha etkili, verimli olduğunu, doğal çevre koşulları, teknolojik gelişme düzeyi ile kültürün töresi belirler. Türk kültür tarihini yazanlar, çoğunlukla, ya göçebelğe ağırlık vermişler ya da onun etkisini görmezlikten gelmişlerdir. Biz burada, göçebelikten yerleşik hayata, hayvancılık ya da çobanlıktan rençberliğe, aşiret dayanışmasından devlet yönetimine geçiş sürecinin aşamalarını izleyip özetlemeye çalışacağız.

Doğal çevre ve iklim koşulları, ısı, nem, toprak özellikleri, hayvancılığa ya da tarımcılığa daha elverişli olabilir. Öte yandan, et ve otobur olan insanoğlu hem ete hem ota muhtaçtır: Göçebe hayvancı, rençberin otu ile otlığına; rençber ise, evcil hayvanın çekim gücüne, gübresine, etine, sütüne, süt ürünlerine. 40-45° kuzey paralelinin üzerinde ya da kuzeyinde yer alan dar, uzun Türk yurdunun stepleri, atçılığa son derece elverişli olduğu halde; yerleşik tahılcılığa uygun değildi. Mogol / Türk boyları tarım ürünlerini güneyde Çin ülkesinden sağlamaya çabalarlarken, Çinliler de kendilerini kuzeyden gelen saldırılara karşı korumaya çalışmışlar. Ünlü Çin Seddi'nin Çin ülkesini "kuzeyli barbarlar"a karşı savunmak amacıyla; başka bir yoruma göre de, toprağa yerleşik çeltikçilerin kuzeye göçmelerini önlemek amacıyla inşa edildiği söylenir. Hangi amaçla yapılmış olursa olsun, seddin kuzeyle güney; göçebe ile köylü arasında bir sınır oluşturduğu kesindir. Ancak duvarın, ünlü görkemine karşın, etkili olamadığı da ortadadır. Göçebe atlılar hemen her saldırıda seddi aşmış Çin'e girmişler, çoğu savaşları kazanıp ülkenin yönetim merkezlerine el koymuşlar; fakat birkaç kuşak içinde eriyip gitmişlerdir. MS 300-600 yılları arasında Japon Adaları'na egemen olan, Altay dili konuşan "Atlı Göçebeler"in başına gelenler de aynen böyledir: Savaşta yengi, yönetim-

de üstünlük fakat kültürleşmede özümlenme. (Bz Güvenç 1992, *Kohun* Dönemi.) Belki de bu genel gözlemin önemli istisnası Tabgaç'lardır. Çin ülkesini fethetmekle yetinmemiş, 150 yılı aşan süreyle, hemen bütün ülkeye egemen bir hanedan kurup Çin İmparatorluğu'nu yönetmiş, hatta ülkeye kendi adlarını vermeyi bile başarmış olmalarına karşın, göçebeliliğin yazgısını değiştirememiş, tarih sahnesinden silinmiş, unutulmuşlardır.



Rm 31

*Göçebe Yürük
çadırlarından
örnek*

Orta Asya göçebe devletlerinin, komşu bulundukları ve ticaret yollarını kontrol ettikleri Çin İmparatorluğu'nun ekonomik refah düzeyine bağlı olarak güçlenip yoksul düştükleri saptanmıştır (USC 1989).

Atlı göçebe kültürü, seyyar (hareketli, dinamik), güçlü bir ordu dur. Ordu sözcüğü, eski göçebe dilinde, Boy Beyi'nin "savaş karragâhı" anlamına gelirdi. Boy'un ayrı bir savaş gücüne ihtiyacı yoktu; çünkü topluluğun kendisi orduydü. Bu örgüt kendi kendini yönettiği için bir "askeri demokrasi" veya "aristokrasi" adını da almıştır. Göçebe ordu, bütün yaşam ve savaş gereçlerini yanında taşıyarak sü-

ratle yer değıştirebilir. Seçtiğı yer-zamanda hedefini vurur, çoğı zaman kazanır da. Toprak varlığını savunmak durumunda kalan köylü ise, süvariye karşı belki ilk savaşları kaybeder; ama onu çeker, içine alır, ağır ağır eritir, özümser; uzun süreli kültür savaşımını kazanır. Ta Çin döneminden beri, varlık stratejisi olarak atlı göçebe savaşta yenip fethetmeye, fakat yönetimi ele geçirdikten sonra kültürünü, töresini koruyarak varkalmaya; yerli rençberler ise savaşta savunmaya, yenilgiden sonra da egemen göçebe kültürünü özümsemeye çalışmışlardır. Değişmeyen varlık stratejileri budur (Bz Rásonyi 1971). Gerçi Türkler, kurdukları Göktürk ya da Uygur devletleriyle, yerleşik hayata geçmeyi denemişlerse de, bir yandan doğa koşullarının elverişsizliği, öte yandan Çin töresinin dayanıklılığı ile bölücü siyaseti karşısında Türk birlikleri uzun ömürlü olamamış, Türk boylarının batıya göçü, daha elverişli yer-yurt arama çabaları sürüp gelmiştir. İlerdeki bölümlerde, Yürük ya da Türkmenlerle yerleşik köylülerin töreleri arasındaki çatışmayı izlemeye devam edeceğiz. Eyuboğlu'nun "Fetheden de biziz fethedilen de" biçiminde özetlediğı göçebe-köylü ilişkileri kısaca budur.

§ 32 Üretim-Tüketim ve Mülkiyet İlişkileri

Göçebe toplulukların artıkiirünü devlet kurmaya, yazılı kültürlere geçmeye elverişli değil idiyse, Selçuklu'dan önceki "Türk Devletleri"nden söz edilebilir mi? Türk tarihçileri, öyleyse, Göçebe gerçeğini görmezlikten mi geldiler, geliyorlar?

Avrupa-Asya, Avrasya stepleri batıda Karpatlar'dan doğuda Mançurya'ya kadar uzanır. Kışın dondurucu soğığı, yazın kurak ve pişiren sıcakğı nedeniyle tarımın bu dar şerit üzerindeki gelişmesi kısıtlı, yavaş olmuştur. Step bölgesinin insanları ekip biçmekten çok hayvancılığa ağırlık vermiştir. Yağış az olsa da, otlak boldu. Özellikle Altay ve Pamir Yaylası eteklerinde çobanlığa elverişli mevsimlik meralar bulunur. Binek atının ilk önce bu yörelerde evcilleştirilmesi, at koşumu ile araba kültürlerinin gene bu bölgede gelişmiş olması rastlantı değil, beklenen kültür olgusudur. At ile kağı gibi arabacılık da bu şeritte gelişip yayılmıştır dünyaya (Renfrew 1988: 148). Arkeolojik bulgulara göre, MÖ 2000'li yıllarda bu yörede ekin eken, hayvancılık yapanlar yarı göçebe (*pastoral*) tarımcılığa başlamışlar; hatta Amerikan usulü, at sırtında öküz çobanlığı (*kovboyluk*) bile yapmışlar. Bes-

ledikleri hayvanların mevsimlik göçlerini at sırtında yönetmişler. Göçebe ya da yarı göçebe (*pastoral*) hayvancılık MÖ 1000 yıllarında bu yöreye egemen olmuş. Yerleşik tarımcılara saldırılarıyla ünlü fakat Türk olmadığı bilinen İskitler (ya da Sakalar) bu kültürü doğuya, Asya steplerine doğru yaymışlar. Tarihi açıdan İskitler Türk değildi; fakat Orta Asya Türklerinin biraz "İskitli" olması sanki mümkün gibidir. Şöyle ki tarih kitaplarımızda, Orta Asya'dan dört yana uzanan göç okları (Har 61), bazen yön değiştirip Orta Asya'ya doğru da yönelmiştir.

Tarım kültürü, steplerin sert iklim kuşağının tam güneyindeki korunmuş (ılıman) vadilerde gerçekleşmiştir. Tarihi Uygur devletinin kurulduğu, bugünkü Uygurların yaşadığı *Sin-kiang* (Sincan), Çince'de "Tarım Vadisi" anlamına gelir. Vadilerde yapılan kuru tarım, cılız akarsu kaynaklarına dayandığı için güdük kalmış, gelişmemiştir. Arkeolojik bulgular, tarih kitaplarımızda bir zamanlar varken sonradan "kuruduğu" söylenen "iç denizin" belki de hiç var olmadığını gösteriyor. Var olmuşsa bile, çok eskiden kurumuş olmalıdır. (Bz "Tarihin Aldatıcı Masalları" *Nokta*, 5 Mayıs 1991.) Gerçek o ki, kuzeyde eriyen kar suyunun oluşturduğu küçük, mevsimlik akarsular, güneyin "tarım vadileri" ne ulaşmadan ya kurumakta ya da yer katmanları arasında kaybolmaktaymış. Bölgenin step /bozkır / çöl karakteri, Japonların yaptığı ünlü *İpek Yolu* belgeseline güzel yansıtılmıştır. Orta Asya Bölgesini inceleyen Krader (1966), düzlüklerin çöl-bozkır karakteri yanında, Altay ve Pamir yamaçlarıyla yaylalarının yeterli yağış aldığına ve hayvancılığa elverişli olduğuna işaret ediyor. Ancak İpek Yolu belgeselinin, Uygur ülkesinde bulunduğu mağara kuyular ile ölü ağaç kalıntıları, bu yörede bir zamanlar büyük iklim değişiklikleri yaşanmış olabileceğini düşündürüyor. Biz Türkler hemen hiç incelememiştir. Ne yazık ki yapılmış araştırmaları da yeterince bilemiyoruz, bilimsel yayınları izlemiyoruz. (Bz USC 1989.)

Anayurt'un ekolojik koşulları, büyük yerleşmeye (yani şehirleşmeye) elverişli değildi. Bu yüzden, göçebelik ekonomisinin artıkürünü (üretim fazlası) devlet örgütünü sürekli besleyecek düzeye gelememiştir. En büyük imparatorluklardan birini kuran (Mogol) Cengiz Han bile – tıpkı Attila gibi – devlet çarkını uzun süre çalıştıramamış, kurucunun ölümü üzerine "devlet" parçalanıp dağılmıştır. Yalnız fethe, yağmaya, talana dayanan merkezi yönetimlerin uzun ömürlü olmadığı görülmüştür. Timurlenk'in yazgısı da Cengiz'ininkinden farklı

olmamıştır. Osmanlı Devleti, Ankara Savaşı (1402) yenilgisinden sonra kısa sürede toparlandığı halde, savaş alanlarının yenilmez komutanı Timurlenk'in savaş makinesi kendisiyle birlikte tükenmiştir.

Cengiz ile Timur örneklerini Türk olmadıklarını bilerek gösteriyorum; sözü *Selçuklu'dan önceki Türk "devletleri"*ne getirebilmek için. TC Cumhurbaşkanlığı forsundaki 16 yıldız, tarihteki 16 Türk devletini temsil eder. Orta Asya steplerinin kültür tarihini değerlendiren Berktaş (1987: 23-64), Karahanlılar Devleti'yle İran'daki Selçuklu Devleti dışında sözcüğün doğru anlamında bir Türk devleti kurulmadığı tezini savunuyor. Bu iki devlete belki kısa ömürlü Gazne, Harezm ve Babür Şah'ın Hindistan'da kurduğu Müslüman Türk devletleri de eklenebilir. Tarihi belgeler ne kadar zorlansa da Türk devletlerinin sayısını 10'un üstüne çıkarmak mümkün olamıyor. Sorun dönüp dolaşıyor, artıkürüne dayalı devlet ekonomisiyle, mülkiyet hukukuna, devletin vergi toplama gücüne; göçebenin yerleşmesiyle topluluğun farklılaşması sorunlarına gelip dayanıyor. Kültür tarihi açısından, göçebe Türk devletlerinin gerçekten "devlet" olup olmadıkları önemli sorudur. Çağdaş tanımına göre Devlet, yönettiği toplumdan aldığı vergilerle çalışan bir örgütlenme biçimidir. Gerekli vergiyi toplayabilmek içinse (a) *Yeterli artıkürün*, (b) *Vergi toplama gücü*, gibi iki temel koşul vardır. Kimi örgütler artıkürün yetersizliğinden, kimi devletlerse vergi toplama gücünü yitirdikleri için yıkılmışlardır. Devletin vergi toplama gücü halkın mülkiyet hakkıyla gelişir. Mülkiyet hakkı var olacak ki, Devlet mal-mülkü vergilendirebilsin. Göçebelerin çıkmazı tam buradadır. Devletin vurucu / koruyucu gücünü oluşturan göçebenin kendi kendisini vergilendirmesi gerekmektedir. Gerçi günümüzde "Kendi kendisini vergilendiren halkın, millet ve devlet" olduğu sık sık söylenirse de, bu söz, daha çok yerleşik toplumlarda geçerlidir. Hayvancılık yapan göçebeden düzenli vergi almak zordur. Çünkü göçebe ordudur. Onun için göçebe devletler, er geç vergi ya da tahıl alabilecekleri tarım ülkesine gerekseme duyarlar. Selçuklu Devleti'nin vergi çıkmazını gören Nizam-ül Mülk (1954), *Siyasetname* adlı eserinde, devlet dirliği ya da güvenliği açısından – vergi almak şöyle dursun – göçebe (Yürük ve Türkmen)'lere devlet gelirlerinden pay dağıtılmasını önermişti. Osmanlı'nın Selçuklu'dan alıp uyarladığı *Timar* sistemi işte bu sorunu çözüyordu: Tarımsal üretim, *Reaya* (köylü), *Sipahi* ve *Merkezi* devlet gücü arasında bölüşülüyordu (Güvenç 1991: 216 Şekil 10-4). Tüketim fazlası artıkür-

rün yaratamayan, işleyen bir toprak düzeni kuramayan, vergi toplamayan yönetimlere işte bu yüzden çağdaş anlamda “devlet” denilemiyor. Bütün bu gerekçelerle, resmi tarihçilerimizden bazılarının göçebe örgütlenmelerine Devlet kimliği vermekle, göçebe gerçeğini görmezlikten gelmeye çalıştıkları söylenebilir ki, Ceyhun'un (1992) dile getirdiği “utanma” duygusu buradan kaynaklanıyor.

§ 33 Nüfus Hareketleri: Göçler ve Yerleşmeler

Yerleşik tarım kültürlerinin göçebelere üstünlüğü ile Devlet gücünün tarım üretimine bağımlılığı, ne tür nüfus hareketlerine, direnmelere yol açmıştı?

Önceki alt-bölümlerde atçılık, hayvancılık yapan atlı göçebelerin yerleşik tarımcılara üstünlüğü üzerinde durulmuştu. Üretim teknolojisi, artıkürünü yaratan verimlilik açısından, rençberler, göçebelere üstündür. Aynı nüfusu besleyebilmek için göçebeler yerleşik tarımcılardan 5-10 kat daha fazla toprağa muhtaçtırlar. Doğal çevre koşulları, otlak karakteri ve beslenen hayvan cinsi, yani teknolojinin verim düzeyi, katsayıyı belirler. Bitki tahıllar, güneşten aldıkları enerjiyi doğrudan nişasta türü enerji (kalori)ye dönüştürürken; hayvanlar, bitkilerle tahıllardan aldıkları organik enerjiyi ete (proteine) dönüştürmektedir. Canlı ya da cansız olsun, enerji dönüşümlerinin değişmeyen yasası şudur: “Her enerji dönüşümünde verim düşer.” Ne kadar çok sayıda enerji dönüşümü oluyorsa, verim o kadar düşüktür. Sözel geliş, evcil hayvanın bitkisel enerjiyi proteine dönüştürme verimi yüzde on (%10); bitkisel kaloriyi mekanik enerjiye (çekme ya da taşıma gücüne) çevirme verimi ise ancak yüzde üç-dört (%3-4) dolayındadır (Bz Güvenç 1991:183-84). Evcilleştirilmiş hayvan türlerinin çoğunlukla otoburlardan seçilmesi tesadüf değil akıllıca yapılmış seçimdir. Onun için sözelimi, et fiyatı ekmek fiyatından 30-40 kat yüksektir. Bitkisel besinin kalorisi çok yüksek olmayabilir ama unlu besinler her zaman her yerde etten daha ucuzdur. Bu yüzden tahıllar – temel besleyici, en iyi doyurucu değilse bile – en ucuz doldurucu olmuştur. Yoksulların tahıl, varlıkların et yemesi de enerji ekonomisinin kaçınılmaz sonucudur. Kültürel maddecilerin sözcüsü Harris'e (1974, 1994: 212-28) göre, Hindistan'da ineklerin dokunulmazlığı – kutsallık

simgesi değil – yoksulluğun kalıcı anıtı ya da kanıtıdır. (Harris 1994: 212-28.) Ekonomik / teknolojik üstünlükler, göçebeyi yerleşik toplumlara doğru çekmiş, yerleşik tarımcıları sahip oldukları toprakları savaşı göçebelerle paylaşmaya zorlamıştır. Ancak toprak mülkiyeti ile toprak kullanımı bakımından bu iki kültürün birbiriyle hiç bağdaşmayan dünya görüşleri vardır. Tarımcı, üretim alanlarını korumak zorunda olduğu halde, göçebeler mevsimlik olarak hayvanlarına yaylak ile kışlak aramak / bulmak çabasındadır. Silahlı kuvvetlerimiz kış mevsimini geçirdiği yer anlamındaki “kışla” adı buradan gelir. Ekonomik ya da teknolojik bakımdan birbirine bağımlı olsalar da göçebenin mevsimlik hareketleri çevredeki köylülerle sürtüşmelere yol açar. Ancak devlet güçleri böylesine karmaşık toprak çatışmalarını önleyebilir. Eğer göçebeler devlete egemen olmuşsa, o zaman da çatışma, devletle köylü arasında sürtüşmelere hatta savaşa dönüşebilir. Öte yandan, Devlet ya da merkezi yönetim açısından, yeriyurdu belli; ekonomik varlığı yüksek; savaş gücü düşük olan tarımcıyı vergilendirmek kolay görüldüğü halde, göçebe hayvancıyı vergilendirmek zordur. Hayvan varlığı vergilendirilse, ürünü vergilendirmek; ürün (et ile süt) vergilendirilse baş hayvanı vergilendirmek zorlaşır. Bu yüzden, genel politika olarak, tarıma dayalı merkezi devletler, göçebeyi toprağa yerleştirmeye, onu mülkiye – üretim-tüketim-dağıtım – düzeninin parçası yapmaya, yani onu vergilendirmeye çalışırlar. Kendi törelerini yerleşik tarımcılardan çok üstün gören göçebeler ise (Rásonyi 1971), yerleşik hayata geçmemekte direnirler. Doğrusu ya, vergiyi toplamak varken neden ödesinler ki? Çok üstlerine gidilirse direnirler (Celali ayaklanmaları), hatta savaşırlar. Kazanırlarsa vergi bağıışıklığını sürdürürler. Yenilirlerse başka yerlere göçüp giderler. Köroğlu, yüzyıllar sonra, göçebenin şu sözüyle ünlenecektir:

*Ferman Padişahımızın
(ise) dağlar bizindir!*

Göçebenin toprağa yerleşip köylüleşmesi son derece yavaş yürüyen, karmaşık bir süreçtir. Günümüzde, yarı göçebe veya pastoral olarak bilenen topluluklar, devlet gücüne başarıyla karşı koyabilmiş olanlardır. Tarihi sorunun, salt devlet gücüne dayalı kalıcı çözümü – yoktur demeyelim ama – henüz bulunamamış gibidir.

§ 34 Yönetim: Din-Devlet ve Siyaset Sahnesi

Türk Boyları, uzun göç yolları ve yılları boyunca hangi din, devlet ve kültürlerle karşılaştılar? Ne tür değişimler geçirdiler? İslamiyet'i neden, nasıl kabul ettiler? İslamiyet kaçınılmaz ya da zorunlu muydu?

Göçebe Türk boylarının Çin ile karşılaşp tanışmaya kadar kurulu devlet düzeninden yoksun bulundukları söylenmişti. Türkler, devlet yönetimini ilk kez Çin'de görüp tanıdılar. Bazen öğrendiler, zamanla yerleşik kültür tarafından özümzendikleri için ondan yararlanamadılar. Devletin bağımlı ögesi olmaktan kurtulamadılar. Kurdukları devletlerse uzun ömürlü olamadı. Göçebelerin, doğa güçlerine egemen olmaya, doğa güçlerini etkilemeye çalışan Şaman inancından olduğu kabul edilir. Doğaya, doğal varlıklara yakın yaşayan göçebe, kendisini de Doğa'nın bir parçası olarak görür. Doğa ile birleşip uzlaşmaya, onunla uyum içinde yaşamaya çalışır. Şaman törenlerinin akla en yakın yorumu böyledir. (Bz Hassan 1985: 1, 2, ve 3. Bölümler.) Ağaç gibi bir canlıyı seçerler. Onun çevresinde dönerek, gökteki Tanrı (veya *Tengri*) ile ilişki kurmaya çalışırlar. Onu aşağıya çağırırlar. Onunla dans eder, birleşir, bütünleşir ve özdeşirler; simgesel anlamda tanrılaşırlar. Tören'in sonunda, kendilerini yeterince arınmış, güçlenmiş, yenilenmiş hissederler; Tanrı'yı indiği yere yolcu ederler. Şaman törenlerinin en yalın özeti budur. Töreni yöneten kişi "*Şaman*" olarak bilindiği için bu tür inançlara "*Şamanlık*" adı verilmiştir. Şamanlar, küçük yaştan itibaren doğaüstü törenlere katılıp büyüsel işlemleri (âyinleri) yönetmek üzere, cezbeyle kapılarak topluluğu sürükleyebilecek kişilikteki adaylar arasından seçilir.

Doğayla uyum içinde yaşamaya çalışan Şamanlık, Doğa güçlerine egemen olmaya çalışan yerleşik tarımcılara uygun bir din değildir. Türklerin Çinlilerle ilişkiye girdiği dönemlerde Çin'de yaygın olan inanç sistemi *Konfüçyüsçülük* idi. Bu din, Ortadoğu'nun *semavi* ya da *kitabî* dinlerinden farklı olarak, Tanrısı, peygamberi olmayan bir ahlak öğretisiydi. Konfüçyus, *İnsan-doğa*, *İnsan-toplum* ve *İnsan-İnsan* ilişkileri üzerinde düşünen; toplumun kültürel birikimini ahlak (*etik*) kuralları biçiminde yorumlayıp dile getirmeyi başaran bilge kişidir. Kutsal dayanağı, dogması ya da yetkisi yoktur. Gücünü, kendisine inananların desteğinden alır. O kadar ki, Hindistan'da doğup Çin'e gelen *Buddha*'cılık (*Buddhizm*) ile *Taoçuluk* aynı karakterde, yani Tanrı-

sı ya da Tanrı tarafından atanmış peygamberleri, kutsal kitapları olmayan, toplumcul / insancıl dinlerdir. Sözügelışı, Buddha herkes gibi bir insandır; Buddhalık kimsenin tekelinde değildir. Dileyen her kişi Buddha olabilir (Bz Güvenç 1992: Ş48). Japonlarda görüldüğü gibi, Türklerin, batı yönünden gelip doğuya doğru yayılma aşamasında bulunan Buddhizm'i görüp anlaması, beğenip benimsemesi güç olmamıştır. Çünkü, Konfüçyüsçülük, Tao'culuk ya da Buddha'cılık kutsal inançlarla çatışan ahlak sistemleri değildir. Türklerin bu tür inanç sistemlerini alıp benimsemeleri, onlarla uzlaşmaları kolay olmuştur. Tanrısız, peygambersiz dinlerin Türk boyları üzerinde nice etkili olduğunu söylemek ise pek kolay değildir. Ancak bir yandan Çin kültürü, öte yandan Devlet geleneği ile özdeşen *Kanci* (Hanlık) yazısı, Devlet kurmaya özenen Türk boylarını alfabe (yazı) sahibi olmaya özendirmiştir. Bunun sonucu olarak, batıya doğru göçen Türk boyları çeşitli alfabeleri denemiş, kullanmış, kendi gereksemelerine uyarlamışlardır: Göktürklerin *Runa* veya *Rünik* alfabesi (Rm 37-1); Uygurların *Sogutça'*dan aldıkları Uygur (Rm 37-2), Türk-İslam devletlerinin Arap alfabesi (Rm 56), Türkiye Cumhuriyeti'nin bugün kullandığı *Latin* alfabesi gibi. Yazısız uygarlık olmadığı gibi devlet düzeni de kurulamıyor. Alfabe ile yazı, yerleşme koşuluyla birlikte, belki de devletleşme sürecinin en güvenilir ölçütleridir; tabii, toplumdaki okuryazarlık oranlarıyla birlikte değerlendirilmek koşuluyla. Ancak, alfabe de tek başına yeterli olmuyor. Batıya doğru göç eden Türk boylarının karşılaştığı ilk semavi / kitabi dinler, İslamiyet'ten çok önce kurulmuş olup kuzeydoğuya doğru yayılma aşamasında bulunan *Judaizm* (Musevilik)'le Hristiyanlık olmuştur. Türk boylarının batıya doğru göçleri sırasında, İranlı Mani'nin üçüncü yüzyılda başlattığı *Manicilik* veya *Maniheizm* dini ile tanıştıkları bilinir. Evreni, iyilerle kötülerin savaş alanı olarak gören; insanın mutluluğunu bu tür karşıtlıkların dengelenmesinde arayan Maniheizm, sonraki semavi dinleri olduğu kadar Şaman dinlerini de etkilemiş olabilir. (Bz *Meydan Larousse*, ayrıca Durant'lar 1992: VII Bölüm).

Bütün din-devlet gelenekleri arasında, Türk göçmenlerini en çok etkileyen inanç akımının İslamiyet olduğu söylenmiştir. Bu gözlemlerde kültürel bazı gerçeklikler bulunur:

- (1) İslamiyet, diğer din ve yönetim sistemlerinden farklı olarak din-devlet ayrımı gütmmez. Din ile devletin İslam'da aynı kurum oluşu göçebe Türklerin dünya görüşüne uygun düşmüştür

olabilir. İslamiyet, güçlü devletler karşısında ezilen göçebe Türklere – yalnız din değil – devlet ve yönetim düzeni olarak da çekici gelmiştir.

- (2) Türklerin batıya doğru göçü ve toprağa yerleşme süreci, İran-Türkistan sınırında, İslamiyet'in batıya doğru yayılması ile karşılaşmış; Türkler, İslam diniyle tanışmak, anlamak, savaş-şıp uzlaşmak durumunda kalmıştır. (Aydın 1994.)
- (3) Türk boylarının İslamiyet'le karşılaşmaları, göçebe toplumların yerleşik yaşam düzeni aramalarıyla aynı evreye rastlamıştır.

Türkleri, İslam Dünyasına doğru çeken bu güçler, Türklerin, İslamiyet'i önce kabulüne sonra onu yöneterek yüceltmesine, hatta koruyucu durumuna gelmesine yol açmıştır. Bu anlamda, İslamiyet açısından, Türklerin önce kılıç sonra da kalkan olduğu gözlemi doğrudur.

Hicret'le (MS 632'de) başlayan İslam Tarihi son derece hızlı bir gelişme süreci yaşamıştır. Müslümanlar, MS 634 yılında Arap Yarımadası'na egemen olmuş, 642'de Bizans ve Sasani topraklarına, 656'da kuzeyde Kafkaslar'a, doğuda Amuderya Nehri'ne, Hindukuş Dağları'na varmışlardı (Bz § 25). Yayılma bundan sonra biraz yavaşlamıştı. Kuşkusuz, bütün bu bölgelerin Arap-İslam yönetimine girmesi, bölge halklarının İslamiyet'i tümünden kabul ettiği anlamına gelmez. Ancak, İslamiyet'i kabul süreci böyle başladı. İslam kuvvetleri 712'de Taşkent'e varmışlar; 751'de Çin ordusunu yenerek Orta Asya (ya da Turan)'ın İslamlaşması sürecini fiilen başlatmışlardı. Bu tarihin Uygur devletinin kuruluş yıllarına rastladığına değinmeden geçmeyelim. Şöyle ki, yerleşik Türk boyları Anayurttaki son devletlerini kurarken, İslam – dini değilse bile – Devleti'nin askeri gücü, Türk boylarının batı sınırlarına ulaşmış, Türklerle ilişkiye ve savaşa girmişti (Aydın 1994)

İslamiyet, MS 630'lardan 750'ye, yüz yirmi yıllık hızlı yayılması sırasında, kendi içinde önemli iktidar savaşları vermiştir. Peygamberin yeğeni ve damadı olan Ali yandaşları, iktidarın kendilerine ait olduğunu iddia ederek bir Şia (Şii) muhalefetini başlattılar, Halife Osman'ın ardından Ali'nin de öldürülmesi; Ali'nin oğlu Hasan'ın hilafet hakkından vazgeçmesiyle (MS 661), iç savaş belki sona erdi; ama muhalefet, partililik (fırkacılık), Emeviler ile Muaviye zamanında daha da kızıştı (Çalışlar 1992). Ali'nin küçük oğlu Hüseyin'in Kerbela

Savaş'ında öldürülmesiyle Şii muhalefeti kan dâvâsına, bir siyasi mezhebe dönüştü (Bz Ş 64). MS 750 yılındaki üçüncü savaştan sonra Emevi saltanatının sona ermesiyle, Hz Peygamberin amca soyundan gelen Abbasiler dönemi başlıyordu. Bu dönemde İslam'ın yayılması hemen hemen durmuşsa da, İslam egemenliği altında yaşayan toplumların İslamlaşması süreci daha yeni başlıyordu. Sonuç olarak, İslam devletinin egemenliği altında İslami yaşam tarzı (İslam kültürü), oluşmaya başlamıştı. İslam Ordularının İslam egemenliği altındaki ülkelerde sağladığı barış (*Dar-ül İslam*), bölge halklarının kaynaşmasını ve giderek İslamiyet'i kabul sürecini hızlandırmıştı. Abbasi başkenti Bağdat ile Halife Harun Reşit (786-908) dönemi, ünlü *Binbir Gece Masalları*'yla bu parlak dönemin büyüleyici simgesi olmuştu. Abbasiler döneminde, İslam kültürü eski Yunan kültürünün fikir eserlerini keşfederken, başkentin Şam'dan Bağdat'a taşınmasıyla, Araplar Sasani geleneklerine yaklaşıp, Doğu'ya açılma olanağı bulmuşlardı. İslam Uygarlığı ile imparatorluğunu yöneten bürokrasinin temelleri böyle atılmıştı. Abbasiler döneminde Arap-İslam kültürü kök salıp güçlenmişse de, Halife Devleti'nin siyasi gücü gerilemiştir (Bz *İslam Dünyası* 1986: 19). Hilafetin yarattığı boşluğu, İslam aşısıyla bir kültür rönesansı yaşayan Farslar doldurmuşlar; Farsça, Firdevsi (935-1020)'nin ünlü *Şahname*'siyle İslam'ın ikinci dili olmaya başlamıştır. Hilafetin başkenti Bağdat ile Çin ülkesi arasında uzanan bölgedeki yarı özerk İslam devletleri 1000-1500 yıllık İran (Pers) yönetim (bürokrasi) geleneğini geliştirip yaşatmışlardır. İşte tam bu sıralarda, İran İslam Dünyası, kuzeydoğudan inen Türk akıncılarına hedef oldu.

İslam Dünyası'na ilk ayak basanlar, savaş tutsağı köleler ya da paralı askerler olarak Uygurlardan ayrılan Oğuz, Arap ağzıyla, "Uz" veya "Ghuz" Türkleriydi. Bu askerlerden biri olan Mahmud, Samanoğulları buyruğundaki Gazne'yi ele geçirdi. Kurduğu hanedan ile Kuzey Hindistan'ı fethetti. Son yüzyılda Samanoğulları egemenliği altında Müslümanlaşan Oğuz Türkleri, tarihe "Selçuklular" olarak geçti. Büyük Selçuklu Devleti önce Batı Asya, İran ile Abbasi ülkelerini, daha sonra da Bizans'ı da yenerek Küçük Asya'ya egemen olmuştu. Ne var ki Hilafeti yani İslam ülkelerinin yöneticiliğini bir süre için Mısır'daki Fatimilerle paylaşmışlardı. Türklerin Abbasileri Buyi köleliğinden kurtarmasıyla Halifelik güçlenmiş, güven kazanmış, Selçuklu Sultanı'nın tahta çıkışını desteklemiştir. Böylece Türkler, daha Küçük Asya'yı fethetmeden önce, Hilafeti yani İslam Devleti'nin yönetimini 1055'te fiilen ele geçirmiş bulunuyordu. Sultan Yavuz Selim'in

XVI yy'da Mısır'dan alıp getirdiği bilinen Hilafet biçimseldir, tartışmalıdır.

Türkler, Maveraünnehir'in Harezmi ve Horasan bölgelerine X-XI yy'da yerleştikten sonra İslamiyet'le tanıştılar. Müslümanlığı İranlılardan öğrendiler. Karahan hükümdarı Satuk Buğla, İslamiyet'i resmen kabul etti. İslamiyet, önce İranlı sonra Türkçe konuşan dervişlerce yayıldı. Bu dervişlerin çoğu, *kam* ozanların ya da *Şamanların* devamıydı. Başka deyişle, dervişler, Şamanlık'la İslamiyet'i uzlaştırdılar. Bu dervişlerin peygamber soyundan indiklerine inanıldı. Sözcüleri, Korkud Ata ya da Dede Korkud'un, Ebubekir tarafından Türklere İslamiyet'i öğretmekle görevlendirildiği söylencesi yaygındır. Selçuklular dervişleri korumuş ve desteklemiştir. Asya Türklerinin Ata Yesevi adını verdiği ünlü derviş, Türkistan'da Yesevi tarikatını kurdu. Hoca Ahmet Yesevi, İslamiyet'i Türkçe bilmeyen İranlı Şeyh Yusuf Hamedani'den öğrenmişti. Yesevi, tarikatını, "*Hikmet*" adı verilen Türkçe sözlü neşide (manzume)lerle yaydı. Sonradan bu manzumeler yazıya (*Divan-ı Hikmet*'e) geçirilirken değişikliğe uğramış olmalıdır. Dilini anlamak zordur. Timurlular ile Özbekler büyük Türk tasavvuf şairini kendi uluslarının velisi (koruyucusu) sayarlar. Gölpınarlı (1969: 199-201), Yeseviliği özünde Sünni bir tarikat olarak görürse de, Köprülü (1966: 72), son değerlendirmesinde, Nakşibendilik ile Bektaşilik gibi birbirine karşıt görünen tarikatların, Yesevilik'ten geldiği görüşünü kabul eder. Mélikoff da (1993: 167-182) bu görüşü desteklemekle birlikte, Hacı Bektaş'ın ölümünden sonra kurulan, Türkçe dua eden, kadınları meclislerine kabul eden Bektaşiliğin, Yesevilik ile İslam öncesi inançlara kuşkusuz daha yakın olduğu görüşünü savunmaktadır. Bektaşilere göre, Hacı Bektaş'ı Anadolu'ya gönderen Yesevi'dir. Sonuç olarak, Türklerin İslamiyet'i kabulünde, İslam diniyle İslam öncesi inanç öğelerinin uzlaştırılmasında, Anadolu'daki İslam tarikatlarının kuruluş gelişmesinde, Yesevi tarikatının önemli, hatta ana kaynak olduğunu söylemek herhalde yanlış olmaz. Sünni, Alevi ve Şii tarikatların Türk Müslümanlığı üzerindeki etkileri ilerde (§35, 45, 55 ve 65) yeniden ele alınmaktadır.

§ 35 Yenilenme: Yayılma ve Yabancılaşma Süreci

Oğuzlar kimlerdi? Nerelerden gelmiş, nereye giderlerdi? Oğuz Boylarını İran, Azerbaycan ve Küçük Asya yaylalarına çeken doğal çevre özellikleri neydi? Atlı göçebelikten küçükbaş çobanlığa geçiş nasıl oldu? Hangi aşamalarda, ne zaman, nasıl gerçekleşti? Ne tür sorunlara yol açtı?

Göktürk ve Uygur tarihlerinde adı geçen Dokuz Oğuz veya Toguzguzların kökeni çok iyi bilinmiyor. Çeşitli söylenceler, çelişik yorumlar var. Ancak hemen çoğu tarihçiler, Selçuklularla, Küçük Asya'ya gelip yerleşen Türk, Türkmen ve Yürüklerin Oğuz kökenli olduğu görüşünde birleşir. Dokuz Oğuzlar ırk olarak çekik gözlü (Mogol) özellikleri taşımış olsalar da, Selçuklu ve Osmanlı devletlerini kuran Oğuzların "düz yüzlü" yani "beyaz-kafkas" karakterde olduğu söylenir (Ögel 1984). V-VII yy'lar arasında Avar yönetimi altında Mogollaşmış gibi görünen Dokuz Oğuzların, Göktürk ile Uygur egemenliği altında sonradan Türkleşmiş yerliler olması da mümkündür. "Türkmen" lik, yerleşik düzende yaşayan Sasanilerin İslamiyet'i kabul eden Oğuzlara taktığı bir ad olabilir. Özetle, Oğuzların, Avar ve Göktürk dönemlerinden bu yana Türk yurdu olarak bilinen Turan'daki Türk Birlikleri içinde yaşayan, batıya doğru göçleri sırasında toprağa yerleşerek tarımcılığa başlayan, yerli halklarla karışarak kentleşen, İslamiyet'i önce Sasanilerden öğrenen, İran'daki Selçuklu Devleti'ni kuran Selçuk (Selcik) ailesinden dolayı "Selçuklu" adını alan göçebe Türk boyları olduğu ileri sürülebilir.

Ancak Selçuklu Türklerinin tarihine geçmeden önce, (*Meydan Larousse'tan*) ansiklopedik de olsa, yukarda (§ 30'da) kısaca değinip bıraktığımız Oğuz serüvenine dönelim. İki-üç yy içinde Selçuklu ve Osmanlı devletlerini kuracak olan şu Oğuzların kimliğine bir bakalım.

Onuncu yy'ın ikinci yarısında Oğuzlar, yarı yerleşik yarı göçebe, daha doğrusu toprağa yerleşme aşamasında görünüyor. Kutsal saydıkları suyu kirletmemek için yıkanmadıkları söylenirdi. Kadınları erkeklerden kaçmaz, yüzlerini örtmezlerdi. At, deve, koyun ve sığır beslerlerdi. Sakallarını keser saçlarını uzatırlardı. Batı Türkistan'daki Seyhan ve Ceyhan nehirleri arasında, kimi Atlaslarda "Turan Ovası" olarak gösterilen düzlükleri yurt tutmuşlardı. Komşuları olan Kar-

luk, Hazar, Peçenek ve Samanoğulları ile ilişkileri pek dostça olmadığı gibi sürtüşmeler zaman zaman savaşa da dönüşebiliyordu. Bu savaşlar sonunda, Hazar kuzeyinden batıya, Balkanlar'a, Tuna'ya doğru yayıldıkları gibi, güneydeki İslam ülkelerine de egemen oldular. Oğuz Han'ın Selçuk adlı Subaşı (kumandanı), canını kurtarmak için, Han'dan ayrıldı. Oğuz Hanlığı yıkılınca, Subaşı Selçuk'un büyük oğlu Alparslan, geleneksel "Yabgu" unvanını aldı. Büyük Selçuklu Devleti böyle kuruldu. Samanoğulları, Karahanlılara karşı Selçuklu yönetimindeki Oğuzlarla birleştiler. Horasan'a yerleşen, Bozok ve Üçok kollarına ayrılan Oğuz Boyları oradan İran'a, Irak'a ve Suriye'ye doğru ilerlediler. Kumanların baskısı altında Karadeniz kuzeyinden Balkanlar'a uzandılar, Makedonya ve Elen topraklarını yağmaladılar. Ancak, Bulgarlarla Peçeneklerin saldırıları, ya da (Bizans tarihçisi Ostrogorskii'ye göre) salgın hastalıklar sonunda ağır kayıplara uğrayınca, 20 bin çadırılık Oğuz boyu Bizans hizmetine girdi. Malazgirt'te önce Selçuklulara karşı savaşıırken Peçeneklerle birlikte Selçuklu saflarına geçen Türkler herhalde bu Oğuzlardı. Horasan'a yerleşen, "Türkmen" adıyla, iki yüzyıl boyunca Küçük Asya'ya gelen Oğuz Boyları, sürekli göçler sırasında Müslüman olmaya başlamışlardı (§ 37). Bugün, Batı ya da Ön Asya'da, Türkistan'da, Afganistan'da, Azerbaycan, İran, Irak, Suriye ve Anadolu'da yaşayan bütün Türkler, ortak ataları olan Oğuz Soyu'ndan inmektedir. Karamanlılarla Akkoyunlular ve Osmanlı Devleti'ni kuran Kayı Boyu, Oğuzların Bozok; Ramazanoğulları, Menteşeoğulları ile Saruhanogulları ise Oğuzların Üçok kolundandır. İslamiyet'ten önce Bozok'larda olan siyasal egemenlik, İslamiyet'in kabulünden sonra da sürmüştür. Ancak bu ayırım, *Dede Korkud Destanı*'nda işaret edildiği gibi, kavramsal ve simgeseldir. Bozok'ların damgası ve simgesi olan

YAY ile Üçok'ların damgası ve simgesi olan OK, hem savaşta hem barışta birbirini tamamlar, biri olmadan ötekinin anlamı, gücü olmazdı. Bozok sağ kanatta, Üçok sol kanatta savaşı; düğün dernek toplantılarında da böyle otururlarmış. Oğuzların 24 boyundan on ikisi Bozok; on ikisi Üçok'tu (Oğuz Boyları için Bz Ekler Bölümü Belge 35). Oğuzların töresiyle dünya görüşleri ilerde (§ 37 ve § 38'de) açıklanmaktadır.

İslamiyet'e geçiş süreci içinde, hem Emevi (Şam) hem de Abbasi (Bağdat) Halife devletlerinin etkisi altında Sünni (Ortodoks) Müslümanlığı, İranlı Müslümanların Sünni iktidarına muhalif Şii görüşleriyle tanışmış, bu görüşlerden birine ya da ötekine yakınlık duymuş

ya da hatta inanıp bağlanmış olmaları mümkündür. Anadolu Türk tarihinin sonraki bazı sorunlarını anlamak açısından bu ikilem önemli ipuçları taşımaktadır. Şöyle ki, Sasani ve Büyük Selçuklu dönemlerindeki Sünni İslam iktidarına cephe almış görünen İran'daki Şii muhalefetinin, Osmanlı döneminde Alevi muhalefetine dönüştüğü de düşünülebilir. Ne var ki bu gerçek, Devlet gücüyle bütünleşen veya simgeleşen Sünni İslam iktidarına karşı oluşan mezheplerin İslam öncesi inanç sistemleriyle özdeşimine engel olamamıştır. Tarihte sık sık görüldüğü gibi, ya o ya da bu seçeneklerden birini yeğlemek yerine, burada belki ikisinin de aynı zamanda geçerli olduğu söylenebilir. Hatta bu gözlemden yola çıkılarak, İslam dünyasındaki tasavvuf düşüncesi ile Sufi akımların, siyasi ikiliği ortadan kaldırıp karşılıklı hoşgörü içinde barış ile huzuru sağlamaya çalıştığı da söylenebilir. Selçuklu Devleti'ni İran üzerinden Bağdat'taki İslam halifeliğine doğru çeken güç, İslam devletine (iktidarın kaynağına) egemen olmak idiyse, Selçukluları batıya, Küçük Asya'ya doğru iten başka güç odakları da vardı:

- 1) Yerleşik tarımcılığa henüz tam geçememiş yarı göçebe çobanların hayvanlarını otlatacağı taze çayır ve yeni otlaklar aramaları;
- 2) Çinlilerin etkisiyle batıya doğru göçerken önlerindeki göçebe boylarını arkadan iterek ilerleyen yeni göçebe dalgalarının bas-kısı altında kalmaları gibi.

Başka bir deyişle, Oğuz Boylarının yerleşik tarım kültürüne üstünlüğü hatta göçebeliği bırakıp toprağa yerleşmeleri, arkadan gelen savaşçı / talancı göçebelere karşı yeterli güvence sağlamıyordu. MS 1220'lerden 40'lara kadar süren Cengiz (Mogol) saldırıları, genç Selçuklu Devleti'ni yıktığı gibi, Cengiz'in ardından (1400'lerde) İran'a, Küçük Asya'ya, Anadolu'ya ulaşan Timur istilası da genç Osmanlı Devleti'ni temelden sarsmıştı. Üst üste gelen, hemen her gelişinde başarıya ulaşan göçebe saldırıları, şu tarihi gerçeği bir kez daha doğruluyor:

- 1) Atlı göçebe, savaş alanında yerleşik tarımcıya (köylüye) daima üstündü,
- 2) Yerleşik devletler, ancak göçebeler çekildikten sonra toparlanabiliyordu.

Oğuz töresinin varlık stratejisini de böylece saptamış oluyoruz:

Yerleşik kültürlerce özümsevenmeden yaşamak, Mogol saldırısına karşı atlı göçebe töresini korumak. İşte bu yüzden göçebe ile yarı göçebe (*pastoral*) Oğuz Boylarının yerleşik hayata (tarımcılığa veya rençberliğe) geçiş süreci son derece yavaş gerçekleşmiş; göçebelik töresi, güçlü merkezi devlet veya imparatorluk yönetimleri altında bile varlığını sürdüröğelmıştır. (Yalnız Türklerin değil fakat bütün atlı göçebelilerin, devlet yönetiminde, köylü tarımcılara üstünlüğü için Bz Rásonyi: 1971 ve § 71). Osmanlı devlet adamı, *Fırka-i İslahiye* Kumandanı, tarihçi Cevdet Paşa da Devlet'in Göçebe sorununu çözömemiş olmasından haklı olarak yakınmıştı. Sorun, Cumhuriyet döneminde de tümöyle çözüme kavuşturulmuş değildir. İslam devleti bu çözümsüzölüğü ortadan kaldıramamıştır. Gerek Selçuklu, gerekse Osmanlı dönemlerindeki ikili toplum yapısı, karşıt dünya görüşleri olarak yan yana süröüp gitmiştir: Bir yanda devlete egemen yerleşik kültür; öte yanda, geleceğı ile güvencesini göçebe töresine bağlamış Türkmenler arasındaki çatışmalar, Sünni-Alevi ikilemi ile ekonomi politikasının yapısal sonuçlarına ileride (§ 57) yeniden dönmek olanağını bulacağız. Soru'nun son bölümünü cevapsız bırakmamak için, şu kadarı eklenebilir ki yerleşik tarım ekolojisi ve merkezi devlet otoritesi, atlı göçebeyi Batı ve Küçük Asya bölgesinin küçükbaş hayvan (koyun ve keçi) besiciliğine ve büyükbaş (sığır) çobanlığa geçmek yönünde zorlarken; at besiciliğı, üstün bir savaş teknolojisi olarak askeri yönetici (Sipahi)'lerin mesleğı olmuştur. Yöneten askerlerin at sırtında, yönetilen köylü askerlerin yaya olarak savaşması geleneğı, Birinci Dünya Savaşı'na kadar sürmüştür – hem Batı'da hem Uzakdoğı'da. Japon feodalitesini yöneten Samuray töresi, köylülerin at binmesini, ipek giymesini, kılıç kuşanmasını yasaklamıştı (Bz Güvenç 1992: § 27).

§ 36 Eğitim: Bilim-Sanat-Felsefe ve Tarih Bilinci

Göçebe töresinin denetiminden kurtulup bilgi üretimine geçiş süreci neden yerleşik hayat ve İslamiyet'le başladı? İbni Sina ile Farabi gibi Türk asıllı, bilge filozofların Türk-İslam kültürüne katkıları neler oldu? Sanat, neden güzel ve edebi sanatlar düzeyinde kaldı? Tarih yapan Türkler, neden dolayı tarih yazmadılar, bilim ile felsefe yapamadılar?

Bilim, yerleşik hayata / tarıma geçmiş toplumların; tarih ise, değişen toplumların ürünüdür. Göçebe Türk boylarının yerleşik hayata geçip

İslamiyet'i kabul etmeleri bu genel kurala uymaktadır. Gerçi Türk boyları Göktürk ile Uygur dönemlerinde *Rünik* ve Uygur (*Sogd*) alfabesiyle yazılmış yazıtlar bırakmışlarsa da, bu çabaların yüzyıldan uzun sürmediğine, çevredeki yerleşik devletlerin teşvikiyle, biraz da belki onların devlet töresine özenen çabalar olduğuna, daha önce (yukarda) değinilmişti. Yerleşik hayata geçip İslamiyet ile tanıştıktan sonra, Türklerin Ortaçağ düşüncesine önemli bazı katkıları oldu. Ancak, Aydın Sayılı'nın (1986) saptadığı gibi Türklerin bu katkıları İslam Ortaçağ kültürüne olmuş, arkası ne yazık ki gelmemiştir. İbni Sina ile Farabi adlarından anlaşılacağı üzere, Arap dilinde (Arapça) yazmış, Arapçaya çevrilmiş eski Elence kaynaklarla çalışmışlardır. Ne var ki, Türk asıllı filozofların Arapça katkıları İslam dünyasında İmam Gazali'nin "*Tehafüt El-Felasife*" (*Filozofların Tutarsızlığı*, Türkçesi 1981) eleştirisiyle karşılaşmıştır. Gerçi İspanya'da yaşayan İslam filozofu İbn Rüşd'ün İmam Gazali'ye verdiği *Tehafüt et-Tehafüt* "*Tutarsızlık (iddiasının) Tutarsızlığı*" (Türkçesi 1986), İslam dünyasında tartışma konusu olmuşsa da, Selçuklu ve Osmanlı devletlerini kurup korumakla uğraşan Türkler, İstanbul'un fethinden sonra (ancak XV yy'ın ikinci yarısında) konuya eğilmek fırsatını bulmuşlardı. Gecikmenin Türk-İslam kültürlerinin gelişmesi üzerindeki olumsuz etkileri, ilerde (Beşinci Bölüm'de) yeniden gündeme gelecektir. İslamiyet'in "kılıcı ve kalkanı" olan Türkler, İmam Gazali'nin yargısına uyarak, imana ters düşecek akıl yürütmelerden uzak durdular; bilim yapmadıkları için felsefe de yapamadılar. Bilim ile felsefe yapmaktan korkan bir toplumun gelişmesi yavaş, değişmesi çok güç olacağı için tarih yazmalarına gerek kalmadı. Türk tarihini yabancılar başlatmıştı. Çoğunlukla biraz daha iyisini yine onlar yazıyor.

Ne var ki, bilim ile felsefe yapılmasını engelleyen yasaklar ne kadar güçlü olsa da bir toplumun bilim ile felsefeden tümüyle uzak kalması mümkün değildir. Göçebe Türk toplumları, sözlü gelenekten yazılı geleneğe, çobanlıktan tarımcılığa, askeri demokrasiden askeri aristokrasiye, Şamanlık'tan İslamiyet'e geçerken ürettikleri düşünceleri daha çok sözlü, yazılı destanlar ile halk (tasavvuf) edebiyatı türlerinde bıraktılar. Bilim ya da felsefe yapmayan Türklerin tarih yazmaları elbette söz konusu olamazdı. Türklerin tarihleri, yüzyıllar boyunca hep yabancılar tarafından yazıldı. Talihsizlik buradadır.

§ 37 Diller: Duygular ve Düşünceler Dünyası

Türk boyları, Türkçe konuşup yazan Türk insanları, Turan Yurdu'ndan Rum Diyarı'na yaklaşık bin yıl süren uzun göçleri sırasında, ortak duygu ve düşüncelerini hangi dil, yazı veya alfabelerle, nasıl dile getirdiler? Neler söylediler? Neler kaldı?

Hemen her dönemde olduğu gibi günümüze ulaşanlar yazılı kaynaklardır. Bu belge ve kaynaklardan ilk akla gelenler hiç kuşkusuz ki (1) *Orhon Yazıtları* ile (2) *Dede Korkud Masalları* veya *Destanı*; (3) Yusuf Has Hacib'in *Kutatgu Bilig* adlı eseri ve (4) Kaşgarlı Mahmud'un *Divanü Lugat-it Türk* sözlüğüdür. Genel tarih ve edebiyat tarihi derslerinde sadece ad ve yazarlarını öğrenmekle yetindiğimiz bu ünlü kaynaklardan bazılarını burada kültür tarihi açısından biraz daha yakından tanımak gerekir.

1) *Orhon Yazıtları* (Tekin 1988)

Yukarda (§ 30'da), Göktürklerden kalma Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarından söz edilmişti. Kül Tigin ile Bilge Kağan yazıtları Türk atalarımızdan bize kalan en eski tarih belgeleridir. Günümüzden 100 yıl kadar önce Finli arkeologlar tarafından bulunup okunan yazıtlar, Mogolistan Cumhuriyeti'ndeki Orhon Irmağı'nın eski yatağı

1. 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 10
 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 9
 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 8
 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 7
 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 6
 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 5
 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 4
 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 3
 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 2
 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : 1

Rm 37-1

Orhon Yazıtları
(Tekin 1988)

yakınlarındaki Koço Çaydam Gölü dolayındadır. Yazılı anıtlar birbirine yaklaşık bir km uzaklıktadır.

Kül Tigin Anıtı. 130 sm x 46 sm taban üzerinde 375 sm yükselen tek parça bir taştır. Taşın her dört yüzü üzerinde *Rünik* harfleriyle Türkçe yazılar, batı yüzeyinde ise Çince bir yazı bulunmaktadır. Yazıt'ın üzerindeki künyeden, Anıt'ın MS 732 yılı Ağustos ayı içinde Çinli ustalar tarafından dikildiği anlaşıyor.

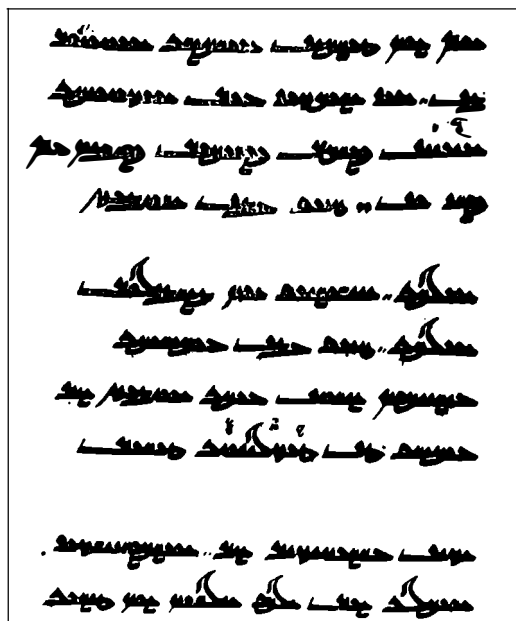
Bilge Kağan Anıtı. Boyut olarak *Kül Tigin Anıtı*'ndan birkaç parmak daha yüksek olan *Bilge Kağan Yazıtı* aşınmış ve bozulmuş durumdadır. Kuzey, doğu ve batı yüzlerinde Türkçe, batı yüzünde ise Çince yazılar bulunmaktadır. Her iki anıtın kuzey ve doğu yüzlerindeki bazı satırlar aynıdır. Kimi sözler her ikisinde de yinelenmektedir. Bu anıt, Çin takvimiyle "*it yıl onuncu ay altı otuzka*"da (yani köpek yılının onuncu ayının yirmi altıncı günü) ölen Bilge Kağan anısına dikilmiş, Kül Tigin Anıtı'ndan üç yıl sonra, (MS 735) Eylül ayında, Kağan'ın oğlu Tenri Kağan tarafından bitirilmiştir. Anıtların yazıcısı, Kül Tigin'in yeğeni Yolluğ Tigin (Yuluğ Tekin)'dir.

Orhon Yazıtları'nda kullanılan *Rünik* yazısı 38 harf ve işaretten oluşmaktadır (Bz Rm 37-1). Türkçenin 8 ünlüsüne karşılık 4 harf; 10 ünsüzüne karşılık biri ince öteki kalın olmak üzere ikişerden 20 harf vardır. Tümüyle okunmuş bulunan Orhon Yazıtları'nın özet yorumu bundan sonraki (§ 38) bölümde yapılmaktadır.

2) *Uygur Kağanlarından Temür Buka'nın Mezar Taşı Yazıtı*

"Hsieh ailesi Uygurlardandır. Onların ataları (Göktürk veziri) Tonyukuk aslen Çinli idi. Sui Hanedanı'nın egemen olduğu dönemde (MS 581-618) Çin'de kargaşalık çıkınca, Göktürkler Çin topraklarına girmişlerdi. Yönetimden hoşnut olmayan birçok Çinli geri dönen Türklerle birlikte Göktürk iline gittiler. Tonyukuk'un P'o-P'o adlı bir kızı vardı. Bu kız Bilge Kağan ile evlendi, onun hatunu oldu. İleriş Kağan'dan sonra Bilge Kağan'ın da veziri olan Tonyukuk Göktürk ülkelerini yönetti."

T'ang sülalesinin resmi tarihlerinin Göktürklerle ilgili bölümlerinde de bu tür olaylar anlatılır. Bilge Kağan ölünce karışıklıklar çıktı. P'o-P'o halkı ile birlikte Çin'e geri döndü ve Çin İmparatoru'na bağlı kaldı. Çin Devleti ona "Ülkesini (hangi ülke?) Barışa Kavuşturan Hatun" unvanını verdi. Göktürklerin bıraktığı topraklar da bu yolla Uygurlara kaldı:



Rm 37-2

Uygur yazısı
(İzgi 1986)

“Göktürk Devleti’nin ortadan kalkmış olmasına karşın, Tonyukuk’un adı sanı unutulmadı. Onun soyundan gelenlere daima saygı gösterildi. Uygur Kağanları da kendi vezirlerini Tonyukuk soyundan gelen kişiler arasından seçtiler...” (Bz İzgi 1983: 110-11.)

Göktürklerden sonra ülkeye egemen olan Uygurlar, Göktürklerin *Rünik* alfabesini bırakıp Batı’dan aldıkları *Sogut* alfabesini kullanmışlardı. (Örnek için Bz Rm 37-2.) Ancak yukarda çevirisi sunulan mezar taşı yazıtı, Uygur Devleti’nin Çin’den tam bağımsız olmadığını düşündürüyor. Çin İmparatorluğu, kuzey komşusu Türk boylarına Çin soylu Vezirler ve Hatunlar göndermeye devam ediyor. Devlet ve yönetim geleneğine sahip olan İranlıların yeni kurulan Türk devletlerine vezir verme uygulaması ilerde Selçuklularda da görülecektir. Göçebe devlet kuruyor ama yerleşik devlet geleneğinin deneyimi, birikimi, desteği ile. Kağan ölünce, Hatun’un halkı ile birlikte ülkesine dönüp İmparatora bağlanması olayı da dikkati çekiyor. Bu tür sorunlar, resmi Çin tarihlerindeki Türk belgelerinin ne derece güvenilir olduğu sorusunu gündemde tutuyor.

3) Dede Korkud Masalları veya Destanı

Yazılı (resmi) belgelerin ortaya çıkardığı türlü geçerlik / güvenirlik sorunları karşısında, araştırmacılar ister istemez halk edebiyatının yaşayan / sözlü kaynaklarına yöneliyorlar. Destan, Dede Korkud'un ağızdan anlatılan, 12 Oğuz'a koştur 12 masaldan oluşmaktadır. Korkud'un nereli olduğu, nereden gelip nereye gittiği, ne zaman yaşadığı, kimi-kimliği belli değildir. Kimi yorumcular onu Hz Peygamber'in çağdaşı gibi gösterirken, kimileri onu günümüze yaklaştırmaktadır. Sözelşi Binyazar (1973: Önsöz), Dede Korkud'u XIV-XV yy'a getirirken; Cemşidov, Korkud adının kök olarak eski Mısır veya Sümerlere kadar inebileceğine değiniyor. Tabii hemen belirtelim ki o kadar eskiye giden Oğuz töresi değil, Destan'ı anlatan simgesel kişidir. Destan adı, yazarı veya kahramanı açısından, pek de önemli değildir. Çünkü, Destan kişileri, Nasreddin Hoca gibi, halk sözü ile düşleminin kahramanlarıdır. Zaman ve mekânla sınırlı değildir. Öykülerde, olayların nerede, ne zaman geçtiği kesin değildir. Bu yüzden hem Anadolu Türkleri hem de Azeri Türkleri Dede Korkud'a sahip çıkmaktadır. Ancak iki taraf da, destanın Oğuz Türklerinin kültürel kişiliğini ve dünya görüşünü yansıttığı; Türklüğün tarihi bir "Kimlik Belgesi " olduğu görüşünde birleşirler. Halkbilimcilerin her vesileyle hatırlattığı gibi, destanlarla masallar her anlatışta biraz değişir, gelişir (Başgöz 1986: 5-23). Halkın gönlünden geçenleri yansıtan, halk dilinde yaşayan bu destanın XIV-XVI yy'da yazıya geçirilmiş olması muhtemeldir. Öykülerde, Müslüman (olmuş) Oğuz Boylarının yakın komşuları olan Ermeni, Rum ve Gürcü Beyliklerle savaşlarına; Oğuzların kendi iç çekişmelerine yer verilmektedir. Ortak kahramanlarla, hemen her öyküde sahneye çıkan Dede Korkud 12 öyküyü birbirine bağlıyor. Oğuzların dini inançları, aile kurumları, iktisadi hayatları, siyasi örgütlenmeleri üzerinde ayrıntılı bilgilerle ipuçları veren öyküler Azeri Türkçesi ile söylenmiş, yazılmıştır.

Azeri halkbilimcisi Cemşidov (1990: 29), Dede Korkud'un bazı sorunlarını çözümlemeye ve dilini anlayıp yorumlamaya çalışmıştır. Cemşidov'a göre, Destandaki Oğuz adı çeşitli anlamlarda kullanılmaktadır. Seçilmiş örnekler:

- (1) İl ve oba anlamında, "Yedi kat Oğuz'u yerinden sürdü" gibi.
- (2) Türkmen gibi halk adı olarak, "Oğuz'un arsız, Türkmen'in delisi" gibi.

- (3) Hükümdar adı olarak “Oğuz Han’ın ilkıcısı haber getirdi” gibi
 (4) Mesken, yurt adı olarak “İç Oğuz’a girdi kız bulamadı, dolandı, daş (dış) Oğuz’a girdi bulamadı” gibi.

İkinci önemli sorun, son örnekte dikkati çeken, “İç Oğuz-Dış Oğuz” ayrımı ya da karşıtlığıdır. Destan’ın 12. Boyu’nda, bu ikilik veya karşıtlık, “Bozok” ve “Üçok” ile dile getirilir. Oysa, metin incelemeleri, İç Oğuz / Bozok ve Dış Oğuz / Üçok özdeşliğini açıkça ortaya koyuyor. Bekleneceği gibi İç veya Bozok egemen “biz”, Dış ve Üçok ise uzaktaki “öteki” Oğuz’dur. Ancak, Destanı söyleyen açısından bakılacak olursa, söyleyenle dinleyen topluluktakiler yani biz, hep İç; aramızda bulunmayan ötekiler ise Dış Oğuz’dur. Bu kimlik ayrımı, ilkellerdeki mekânsal ikilem (*Moitiê*) geleneğini, geleneksel Japon kültüründeki “Biz” (*Uçi*) ve “Ötekiler” (*Soto no mo*) ayrımını anımsatıyor. Simgesel ve zamana göre son derece esnek bir bizlik duygusu ve özdeşimidir (Bz Güvenç 1992: § 67). Buradaki dış, daş ve “öteki” ben-kimliğinin imgesidir. Yunus’ta “benden içre” ki, “öteki” ben gibidir.

Dede Korkud öykülerinin işlevsel amacı, Cemşidov’a göre (1990: 55), “Ülkede dirliği, adaleti savunmak, halkın birlik, bütünlüğü ile onurunu korumaktır.” Oğuzların kişilik yapısı ile dünya görüşü açısından öykülerin yorumu ilerde (§ 38’de) yapılmaktadır.

4) *Kutatgu Bilig* (Mutluluk Yolu veya Sanatı)

Türklük bilgisi ve bilincinin yazılı kaynaklarından belki de en önemlisi, Yusuf Has Hacıb’in (1988) *Kutatgu Bilig* adlı büyük eseridir. Kitabın elyazması nüshalarına eklenen tanıtma (Giriş) metninde aynen şöyle deniyor:

- “Bu, çok aziz bir kitaptır. Bilen (anlayan) için bir bilgi denizidir.
 “Çin hâkimlerinin hikmetiyle bezeli; Maçın şiiriyle süslüdür.
 “Bu kitabı okuyan, başkasına bildiren bu kitaptan daha azizdir.
 “Meşrik eyaletinde, Türkistan’da, Buğra Han dilinde daha iyi Türkçe eser bulunmadığı konusunda tüm bilginler birleşir.”

Kitap hangi padişaha ya da diyara ulaşsa, bilginlerle bilgeler ona türlü adlar, saygın sanlar vermişlerdir. Şöyle ki:

- Çinliler: ‘*Edebü’l Mülük*’ (Hükümdarın Ahlak Kuralları),
- Maçın bilgeleri: ‘*Ayin’ül- memleke*’ (Ülkenin Aynası),

- Meşrikliler: 'Zinet'ül -ümera' (Yöneticilerin Hazinesi),
- İranlılar: 'Şahname-i Türki' (Türk Hükümdarının Öyküsü),
- Kimileri: 'Pendname-i Mülük' (Hükümdarlara Öğüt,,
- Turanlılar ise: 'Kutatgu Bilig' (Kutlu / mutlu olmak bilgisi) gibi.

Bu kitap, (1) Doğruluk, (2) Mutluluk, (3) Akıl, (4) Kanaat olmak üzere dört temel üzerine kurulmuştur. Yazar, bunlardan her birine Türkçe adlar koymuştur:

- (1) Doğruluğa verdiği *Kün Toğdu*, Padişah'ın,
- (2) Mutluluğa verdiği *Ay Toldu*, Vezirin veya başyöneticinin,
- (3) Akıla verdiği *Öğdülmiş*, Vezir oğlunun ve
- (4) Kanaate verdiği *Odgurmuş*, Vezir kardeşinin yerini tutar.

Yazar, kendi düşünce ve inançlarını bu kişilerin ağzından soru-yanıt biçimindeki diyaloglarla sunmaktadır: "Okuyanın gözü gönlü açılsın, yazarını hayır dua ile ansın" dileğiyle.

İlk Türk *mesnevisi* olan *Kutatgu Bilig* MS 1069'da, Malazgirt Savaşı'ndan sadece bir-iki yıl önce, Kaşgar'da tamamlanmış ve Karahanlı Hakanı Ebu Ali Hasan bin Süleyman Arslan Han'a sunulmuş. Aruz vezniyle manzum olarak yazılan eser, Machiavelli'nin *Hükümdar*'ı türünde, yöneticiler için bir elkitabı olmaktan çok, hayat felsefesi ya da İslami dünya görüşüdür. Kitabın öğretisiyle ilgili bilgiler bundan sonraki (§ 38) bölümde verilmektedir.

5) *Divanü Lügat'it-Türk* (Türk Dilleri Sözlüğü)

Araplara veya Arapça konuşanlara Türkçeyi tanıtip öğretmek amacıyla Kaşgarlı Mahmut tarafından MS 1072-74 yıllarında Bağdat'ta yazılan, Halife (Muktedi)'ye sunulduğu tahmin edilen ilk Türkçe-Arapça sözlüktür. Kaşgarlı'nın yazdığı özgün sayı kayıptır. Çevirilerle yeni baskılar, Türkçeyi çok iyi bilmediği görülen Şamlı bir Mehmed'in kopya ettiği nüshadan yapılmıştır. Eseri Türkçeye çeviren Besim Atalay (1985), özgün yazımdan yaklaşık iki yüzyıl sonra çekilen kopyanın önemli bazı yazım, dil yanlışlarıyla dolu olduğunu belirtiyor. Kaşgarlı'nın Türk İlleriyle Türk Dilleri üzerinde verdiği öz bilgiler bundan sonraki bölümde; çizdiği özgün Türk Dünyası ve Komşuları Haritası arka kapağın içinde bulunmaktadır.

§ 38 Türk Kişiliği: Dünya Görüşü

Türk Boyları'nın Doğa, İnsan, Yaradılış, Zaman, Değişme / Süreklilik, Savaş / Barış, Devlet / Yönetim, Davranış ve Mutluluk üzerindeki görüşleri ya da inançları neydi? Bu görüşler nasıl bir kişilik yapısı, dünya görüşü, kimlik özdeşimini sergiliyor?

• Orhon Yazıtları'nda: Göktürk Kişilik Yapısı ve Dünya Görüşü

Yaradılış İnancı: İnsanoğulları, üstte mavi gök alta yağız (kara) yerle birlikte, ölümlü olarak yaratıldı – Zaman tanrısı böyle istediği için.

Çin ve Çinliler: Çinliler, akıllıları yükseltmez, kötülerin soy-sopunu öldürmez. Tatlı söz ve ipekli kumaşla yabancıları aldatıp çekerler sonra yenerek öldürür, yok ederler. Çinliler kardeşleri fesatla birbirine düşürdüğü için devletimizi kısa zamanda yitirdik. Çinliler, erkeğimizi kul, kızımızı cariyeye yaptı. Anıtlarımız için Çin'den sanatçılar getirdik. Çinlilerle altı kez savaştık.

Kutu 38-1

Orhon Yazıtları'nda Türkler ve Oğuzlar

Türk, doyunca acıkacağını, acıkınca doyacağını bilmez (önünü, sonunu düşünemez). Çinlilerin entrikalarına kandıkları için devletlerini yitirdiler. Dokuz Oğuzlar da Çin'e göçtü. Ey Türk, kötü huylarından vazgeç. Töğültün ovasına konma; Çin ülkesine yaklaşma, aldanma-kanma, yok olursun. Ötügen'den göçenler ve kaçanlar kana bulandı, hep öldüler. Oğuzlarla dört kez savaştık. Sonunda Türk halkı kazandı. Devlet sahibi Türk halkı şimdi soruyor: Devletim, hükümdarım nerelerde kaldı, ne oldu O'na? Her sözümüzü taşa yazdık. Hakanını iyi dinle: Gök çokmedikçe yer delinmedikçe senin devletini ve yasalarını kimse yıkamaz.*

* Tarihçiye sorun: Oğuzlar Türk değil miydi?

Atalar ve Savaşlar: Atalarım hükümdar olunca, Dokuz Oğuzlar, Otuz Tatarlar, Kırgızlar ve Kıtaylar (Dünya) bize düşman oldu. Ancak, yoksulu zengin, azı çok kılmak için atalarım çalışıp çabaladılar. Başlı-

lara baş eğdirdiler, dizlilere diz çöktürdüler. Türk halk(boy)larını örgütleyip bir düzene koydular. Onlarla birlikte tam 25 sefer, 13 kez savaş ettik. (Çinli) General Ku'nun 40 bin kişilik ordusunu yendik.

Bilge Hakan der ki: Karnı aç, sırtı açık halka hükümdar oldum. Halkı doyurmak için 12 kez sefer (savaş) ettim. Çinli Ong Totok'un 50 bin kişilik, General Şa Ça'nın 80 bin kişilik ordularıyla savaşıp onları yendim. Türk halkı yoksul idi. Çıplakları giydirdim, açları doyurdum. Birleşik halkları ateşle su gibi birbirine düşman etmedim. Dört bucak halkı kendime bağlı kıldım. Az halkı çok kıldım.

Orhon Yazıtları'nın bildirisi kabaca böyle özetlenebilir. (Daha ayrıntılı ve açıklamalı yorumu için Bz Tekin 1988: 61-190.) Yazıtların bildirisi, göçebe devleti olamayacağı yolundaki önkanları ve düşüncelerimizi belli ölçülerde doğruluyor. Çinliler güçlü; Türkler ise aç, açık, çıplak ve güçsüzdür. Yiğit Hakanlar savaşları kazanıyor, sözleri taşa yazdırıyor ama Türk halkının yazgısını değiştiremiyor. Göçebe halk yok olacağını bile bile Çinli'nin tatlı sözüne, yumuşak ipeğine doğru koşuyor. Belki, pirinciyle karnını doyuruyor. Göçebe devleti, birlik ile düzeni sağlamak için sürekli savaşmak zorundadır. Savaşları kazanıyor ama barışı sağlayamıyor. Kağan nice çalışıp çabalasa boşuna. Çünkü talan ile yağma yetmiyor. Taşıma suyla değirmen dönmüyor. Bilge Kağan öğünüyor ama onun ölümüyle birlikte çıkan kargaşalıklar üzerine, Çin asıllı olan karısı, "halkıyla birlikte" Çin'e dönüyor. Kurulmamış olan devleti (yönetimi) Uygurlara bırakıyor. Bütün bu gerçekler yukarda son Uygur kağanlarından Temür Buka'nın mezar taşına aynen yazılıyordu. Türk Kağan'ı veya Hakanı, Türk devletini kuramazdı çünkü veziri Tonyukuk Çinli idi. Uygurlar Tonyukuk soyundan vezir atama geleneğini sürdürdüler. Buna belki mecburdular. Çünkü Devlet yönetimi (geleneği)ni bilenler onlardı. Çin töresiyle yazıt yazılıyor ama Türk devleti yönetilemiyordu.

• Dede Korkud Kitabı'nda: Oğuz Kimliği ve Dünya Görüşü

İkilik ve Birlik: Öykülerdeki ve kahramanlardaki İç Oğuz-Dış Oğuz ikilemine karşılık, Dede Korkud, Dirse Han, Boğaç, Begil, Emren, Deli Dumrul, Eğrek ve Seğrek'in İç Oğuz mu yoksa Dış Oğuz mu olduğu belirsizdir. Bayındır Han, Kazan'da (İç Oğuz eli'nde) oturur ama bütün Oğuzların Başıdır.

Toplu Yaşam: Öykü kahramanları, konaklamalarda, törenlerde, seferde, avda hep beraber bulunur, olayları birlikte yaşarlar.

Savaş ve Barış: Olaylar düşmanların saldırısıyla başlar, Oğuz'un utkusuyla son bulur. İç ile dış arasında temelde çatışma yoktur. Dede Korkud, Bayındır Han'ı savaşa değil barışa yönlendirir. Halkın sevgisiyle saygısını kazanır. Kazan Han, kan dökmek için, ailesinden ve gelirinden vazgeçer. Öykülerde, biz ve ötekiler ayrımı, savaş ve düşmanlık, kan ve intikam yerine, çoğulculuk, çeşitlilik, hoşgörü, bağışlama, sevgi-saygı, uzlaşma ruhu egemendir. Simgesel olarak, savaşçı göçebe'nin barışçı *oturakçılığa* (yerleşik düzene) geçiş süreci anlatılır.

Er Kişi, Her Kişi: Her kişi bütün Elin kaygısını (sorumluluğunu) duyarsa kendinde, bütün El de kişinin hakkını korur. (Birey-toplum ilişkisinde *karşılıklılık* ilkesi.)

Kadınlar: Kadın kahramanlar, olayların en faal, önde gelen saygın kişileridir. Ana hakkı, Tanrı hakkıyla eş ve denk tutulur.

Dini Hoşgörü ve Laiklik: Dini ve milli töreler, Müslüman Oğuzların Hıristiyanlarla dostluğuna engel teşkil etmez. Uruz, Babası Kazan'a kızıp Abaza Eli'ne giderken, Keşişin elini öpüp haç takacağını ve onların (Hıristiyan) kızıyla evleneceğini bildirir.

Her Öyküdeki Ortak Sonluk:

" Dede Korkud, geliben boy boyladı, soy soyladı,
Bu Oğuzname'yi düzdü, koştı, söyledi:

*Hanı dediğimiz, beğ erenler,
Dünya benim diyenler, ecel aldı,
Yer gizledi, fani dünya yine kaldı.
Gelimli gidimli dünya, ahır sonu ölümlü dünya! "*

● *Kutatgu Bilig'de: Devlet Felsefesi ve Mutluluk Arayışı*

Yusuf Has Hacib'in *Kutatgu Bilig* adlı eserinin konusu Küntoğdı adındaki Hakan ile kendisine vezir seçtiği üç akıllı ve bilge danışman arasında geçen konuşma ve tartışmalardır. Birinci Vezir Aytoldi, Hakan'a, *adalet, dilin fazileti, sözün yararları, mutluluğun süreksizliği, ikbalin dönekliliği* üzerine öğütler verir. Ölen babasının yerine vezir olan Ögdülmüş ise Hakan'a devlet teşkilatı üzerine öğütler verir: *Hacib (akıl hocası veya danışman), Kapıcıbaşı, Vezir, Komutan, yazman, Haznedar, aşçıbaşı, içkicibaşı ve öteki hizmetlilerin nitelik ve görevlerini anlatır. Hakan'ın memurlar, memurların da Hakan üzerindeki haklarını tartışır. Ögdülmüş yaşlanınca Hakan'a kendi kardeşi veya akrabası*

Ödğörmüş'ü tanıtırır. Vezir Ödğörmüş, *Dünya aracılığı ile ahireti, öteki (ebedi) dünyayı, böylece (devlete / millete) hizmet etmenin erdemlerini savunur.*

Özetle Kutatgu Bilig, bir insan, toplum, siyaset ve yönetim bilimleri klasiği; bir dünya, hayat, din ve ahlak felsefesi (*Ethik / Etika*)'dır. Selçuk ve Osmanlı devletlerini kurarak tarih sahnesine çıkmaya hazırlanan Oğuz Türklerine veya Türkmen Oğuzları'na sunulmuş bir tarih bilinci ya da bilgelik armağanıdır. İslam öncesi Şaman töresiyle İslam'ın (Şariatçı devlet) hukukunu uzlaştırmakta, Türk-Oğuz töresinde eksikliği duyulan yerleşik yönetim bilgisi ile toplumsal deneyim boşluğunu doldurmaya çalışmaktadır. Baba, oğul, kardeş vezirler üçlüsü, aslında Yusuf Has Hacib'in inanç ve düşüncelerini dile getiren dramatik kişiler (oyuncular)'dır. Eserin yazarı, vezirler aracılığı ile kuşkusuz kendisi konuşmaktadır – Hakan ile.

Türk ve İran devlet kavramlarının *Kutatgu Bilig* üzerindeki etkilerinin değerlendirmesi için, İnalcık'ın (1957: 59-71) incelemesine bakılabilir. *Kutatgu Bilig*'in yazılıp bitirildiği tarihlerde Anadolu'yu fethetmek için hazırlanan Selçuklularla, Osmanlı Devleti'ni kuran Osmanlı Hanedanı'nın bu eserden ne ölçüde yararlandığını Beşinci Bölümde yeniden izlemek olanağını bulacağız.

• *Divanü Lugat'it-Türk*'te Türk Dilleri ve Boyları Dünyası

Türk Dilleri (Atalay çevirisi 1985: 29-30). Özetle:

En açık ve doğru dil – ancak bir dil bilip – Farslara karışmamış ve yabancı ülkelere gidip gelmemiş kimselerin dilidir. İki dil bilen şehirliyle düşüp kalkan kimselerin dili de bozulur. İki dil bilenler Soğdak, Kençek ve Argu boylarıdır. Gezginci olarak yabancılarla karışanlar Kotan ve Tibet halkı ile Tankut'ların koludur. Bunlar Türk eline sonradan gelmişlerdir. Bunlardan her birinin dilini yazacağım. Caparka (Japonya)'lıların ülkelerinin uzak olması, araya büyük denizlerin girmiş bulunması yüzünden dilleri bizce bilinmiyor. Çin ve Maçin halkının dilleri de ayrıdır. Bununla birlikte şehirli Türkçeyi iyi bilirler. Mektuplarını bize Türk yazısı ile yazarlar. Bunun gibi araya büyük Sed ve Çin yakınındaki dağlar ve denizler girdiği için Kore / Koryo? ulusunun dilleri bilinmiyor. Tibet'in ve Kotan'ın ayrı dilleri, yazıları vardır. Bunların ikisi de Türkçeyi güzel konuşamaz. Uygurların dilleri öztürkçe olduğu gibi, kendi aralarında özel bir konuşma ağzı da bilirler. Uygurlar, kitabımın baş tarafında tanıttığım gibi 24

harfli bir Türk yazısı kullanırlar. Kitaplarını, mektuplarını onunla yazarlar. Uygurlarla Çinlilerin ayrı bir yazıları daha vardır. Defterlerini, senetlerini bu yazıyla tutarlar. Bu yazıyı Müslüman olmayan Uygurlarla Çinlilerden başkası okuyamaz. Söylediklerim şehir halkı için geçerlidir. Çomul Boyu'nun kendilerinden bulunduğu çöl halkı ayrı bir dile sahiptir. Türkçeyi iyi bilirler. Kay (Kayı?), Yabaku, Tatar ve Basmil boyları da böyledir. Her Boyun ayrı bir ağzı olmakla birlikte Türkçeyi iyi konuşurlar. Kırgız, Kıpçak, Oğuz, Toksı, Yağma, Çigil, Uğrak ve Çaruk boylarının öztürkçe olarak yalnız tek bir dilleri vardır. Yemek'lerle Başgırtların dilleri bunlara yakındır.

Rum diyarındaki Peçeneklere kadar Suvar ve Bulgar dilleri, bir di-zi kelimenin sonu kesilip kısaltılmış Türkçedir. *Dillerin en yenisi Oğuzların*, en doğrusu Toksı ile Yağma'ların dilidir. Uygur şehirlerine varıncaya dek, İrtiş, İli, Yamar, İdil ırmakları boyunca oturan halkın dili doğru Türkçedir. Bunların en açık ve tatlısı (uyumlusu) Hakanlı halkının dilidir. Balasagunlar Sogutça ve Türkçe kullanırlar. Talaz ve Beyza şehirlerinin halkı da böyledir. Balasagun'a varıncaya dek, Aspıcap'dan sayılan bütün Argu şehirleri halkının dili çapraşıktır. Kaşgar'ın Kençekçe konuşan köyleri vardır. Şehir halkı ise Hakanlı Türkçesi konuşur.

Rum ülkesinden Maçin'e dek Türk Elleri'nin hepsinin boyu beşbin (5000), tamamı sekiz bin (8000) fersah eder (çeker). İyice bilinmek için, bunların hepsi yeryüzü biçiminde veya daire şeklinde gösterilir (Bz Kaşgarlı Haritası 37; Haritada Rum ülkesi gösterilmemiştir).

• Türk Boyları (Atalay Çevirisi 1985: 28):

Türkler aslında 20 boydur. Bunların hepsi – Tanrı kutsal kılsın – Yalvaç Nuhoğlu Yafes, Yafesoğlu Türk'e dek ulanır. Bunlar – Tanrı kutsal kılsın – Yalvaç İbrahim oğlu İshak, İshak oğlu İysu, İysu oğlu "Rum"u andırır. Bunlardan her boy'un birçok oymağı vardır ki, sayısını ancak ulu Tanrı bilir. Ben bunlardan ancak ana ve kök boyları aldım; oymakları bıraktım. Yalnız herkesin bilmesi için gerekli olanı, Oğuz kollarını, hayvanlarına vurulan damgaları ile belgelerini yazdım.

Bundan başka her boyun bulunduğu yeri de belirttim. Bizans Rum ülkesine en yakın olan boy Peçenek'tir. Sonra Kıpçak, Oğuz, Yemek, Başgırt, Basmil, Kay, Yabaku, Tatar ve Kırgız gelir. Kırgızlar Çin ülkesine yakındırlar. Bu boyların hepsi Rum ülkesinden doğuya

doğru Şöylece uzanır gider: Çigil, Toksı, Yağma, Uğrak, Çaruk, Ço-
mul, Uygur, Tankut ve Kıtay. Kıtay lkesi Çin'dir. Bundan sonra
Tavgaç gelir. Orası Maçın'dır. Bu boylar kuzey ile güney arasında
bulunur. Bunlardan her birini haritada çizip gösterdim (Bz Ekler:
Kaşgarlı'nın Türk Dünyası, Har 37, arka kapak içi.)

§ 39 Başlıca Kaynaklar

Bu bölümün yazılmasında yararlanılan başlıca kaynaklar:

- Berktaş, Halil; 1987, "Osmanlı Devletine Kadar İktisadi Toplumsal Tarih." Ak-şin (Yön) *Türkiye Tarihi I.* (1987: 23-138) İstanbul: Cem.
- Cemşidov, Şamil; 1990, *Kitab-ı Dede Korkud*. Ankara: Kültür Bakanlığı: B. 1171.
- Güvenç, Bozkurt; 1991, *İnsan ve Kültür* ("Göçebe ve Yerleşik Tarımcılar"la ilgili madde ve bölümler). İstanbul: Remzi.
- Has Hacib, Yusuf; 1988, *Kutatgu Bilig* (R.R. Arat çevirisi. 4. baskı). Ankara: TTK Yayınları.
- İzgi, Özkan; 1986, *Kutluk Bilge Kül Kağan-Böğü Kağan ve Uygurlar*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 654.
- Kaşgarlı Mahmut; 1985, *Divanü Lugat-it-Türk* (Atalay çevirisi). Ankara: TDK Yayınları.
- MEYDAN-LAROUSSE; 1969, *Büyük Lugat ve Ansiklopedi*. İlgili: "Göktürk, Uygur, Oğuz" vb maddeler.
- Roux, Jean-Paul; 1989, *Türklerin Tarihi* (Çeviri). İstanbul: Milliyet.
- Sümer, Faruk; 1972, *Oğuzlar (Türkmenler)*. Ankara Üniversitesi: DTCF / 170.
- Tekin, Talat; 1988, *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu (TDK).

İlkeye uyarak belli başlı 10 kaynak adı veriliyor. Metinde anılan fakat bu listede bulunmayan göndermeler için Bz Ekler, Genel Kaynakça (§ 99).

Dördüncü Bölüm

ANADOLU'NUN TÜRKLEŞMESİ: RUM DİYARI TURCHIA OLUYOR

*Şimdi biz hem fatih
hem fethedilmişiz.*

– Sabahattin Eyuboğlu –
(*Mavi ve Kara*, 1967: 11)

★

*“Victi victimus!”
(Fethedilmiş bizler,
şimdi fethediyoruz.)*

– Latin Özdeyişi –

★

*Bizans yıkıldıktan sonra da Sosyal yapıların ömürleri
Bizans kültürü yaşamıştır! devletlerden uzun olabiliyor.*

– İlber Ortaylı – – Anjelik Laio –
(*Cumhuriyet*, 8 Aralık 1991)

★

Ava giden avlanır!

– Türk Atasözü –

★

*Biz Türkler Anadolu'ya gelince, Orta Asya, İran,
Arap ve Küçük Asya Uygarlıkları ile Bizans'tan
gelen Yunan ve Roma'nın kültür sentezini yaptık.*

– Ekrem Akurgal –
(*Cumhuriyet*, 6 Haziran 1988)

★

*Korsikalıyım ama kendimi
Fransız hissediyorum.*

– Napolyon Bonapart –

★

§ 40 Zemin-Zaman: Değişme ve Süreklilikler

Yer (zemin): Küçük Asya Yarımadası ya da Anadolu!

Zaman: M.S. 1050-1450 arasında geçen dört yüzyıl.

Tarihi Olay: Küçük Asya Turchia (Türkiye) oluyor.

Soru: Bu değişme veya sürekliliklerin tarihi yazıldı mı?

Yazılabilir mi?

Sultan Alpaslan komutasındaki Selçuklu Ordusu, İmparator Romanus IV Diyojen komutasındaki Bizans Ordusu'nu 1071 Malazgirt Savaşı'nda ağır bir yenilgiye uğrattı. İmparator esir düştü. Bizans kuvvetleri Konstantiniye'ye doğru geri çekildiler. Selçuklular ilerledi. Küçük Asya, birkaç yıl içinde, İznik'e yerleşen Selçukluların yönetimine girdi. Son yıllarda, okul kitaplarımızı yazarak milli kültürümüze katkıda bulunan kimi tarihçilerimiz "İşte böylece, Rum Diyarı Türk oldu, Türkleşti" diyor ya da o demeye getiriyorlar (Bz Ercilasun 1984: 492-96). Olayı bu kadar basite indirgeyince, öncesini sonrasını sormaya gerek duyulmuyor. Oysa, bir ülkenin başka bir ülke ordusu tarafından fethedilmesi, hatta onun yönetimine girmesi başka; ülkede yaşayan insanlarla toplulukların tarihi kimliklerini bırakıp yabancı bir kimliği benimsemeleri – diğer bir deyişle, Rum Diyarının Türkleşmesi ya da *Turchia* olması – daha başka bir tarih/kültür olayıdır.

Kültür tarihi açısından sorgulanması gereken temel süreç, kültürleşmedir. Fethedilen Küçük Asya halkının – Selçuklu yönetimine girmesi değil – Türkleşmesi, kültürel etkileşim içinde, yeni bir din, dil yani kültürel kimlik kazanması; fetheden Türklerin ise *Anadolululaşması*'dır (Bz Güvenç 1991: 6. Bölüm). Türk Kültür Tarihi bakımından sorulması gereken asıl soru daha da değişiktir. Çin'i fethedip Çinlileşen, Batı Asya'yı fethederken İslamiyet'i kabul eden, Balkanlar'ı fethedip (Bulgarlar gibi) Slavlaşan veya Hristiyan olan, Mısır'da, Suriye'de yerli halkla karışıp Araplaşan Türk fatihler, Küçük Asya'da kültürel kimliklerini nasıl korudular? Bin yıllık Hristiyan Rum diyarından Müslüman bir Türk ülkesi yaratmayı nasıl başardılar? Türk-Tatar göçebe boylarının yerleşik hayata geçmelerini inceleyen Amerikalı Linton (1954: 278) şu gözlemi yapıyordu:

Göçebe yaşam tarzlarını terk edip yerleşik düzene geçtikleri her yerde, fethettikleri halkın içinde eriyip gittiler. Çin'de Çinli, Batı Asya'da İranlı, Ön Asya'da Müslüman ve Bizanslı oldular.

Yarı doğru bu gözlem, insanbilimci Linton'un sormadığı şu soruyu akla getiriyor: "Çoğu yerlerde böyle olmuş olsa bile, Türkler, Küçük Asya'da neden Hristiyan, Rum veya Bizanslı olmadılar da, tersine, Ön Asya halkını Türkleştirmeyi başardılar?" (Bz Güvenç vd 1991: 340-44.) Tartışma ya da anlaşmazlık, bu soruya verilen çelişik yanıtlarla başlıyor. Vryonis (1973) gibi (Batılı / Hristiyan) bazı tarihçiler, "Büyük çoğunluğu Hristiyan olan Küçük Asya halkı, önce İslamiyet'i kabul etti, sonra Türkleşti / Türkleştirildi veya Türkleşmeye zorlandı" derken; bundan dolayı Türkleri belki açıkça kınayıp suçlamıyorlar, ama dolaylı da olsa, "Bazı Müslüman Türklerin aslen Hristiyan Rum olduğunu" söylemiş ya da en azından "Bazı Türklerin kimlik değiştirmiş Hristiyanlar" olduğunu imlemiş (ima etmiş) oluyorlar.

Duygusal sataşma veya kışkırtma, yüzyıllar boyunca "İslamiyet'in Kılıç ve Kalkanı" olmuş, bir dünya imparatorluğu kurmuş, üç kıtada at koşturup kılıç sallamış olan gururlu Türklerin yiğit torunlarını çileden çıkarmaya yetiyor. Hemen savunmaya ya da karşı saldırıya geçiyorlar. Kimi Anadolu yerlilerinin İslamiyet'i kabul (ihtida) ettiğini inkâr etmemekle birlikte, tarih yazmanı Öztuna (1969 ile öteki "tarihsiz" Selçuklu tarihlerinde), özetle:

- Müslüman olan Rum ve Ermeni sayısının önemsiz (az) olduğunu;
- Bizans yönetiminin Selçuklulardan çok önce Bulgar, Hazar, Peçenek, Kuman ve Oğuz asıllı boy ya da oymakları Anadolu'ya yerleştirdiğini;
- İslamiyet'i ilk kabul edenlerin, anadili Türkçeyi henüz unutmamış boylar olduğunu;
- Fetihten sonra, Dünya Türk nüfusunun en az üçte-birinin Anadolu'ya göçüp yerleştiğini, ve de,
- Anadolu'nun Türk asıllı Müslüman göçmenlerle Türkleştiğini savunuyor.

Türk Tarih Kurumu üyesi kimi tarihçilerimiz, 1980'den önceki yıllarda, Anadolu'nun Türklüğü veya Türkleştirilmesi sorununu, daha köktenci bir tutumla, "Anadolu'nun Sümer ve Hitit (Eti)'lerden

bu yana *zaten* ve *esasen* Türk olduğunu” belirterek geçiştirmeye çalışırdı (Bz Behar 1992). Anadolu baştan beri Türk olduğuna göre sonradan Türkleşmesi ya da Türkleştirilmesi söz konusu bile olamazdı. Kurum üyesi Ekrem Akurgal’ın (1969: 3-36), sorunu gündemde tutmak isteyen çabaları (1970’li yıllarda) çoğu kez göz ardı ya da hasır altı edilmiştir. Gerçi Sümercenin Türkçeye yakınlığı – daha doğrusu Türkçe ile Sümercenin yapısal benzerliği – amatör dilbilimcilerin dikkatinden kaçmamıştır ama, bu yakınlık ya da benzerlik, Milattan binlerce yıl önce Mezopotamya’da büyük bir uygarlık yaratmış olan Sümerlerin Türk olduğunu kanıtlamaya yetmiyordu. Hint-Avrupa dili konuşan Hitit (Eti)’lere gelince, onların kökten Küçük Asyalı olduğu, Hint-Avrupa dillerinin Küçük Asya’dan dünyaya yayıldığı anlaşıldı (Renfrew 1987; *Scientific American* Ekim 1988 ve *Bilim Teknik* 145: 12-3.) Küçük Asyalı tarım devrimcilerinin ise Hint-Avrupa dili konuştuğu yani Türk olmadıkları artık biliniyor (Ceram 1971, 1973).

Ne var ki, bütün bu parça buçuk bilgilerle belgeler, Küçük Asya halkının, Selçuklulardan önceki kültürel kimliği sorununu irdeleyip yanıtlamaya şimdilik yeterli görünmüyor. Söz gelişi, XI yy’daki:

- Anadolu’nun etnik nüfus yapısı neydi, nasıldı? *Bilmiyoruz.*
- Türk Dünyasının nüfusu neydi, ne kadarı Müslümandı? *Bilmiyoruz.*
- Bulgar Türklerinin Hristiyan olduğunu biliyoruz da; Bizanslıların Anadolu’ya yerleştirdiği Alan, Kuman, Peçenek, Oğuz ya da öteki Türk boylarının ne oranda Hristiyanlaştığını? *Bilemiyoruz.*
- Anadolu’ya sonradan gelip yerleşen Türk(men) boylarının ne oranda Müslüman veya yerleşik hayata geçmiş olduğunu? *Bilemiyoruz,*
- Yirmi dört Oğuz boyundan hangilerinin nerelere yerleştiğini kabaca biliyoruz da, nüfuslarını, Anadolu’ya ne kadar Türk (men) geldiğini? Ne yazık ki, *bilemiyoruz.*

Bu konularda duyduklarımız, onlara dayanarak söylediklerimiz tarih değil, olsa olsa, kaba tahmin ya da özelemlerden öteye geçemiyor. Selçuklu’nun Anadolu’ya yerleşmeye başladığı XI yy’da Anadolu nüfusu 11-13 milyon da olabilir; sadece 3-5 milyon da. Veya bu yüksek ve düşük tutulmuş sayıların aritmetik ortalaması olarak 8-9

milyon. Vryonis (1971: 25) rastladığı tahminlerin 9-13 milyon arasında değiştiğini söylüyor. Roux (1989:188) ise (belki Rubruck'lu William'a dayanarak, Bz Cahen 1984), XIII yy'daki Türk nüfusunu, toplamın yüzde 10'u dolayında gösteriyor – toplamı belirtmeden. Kafesoğlu, XI-XII yy'daki Türk nüfusunu 600 bin; Mükrimin Halil (Yinanç 1944) bir milyon; Evemeer 600 bin ile milyon arasında tahmin ediyor. Barkan'ın, XVI yy için toplam nüfus tahmini 5 milyona kadar düşüyor. Sözün doğrusu bilmiyoruz. Galiba, kolay kolay da bilemeyeceğiz.

Fakat sanki biliyormuş gibi nice ince hesaplar yapıp sonuçlar çıkarıyoruz. Yazıyor, çiziyor, tartışıyor, suçluyor, savunuyoruz. Aslında havanda su dövüyoruz. Yazılıp çizilenlere kendimiz de pek inanmadığımız için bir yere varamıyoruz. Ünlü insanbilimci Boaz'ın, Alman halkbilimcisi Froebenius'un ("Afrika Kültürü'nün Kaynakları," 1898) eseriyle ilgili olarak dile getirdiği acı eleştiri gibi, "Bu yöntemle, hemen her şey, herhangi bir fikir ya da önerme kanıtlanabilir de çürütülebilir de" – çünkü hiçbiri irdelenemez (Bz Güvenç 1991: 84).

Belki de bizim bilmediklerimizi bilenler vardır, ama nedense susmayı, yazmamayı yeğlemişlerdir. Selçuklu tarihçisi Turan Hoca (1971: 37-44), "Anadolu'nun Türkleşmesi sürecinin, Batılı kaynaklarca ileri sürüldüğü gibi olmadığını, ileride, bu meseleyi ele alıp aydınlatacağını" bir dipnotta açıklamıştı (1971: 40 n). Zamansız ölümü ne yazık ki, vaadini yerine getirmesine izin vermedi. Tarih ve bilim dünyasını engin bilgisinden yoksun bıraktı. Köprülü Hoca da (1986: 108, dipnot 191), "Anadolu toprakları, Selçukluların takip ettikleri askeri iktâ sistemi sayesinde yavaş yavaş Türkleşti" görüşünü dile getirdikten sonra, "Türkleşme meselesi hakkında daha etraflı bilgi verme" niyetini gerçekleştirilemedi. Yetersiz bilgilerle, elverişsiz koşullar altında, Anadolu'nun Türkleşmesi yazılabilir mi? Kültür tarihimizin bu karanlık dönemi gün ışığına çıkarılabilir mi?

Amerika'ya yerleşmiş olan Elen asıllı tarihçi Vryonis (1973: vii), tartışmalı kitabının önsözünde kendi sorusunu olumlu olarak yanıtlıyor. Ancak, bazı önkoşulları olduğunu ekliyor. Böyle bir tarihi yazabilmek için, sözgelisi, önceden:

- Ermenistan, Gürcistan ve Suriye'nin İslamlaşması tarihini bilmek;
- Anadolu'daki Müslüman ve Hristiyan folklorunu karşılaştırmalı ve ciddi olarak incelemiş bulunmak;

- Elen asıllı olmayan Hristiyanların, İslamiyet'e nasıl geçtiğini izlemek;
- Arap-Bizans ilişkilerini aydınlığa kavuşturmuş olmak;

gerekir, diyor. Vryonis, sıraladığı "önkoşulların henüz tümüyle yerine getirilemediğini" söylemekle birlikte, kendi hazırlığını yeterli bulmuş olacak ki, kitabını yazmaya devam ediyor. Ancak, Alman Doğu Bilimcisi (Karagöz tarihçisi) Hellmut Ritter'den (1959'da aldığını söylediği) şu karamsar yargı notunu açıklamaktan da kendini alamıyor (Vryonis 1971: vii):

Çok geniş bölgeleri içine alan, Bizans, İslam ve Türk tarihçilerinin uzmanlık alanlarına giren, Anadolu'daki kültür değişmelerinin tarihini yazmak hemen hemen olanaksızdır.

Türk araştırmacıların avantajlarına değinen Bizans tarihçisi Laiou (1991) ise, "Bizans ve Osmanlı uzmanlarının birlikte çalışması – güçlükleri aşmada – belki başarılı olabilir" diye düşünüyor.

"Osmanlı Öncesi Türkiye" (*La Turquie pre-ottomane*) eserini yazan tarihçi Cahen (İngilizcesi 1968, Türkçesi 1984, geliştirilmiş Fransızcası 1988), Anadolu yerli halkının din, kültür, kimlik değiştirmesi konusu üzerinde son derece az konuşup yorum yapmamaya, olasılıklarla yetinip âdeta ilgili tarafları gocunduracak şeyler söylememeye dikkat ederek, sosyal kültürel tarih yazımında başarılı diplomasi sınavları veriyor. Vryonis'in olumsuz görüşleriyle kimi savlarını bir ölçüde dengeliyor (Werner 1986:40). Tarihçi Wittek (1985, orijinali 1944) ise, Anadolu'nun Türkleşmesi sürecinin 400 yıl süren savaşlar içinde veya savaş (*Dar-ül Harp*) koşulları altında gerçekleştiğini söylüyor. Osman Turan Hoca (1970, 1973, 1978), Wittek'in bu görüşüne büyük ölçüde katılıyor: "Savaşla fethedilen Anadolu halkı, İslamiyet'i de savaşla kabul etmiştir." İlerde görüleceği gibi bu savaşlar, Selçuklularla yerli halk arasında değil, fakat Hristiyan Haçlılarla İslam Kuvvetleri; Bizans ile Selçuklu Rum Devleti ve Mogol orduları arasında bitip tükenmek bilmeyen siyasal egemenlik savaşlarıdır. (Çm 42.) Çoğu tarihçiler bu savaşlarda yüksek dini / ideolojik gerekçeler ararken, Beldiceaunu (1992: 41) gerçek nedenlerin, Katolik, Ortodoks ya da İslam inançları değil, kısa vâdeli küçük çıkar hesapları olduğunu vurguluyor.

Eldeki verilerin ışığı altında, Anadolu'nun Türkleşmesi, bir tarih sorunu, kocaman bir Sfenks gibi karşımızda durup durmakta, bize gülümsemektedir.

Tarihçilerimizden çoğu sorunların varlığını, boyutlarını biliyor. Fakat şu veya bu gerekçeyle “kara kutu”yu açmaya yanaşmıyor. Pek de haksız sayılmazlar. Çünkü bu soruyu yanıtlamaya kalkışanların, “Anadolu’nun tapusuna varis aramakla” suçlandığına tanık oluyorlar (Bz Seferoğlu 1984:32). Gazeteci yazar Hotham’ın (1979), “Türkleri bir sürü milletin karışımı olarak” tanımlamasını hoş karşılamamakta haklı olsak bile, “Trabzon Yöresinin İslamlaşması ve Türkleşmesi: 1461-1583” gibi bir tarih araştırmasını yayımlayan Lowry’nin (1983) kitabını hemen yasaklamakta gösterdiğimiz ideolojik tepkiyi – anlamak belki mümkündür de – savunmak kolay değildir. Trabzon yöresinde yaşayan Hristiyanlarla Gürcülerin İslamiyet’i kabul etmesi tarihi bir olaydır. Türklüğümüzü sakınırken, Pontus gerçeğini ya da Selçuklu döneminde (1240’lar) kurulan küçük Trabzon İmparatorluğu’nun varlığını görmezlikten gelebilir miyiz? “Tarihi ile barışmak” adı verilen olay budur. Özetle, Anadolu’nun Türkleşmesi süreci üzerindeki karşıt görüşler iki başlık altında toplanabilir:

- 1) Anadolu’da yaşayan yerli halkın çoğunluğu Hristiyan veya Rum’dur; Türkler geldikten sonra – ve onların yönetimi ve baskısı altında – Müslümanlığı kabul edip Türk oldular. (Hristiyan Batı’nın yaygın görüşü.)
- 2) Anadolu’nun yerli halkından İslamiyet’i kabul edenlerin çoğunluğu, zaten Türk asıllı Hristiyanlardı. Ötekilerse Hristiyan olarak kaldılar? Anadolu, Oğuz Eli’nden göçüp Anadolu’ya konan Türkmen Boyları tarafından Türkleştirildi. (Milliyetçilerin görüşü.)

Karşıt görünen bu iki görüş, kültür tarihi açısından, uzlaşmaz değildir. Şöyle ki, bu görüşlerden biri doğruysa ötekinin yanlış olması gerekmez. Biri ötekini tümüyle dışlamaz. Hristiyan veya Rum asıllı Anadolu halkından bazılarının İslamiyet’i kabul etmesi, herkesin Müslüman olmuş olmasını gerektirmediği gibi, Müslüman olmuş ya da oluş sürecinde bulunan bazı Türk-Türkmen boylarının Anadolu’ya gelip yerleşik hayata geçmesini de önlemez. Öte yandan, Türk asıllı göçebelerin Anadolu’ya gelip yerleşmesi, yerli halkın İslamlaşma veya Türkleşme sürecini durdurmadığı gibi, çabuklaştırmış da olabilir

Okuyucuya Çağrı

*Öyleyse gelin, birlikte araştıralım,
sorup soruşturalım, bulduğumuz
tarih gerçeklerini ortaya koyalım.*

Amacımız, bazı milliyetçi çevrelerce sanıldığı gibi (Seferoğlu 1984: 24-33), "Anadolu'nun kültür mirasına varis aramak ya da tapu dağıtmak" değil; o mirasa biz Türklerin (kendimizin) sahip çıkmamızı sağlamaktır. Bugün olupbitenlere bakıldığında, eğer biz Türkler bu mirasa sahip çıkmakta daha da gecikirsek, çıkmak isteyecek -çıkan veya çıkmış- gönüllülerin sayısı giderek sanki artıyor gibi görünüyor. "Biz, biz" deyip duruyoruz ya, "Kimiz biz, kimlerdeniz gerçekten?" Yerli mi, göçmen mi? Aslen Türk mü, yoksa Rum mu? Hristiyan mı, yoksa Müslüman mı? Köylü mü, göçer-konar mı? Cahen'in söylediği (1988: 3), İnalcık'ın (1983) doğruladığı gibi "*Gerçeklere uygun bir Türk tarihi (ne yazık ki) yazılmadı.*" Sorduğumuz soruların tüm yanıtlarını bulmasak da, Eyuboğlu'nun sözlerine kulak vermemiz gerektiğini anlamış olacağız: Çünkü, *Fetheden de fethedilen de biz isek*, korkacak ya da utanılacak ne olabilir? Bu arada, temel sorunu bir kez daha yinelemekten geri kalmayalım. Anadolu'daki kültür değişmelerinin tarihi, gönlümüzün çektiğince yazılmamış olabilir, ama yazmayı deneyenleri hoş görüp bağışlayalım. Küçük bazı katkıları olabilir.

Ş 41 Çevre: Uyum ve Çelişkiler Yumağı

Selçuklu ve Osmanlı yönetimleri Rum (Bizans) kültür mirasına ne kadar sahip çıktı? Ne kadar egemen olabilir? Türklerin askeri, yerleşik halkın ise ekonomik alanlardaki üstünlüğü, Haçlı seferleriyle Mogol istilası Anadolu'nun Türkleşmesi sürecini nasıl etkiledi, yönlendirdi?

İkinci Bölüm'ün sonunda veda edip bıraktığımız Bizans'a, Roma ile Elenlerin "Küçük Asyası"na şimdi geri dönüyoruz. Bizans'ta fazla değişme yoktu. Siyaset-iktidar sahnesindeki askeri-mülki ayrımı, asker-sivil çekişmesi sürüp geliyordu. Selçukluların tarih sahnesine

çıkışı, Bizans'ta askeri yönetime karşıt duyguların güçlü olduğu bir döneme rastlıyordu. Ancak, dış dengeler hızla değişiyordu. Güneydoğu'da gücünü yitiren Müslüman Arapların (Abbasilerin) yerini şimdi Selçuklu Türkleri almıştı. Balkanlar'da ise, Normanlar, Bulgarlarla Rusların yerini Peçenekler, Kumanlarla Oğuzlar almaya başlamıştı. Anadolu'nun soylu ailelerinden Aleksis Komnenos, politikada hızla yükseliyordu. Devletle Kiliseyi ayırma çabaları başarısız kalmıştı. Sivil bürokrasinin lideri Dukas'ın ölümünden sonra, İmparatoriçe Eudokia, Kapadokya soylularından Romanus Diyojen ile evlendi. Askeri partiden sağladığı destekle, İmparator ilk yıllarda (1068 ve 1069) başarılı göründü. Fakat Malazgirt'te yenilince, daha İstanbul'a dönmeden, gözlerine mil çekilerek Bizans usulü cezalandırıldı. İmparator'un Selçuklularla yaptığı haraç, fidye, esir değişimi vb anlaşmaları suya düşünce, Selçuklular, Bizans'a karşı yeniden harekete geçmek fırsatını buldular. Bizans'ın tarıma bağlı ordu düzeni bozulmuştu. İmparator VII Mikhail'in Türklerden yardım istemesi, Selçukluları güçlendirdi. Kilikya'dan Marmara'ya kadar Batı Anadolu Selçuklu egemenliğine girince, İmparatorluk yolu Komnenos'a açıldı. Aleksis, Papa İkinci Urban'dan acele yardım istedi. Papa da Haçlılara ilk savaş çağrısını yaptı (Bz Kutu 41):

Kutu 41

Papa II Urban'ın Haçlılara Çağrısı

Kudüs Türklerden kurtarılmalıdır. Hristiyan Bizans İmparatoru Türklerle karşı bizden yardım bekliyor. Bu kutsal dâvâ için kim savaştacak? Çağırıyor duyan binlerce Hristiyan "Tanrı böyle istiyor. Bunu Tanrı istiyor" diye haykırdılar. Soylular ve köylüler hep bir ağızdan, hemen orada, Kudüs'ü ve Bizans'ı Türklerden kurtarmak için ant içtiler. (HBJ 1985:165.)

İlk gelen Haçlılar, Bizans'ı yağma edince, Anadolu'ya geçirildiler fakat kısa zamanda yok edildiler. (Ostrogorskii 1986: 309-334.)

Komnenos, yaklaşık 40 yıl içinde, Bizans'ı tehdit eden iç-dış güçleri birbirine karşı kullanarak İmparatorluğu yeniden derleyip toparlamayı başardı. Ünlü Bizans senaryosunda Türklerin payına Haçlılar

düşmüştü. İmparator bu arada ordu ile donanmayı yeniden kurmuş, sınırları genişletmiş, denetim altına almıştı. Anadolu'daki baş düşman, Selçuklu Devleti değil, Malatya (veya Sivas)'daki Danişmend (Türkmen) Beyliği'ydi. Danişmendlerin Anadolu Türkmenlerini temsil ettiği görüşünde Cahen (1988: 52) de Ostrogorskii'ye katılır. Bizans Ordusu, Selçuklularla birlik olup Danişmendlere karşı açtığı savaşı kazandı (1135). Güney Toroslar'da kurulan Küçük Ermenistan'a karşı girilen savaşla Güney Suriye yolu açıldı. Manuel I parlak bir İmparator olmuştu (1143-80). Ancak İkinci Haçlı Seferi'nden kârlı çıkan yine Türkler oldu. Almanlarla Fransızlar yenildiler. Ne var ki Manuel'in Batı'daki askeri başarıları, Anadolu'daki durumunu güçlendirdi. Geçici de olsa bir barış havası esti. Kılıçaslan 1160'ta İstanbul'da üç ay konuk edildi. Bazı kentleri Bizans'a geri vermeyi, hatta askeri yardımda bulunmayı kabul etti ama sözünü tutamadı. İmparator, 1176'da Konya'ya sefer açtı. Bilecik dağ geçitlerinde (Myriokephalon'da) yenildi. Bütün Bizans Ordusu kılıçtan geçirildi. Selçuklular açısından, Malazgirt'e denk sayılacak büyük bir zaferdi bu. Bizans'ın devlet (vergi) gelirleri düşmeye başlayınca, altın paraya maden karıştırıldı. Paranın değeriyle birlikte Devletin saygınlığı da düştü. Zorunlu askerlik hizmetine paralı (bedelli) bağışıklık getirildi. Asker köylüler, feodal beyleri terk edince ücretli (paralı) askerlik yeniden gündeme geldi, yürürlüğe kondu.

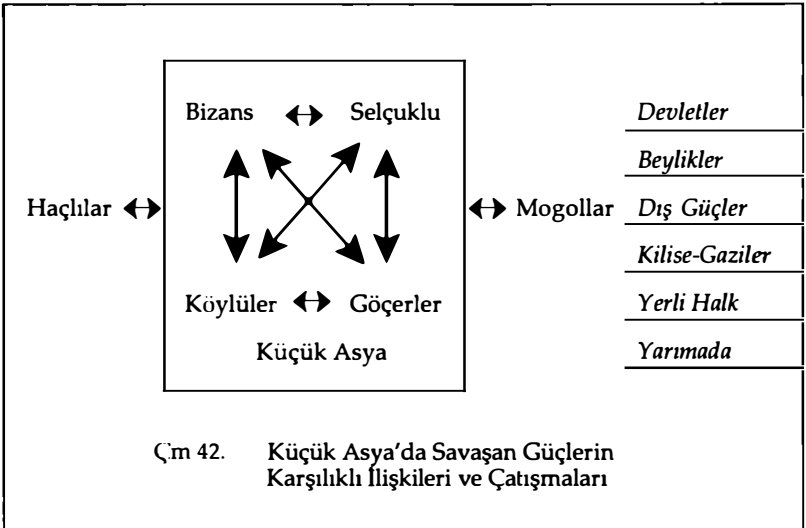
Malazgirt'ten sonraki ilk yüzyılın özeti, Bizans'ın askeri, siyasi, ekonomik bir varlık olarak – sapasağlam değilse bile – hâlâ güçlü olduğunu göstermeye yeterli olabilir. 1050 ile 1450 ya da – daha anlamlı olması için – 1071 ile 1471 arasındaki 400 yılda diyelim, Küçük Asya Yarımadası, türlü çekişmelere, ardı arkası kesilmeyen çatışma ve savaşlara sahne oldu. Bu dönemde yaşanan çelişkiler birkaç başlık altında toplanabilir.

a) *İktisadi Hayatta*: Kent-köy çatışması, yerini tarımcı / hayvancı veya yerleşik / göçebe ya da köylü / göçer çelişkisine bırakmıştır. Göçerlerle göçmenler hem doğudan hem de batıdan gelmektedir. Haçlı ordusu askerlerinden Anadolu'ya yerleşenler olmuştur.

b) *Dini Hayatta*: İslam-Hristiyan çatışması şiddetlenerek devam etmektedir. İslam yayılmasını İspanya'da durduran (MS 732) Batı Hristiyanları, bu kez doğuda, Türklerle karşı açılan Haçlı Seferlerini desteklemektedir. Dördüncü Yüzyıl'da Anadolu'ya egemen görünen Hristiyanlık, VI yy'ın başlarında Tanrı ile İsa'nın benzerlik ya da

farkları konusunda çıkan ikilik sonucunda Aryan ve Katolik kiliselerine bölünmüştü. Tam özdeşliğe inanan (*Monofizitler*) ve tam ayrılık inancına sahip (Nestoryan) akımlar Doğu Anadolu'da daha belirgin hale gelirken, Batı'da Katolik / Ortodoks ayrımı 1055'te kaçınılmaz olmuştu. Batı (Roma) Kilisesi, Devletler-üstü evrensel Hristiyanlık (Tanrı) devletini savunurken, Ortodoks İstanbul, Devlete bağlı bir Patrikhane olmayı kabul etmiş gibiydi. Batı ile Doğu Kiliseleri arasındaki laiklik ayrımı böylece başlamış oluyordu. İslam (Halife) Devleti'nin İran'a yayılması sırasında ortaya çıkan Sünni-Şii kutuplaşması da Küçük Asya'da Sünni-Alevi ayrılığı olarak uzun yüzyıllar devam edecekti. Hz Peygamber'in 72 fırkaya bölüneceğini haber verdiği Müslüman ümmetinin büyük küçük bütün tarikatları Anadolu'da da görölüyordu.

c) *Politik ve Diplomatik Hayatta:* Anadolu'nun başlıca siyasi güçleri olan Bizanslılar ile Selçuklular, Haçlı ve Mogol saldırılarıyla zayıf düştüler. Haçlıların, daha çok Bizans'a, Mogolların ise Selçuklulara zarar verdiği söylenebilir. Mogol saldırısı (1240'lar), Merkezi güçleri yıkarak, Anadolu Beyliklerinin Selçuklu'ya karşı güçlenmesine yol açmıştı. İktisadi hayattaki yerleşik köylü / göçer Türkmen çelişkisi ise üçüncü bir savaş alanı oluşturdu: Bizans, Selçuklu ve Danişmend arasında (Bz Çm 42).



d) *Dil ve İletişim Dünyası*: Selçuklulardan önce Anadolu kıyılarındaki konuşulan, fakat iç yörelerde ne kadar yaygın olduğu bilinmeyen Elencenin karşısına şimdi, Oğuz boylarının konuştuğu Türkçe, Selçuklu yönetiminin kullandığı Farsça ile İslam (*Kuran*) dili Arapça çıkmıştı. Elence veya Rumcanın geçerlik sınırları daralırken, Farsça ile Arapçanın resmi Türkçe üzerindeki etkileri Türkiye Cumhuriyeti kuruluncaya kadar artarak devam edecekti.

e) *Kültür-Kişilik ve Dünya Görüşü*: Kültür ve toplum hayatının hemen bütün kurumlarını çok yakından etkileyen çelişkiler, halkın toplumsal kimliğinde, devlet-halk yahut devlet otoritesine baş kaldıran bir Türk hümanizmasına; sonuç olarak bir savaş-barış ikilemine yol açmıştır. Öyle ki, Selçuklu Devleti Hristiyan halka karşı bir '*Dar'ül İslam (barış)* politikası izlerken, Türkmen Beyleriyle Danişmendler, Hristiyan Devleti'ne karşı bir *Dar'ül Harp politikası izlemişler*; Anadolu'da dini dogmaları tanımayan veya aşan bir dervişler, ermişler, gaziler (sufiler) dönemi açılmıştı (Mevlâna Celaleddin Rumi'ler, Ahmet Yesevi'ler (1991), Yunus Emre'ler, Hacı Bektaş'lar ve Hacı Bayram'lar, vb gibi, Bz Kemal Tahir, *Devlet Ana* ve Fahir İz ve Kz Eyyuboğlu ve Mélikoff). Çelişkilerden bazıları, hem burada hem de sonraki bölümlerde, yeni başlıklar altında, daha ayrıntılı olarak incelenmektedir. Ancak sonraki bölümlere geçmeden önce, Türkmenler cephesindeki önemli gelişmelere de göz atmakta yarar olabilir.

Malazgirt'ten sonra, Alparslan'ın oğlu Melikşah, Türk süvarilerini Bizans'a karşı yönetmek üzere Süleyman Paşa'yı göndermişti (1077). Anadolu'ya kısa zamanda egemen olan Süleyman Paşa, Konya'yı ele geçirip kendi Sultanlığını ilan edince, Büyük Selçuklu Ordusu'nun direnciyle karşılaştı. Anadolu'nun güney kapısı Toros (*Taurus*)'larda Bizans'ın Türklere karşı koruyup beslediği Küçük Ermenistan 1375'e kadar ayakta kaldı. Melikşah'ın kardeşi Tutuş, Süleyman Paşa'yı yenilgiye uğrattı (1086). Ancak, Küçük Asya'daki tek Türk gücü Selçuklular değildi. Sivas'ta Danişmendler, Divriğ'de Mengüşler, İzmir'de Çaka'lar gibi güçlü Beylikler de vardı. Melikşah'ın ölümünden sonra Süleyman Paşa'nın oğlu Kılıçaslan'ın Anadolu'ya dönmesine izin verildi. Selçukluları İznik'te yenilgiye uğratan Haçlıların Eskişehir yakınındaki ikinci zaferi, onlara Konya yolunu yeniden açtı.

(Selçuk Hanedanı'nın soy ağacı için Bz Cahen 1984.)

İmparator Aleksis, Türkleri Batı Anadolu'dan çekilmek zorunda bıraktı. Haçlıların, "Konya Rum Sultanlığı" adını verdiği Selçuklu

Devleti, Anadolu'nun bozkıraç yöresinde kurulmuştu. I Mesut, İkinci Haçlı Ordusu'nu Eskişehir yakınlarında yenilgiye uğrattı; Bizans'a çekilmek zorunda bıraktı. İkinci Kılıçaslan ise Danişmend Beyliğini Selçuklu ülkesine kattı (1174). Üçüncü Haçlılar Seferi'ne katılan Alman İmparatoru Frederik Barbarossa Konya yolunu yeniden açtı. İşte bu seferden sonra, Hristiyan dünyası, Küçük Asya veya Anadolu ülkesinden "*TURCHIA*" diye söz etmeye başladı. Doğu (İran) ve Arap dünyası ise Rum ve Rumi adını hiç bırakmadı. Osmanlılar da, Selçuklular gibi, Batılıların kendilerine verdiği *Turchia* adını hep duydu ama benimsemedi.

Dördüncü Haçlı Seferi İstanbul'u işgal etti (1204); bir Latin İmparatorluğu kurduğunu ilan etti. Bizanslılar da, İznik'te Haçlılara karşı ikinci bir imparatorluk kurdular. Selçuklular, 1204'te Trabzon İmparatoru'ndan Sinop'u alarak ilk kez Karadeniz'e açıldılar. Selçuk sultanlarının en büyüğü sayılan Alaeddin Keykubad, Alanya'yı ele geçirdi. Selçuklular, Batını hareketi olarak gelişen Babalı (İlyas ve İshak) ayaklanmalarını bastırırken (1239) zayıf düştüler. Mogollar, Köse Dağ yakınında (1243) Selçuklu kuvvetlerini yendiler; Kayseri'ye kadar ilerlediler. Konya Selçuklu Sultanlığı böylece Mogolların İran'da kurduğu İlhanlı Devleti'ne haraç ödeyen uydu (*peyk, vassal*) durumuna düştü. Mogol saldırılarının önünden ardından, *Türkmenlerin Anadolu'ya göçü devam etti*. Yeni gelen göçerler, Anadolu'daki Türk varlığını güçlendirdi. En önemlisi de belki Karamanlılardı. Bu arada, Bizans İmparatoru VII Paleologos, Latin işgali altındaki İstanbul'u geri alarak (1261) İmparatorluğu diriltti. Türk göçleri devam etti. Anadolu'da Türkmenlerin girip yerleşmediği yer yöre kalmamıştı. Selçuklu'nun bir uç beyliği olan Kayı Boyu, Osmanlı Hanedanı'nı kurarken, Batı Anadolu (Ege) tümüyle Türk Beyliklerinin denetimi altındaydı. Bizans'ın yönetimi altındakiler sadece Bursa, İznik, İzmit, Sardis, Alaşehir ve Manisa kaleleriydi. Osmanlı Sultanlığı'nın kuruluşu, Konya Selçuklu Devleti'nin sonunu simgeliyordu. Ancak siyasal güç, Danişmendlerin kalesi Sivas'a yerleşmiş olan Mogol Valinin elinde toplanmış gibiydi. Alaeddin Keykubad'ın ölümünden sonra, Küçük Asya, İlhanlıların vilayeti oldu (1307-8). Otorite boşluğundan yararlanan, 1277'den beri Selçuklu'yu tanımayan, Mogollara haraç vermeyi reddeden Karaman Beyi, Bursa'nın Osmanlılara düşmesinden sadece iki yıl sonra Konya'yı ele geçirdi (1328). XIV yy boyunca Osmanlılarla ilişki kurdu. İran'daki İlhanlı Devleti Anadolu üzerindeki denetimini yitirirken, Bizans'ın Trakya'daki ilk kalelerini ve

Edirne'yi düşüren Osmanlı Sultanlığı, Bizans, Selçuklu ve İlhanlı (Mogol) güçlerinin tek vârisi durumuna yükseldi. Timurlenk, 1402 Ankara Savaşı'ndan sonra, Osmanlı'nın hızlı yükselişine kısa bir mola verdirdi. Bizans'ı (1453'te), Trabzon'u (1461'de) ve Karaman Beyliği'ni (1467'de) ele geçiren Fatih Sultan Mehmet, Küçük Asya'nın siyasi birliğini yeniden kurmayı başardı. İmparator IV John'un damadı olan Akkoyunlu Uzun Hasan'ın Fatih'i doğuda durdurma girişimleri başarısız kaldı. Doğu Anadolu'nun birleştirilmesi hedefine, Osmanlılar, ancak Yavuz Selim'den sonra, Kanunî döneminde (1520-1566) fiilen kavuşacaklardı.

Anadolu'nun Türkleşmesi ve Türklerin Anadolululaşması sürecinde, savaş ya da kargaşa ile geçen 400 yılın bilinen siyasi tablosu, askeri tarihi kabaca böyleydi. Sadece anımsatma amacıyla yinelenen bildik öykülerden sonra, şimdi sahne arkasına dönülebilir. Çünkü, eğer varsa, sorumluzun yanıtı, savaş alanlarında değil, insanların birlikte yaşadığı köylerde, kasaba ve kentlerde bulunacaktır.

§ 42 Üretim-Tüketim ve Mülkiyet İlişkileri

Bizans'ın yerini alacak olan Selçuklularla Osmanlılar, Küçük Asya'nın üretim-tüketim, dağıtım, vergi politikalarını ne ölçüde değiştirdiler? Selçuklu ile Osmanlı devletleri feodal mıydı? İslam devlet felsefesi, toprak, işletme (İkta -Timar) ve mülkiyet düzeni Bizans'tan mı alınmıştı? Türkleşme ya da İslamlaşma süreci, Küçük Asya ekonomisini nasıl, hangi yönlerde etkiledi?

Buraya kadar özetlemeye çalıştığımız Küçük Asya tarihinde, ekonomik konulara yer verilmemişti. Hatta ekonomi yoktu sadece politika ile savaştan söz edildi demek, belki doğru olur. Ancak, bir ekonomi ya da artıkdeğer yok idiyse, bunca savaş ne amaçla yapılıyor; kanlar ne için akıtılıyordu? Belki de daha önemlisi, savaşan orduların ikmal gereksemeleri idi. Bizanslılar, Haçlılar, Selçuklular, Mogollar ve Anadolu'ya akın akın gelen Türkmen Boyları ne yiyip içiyordu? O günlerin ulaşım olanakları, dışardan ikmale elverişli olmadığına, yani, savaşan ordular erzak gereksemelerini yanlarında (sırtlarında ya da heybelerinde) taşımadıklarına göre, seyrek nüfuslu Küçük Asya tarımı bütün bu seferleri ve savaşçıları besleyecek kadar artıktüketim yapabiliyor demekti. Bu koşullarda, yerleşik tarımın üretim fazlasına en

az bağımlı olanlar hiç kuşkusuz göçebe Türkmenlerdi. Çünkü, konup toprağa yerleşmedikleri sürece, kendilerine yetecek üretimi yapıyorlardı. Kış, kışlak, yem gereksemelerini yerleşik (köy)'lerden sağladıkları gibi, üretim artılarını da kasaba / kent pazarlarında satabiliyorlardı (Akdağ 1977: 13.; Melez İğdiş'lerle Konya'daki İğdişçilik için Bz Baykara 1985: 98-118). Ancak devletlerin orduları kadar kentli halkların da temel ekonomik dayanağı tahıl üreten köylərdi. 10-15 bin nüfuslu bir kentin (bugünkü ölçülerle sadece küçük boy bir kasabanın) yaşamını sürdürebilmesi için en az 75-100 kadar köy yerleşmesi tarafından desteklenmesi gerekiyordu. Çünkü tarımsal ürün fazlası, sekiz-dokuz köylünün bir şehirliyi beslemesine ancak yetebiliyordu. Selçuklu başkenti Konya, en parlak zamanında ve en uygun hesaplarla 50-60 bin sınırını bile aşmamıştı (Baykara 1985: 138). Vryonis, Anadolu kentleri için 35 bin nüfusu üst sınır olarak görüyordu. Bu koşullar altında, tahıl üreten ve ordulara asker ile besin veren yerleşik köylü, bir tür dokunulmazlık kazanıyordu. Köylərini terk edenler geri dönebiliyordu. Öyle ki, siyasi güçler – feodal olsun olmasın – devlet varlığının temeli olarak gördükleri reaya'yı hoş tutmayı, dirlikle düzenini korumayı görev saydılar. Bu göreve uygun davrandılar. Yerleşik köylüler de bu gerçeği görüyor, çoğu zaman olduğu gibi, iktidar ya da siyasi egemenlik kavgalarının dışında kalmayı seçiyorlardı. Ancak, ara sıra çaresiz (zorda) kalmış bir askeri birliğin talan veya yağmasından kaçamıyorlardı.

Göçebe Türkmenlerin Bizans ve Selçuklu Devleti'yle ekonomik ilişkileri, yerleşik tarımcılara (tahılcılara) tam bir paralellik gösteriyordu. Onlar hazır ve seferi bir ordu olarak hem Konya Selçuklu Sultanlığı'na hem de Bizans İmparatorluğu'na canlı at, et ile savaşılan asker verebildikleri için değerliydi. Bizans ve İran (Selçuklu) yöneticileri, Türkmenlere karşı akılcı politikalar izleyerek, göçebe boyları kendi yanlarında tutmaya; hiç olmazsa, karşı tarafa kaptırmamaya çalışmışlardır. Devletin hem vurucu hem de koruyucu gücü olabilen göçebe, özenle yönetilmediği zaman yıkıcı da olabilirdi. Bu gerçeği önceden gören Büyük Selçuklu Veziri Nizam'ül Mülk, ünlü *Siyaset-name*'sinde (1954: 21), "Devlet gelirlerinden (göçebe) Türkmenlere düzenli dağıtımlar yapılmasını" önermiş, bu politikasını uygulamaya çalışmıştır. Tuğrul Bey de İslam ülkelerinde yasakladığı talanı, Bizans (Rum) ülkesinde serbest bırakmıştı. *Türklerin Tarihi*'ni yazan Avcıoğlu (1984: 2011), "Devlet giderlerini karşılayabilmek için tarımsal üretime muhtaç bulunan Selçukluların, Türkmenlerden gelecek sal-

dırı ve tehditlere karşı, Hristiyan köylüleri koruduğunu" ileri sürmüştür. Selçuklu Devleti de – Osmanlı yönetimi gibi – göçebeyi yerleşik hayata geçirmeyi düşünüp denemiş olmalıydı ama göçebeler buna razı olmuyordu – göçebe deyimiyle, "oturakçılığa" razı olanlar savaş gücünü, gaza ruhunu yitiriyordu.

Savaşan devlet güçlerinin üretici güçlere (köylü ve göçmenlere) karşı izlediği ortak politikalar, yerleşik köylülerle göçer konar Türkmenleri yer yer, zaman zaman yakınlaşmaya; devlet güçlerine karşı dayanışmaya sürüklemiştir. Öte yandan Türkmen boylarının oluşturduğu yağma tehdidine karşı en sağlam güvence yine Türkmenlerdi. Türkmenlerle kurulacak dostluk ve dünürlük (evlilik) ilişkileriydi. Türkmenlerle kız (gelin) alışverişinin ekonomi politiği çok sağlam gerekçelere dayanıyordu. Tarihçi Cahen (1984:150), Küçük Asya yerlilerinin Türklerle dünürlüğü bir gelecek güvencesi olarak gördüğünü, Türklerin Bizans'ı tehdit ettiğini; Bizans'ın ise Arapça konuşmayan Türklerle, Türk olmayan Müslümanlara karşı farklı politikalar izlediğini söyler. Trabzon'daki Komnenni İmparatorluğu'nun İstanbul'dan sekiz yıl daha uzun yaşamasını, yedi Trabzon Prensesinin Türkmen Beylerle evlenmesine bağlayan görüşler vardır. Evrensel dış-evlilik (*ekzogami*) kuralı, hem köylüye hem göçebeye daha geniş, güçlü bir toplum yaratma kapısını araladığı gibi, yarı-göçebelerin yerleşik ya da yarı-yerleşik (*pastoral*) hayata (tarıma) geçiş sürecini de çabuklaştırıyordu. Türkmen değilse bile oğlu daha kolay yerleşiyordu toprağa. Hristiyan anneler, çoğu kaynaklarda söylendiği gibi, "Türkmen ailelere hiç kuşkusuz Türk evlatlar doğuruyordu"; ama bunların arasından, at binip kılıç kuşanan savaşçılar kadar, sabanla toprağı ekip biçen rençberler ve kent yönetiminde görev alacak, iki dil konuşan melez *iğdişler* de çıkabiliyordu. Bu tür evliliklerden doğan çocukların Rumca konuşan Müslümanlar olması kadar (Karamanlılar gibi) Türkçe konuşan Hristiyanlar olması da mümkündü. 400 yıllık geçiş döneminde, ortalama yirmi yıl hesabıyla yirmi kuşak halkın birlikte savaşıp yaşadığını, kaygılarıyla mutluluğu paylaştığını unutmamak gerekir. XIV ve XV yy'larda Türklerle Hristiyanlar arasındaki sınırlar bugünküler kadar aşılmaz görünmüyordu.

Sultan Orhan Gazi'nin bir Bizans Prensesiyle evlendiği, oğlunu da bir başkasına nişanladığı devlet sırrı değildir. *Byzantine*'de (1980) yayımlanmış bir araştırmaya göre, I. Murad'ın oğlu Savcı ile V. Paleologos'un oğlu Andronikos, babalarının yerine geçmek üzere gizli anlaş-

ma bile yapmışlar, başaramamışlardı. Bu tür örnekler çoğaltılabilir – kuşkusuz. Küçük Asya'nın Türkleşmesi sürecini, sadece yerli halkın İslamiyet'i kabul etmesi olarak görmeye çabalayan kimi Hristiyan tarihçilerle, bu teze karşı çıkan İslamcı yorumcuların ortak yanılışı da burada bulunabilir. Küçük Asyalılar Türkçe öğrenirken, Elence kökenli binlerce sözcük giriyordu Türkçeye (Eyuboğlu 1991: V-XXVI ve Tietze 1955). *Dede Korkud* masallarında açıkça görüldüğü gibi "*kültürleşme*" adı verilen evrensel süreçte, az veya çok fakat hemen daima karşılıklılık ilkesi vardır. Tabii, sadece *kelime-i şehadet* getirmekle bile gerçekleşebilen İslamiyet'e kabul şartının, yeni bir dil veya töreyi öğrenmekten daha kolay, kestirme çözüm yolu olduğunu da hatırdan çıkarmamak gerekir. Hoca Merhum'un, son nefesinde *kelime-i şehadet* getiren Hristiyan keşişin ağzını "yağma yok" deyip kapatması fıkrası, aşırı kolaylığa karşı duyulan haklı tepkiyi ne güzel dile getirir.

Ayrıca göçebe veya yerleşik Türklerin, din değiştirme konusunda, ağır bazı vergi ayrıcalıkları (cizye vb) dışında, kaba kuvvete başvurmadıkları da genellikle kabul edilmektedir (Werner 1986: 44). Osmanlı döneminde uygulanan özendirici vergilerle askerlik politikalarına karşın, bazı Hristiyan toplulukların yine de dinlerini koruma yolunu seçtikleri; bu kararlarında sonuna kadar direndikleri bilinmektedir. Küçük Asya halkının İslamiyet'i kabul etmesi veya Türkleşmesi konusunda bilerek bilmeyerek düşülen yanılgılardan biri de Anadolu halkının toptan (o ya da bu) tek bir dine bağlıymış gibi görülmesidir. Gerçek o ki, Bizans yönetimindeki Küçük Asya köylüsünün ne kadar Rum ya da Hristiyan olduğu da bilinmiyor. Oysa, Hristiyan Rumlar yanında, Hristiyan olan / olmayan başka etnik toplulukların bulunduğu kesindir. Askeri Bizans Devleti'nin gücüyle bütünleşen Doğu (Ortodoks) Kilisesi, Konstantinopolis'den çevreye, batıdan doğuya, kıyılardan içperlere (taşraya), kasabalardan köylere doğru örgütlenmesini sürdürüyordu. Türkler, Küçük Asya'ya girdiklerinde süreç henüz tamamlanmamıştı. Başka bir deyişle, Küçük Asya'nın Türkleşmesi süreci, bir yandan göçebe Türkmen boylarının İslamiyet'i kabul etmesi, öte yandan Anadolu kırsal yörelerinin Hristiyanlaşması evresine rastlıyordu. Romancı Kemal Tahir (1967: 614), *Devlet Ana*'da, tarihi geçiş sürecinin çarpıcı yorumunu yapmaya çalışırken, bu paralellığe de değinmiştir. Kendisi Şamanlık'tan İslamiyet'e geçiş süreci içinde bulunan Türk(men)lerin, yerli (fakat henüz Hristiyan olmamış) halkı İslamiyet'i kabul yönünde nasıl ya da ne kadar zorlayabileceği, tarihi olduğu kadar, bilimsel araştırma konusu olabilir.

Konuyla ilgilenen çoğu tarihçilerin, savaş koşulları üzerinde durması ve "Anadolu halkının İslamiyet'i savaş koşulları içinde kabul ettiği" yargısında birleşmiş olmaları anlamlıdır. XVI yy başlarında Küçük Asya'nın siyasi birliği yeniden kuruluncaya kadar süren aralıksız iç savaşlar, insanları bağlı bulundukları kurumlardan koparmış yeni arayışlara zorlamıştı. Beş altı yıl süren Dünya Savaşları'nın kıta Avrupası'nda yol açtığı büyük kültürel değişimler dikkate alınırsa, 400 yılı aşan çok yanlı "Savaşlar Çağı"nın Küçük Asya'da yol açmış olabileceği değişimlerin boyu-boyutu daha kolay tasarlanabilir. Küçük Asya köylüleri bağlı bulundukları devlet ile kilisenin koruyucu kanatlarından yoksun kalmışlardı. (İngilizce *İslam Ansiklopedisi*'nde Bz "Anadolu" maddesi: 470-71.) Bu koşullar altında, Selçuklu ve Osmanlı devletleriyle, muhtar Türkmen Beylikleri, İslami toprak düzenini uygulamak yerine var olan düzeni sürdürmeyi yeğlemişlerdir ki, akılcı seçenek herhalde buydu. İbni Battuta (1969) ünlü *Seyahatname*'sinde "Grek asıllı dokuma işçilerinin Ladik'teki atelyede üretime devam ettiklerini" yazıyordu. Bu gözlemi destekleyen çoğu örnekler, "Yerli Rumların yurtlarını bırakıp göç ettikleri" yolundaki görüşlerin güvenilirliğine gölge düşürmektedir. Toprak ya da mülkiyet rejimini değiştirmeye kalkışmak, iyi kötü – fakat işleyen – ekonomik düzeni kökünden yıkmak ya da o riski göze almak demek olurdu. Öte yandan, göçebe Türkmen boyları, toprağın kişi, kurum ya da devletin malı olmasını anlayamıyor; üzerinde yaşadığı toprağı, sürüsünü otlattığı çayırı kimseyle bölüşmeye razı olmuyor, kendi malı sayıyordu.

Selçuklu ile Osmanlı devletlerinin feodal olup olmadığı sorusu, 60'lı yıllarda sosyalebilimcilerimizle tarihçilerimiz arasında sert tartışmalara yol açmış bir konudur. Sorun, tarihi maddeciliğin ekonomi politliğini anlayamamaktan doğmuştu: "Avrupa'da olduğu gibi, kapitalizm-sosyalizm aşamalarına gelemediğine göre, Selçuklu ile Osmanlı toplum yapıları herhalde feodal değildi; feodal olmadığına göre de Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT) olmalıydı" sonucuna varılmıştır (*Osmanlı Toplum Yapısı* için, Bz Sencer 1969 ile Divitçioğlu 1967). Osmanlı Devleti'nin kuruluş tarihine sınıfsal açıdan bakan Werner (1986) ise, yapının feodal olduğunu gösterdi (1986), tartışarak savundu (1988: 250-58). Osmanlı feodal olmasına feodaldi, ama, Mélikoff'un deyiimiyle, "*Değere değer değil, toprağa toprak katan*" askeri-siyasi bir feodalite idi (Werner 1986: 92). Feodalite, Avrupa ülkelere gelişmesinde, önce merkantilizme, sonra kapitalizme yol açmış-

tı. Ancak, her yerde, her zaman böyle olması, aynı sırayı izlemesi gerekmezdi. Sorunun daha ayrıntılı tartışmasını sonraki (5.) bölüme (§ 52) bırakarak, burada, Anadolu'nun Türkleşmesi açısından önemli görünen üç çelişkiye değinmek gerekir:

- Selçuklular, Küçük Asya'da Bizans'ın yerini almaya değil, parçalanmış İslam ülkelerini yeniden kendi yönetimleri altında toplamaya;
- Göçebe Türkmenler, kendilerine yeni bir yer yurt edinmeye;
- Osmanlılar ise fethettikleri Bizans'ın boşluğunu doldurmaya, yani devlet olarak onun yerini almaya çalışıyordu.

*Türklerin Anadolu'ya ilk Girişi'*ni inceleyen Cahen (1988: 57) şöyle yorumluyor:

Büyük Selçuklular, Müslüman (Arap)'ların ilk dönemlerinde (VII ve VIII yy'lar), Bizans İmparatorluğu'nu ortadan kaldırmak yolunda dışa vuran arzularına asla kapılmadılar. Anadolu'da Müslüman bir devlete veya bir İslam ülkesine sahip olabileceklerini düşünmediler. Bizans İmparatorluğu ve İslam dünyası, onlara, ilk ve son defa coğrafi açıdan belirlenmiş iki müessese olarak görünüyordu. Anadolu'daki Türk Beyleriyle Türkmenlerin düşüncesi tümüyle ayrıydı: Gaza ruhu, Cihad arzusuyla yüceltilmiş iktisadi ihtiyaçlar ve ne kadar ters (güç) olursa olsun, yeni bir yurda kavuşma tutkusunu. Bu düşüncelerle Türkler, Selçuklu'dan sonra da Anadolu'da (kalmaya) karar kılacaklardı.

Birbiriyle çelişik görünen bütün bu çabalar yeni bir toprak veya mülkiyet düzeni bulup uygulamaya elverişli değildi. İşleyen düzeni – geçici olsa da – korumak herkesin çıkarına gibiydi. Selçuklular iki binyıllık İran Devlet (yönetim) geleneğine uygun hareket ederken, Türkmenler, Roma ya da Bizans devletlerinin bin yıllık deneyiminden henüz yoksun bulunuyordu. Toprak / mülkiyet düzeninin yenilenmesi, XV ile XVI yy'larda yeniden gündeme gelecekti. Savaş koşulları ile gereksemeleri – feodal sistemin değiştirilmesinden çok, şimdilik – aynen korunmasını, hatta geliştirilmesini zorluyordu. Örnek olarak, Selçuklu'nun haraç (toprak) vergisi Bizans'ın karmaşık vergi sisteminden daha hafif tutulmuştu. Selçukluların, "Bir saban, öküz, emekçi, ev ve ortalama 60-70 dönüm tarla toprağı olarak tanımladığı tarım" (çift) işletmesi, Bizans uygulamasından pek farklı değildi. Osmanlı gibi, güçlü bir devlet kurmaya çalışan Selçuklular,

maaş ödeyemedikleri devlet görevlilerinin vergi toplamasına izin vermek, yani askerlerine “İkta” (bölgesi) tanımak zorunda kaldılar. Vezir Nizam’ül-Mülk, ikta’ların kurumsallaşmaması için her iki-üç yılda bir el değiştirmesini öngörmüşse de bu ilke uygulanamamış; ikta’nın miras yoluyla, babadan oğula geçen, kurumsallaşmış bir feodaliteye dönüşmesi önlenememişti. Hatta son bir araştırma, Osmanlı’nın “*Timarlı Sipahi*” uygulamasının – sipahisiz olarak – Selçuklu döneminde başlamış olabileceğini düşündürüyor (Werner 1986: 42). Bizans yönetim geleneğini Selçuklu’dan devralan Osmanlı’nın bir dünya imparatorluğunun vergi politikasını nasıl uyguladığı, bu politikanın Türk adı ile Türkmenleri nasıl etkilediği soruları, sonraki bölümde ele alınacaktır. (Bz Tablo 52-1.)

§ 43 Nüfus Hareketleri: Göçler ve Yerleşmeler

Küçük Asya’nın Selçuklulardan önceki nüfusu, nüfusun etnik yapısı nasıldı? Anadolu’ya ne kadar Türkmen geldi? Yerli nüfusun ne kadarı Türk veya Türkmen asıllıydı? Fetihlerle savaşlar yerli halkın göçmesine neden oldu mu? Kent yerleşmelerini nasıl etkiledi?

Daha önce (§ 41 ve 42’de) değinildiği gibi, nüfus konusunda güvenilir belgelerden yoksun bulunuyoruz. En yalın Türkçesiyle nüfus yapısını bilmiyoruz. Bilinmezler üzerine denklemler kurup yargılara varılmasını da doğru bulmuyoruz. Bu konuda başvurulacak kaynaklar çoğunlukla, şehirli tarihçiler tarafından kaleme alındığı için, kabaca şehirlerdeki durumu yansıtmaktadır. Yazarlar genellikle şehir nüfusunun az olduğu gözleminde birleşiyorlar – sayıca ne kadar az ya da çok seyrek olduğunu belirtmeden. Sonraki (XVI-XVII yy’lara ait) daha güvenilir belgeler üzerinde yapılan araştırmalar da, kent ya da kasaba nüfusunun görece düşük olduğunu doğruluyor (Faroqhi 1984, 1987). Bütün bu bulgular, Osmanlı döneminde de geçerli kalmıştır. İstanbul dışındaki Anadolu kentleri, Cumhuriyet dönemine, hatta 1945 nüfus sayımına kadar, orta / küçük boy kasaba ölçeğini (karakterini) korumuştur. Öyleyse düşük (seyrek) nüfus sorununa başka bir açıklama bulmak gerekir. Düşük nüfus yoğunluğu konusu, doğrudan doğruya Küçük Asya’nın ekolojisi ile tarımsal verim düşüklüğüne bağlı olarak açıklanabilir gibi görünmektedir.

Büyük, kararlı akarsuların yokluğu, Küçük Asya köylüsünü yağışa bağlı tahılcılığa âdeta mahkûm etmişti. Mezopotamya ile Nil Deltası dışındaki bölgelerde tarımsal verim en çok yüzde 10-15 düzeyindeki kentleşmeye olanak sağlamıştır. Küçük Asya'nın bölgesel topografyası ile bölgeler arası ulaşım olanakları, kentlerin bu sınırlar ötesinde gelişmesine izin vermemiştir. Tabii bu arada büyük kentlerde yaşayan nüfusun su gerekmesini de dikkate almak gerekir. Büyük kent Konstantiniye, uzun süreli sayısız kuşatmalara, son derece gelişmiş su kemerleri ve sarnıçlar ağı ile dayanabilmiştir. Ulaşım ihtiyaçları açısından doğal bir akar su yolu üzerinde kurulmuş olan kentin su ihtiyacını karşılamak, Mimar Sinan dahil Osmanlı mühendislerinin büyük sorunu olmuştur (Bizans altyapısının onarımı ile İstanbul çeşmelerine su getirilmesinin öyküsü için Bz Çeçen 1992 ve Gökyay 1987, 45: 24-32). Modern (ileri teknolojik) olanaklara karşın, büyük kentlerin su sorunu günümüzde de yaşanıyor. (Büyük kentlerin su gerekmesi için Bz Ş 23.)

İkinci önemli neden ulaşım güçlüğüdür. İsviçre Alpleri'yle, Dalmaçya ve İspanya dışında Avrupa ile Ortadoğu'nun en dağlık topografyasına sahip olan Küçük Asya, kentleri besleyecek besin vb tüketim maddelerinin büyük yerleşim merkezlerine taşınmasını son derece güçleştirmiştir. Çeşitli ürün vardır hatta boldur, ancak taşınmadığı için değerlendirilememiştir. İç (kara) ulaşımının sınırlı kalması, alışverişe dayalı kasaba ekonomisiyle kent nüfusunu olumsuz yönde etkilemiştir. Anadolu kasabaları, bulundukları bölge içinde yöre yerleşmeleriyle bütünleşmişler, fakat ülkenin diğer bölge ve kentleriyle ulaşım kuramadıkları için daha büyük bölge kentlerine aday olamamışlardır. (Bz Werner 1986: 43n.) Gerçi Mevlâna Celaleddin Rumi, "Bizans'ın halı ve dokuma gibi el, ev, endüstri sanatlarında, Çin'den sonra dünyanın en gelişmiş ülkesi olduğu"nu söylemiştir; ama yükte hafif pahada ağır olan bu ürünler, ileri düzeyde kentleşmeye elverişli değildir (Vryonis 1971: 23). Roma İmparatorluğu'nun inşa ettiği askeri yollar yıprandıkça ticaret gerilemiş, kasabalarla kentler gelişememiştir. Selçukluların önem verdiği Kervansaraylar ile Ahi (esnaf) örgütlenmeleri, bu yüzden Anadolu'nun ticaretini canlandırmaya yönelik girişimler olarak kalmıştır. Selçuklular, ticaretin kent hayatı üzerindeki etkilerini kuşkusuz çok iyi biliyor olmalıydılar. Doğrusu, gerekli yatırımlardan da kaçınmadılar (Bz Rm 88-6). Ancak dış etki-lerle savaş koşulları, güvenli / verimli bir ticaret ortamını uzun süre işler durumda tutmaya yeterli olmadı.

Bu arada, fetihlerin, silahlı çatışmaların, salgın hastalık (Konstantiniye’de baş gösteren kara veba gibi) vb savaş kayıplarının, Osmanlı’nın zorunlu iskân (sürgün) politikasının bazı yerleşmelerde iç göçlere, nüfus kayıplarına yol açmış olabileceğini de eklemek gerekiyor.

§ 44 Yönetim: Din-Devlet ve Siyaset Sahnesi

Selçuklu Devleti, İslam Devleti’nin Sultanlığını nasıl üstlendi? İran, Arap ve Türk yönetim gelenekleri Selçuklu bürokrasisini nasıl etkiledi, yönlendirdi? Selçuklu’nun yıldızı sönerken Beylikler Dönemi nasıl açıldı? Osmanlı’nın yıldızı neden parladı?

Selçuklu Devleti, Türk asıllı Selçuklu Hanedanı tarafından kurulduğu için bir Türk Devleti olarak bilinir. Ancak, iki bin beş yüz yıllık bir İran-Pers-Pars geleneği üstüne kurulmuş olan bu devlet, Bağdat (Abbasi) Halifeliği’nin Sultanlığını da üstlendikten sonra, bir Türk-İran-İslam (Arap) kimliği kazanmıştı. Selçuklu Devleti’nin yapısına geçmeden önce, Hilafet konusuna açıklık kazandırmak yararlı olabilir.

Selçuklu Devleti’ni kurup yöneten Türkler, Sünni ve Hanefi idiler (İslam mezhepleri için Bz Tablo 64). İran yönetimi üzerinde hak iddia eden grupların iktidar çatışmalarına ister istemez seyirci kalamadılar. Tuğrul Bey, Bağdat’taki Sünni Halife’den müttefik tebaa olarak tanınmasını istemiş, istediğini de almıştı. Bu siyaset, Halife’ye hizmetten çok fetih / ganimet düşünen; din (inanç) konusunda Abbasi Sünniliğinden çok Şiiliğe yakınlık duyan Türkmenlere ters geliyordu. Ancak egemenlik arayan Tuğrul Bey, İslam Devleti’nin Cihad geleneği ile Gazilerin savaş gücünü birleştiriyor; otlak arayan savaşçı Alp (Türkmen)’leri bu politikayla yönetiyordu. Tuğrul Bey, İran’ı da böyle fetihmiş; Bağdat yolunu aynı politika ile açmıştı. Büyük Selçuklu Devleti’nin kuruluşu ile Tuğrul Bey’in yönetimi altında yükselişi, Abbasi Halifeliği’nin çöküş dönemine rastlıyordu. Halife hükümeti, Şii Büveyh Oğullarının baskısından bunalmış, içinde bulunduğu maddi sefaletten, başıboş askerlerin yağmasından bitkin düşmüştü. Halife, düzeni yeniden kuracak, İslam dininin yayılmasını sağlayacak, kendisine de yaşama hakkı ile saygın görevler verecek kurtarıcısını bekliyordu. Türkmenler, kuzeybatıdan, güneydoğuya Irak’ı kuşatmış, Bağdat’a birlikler yerleştirmiş bulunuyordu. Barthold’un (1928: 306) deyişiyle, “Devlet dayandığı güçler üzerindeki denetimini yitirmiş,

bürokrasi ile ordu (devlet içinde) bağımsız güçler olmuşlardı.” Bu koşullar altında Halife’nin Tuğrul Bey’i tanıması kaza veya gasp değil, zorunlu karardı. Tuğrul Bey böylece, Türkmen Beyliğinden ya da ülke Hakanlığından daha geniş yetkiler kazandı. Hutbede, Halife’nin arkasından “Sultan Tuğrul” diye zikredilen, “Doğu ve Batı’nın Hakanı” olarak anılan Tuğrul Bey, bu unvanları ve rütbeleriyle, Abbasi Halifesinin tanındığı her yerde, Müslüman Cemaatin devlet işleriyle de resmen görevlendirilmiş oldu. Sultan Tuğrul’un tarihi yazgısı belli olmuştu: Kahire’deki Fatimi (Memlük) Halifesine son vermek, bütün İslam ülkelerini İslam Devleti altında toplamak (Bz Cahen 1988: 8-16). Bu görev tablosu, Konya Selçuklu Sultanlığı’nın Bizans ile ilişkilerinin daha doğru yorumuna ışık tutabilir. Selçuklu’nun hedefi, Bizans’ı almak değil İslam devletini kurmaktır.

Büyük Selçuklu Devleti veya İmparatorluğu, bütün İslam devletleri gibi, savaş ile fütuhata yönelik askeri bir devlettir. Fethedilen ülkenin seçkinleri, yönetimle görevlendirilirdi. Türklerin, Samanoğulları ile Gaznelilerden öğrendiği bu yönetim ilkesini, Selçuklular Batı ve Küçük Asya’da Sünni inancın yayılması için başarıyla uygulamışlar, hatta geliştirmişlerdi.

Devletin kuruluş ve yönetim felsefesi, kuvvetlerin ayrılığı, işbirliği ile Sultana bağlı kurumların denetimine dayanır. Devlet örgütü önce Sultanlık ile Halifelik olarak ikiye ayrılır, fakat hemen Sultan’ın yönetimi altında yeniden birleştirilerek eşgüdüm sağlanırdı. Bir anlamda Devletin yürütme işlerinden sorumlu olan Sultanlık, siyasi (mülki) ve askeri yönetim olmak üzere başlıca iki kola ayrılır, fakat siyasi (mülki) yönetim, askeri yönetimden önce gelirdi. Selçuklu yönetim ilkeleri, İmam Gazali’nin devlet felsefesinde açıklanmaktadır (Tablo 44-1).

Tablo 44-1
SELÇUKLU DEVLETİ’NİN YÖNETİM MODELİ
(Gazali’den)*



* Kaynak: Klausner (1973: 5)’e göre.

Selçuklular, Küçük Asya'da bir *Dar'ül İslam* (İslam Dünyası) kurup yaşatmaya çalışırken, Danişmendliler, Hristiyan Bizans Devleti'ne karşı bir *Dar'ül Harp* politikası izlenmesini istiyordu. Selçuklu ile Danişmend arasındaki temel görüş ayrılığı burada başlıyor, büyüyordu. Gazali'ye göre, Sünni (İslam) Devleti'ni Halifelik kurumu temsil eder. Sultanlık ve Halifelik vezir aracılığı ile Sultan'a bağlıdır. Sultan, Halifeliği denetler fakat işlerine karışmaz. Sultan ile Vezir, ayrıca, siyasi ve askeri yönetim ile diyanet arasındaki işbirliğini de sağlar, hassas dengeleri korurdu. Lambton (1956: 125-48), Selçuklu devlet yönetiminin siyasi-dini kurumların işbirliğine, dolayısıyla Sultan'ın (Devlet Bakanı Vezirin ustalığına) bağlı göründüğünü doğruluyor. Ancak, uygulama, Gazali'nin tasarladığı gibi olmamıştır. Ulema (bilginler sınıfı) yönetimin içinde görev aldığı için bilimin özerkliği (saygınlığı) korunamamıştır. Mevlâna Rumi, *Fihri Ma-fih* (Ne varsa hepsi içinde) adlı sohbetlerinden birinde:

*Gerçek bilge Emir'in ayağına gitmez/
Gerçek Emir bilgenin ayağına gider!*

buyurmuştu (Bz Gölpınarlı 1989: 29). Ama Selçuklu düzeni böyle kurulmamıştı. Yönetime katılan bilginler, sadece vergi toplama işlerinin verimini artırmakla görevli oldukları için, İslam devletinin amaçlarını gerçekleştirememişlerdi (Klausner 1973: 7). Barthold (1928: 306), başarısızlığın nedenini, ulemayı rahatsız eden Emniyet ve İstihbarat Teşkilatı'nın kaldırılmasında aramıştır. Ancak Vali ile prenslerin gelişigüzel davranışlarını (özel hayatlarını) denetlemek üzere kurulan örgüt, Melikşah zamanında yeniden hizmete konulmuştur. Uzmanlara göre, Selçuklu yönetim modelinin en zayıf halkası, vilayetlerle eyaletlerin, Sultan ailesinin küçümen beyleri arasında paylaştırılmasıydı. Bu geleneğin sonucu olarak, Rum (Anadolu)'da, Suriye'de ve Kırmanc (İran)'da çok sayıda rakip hanedanlar oluşmuştur. Osmanlılar ise, ilerde görüleceği gibi, ülkenin Hanedan varisleri arasında bölüştürülmesi geleneğinden dikkat, biraz da şiddetle kaçınmıştır.

Büyük Selçuklu Veziri Nizam'ül-Mülk (Bz *Siyasetname* 1954), Selçuklu Devleti ile bürokrasisini, sistemli olarak örgütlediği gibi (Tablo 44-2) kendi adıyla anılan "Nizamiye Medreseleri"ndeki eğitimi de yeni baştan düzenlemeye çalışmıştır (Bz Ş 46).

Tablo 44-2
NİZAM'ÜL-MÜLK'ÜN BÜROKRASI MODELİ

1)	<i>Divan al Alâ</i>	<i>Başbakanlık / Vezaret</i>
2)	<i>Divan al İstifa</i>	<i>Maliye Bakanlığı</i>
3)	<i>Divan at Tuğra</i>	<i>Ulaşım / İletişim Bakanlığı</i>
4)	<i>Al İnşa</i>	<i>Egemenlik simgesi: Ok-Yay</i>
5)	<i>Divan al İsrâf</i>	<i>Sayıştay, Divan-ı Muhasebat</i>
6)	<i>Divan al Ard (Arz)</i>	<i>Savunma Bakanlığı ve İktâ'lar</i>
7)	<i>Vekildar</i>	<i>Sultan ile Vezirin özel habercisi</i>

Tablo Notları

- (1) *Her memurun (Bakan'ın) bir vekili; yardımcıları ve yeterli sayıda yazmanları vardır.*
- (2) *Memur (Bakan)'lar birden çok görev alabilir.*
- (3) *Divanların yerel örgütüne "Divan al Eyalat" denir.*

* Kaynak: Klausner 1973.

Merkezi bürokrasinin asıl görevi, askeriye ile mülkiye (yetkilileri) arasındaki kuvvet dengesini korumaktır. Bu amaçla Selçukluların ihdas ettiği "Kadı Asker" (Başkomutanlık) görevi, Kazasker ve Subaşı olarak Osmanlı'da görülecektir. Savaş veya bunalım durumunda, askeri ve sivil yönetim Örfi İdare (sıkıyönetim) emrinde birleştirilir. Sultan adına, Sultan'ın vekili olarak eyaletlerdeki halkı yöneten Vali, *Divan al Eyalat*'ın başkanıdır. Model, kuramsal olarak ülkeye egemen görünüyorsa da, Selçuklular Danışmendlileri yönetmekte çok zorlanmışlar hatta zaman zaman Bizans ile işbirliği yapmak gereğini duymuşlardır. Bizans da, kendi açısından, daha büyük tehlike olarak gördüğü Danışmend (Türkmenler)'e karşı Selçuklu'yu desteklemek durumunda kalmıştır.

Nizam'ül Mülk'e göre, Halife'yi Sultan tayin ediyordu ya da etmeliydi. İmam Gazali, *Siyasetname*'nin bu temel ilkesini, İslam'ın Sünni devlet felsefesiyle uzlaştırmaya çalışmıştır (Klausner 1971: 22). Halife'yi Sultan tayin eder ama, Sultan da Halife'ye bağlılık yemini eder.

Bu yolla, Allah devletiyle Dünya devleti arasında karşılıklı bağlılık, denge kurulmuş olur. Klausner (1971: 15) ile İnalcık (1973), İslam'ın bu yönetim şemasının, sonraki İslam devletlerinde de izlenmiş olduğu görüşünde birleşirler. Osmanlı'da Halifelik ile Sultanlık görevlerinin aynı kişide toplandığını da unutmamak gerekir.

XIII yy'a gelindiğinde, Selçuklu Devleti, Küçük Asya üzerindeki denetimini büyük ölçüde yitirmiş; Konya çevresinde sıkışıp kalmıştı. Selçuklu Devleti'ni sarsıp zayıf düşüren Mogol baskısından kaçan Türk Boyları – yerleşik düzene geçmiş olan Horasan'dan hatta daha uzaklardan gelip – Selçuklu'yu çevreleyen Hristiyan, Bizans, Ermeni topraklarına girmişlerdi. Bu boylar, Akkoyunlu ile Karakoyunlu geleneğinin tersine, yerleşik düzene daha kolay uyum sağladılar. Selçuklu kültürünü benimsediler ama devletin tebaası olmadılar. Farsça yöneten Selçuklu'ya karşı, *Türkçeyi resmi dil olarak kabul ettiler ve ettirdiler* Roux'ya (1989: 255) göre, bu çok önemli gelişmeydi. Türkçe konuşan boylar giderek (Selçuklu'dan) bağımsız beylikler, yerel devletler oldular, 1300'lerden sonra, Selçuklu'nun yerini aldılar. En güçlülere Kilikya'da kurulan Karaman Beyliği olmakla birlikte, başkaları da vardı: Sinop'ta Pervane, Beyşehir'de Eşrefoğulları, Balıkesir'de Karasi, Manisa'da Saruhan, Uluborlu'da Hamidoğulları, Muğla'da Menteşoğulları, Kastamonu'da Çandar veya İsfendiyoğulları, Adana'da Ramazanoğulları, Kütahya'da Germiyoğulları, Ege'de Aydınogulları, Sakarya'da (Söğüt'te) Osmanoğulları – Beylikleri vb gibi. Yirmi bin ile iki yüz bin (?) arasında asker çıkarabilen bu beylerden bazılarına "Padişah" unvanının kısaltılmış biçimiyle "Pa-şa" denirdi.

Bu Beyliklerden birisi olan Osmanlı Hanedanı'nın söylencelere karışmış olan kuruluş öyküsü (yaradılış efsanesi) kısaca özetlenmektedir (Bz Kutu 44-1).

Kutu 44-1

Osmanlı'nın Doğuşu (Kuruluş Söylencesi I)

Doğu'dan gelen Mogolların baskısı altında kendilerine yeni otlaklar aramak üzere Süleyman Bey'in yönetiminde (1225'te) Anadolu'ya giren 400 çadırlık (veya 4000 kişilik) Kayı Boyu, Ertuğrul Gazi'nin yönetiminde, Van Gölü kıyısındaki Ahlat yöresinden batıya doğru göçerken, Erzincan yakınlarında, Selçuklu Sultanı Keykubad ile üstün Mogol kuvvetleri arasındaki bir savaşa rastladı. Ertuğrul Gazi, Sultan'ın yardımına koşarak savaşı kazanmasını sağladı. Sultan Keykubat da, bir şükran borcu olarak, Ertuğrul'a, kuzeybatı Anadolu'da, Bizans sınırı yakınındaki Bitinya'da bir Uç Beyliği ve toprak (timar) bağışladı.

Batı Asya'dan kopup gelen ve Anadolu'da dolaşan kimi Gaziler de Ertuğrul'a katıldılar. Mogolların ulaşamadığı bu yeni Türk yurdu, Gaziler için bir toplanma merkezi oldu. Ertuğrul Gazi öldüğü zaman Beyliğin elindeki toprak büyüklüğü, 1250 km²'den yaklaşık 5000 km²'ye kareye çıkmış, beş kat büyümüş-tü. Osmanlı Sultanlığı kurulmuştu.

Bu söylencede değinilmeyen ya da vurgulanmayan önemli simgeye dikkat etmek gerekir. Kayı Boyu'nu Anadolu'ya getiren Süleyman Bey belki Müslüman olmuştu; ama onun oğlu veya torunu olan Ertuğrul, Sevgi ve Gündüz'ün adları Türkçeydi. Türkçe adlar, henüz yerleşik düzene geçmemiş bulunan Kayı Boyu'nun İslamiyet'e geçiş aşamasında bulunduğunu düşündürüyor. Osmanlı Beyliği'nin gelişme öyküsünü aşağıda § 45'te; Osmanlı'nın devlet felsefesiyle yönetim modelini ise bundan sonraki bölümde (§ 54'te) inceleme çabamızı sürdüreceğiz. Bu arada, Hulagu Han'ın yönetimindeki Mogol Ordusu, Abbasi Halifeliği'nin başkenti Bağdat'ı talan ettiğinde, Halifelik fiilen sona ermişti (Lewis 1974: 32). Türk asıllı Memluk Sultanı Baybars, kendi yönetimini meşrulaştırmak için Abbasi Hanedanı'nın bir vârisini 1261'de Kahire'ye Halife olarak tayin etti. Yavuz Sultan Selim tarafından Mısır'dan alınıp İstanbul'a getirilen Halifelik, Osmanlı Tahtına (Sultanlığına) katılincaya kadar, "Gölge Halifeler" iki yüz elli yıl kadar, törensel bazı görevler yaptılar.

Âşıkpaşaoğlu (1970: §2: 8) ise, kuruluş öyküsünü değişik yorumluyor: "Ertuğrul Gazi'nin Rum (= Anadolu)'a gelmesine dair nice rivayetler vardır ama en doğrusu benimkidir" (Kutu 44-2).

Kutu 44-2

Osmanlı'nın Doğuşu (Kuruluş Söylencesi II)

Ertuğrul Gazi işitti ki, Selçuklu Hanedanından Sultan Alaeddin, Acem'den Rum'a gelip Padişah oldu. "Öyleyse bize dahi vacip oldu ki erin kadri kıymeti bilinir memlekete gidelim, biz de gaza edelim" dedi. Ertuğrul Gazi'nin üç oğlu vardı. Biri Osman idi. Biri Gündüz idi. Biri Saru Yatı idi; ona Savcı da derlerdi. Bunlar dahi Rum'a (Anadolu'ya) yöneldiler. Geldiler,

Hısnımansur (Bugünkü Adıyaman) iline erdiler. Ertuğrul Gazi, oğlu Saru Yatı'yı Sultan Alaeddin'e gönderdi. "Bize de yurt gösterin. Varalım gaza edelim" dedi. Saru Yatı, babasının haberini Sultan Alaeddin'e getirdi. Sultan da geldiklerine sevindi. Sultan Önü'nün ve Karaca Hisar'ın tekfürü muti olup Sultana haraç verirdi. Domaniç Dağı'nı, Ermeni Beli'ni bunlara yayla verdi. Yürüyüp Engürü'ye geldiler. Yerlerinde sakin oldular, yaylaklarında yayladılar, kışlaklarında kışladılar.

Fransız tarihçi Beldiceanu (1992: 17), Âşıkpaşaoğlu'nun yorumunu beğenmiş görünüyor.

§ 45 Yenilenme: Yayılma ve Yabancılaşma Süreci

Osmanlı Beyliği'nin Rumeli yakasındaki yayılıp gelişmesi neden dolayı daha kolay oldu? Osmanlıların, Rumeli ile Anadolu'daki yayılma, savunma, koruma politikaları neydi, neden farklıydı? Dar'ül Harp politikasının amacı kâfirlere sadece barış ya da iman mı götürmektir? Osmanlı'nın Avrupa'daki yayılmasını durdurmaya çalışan askeri güçleri kim yönetiyordu?

Resmen 1299'da kurulduğu kabul edilen fakat 1326'da Bursa'yı aldıktan sonra bir Beylik ya da Sultanlık kimliğine kavuşan Osmanlı Uç Beyliği'nin Rumeli yakasındaki yayılması, Anadolu'daki gelişmesine göre sanki daha hızlı olmuştur. Balkan ülkelerinin Osmanlı yönetimine geçmesinden yaklaşık iki yüzyıl sonra, Hoca Saadettin Efendi, halk arasında "Hoca Tarihi" adıyla bilinen *Tacü't-Tevarih* (Tarihlerin Tacı) eserinde, "Rumeli Ülkelerinin Padişah Eliyle Açılışı"nı şöyle hikâye eylemektedir (1979: 135-36):

Zamanın hükümdarı Rumeli yakasına geçtiği günden beri tam beş yıl bölgede kalmış... ülkeler, beldeler açarak, cihad töresini yerine getirmişti. Edirne Sarayı henüz bitmediğinden, Dimetoka'da kışlamış, ilkbahar olunca emelleri zafer olan ordusu ile Aydos yöresine hareket etmişti. Aydos Hâkimi gücünün yetmezliğini, Osmanlı'nın üstünlüğünü kavramakla, barış için ön araştırmalar yaptıktan sonra teslim olacağını bildirdi ve kavgasız gürültüz

İslam Padişahına boyun eğme yolunu seçti. Bu ilin korunması için gerekli önlemler alındıktan sonra... zaferle bezeli sancaklar Süzebolu hisarı civarında göründüler. Kalenin korucusu önce direndiyse de, gücünün yetmeyeceğini anlayınca kaleyi teslim etti. Bu diyarın kâfirleri de böylece haraca bağlanmış oldular... Hayrabolu da bu yıl içinde fethedilerek İslam ülkesine katılınca, Padişah hepsiz ganimetlerle Edirne'ye döndü.

Rumeli'nin fethi ile İslam ülkesine katılması, yukardaki senaryonun az farkla yinelenmesinden başka değildir. Teslim olanlar ödüllendirilmiş, olmayan kâfirler kılıçla cezalandırılıp haraca bağlanmıştır. Tarihçi Vatin (1992: 53), Orhan'dan başlayarak, Osmanlı'nın "kılıç hakkını" şöyle özetliyor: "Sultan bakımından, kılıçla fethedilmiş her ülke yasal olarak, kesinlikle kendisinindir – ister Müslüman ister Hıristiyan olsun. Osmanlı'nın bu tutumu, ordusundan önce varıp kaleleri içerden fethetmiştir. Bu hikâye tarzı Osmanlı tarih yazarlığı (*vakanüvisliği*) hakkında da yeterli fikir vermektedir. Öte yandan Batılı (Hıristiyan) kaynakları, Osmanlı'nın Balkan ve Rumeli'deki hızlı yayılmasının bu kadar kolay olmadığını; olmuş olanlardan ise Kantakuzenos adlı bir Bizanslı tarihçi veya politikacının sorumlu bulunduğunu öne sürerler (Bz Werner 1986: IV Bölüm). Vatin (1992:114), Ortodoks Sırpların, Katolik Macarlara oranla, Müslüman Türkleri daha az tehlikeli bulduğunu da ekler. Ünlü Osmanlı tarihçisi Babinger (*Die Osmanen*: 199) ise, Osmanlı'nın hızlı yayılışını, "Yerli halka barış ve huzur götürmek" gibi tek nedenle açıklamaya çalışanları "basite indirgeyicilikle" eleştirir ki haklı olabilir. Osmanlı'nın gözüyle gönlünün hep (veya daha çok) Rumeli'de olduğu kimi gözlemcilerin dikkatinden kaçmamış fakat yeterince incelenmemiştir. Batı'ya yönelik Osmanlı politikasının temel ilkeleri şöylece sıralanabilir: Osmanlı Beyliği;

- Anadolu'daki Türk-Türkmen varlığının ucu değil öncüsüydü, stratejik konumu ile tarihi görevinin bilincindeydi,
- Bursa vadisi yeterince yeşildi ama, batıya gidildikçe vadiler ya gerçekten daha yeşil oluyordu, ya da doğudan bakıldığında öyle görünüyordu,
- Türk-Türkmen varlığı bir gün İstanbul'u elde edecekse, kentin yalnız doğudan ve denizden değil, fakat batıdan ve karadan da kuşatılması gerekiyordu,
- Eğer kaderde Bizans'ın yerini almak varsa, Anadolu'daki

Türkmen Beyliklerini arkasına ya da yanına alarak onlarla iyi geçinmek daha doğru bir politika olurdu. Yeterince güçlenmeden, Anadolu Beylikleriyle çatışmaya girmenin anlamı yoktu.

- Selçuklu'nun izin vermediği talan, haraç, vergi gelirleriyle savaş ganimetleri, Batı dünyasında Osmanlı fatihlerini bekliyordu.
- Töreye göre, Anadolu'daki İslam Beyliklerine karşı cihad (savaş) açamıyordu.

Osmanlı'nın Batı'ya yönelmesi, uygarlığın genel yayılma yönüne uygundu. Dünya doğuya doğru dönüyordu; ama göçlerle uygarlıklar her nedense hep batıya doğru akıyor, yayılıyordu.

Devletin kurucusu sayılan, Hanedana İslami adını veren Osman Gazi'nin oğlu Orhan, yönetimi yeniden örgütledi, egemenlik simgesi olan sikke kestirdi; en önemlisi "Yaya müselleme" adı verilen küçük, profesyonel bir ordu kurdu. Sultan Murad, bu orduyu, 1363'te "Yeniçeri" adıyla yeniden örgütledi. Yeniçeri ordusunun örgüt olarak, Anadolu büyüklerinden Hacı Bektaş'tan geldiğine inanılan Bektaşî tarikatıyla ilişkisi tartışmalıdır (Bz Palmer 1953 ve köken açıklaması için § 55). Yönetimde Selçuklu'dan miras buldukları, Gazali'nin ve Abbasilerin Sünni Devlet felsefesine sonuna kadar bağlı kalacak olan Osmanlı Hanedanı'nın Ordu kuruluşu ile yönetiminde, Türkmen boylarına daha çekici gelen, İran Şii'lerine daha yakın olan Alevi / Bektaşî yolunu seçmiş olmaları; Sultan hizmetinde görev yapmak üzere, devşirme yoluyla seçtikleri Hristiyan çocuklarını ("içoğlanları") eğitmeleri, bundan sonraki bölümde incelenen, Türk varlığının geleceğini doğrudan etkileyen önemli kararlardır. Şu kadar ki, Selçuklu devlet yönetimini gereğinden fazla "İranlı" bulan Osmanlılar, İslam Halifeliği'nin Sünni devlet felsefesine (otoritesine) karşı Şii mezhebine yakınlık duyan Türkmen boylarını karşılarında almaktansa, devletin gözetimi altında tutmaya, daha baştan kararlı görünüyordular. Osmanlı Hanedanı ile Türkmen Boyları arasındaki karşılıklı güvensizliğin gerekçeleri ile sonuçları bundan sonraki olaylarla biraz daha açıklığa kavuşturulmuş olacaktır.

Sultan Orhan Gazi, 1331'de İznik'i, birkaç yıl sonra da İzmit'i işgal etti. Kayınpederi IV Paleologos'u Sırp'lara karşı savunmak gerekçesiyle, 1346'da askerlerini Çanakkale Boğazı'ndan Avrupa'ya geçirdi. 1357'de Gelibolu ile Karesi Beyliğini ilhak etti. Küçük Asya'ya girdikten yaklaşık üç yüz yıl sonra Türkler yeniden Avrupa kıtasına

ayak basmış oluyordu. Daha önce Oğuz Boyları Karadeniz kuzeyinden Balkanlar'a inmişler fakat tutunamamışlardı. Murad (I) Hüdavendigâr, 1361'de Edirne'yi ikinci başkent yaptı. Beylerbeyi'nin Filibe'yi almasıyla bütün Doğu Trakya Türklerin yönetimine girmiş oluyordu. Bu savaşlarda ele geçen tutsakların veya kurtulma paralarının beşte birinin Hazineye bırakılmasını emreden *Pençik Yasası* tepkilere yol açtı. Papa V Urban'ın Haçlı seferi çağrısına katılan Balkan krallıklarının birleşik ordusu Kosova (1389)'da yok edildi. Germiyanların kızıyla evlenen Sultan Yıldırım Bayezid, Kütahya'dan sonra, Konya'ya, Antalya'ya, Kastamonu, Tokat ile Sivas'a, Selçukluların Küçük Asya'daki bütün *mal-mülk* varlığına sahip olmuştu. Bu arada, Anadolu Hisarı'nı yaptıran, İstanbul'u yedi kez kuşatan, Niğbolu (Nikopolis 1396)'da Haçlı ordusunu bozguna uğratarak, "Yıldırım" unvanını kazanan Padişah, Tesalya, Mora ile Atina'yı da alarak Balkan seferlerini tamamlamış oluyordu. Ancak birbirinden parlak bu zaferlerden sonra:

"Atım yemini, Roma'daki Sen Piyer Kilisesi'nin sunağında yiyecek!"

diye övündüğü rivayet edilen gururlu Sultan'ı 1402 Ankara Savaşında bekleyen bir Timurlenk vardı. Hindistan'dan getirilmiş fillerin yarattığı şaşkınlık mazeret sayılamazdı. Sırplar yiğitçe savaşmışlar fakat Anadolu'dan derlenmiş *Müslüman (Türkmen) birlikler, Padişahı terk edip Timurlenk'in yanına geçmişlerdi*. Tutsaklığa dayanamayan Sultan'ı törenle Bursa'ya gömdüren Timurlenk, Anadolu'da Bayezid'in kurduğu düzeni bozmuş; Balkanlar'daki Türk yayılmasına kısa bir mola vermiş; şaşkına dönmüş Hristiyan Batı'ya rahat bir nefes almış oluyordu. Savaş'tan yaklaşık iki yüzyıl sonra, İngiliz Marlowe, "*Birinci Timur*" adlı sahne eserinde, "Kendini beğenmiş Türklere, Timur'un verdiği savaş sanatı dersi"nden Avrupa'nın duyduğu aşkın sevinci dile getirirken, Timur'un Hristiyanlara yaptığı işkencelerden tümüyle habersiz görünüyordu. Ancak, büyük devletlerin büyük yenilgilere de ihtiyacı vardı. (Bz Harita Ekleri MS 1360, 1401 ve 1430). Osmanlı fetret dönemi (1402-1413), olupbitenden gerekli dersleri alarak büyümeye devam ederken, Simavnalı Şeyh Bedrettin hareketiyle uğraşacaktı. (Dengeli, ayrıntılı, çok yönlü bir Bedrettin değerlendirmesi için Bz Werner 1986: 34-56, özet için Kz Vatin 1992: 77-9.) Türkmen asıllı Hanedan ile aynı kökten savaşçılar ve Yürükler arasında başlayan iç çatışmalar daha uzun yıllar sürüp gidecekti.

§ 46 Eğitim: Bilim-Sanat-Felsefe ve Tarih Bilinci

Bizans'ın savunma vilayeti "Anatolikon" önce Selçukluların iilkesi, sonra Türkmenlerin anayurdu (Karaman Vilayeti) olurken, bilim, sanat, felsefe alanlarında, yani eğitimde ne tür gelişmeler görüldü? Küçük Asyalı diyalektik filozofu Herakleitos'a göre "Her şeyin babası olan savaş" Anadolu toplumlarına neler verdi, neler öğretti? Nasıl bir tarih bilinci kazandırdı?

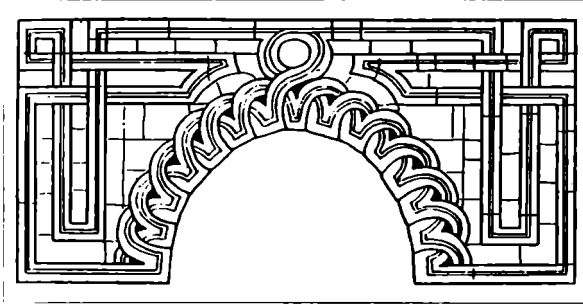
Baştan sona bitip tükenmek bilmeyen savaşlarla geçen bu dönem içinde, okullara dayalı örgün eğitimden söz edilemediği için, eğitim sürecinin yaygın türüne eğilmek zorunlu olmaktadır. Ülkede savaş vardır. Savaş, insanlara bir yandan hayatta var kalma yollarını öğretirken, öte yandan da *diyalektik* mantığın yadsımadığı barışı öğretmektedir. Bilim, savaş bilimidir; sanat, savaş sanatıdır. Geriye şiir, felsefe ile tarih kalıyordu toplulukları aydınlatmak için. Böyle bir ortamda en etkilisi *barış felsefesi* olmalıdır diye düşünülebilir – çünkü o bulunuyordu Anadolu'da. Çoğulcu, insancıl (İnsansever, *hümanist*) bir barış! Türk hümanizması temellerinin bu dönemde atıldığı görülür. Belki bu hümanizma, klasik ya da modern hiçbir hümanizma okuluna benzemiyordu, ama kendine benzeyen özgün bir tür olması onun değerini daha da arttırıyor.

Başta gelen eğitim kurumu, bugünün Üniversitesi sayılması gereken Medrese idi. Yalnız İslami bilimler değil, astronomi, tıp, kimya gibi fen bilimleri ile felsefe de vardı – Medrese'de. Kurucusu Nizam'ül-Mülk'e saygı simgesi olarak "Nizamiye Medreseleri" diye anılan kurumların, kendilerinden beklenen görevleri yapamadığı; gelişme sürecine giremediği için, kısa zamanda birer Din Okulu'na dönüştüğü kanaati yaygındır. Bu olumsuz gelişmede, büyük İslam bilgesi (filozofu) İmam Gazali'nin sorumluluk payı günümüzde de tartışma konusudur. Çünkü Gazali (1981), İbn Sina (980-1057) ve Farabi gibi Türk asıllı (fakat Arapça yazmış) bilginlerin Klasik Çağ Yunan eser ve fikirlerinden esinlenerek yaptığı "akılcı bilim ve felsefe"ye karşı yazdığı *Tehafüt el-Felasife* (Felsefecilerin Tutarsızlığı) eleştirisinde, "Aklın Kelâma (yani aklın Tanrı Sözü'ne) ters düşmeyeceği" görüşünü savunmuştur. Sünni Devlet Felsefesine uzun yüzyıllar boyunca egemen olan bu görüş, Üniversite fikrinin de sonu olmuştur. Sultan İzzeddin Keykavus döneminde Anadolu'da dolaşp Selçuklular ara-

sında yaşayan Muhiddin İbn'ül-Arabi (1165-1240), "Katı bir akılcılık ile kuru bir dogmatizm arasında uzlaştırıcı görüşlere sahip; sözlere değil onların içerdiği anlamlara önem veren, büyük bir Türk İslam düşünürü" olarak tanıtılır (Bz Keklik 1990: Önsöz). Ne var ki, kendi çağındaki Selçuklu ile onları izleyen Osmanlı Medreseleri üzerinde, Arabi'nin kalıcı etkisi görülmemiştir. Türbesi Şam'da bulunan bu büyük düşünür – eğer kasıtlı değilse – Sünni felsefenin egemen olduğu medreselerin sanki dışında tutulmuş gibidir. *Tehafüt* (tutarsızlık) sorununa ilerde (§ 56'da) yeniden dönülecektir. Farsça konuşan, yöneten ve düşünen Selçuklular, Arapça yazılmış felsefe eserlerinden çok, İran'a "Altın Çağ"ını yaşatan Hayyam ile Sadi gibi şairlerin, Mevlâna Celaleddin Rumi gibi Farsça yazdığı için "İranlı" (*Persan*) sayılan mistiklerin etkisi altında kalmıştır (Bz § 47). *Selçukname* de Farsça yazılmıştı.

Selçukluların en çarpıcı etkisi mimarlık alanında görülür. Başta kervansaraylar olmak üzere (Rm 88-6), birbirinden güzel o kadar çok medrese, türbe, kümbet, darüşşifa (hastane) ve camiin, savaş koşulları altında, o kadar kısa zamanda nasıl tamamlandığına şaşmamak elde değildir. Bugün bile Anadolu'nun kültürel mirasında, Selçuklu mimari eserleri Osmanlı eserlerine üstün görünür. Batı'ya yönelik Osmanlı İmparatorluğu Anadolu dışındaki ülkelerini imara çalışırken, İslam öncesi Türk, İran ve Küçük Asya (Roma) geleneklerinin özgün birer sentezi sayılabilecek Selçuklu anıtları, Anadolu'nun Türkleşmesinde, Türk kimliği ya da kişiliği kazanmasında kalıcı izler bırakmıştır. (Bz Aslanapa 1973, Ögel 1986 ve Ödekan – Akşin--1987: 377-470.)

Anadolu'nun Türkleşmesinde, önemli roller oynayan Ahi'lerle Ahilik'ten de söz etmek gerekir. Ahilik (Arapça Ahi=birader ya da Türkçe akı=yiğit'ten), Selçuklu Devleti'nin yıkılışı ile Osmanlı'nın kuruluşu, giderek Anadolu'ya egemen oluşu arasındaki dönemde (XIII-XIV yy'lar) ortaya çıkan bir gençlik, cömertlik, yiğitlik (*Fütüvvet*) örgütüydü. Başkanları birbirine "ahi" (*kardeş*) diye hitap ettikleri için zamanla "Ahilik" olarak bilinegelmiştir. O dönemde Anadolu'yu dolaşan İbni Battuta, "Yabancı konukları ağırlayan, eşkıyaya karşı savaşan, dünyada başka bir eşi bulunmayan, temiz kalpli, iyi ahlaklı, yiğit gençleri" övgüyle anlatır. Günlük kazançlarını başkanlarına verir, yiyecek giyecek satın alındıktan sonra kalanla hayır işleri yapar, konuk ağırlarlarmış. Amaçları, yardımlaşma, dayanışma, güvenlik, barış sağlamakmış. Osmanlı Devleti'nin kurucuları arasında



Çm 46
Selçuklu
bezeme sanatı

Ahiler de varmış. Osmanlı'nın ilk askeri örgütü olan "Yaya müslem"lerin üniforması Ahilerden alınmış. İlk Yeniçeri askerinin başlığı da Ahilerin küllahına benzermiş. Doğu'da Batınilere, Batı'da Hür ("Far") Masonluğa benzetilen Ahilik örgütünü, gizli tarikattan ya da kapalı bir dernekten çok, iş ile eğitimi birleştiren yaygın bir esnaf örgütlenmesi olarak tanımlamak belki daha doğrudur (Bz Belge 46). Orta Anadolu vilayetlerindeki kasaba ile beldelerden köylere kadar örgütlenen Ahilerin inandığı, disiplinle uyguladığı dört temel ilke şunlardır:

- Güçlü-kuvvetli iken bağışlamak,
- Kızginken yumuşamak,
- Düşmana bile iyilik (hizmet) etmek,
- Kendi muhtaç olsa da başkalarına yardım etmek.

Bütün dinlerin – Semavi olsun olmasın – ortak felsefesine uygun olan "Sana nasıl davranmalarını istiyorsan sen de ötekilere öyle davran!" ilkesi, farklı halklar arasındaki *kültürleşmenin* sonucu olarak da görülebilir. Osmanlı, merkezi yönetime egemen oldukça Ahi örgütü zayıflamaya başlamış, zamanla sıradan esnaf loncalarına dönüşmüştür.

§ 47 Diller: Duygular ve Düşünceler Dünyası

Devletlerin konuşulmayan, halkların yazılmayan, ozanların unutulmayan dilleri hangileriydi, birbirinden nice farklıydı? Türkçenin resmi dil oluşu ne zaman, nasıl gerçekleşti? Divan, halk (tekke), tasavvuf edebiyatı nasıl doğdu, hangi yönlerde gelişti, farklılaştı?

Gerçi "Kişinin aynası iştir, sözüne bakılmaz" diye ünlü bir deyim

vardır; ama konu kişilerin yarattığı, onları yaratan kültüre gelince, dilden daha sadık ya da güvenilir bir ayna henüz bulunmamıştır. Kültürde olupbiten her şey dile yansır, dilde yaşar, izler bırakır. Dil ile dil ürünleri – sözlü ya da yazılı olsun – toplumdaki duygu ve düşünceleri alıp taşımış, günümüze kadar getirmiştir. Bunun için ozanlara, yazarlara, o dönemin aydınlarına kulak vermek gerekir. Devletlerin resmi dilleri genellikle tarihlere geçmiş fakat tarihçiler öteki dillere pek yer ya da değer vermemiştir. Halk dillerinin ürünleri ise ancak son yüzyıllarda yazıya geçmeye başlamıştır – tabii değişikliğe uğramış olarak. Bu arada ozanların şiirleri ile mistiklerin düşünceleri de var. Kimi halk dilinde söylemiş Yunus Emre gibi; kimi Celaleddin Rumi gibi İslam klasiği bir *Mesnevi* bırakmış. Kimi Ahmet Yesevi (1991) gibi ta Horasan'dan Anadolu'daki şeyhlerine seslenmiş; Bektaşilik ile Nakşibendilik gibi taban tabana zıt görünen tarikatların esin ya da güç kaynağı olmuş (Bz Mélikoff 1993: 167-179). Kimileri Hacı Bektaş'lar ile Hacı Bayram'lar gibi efsaneler yaratan, adları destanlara karışan halk kahramanları olmuştur. Çağımızın yazarlarından Mehmet Önder'in (1974) ve Nezihe Araz'ın (1959), "*Anadolu'yu Aydınlatanlar*" adını verdiği evliyanın ortak heybesinde *insan, insanlık, hoşgörü, sevgi ile barış* vardır. (Özdemir 1995.) Onlar, savaştan yorulmuş, kavgadan bunalmış, çatışmadan usanmış Anadolu insanının, barış, dostluk, dirlik özlemlerini dile getirirler. Türkçe söyler Yunus (ö. 1320) gibi; Farsça yazarlar Rumi gibi. Kimi Arapça kelâm eder Arabi gibi; kimi Türkmence seslenir Hacı Bektaş gibi. Hemen hepsi, yandaşlarını *anlaşmaya, uzlaşmaya, bağdaşmaya; birliğe, dirliğe* çağırır. Sonraki yüzyıllarda birbirine rakip, hatta düşman olabilen tarikatlarla ocakların ortak ülküsü, *dil, din, mezhep gözetmeksizin herkese açık bir hümanizmadır*. (Mélikoff 1993: 49.) Kimileri Yunus gibi Tanrı sevgisinden yola çıkıp İnsan sevgisine, kimileri Rumi gibi Şeriat'tan yola çıkıp tasavvufa varmıştır. Mistiklerin çoğunda, din ile mezhepler arasında – fakat biçimler üstünde – sentez, sevgi, anlam arayışı vardır. Kimi ozanlar devlet gücüne karşı halkın ya da hakkın sesi, kimi ozanlar ise Tanrı devletiyle dünya devletleri arasında çaresiz kalan "Gariboğlu"nun sözcüsü, savcısı olmuştur. Kimi Hristiyanlık'la İslamiyet'i, kimi Sünnilik'le Aleviliği, Yesevi ile Bektaş ise İslam ile İslamöncesi (Şamanca) töreleri uzlaştırmaya çalışmıştır. Bütün bu çabalar, toplulukların hem değiştiğini hem de değişmek zorunda olduğunu yansıtıyor. Şöyle demiş, Koca Yunus:

*Her dem yeniden doğarız
Bizden kim usanası!*

Mevlâna ünlü dörtlüsünde (*Rubai* No 1521), Yunus'u karşılar sanki:

<i>İler ruz hoş est menzili be-siporden</i>	Dünle beraber gitti, Cancağızım
<i>Çun ab-i revano farig ez efsurden</i>	Na kadar söz varsa düne ait
<i>Di refto hadis-i çu di hem güzest</i>	Şimdi yeni şeyler söylemek lazım.
<i>İmrüz hadis-i taze bayed kerden</i>	(A. Kadir'in <i>Türkçesiyle</i>)

(Bz. *Külliyat-ı Şems-i Tebrizî* Tahran: Emir Kebir 1345:1450.)

Daha önce Rumca, Arapça, Farsça söylenmiş sözler, Karamanoğlu Mehmet Bey'in 1277 yılındaki Fermanıyla ilan edildiği üzere şimdi artık Türkçe söylenecektir:

*Bugünden sonra divanda, dergâhta, bargâhta, mecliste ve meydanda,
Türkçeden başka dil kullanılmaya!..*

Yaklaşık iki yüzyılda resmileşen Türkçe, Rum, Selçuklu ve İslam-öncesi dönemlerin Türkmencesi (Oğuzcası) değildir. Yaşananların birikimini, kültürel deneyimlerin izlerini taşıyan yeni bir Türkçedir. Bu dönemin ozanı Yunus Emre kuşkusuz bir âşıktır ama âşıklığı, "Yetmiş iki millete kul olmak" diye anlar (İz 1970). İnsanca kusurların sorumlusu kendisi imiş gibi, alçakgönüllü, boynu büküktür:

Dövene elsiz/ Sövene dilsiz/ Koyundan yavaş!

olmayı seçmiştir. Şöyle der:

<i>Sevelim sevillelim</i>	<i>Biz dünyadan gider olduk</i>
<i>Bu dünya kimseye kalmaz.</i>	<i>Kalanlara selâm olsun.</i>

(Memet Fuat 1976: 138.)

Ozan'ın büyüleyici gücü sevgidir. İnsanlığın kurtuluş umudu, ötekini kötülemek, ortadan kaldırmak değil, klasik Elen çağlarından beri söylenegeldiği gibi "*Kendini Bil*" mektir:

*İlim, ilim bilmektir,
İlim kendin bil'mektir,
Sen kendini bilmezsen
Bu nice okumaktır?*

“200 dinle uyuşabilen ney gibiyiz” dediği için Hristiyanlarla Musevilerin derin sevgi-saygısını kazanan Mevlâna, “Dünyayı Grekler imar eder, Türkler ise yıkar” derken, herhalde Selçuklu Devleti’ne başkaldıran Türkmenlere karşı olan resmi tutumu yansıtıyordu. Mevlâna’nın Türklerle ilgili yargıları, Babalıların neden dolayı Mevlevilere karşı olduklarını, dinde reform istediklerini açıklıyor. Ancak, XIV yy’ın ünlü tasavvuf şairi Âşık Paşa (tarihçi Âşıkpaşaoğlu değil), emirlerle fermanların sanıldığıınca etkili olmadığından şöyle yakınıyordu:

*Türk diline kimsene bakmaz idi
Türlere hergiz gönül akmaz idi
Türk dahi bilmez idi bu dilleri
İnce yolu ol ulu menzilleri*

Oysa, Rumi gibi, Rum’u (Anadolu’yu), Şam’ı (Suriye’yi) ve Yukarı İlleri dolaşmış olan Yunus, “Yunus” adıyla yazan bütün şairlerin diliyle konuşmakta, yeniden yaratılmasına katkıda bulunduğu Türk Ulusu’nun kalbinde yaşamaktadır (Bz Gökdemirler’in *Güldestesi* 1990.) Güzel Türkçenin bu dayanılmaz çağrısı, yalnız Türklerle değil bütün Anadolu’ya ulaşmış, dünyada yankılar yapmıştır.

Osmanlı’nın Karaman Vilayetinde XVI yy’dan sonra gelişen ve yüzlerce basılı eser bırakan “Yunan Harfli Türkçe Karaman Edebiyatı”nın tohumları yine bu dönemde atılmış olmalıdır. Karaman Türkçesinin kökeni bilinmiyor. Dr Anhegger’e göre (Bz Berkol, *Cumhuriyet* 5 Ekim 1986), iki olasılık var: (1) Bizans’tan kalma Hristiyan Türkler; ya da (2) Sonradan Türkçeyi benimsemiş Hristiyanlar olabilir. Her iki olasılık da, tarihi gerçeklere, Küçük Asya’nın Türkleşmesi ya da Türkleştirilmesi konusundaki bilinen karşıt tezlerle ters düşüyor. Werner (1986), Karaman Türklerini Babalı ayaklanmasının devamı olarak görüyor. *Kayseri Metropolitleri ve Malumat-ı Mütenevvia (İstanbul 1896)* eserinde, Hristiyan-Türkler kimliklerini şöyle dile getiriyorlar:

*Gerçi Rum isek de Rumca bilmez Türkçe söyleriz.
Ne Türkçe yazar okuruz ne de Rumca söyleriz.
Öyle bir mahludi hatt-ı tarikatımız vardır;
Ilurufumuz Yunanice, Türkçe meram eyleriz.*

Türk İstiklal Savaşı sonrasında (1924 Lozan Antlaşması uyarınca) yapılan mübadale (nüfus değiş tokuşu) sırasında, Karamanlılarla bir-

likte bir milyona yakın Anadolu, Hristiyan / Rum oldukları gerekçesiyle Yunanistan'a gönderilmiş; Türkçe bilmeyen kimi Müslümanlar ise Türkiye'ye kabul ve iskân edilmişti. (Bu değiş tokuşta, 1920'lerdeki milli kimlik ölçütünün salt din [ayırımı] olduğu açıkça görülüyor.) Karaman Türklerinin kültürel kimlik serüvenini sonraki bölümlerde (§ 57 ve § 67) izlemeyi sürdüreceğiz.

Sünni devletin Divan Edebiyatı ile Halk Edebiyatı'nın sözlü geleceği arasındaki başlıca ayrılık dilde toplanıyordu. Divan'ın dili Farsça ve Arapça olduğu halde, sözlü Halk Edebiyatı'nın dili Türkçeydi. Devlet varlığı ile bütünleşen Sünni inanca karşı oluşan sufi akımı ile sufilere aşağıda yer verilmektedir.

§ 48 Kişilik Yapıları: Dünya Görüşleri

Anadolu tarih sahnesinde oluşan çeşitli alt kültürlerin, doğa, insan, zaman (değişme ya da süreklilik), savaş-barış üzerine görüşleri nelerdi, nerelerde uzlaştılar, nasıl kutuplaştılar, kimlerle çatıştılar? "Cihangir Devlet" ideolojisi nasıl oluştu, nereye ulaştı?

Büyük kültürel değişmelerin yaşandığı dört yüzyılı böylece gerilerde bıraktık. Anadolu'ya giren Selçuklu Devleti görevini bitirdi, tarihe karıştı. Bizans bitkin görünüyordu ama henüz tükenmemişti, son günlerini bekliyordu. Göçebe Türkmenler batıya doğru yürümeye, at koşturmaya devam ediyorlardı. Hristiyan Batı dünyasının önünde, yayılması nasıl durdurulacağı tam bilinmeyen bir *Turchia* (Türk) tehlikesi vardı. Rum Diyarı belki Türkiye olmuştu ama Türkler bunun henüz tam farkında değildi, daha uzun yıllar da olmayacaktı. O güne dek "Rum" olarak bilinen Anadolu toprağından karşı kıyı (Trakya)'ya geçen Osmanlılar, oraya "Rumeli" veya "Rum İli" adını vermekle, Anadolu'nun henüz tümüyle Türk olmasa bile artık Rum da olmadığını, Rum'un Batı'ya, Avrupa'ya doğru itildiğini görüyorlardı. Toprak mülkiyetini bilmeyen ya da kabul etmek istemeyen Türkmenler şimdi kurucu olarak mülk ile adaletin özdeşliğini; mülkün de devletin de sahibi olmayı öğreniyorlardı. Küçük Asya'yı Türkleştirip Anadolu yaparken kendileri de İslamiyet'i öğrenmiş; "imanın kılıcı ile kalkanı" olmuşlardı. İslamiyet'in *Dar'ül İslam* ilkesini, kendi törelerinin savaş ilkesiyle birleştirerek "Cihangir Devlet" veya Dünya imparatorluğu kurmaya hazırlanıyorlardı. Bizans'a son verdikleri gün,

bu hedefe de ulaşmış, tarihi mirası elde etmiş olacaklarına inanıyorlardı. Önlerinde, Türklerin fethini bekleyen kocaman bir dünya vardı. Yerleşik Çin, İran ve İslam devletlerinin görkemi karşısında eziklik ya da güvensizlik duymuş olan Türkler, şimdi ilk kez o devletlerden daha güçlüsünü kuruyor; o varlığın sahibi olmanın coşkusunu yaşıyordu. Türkmen olarak Türkçe konuşuyor ama Türklüğü henüz içlerine sindiremiyor; hatta Türk yerine Müslüman-Osmanlı kimliğini yeğliyorlardı. Âdeta Türkler ya da Türkmenlerle ilgili önyargılardan sıyrılmak isteyen bir çabaları vardı. Belki göçerliğin özgürlüğünü bırakıp toprağa yerleşmenin onur kırıcı ezikliğini unutmak istiyorlardı (Barthold: 529). Bir yandan İslamiyet'i kabul ederek göçebe (Oğuz) töresinden uzaklaşmış olmanın ezikliğini, öte yandan yerleşik toplumları dize getirmenin zafer sarhoşluğunu yaşıyorlardı. Devlet'in sözde efendisi kalacak; ama yerleşik düzenin kölesi de olmayacaklardı. *Ortodoks* (Sünni) dünya ve devlet görüşünün sahipleri ve öncüleri olarak *heterodoks* (çeşitli, karışık) toplum ve halkların başına geçeceklerdi. Yönetecekleri ülkelerde İslamiyet'in, Hristiyanlığın, Roma, Arap ve İran imparatorluklarının yaşayan gelenekleri vardı. Diyalektiğin bütün çelişkilerini yaşamışlardı. Ahirete (öteki dünyaya) inanmayan Batınilerden esinlenip Babalı isyanlarına katılmış Alevi (Bektaşî)'ler olarak, karşı çıktıkları Sünni devletin koruyucusu olacak; Sünni devlete başkaldıran Şiilerle uğraşacaklardı – bir zamanlar onlara yakınlık duyduklarını unutmaya çalışarak. Merkezi devletin yöneticileri olarak, bir zamanlar Ahi olduklarını unutarak Ahilik örgütlerini ortadan kaldırmaya devam edeceklerdi. Kaba yünden yapılmış "*Suf*"lar giyerek savundukları sufiliği bir yana bırakıp, dünya nimetlerine sahip olmaya, devlet gücüyle bütünleşen Mevlevilere yakınlık duymaya başlayacaklar; hiç olmazsa, devlet gücüne ılımlı bakan *sufi*'ler olarak kalacaklardı. İktâ ile Timara karşı çıkmayacak, ondan daha büyük pay almaya, onu daha iyi yönetmeye çalışacaklardı. "İnsan görünümündeki Türklere dini görevler verilmemesini" öğütleyen İmam Gazali'nin dünya görüşünü, Osmanlı'nın değişmeyen devlet düsturu yapacaklardı. "Dünya'yı Grekler inşa eder, Türkler yıkar" diyen Hazreti Mevlâna'yı tekzip edercesine, Anadolu dışındaki bütün İslam dünyasını imar etmeye çalışacaklardı. Selçuklu'ya karşı dile getirdikleri: "Farsça öğrenen, imanının yarısını kaybeder" eleştirisini unutup, şiirde ve Divan Edebiyatı'nda Farsça yazıp söyleyeceklerdi. Ancak Bektaşîliği, "İslamcı bir Şiilik olarak değil de Türkmenlerin halk inancı" olarak sürdürecektlerdi. Şeyhül İslam

Hoca Saadettin Efendi'nin ağzından Arapların "Etrak-ı bi-idrak" (Anlayışsız Türkler) sözünü yineleyecek kadar Türk(men)leri küçük göreceklere ama, hangi dinden olursa olsun kültürel mirasın çeşitliliğine, insan onuruna son derece saygılı, kültürün sürekliliğine duyarlı davranacaklardı – Hristiyanların Saint George (Yorgo) kültünü, Hıdrellez ya da "Hızır İlyas" olarak benimseyip yaşatacak kadar (Ocak 1983 ve 1986; Melikoff 1993). Sonuç olarak "Rum Diyarı Türk oldu mu?" sorusunun yanıtı Kutu 48'dedir.

Kutu 48

Rum Diyarı Türk Oldu mu? ya da, Türkler Anadolu'ya

Bu bölüme "Rum Diyarı Turchia Oluyor" diye başlanmıştı. Rum diyarı Selçuklu döneminde Türk olmaya başlamışsa da henüz olmamıştı. Başlamışsa da bitmemişti. Bu süreç devam ediyordu, Osmanlı döneminde de devam edecekti. Türkler de yerleşik düzene tam geçememiş yani Anadolu'ya olamamıştı. Ancak belki daha da önemli bir gerçek ortaya çıkıyordu: Göçebe Türk(men), yerleşik Küçük Asya Kültürleri içinde erimemiş, özümsememiş, varlığını korumayı bilmiş, dilini kabul ettirmişti. Kültür tarihi açısından ilginç olmaktan da öte biricik olan, açıklanması gereken soru buydu! Çin'de Çinlileşen, İran'da Acemleşen, Arap âleminde Araplaşan, Avrupa'da Hristiyanlaşan Türk, Küçük Asya'da kültürel kimliğini nasıl koruyabilmişti? (Linton 1954: 278.) Çok çeşitli varsayımlar arasından seçilmiş görüşler üzerinde durulabilir:

- *Türkler ve Türkmenler devlet kurdular ama kurdukları devletlerin tam sahibi olamadılar. İktidarı, var olan yönetim gelenekleriyle (yerlilerle) paylaşamadılar. Yerleşik hayata geçmeye razı olmadıkları için de yönetimin dışında; devletin karşısında kaldılar. Belki Rum diyarı tümünden Türkleşmedi ama Türkler de tükenmedi Rum diyarında.*
- *Yitmediler, çünkü Türk ve Türkmen göçleri yüzyıllar boyu sürdü. Yeni ve arkadan gelen göç dalgaları, yerleşik kültürde özümseyen boyların yerini aldı. Türk töresini, dilini, bağımsızlık ruhunu canlı tuttu. Bağımsızlık tutkularına, kültürel dirençlerine tepki olarak belki küçük görüldüler, hatta küçümsendiler ama küçültülemediler, yok edilemediler.*
- *Dünya görüşlerinde de önemli değişimler oldu. Türk dünyası, artık Türk olmayı talan etmeye değil, onu fethedip yöneterek haracını almaya kararlı görünüyordu. Ancak önünde sonunda "fatihler de fethe-diliyor"du.*

§ 49 Başlıca Kaynaklar

Bu bölümün yazılmasında başvurulmuş başlıca kaynaklar:

- Cahen, Claude; 1984, *Osmanlılardan önce Anadolu'da Türkler* (çeviren Yıldız Moran.)
- Cahen, Claude; 1988, *"Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi"* (Çev: Yücel ve Yediyıldız.) Ankara: TTK. (Belleten, LI, 201'den ayırtışım.) İkinci Baskı. İstanbul: e-yayınları.
- Akşin, Sina (Yön) , Ümid Hassan, Halil Berktaş ve Ayda Ödekan; 1987, *Türkiye Tarihi I: Osmanlı Devleti'ne Kadar Türkler*. İstanbul: Cem.
- İbni Battuta; 1969, *Seyahatname* (çev. İ. Parmaksızoğlu). Ankara: Kültür Bak.
- Melikoff, Irène; 1993, *Uyur idik Uyardılar* (çeviri). İstanbul: Cem.
- Ostrogorskii, Georg, 1987, *Bizans Devleti Tarihi* (çev. Fikret Işıltan). Ank.: TTK.
- Özkırımlı, Atilla; 1990, *Alevilik-Bektaşilik*. İstanbul: Cem.
- Shimizu Kosuke; 1979, *Bibliography of Seljuq Studies*. Tokyo: ILCAA.
- Turan, Osman, 1973, *Türkler Anadolu'da*. İstanbul: Hareket.
- Turan, Şerafettin; 1990, *Türk Kültür Tarihi*. Ankara: Bilgi.
- Roux, Jean-Paul; 1989, *Türklerin Tarihi: Büyük Okyanus'tan Akdeniz'e iki Binyıl*. (çeviren Galip Üstün). İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Werner, Ernest; 1986 ve 1988, *Büyük Bir Devletin Doğuşu*, 2 Cilt (Çevirenler: Orhan Esen ve Yılmaz Öner). İstanbul: Alan Yayıncılık.

Burada bulunmayan künyeler için
Bz Ekler, Genel Kaynakça (§ 99).

Beşinci Bölüm

OSMANLILAR ve TÜRKLER
KİM KİMİN KİMLİĞİNDE ?

"Etrak-ı bi-idrak !"
(Anlayışsız Türkler)
– Arapça Osmanlı Sözü –
*

Şalvarı şaltak Osmanlı
Eğeri kaltak Osmanlı
Ekende yok biçende yok
Yemede ortak Osmanlı
– Anadolu Türk Sözü –
(Sümer, Oğuzlar 1972: xxv)
*

Hararet nardadır, sacda değildir.
Akıl baştadır, tacda değildir.
Her ne ararsan kendinde ara
Mekke'de, Kudüs'te, Hac'da değildir.
– Hacı Bektaş Veli –
(Şener 1989: 180)
*

İmparatorluklar, belki :
at sırtında fethedilir ama
at sırtından yönetilemez.
– Çin Atasözü –
(Lindner 1983: 32)
*

Türk tarihi tahrif edilmiştir. Özellikle
Osmanlıların sosyal (kültürel) tarihini
baştan aşağı yeniden yazmak gerekir.
– Halil İnalcık –
(Nokta 1983, 27: 43.)
*

İslam, Türk kimliğini aşağıladı.
– Özkazanç ve Kozaklı 1993 –
*

§ 50 Zemin-Zaman: Değişme ve Süreklilikler

Osmanlı Beyliği 100-150 yıl içinde Bizans ve Selçuklu devletlerinin yerini nasıl alabildi? Hızlı bir yükselişten sonra duraklayan, sonra ağır ağır gerileyen Osmanlı Devleti, Batı kapitalizminin yarı-sömürgesi durumuna nasıl düştü? Kurucu Türk(men)lerin İmparatorluk yönetimindeki konumu neydi, n'oldu?

Tarih yazılarında, 1300'den 1900'lere, ya da 1320'den 1920'lere, "Altı yüzyıllık Osmanlı Devleti"nden söz edilir. Bu uzun ömür, genellikle, kuruluş, yükseliş, duraklama, gerileme ve çöküş dönemlerine ayrılır. Konunun sınıflama ölçütleri uzman tarihçilere bırakılarak, burada, resmi ya da milli tarihlerde tartışılmayan bazı kültürel sorunlara yer verilmektedir.

- Daha doğru dürüst yerleşik düzene geçmemiş ya da geçiş aşamasında bulunan göçebe Kayı Boyu, 100-150 yıllık bir zaman dilimi içinde, yaklaşık bin yıllık Doğu Roma ile Bizans devletlerinin mirasına nasıl sahip çıktı, onların yerini nasıl alabildi?
- Osmanlı Devleti, yönetim geleneğini sadece Oğuz töresinden almadı ise, Selçuklu'nun mu, yoksa Bizans'ın mı devamıydı?
- Büyük güçlü devlet, kendisine "en uzun" gelen XIX yy'ın ikinci yarısında, neden, nasıl oldu da, Batı emperyalizminin "yarı-sömürgesi" durumuna düşmüştü?
- Devletin kurucusu / koruyucusu durumunda olan Türk-(men)lerin Osmanlı toplum yapısı içindeki yeri, konumu neydi, ne oldu?
- Türkçülük akımı ne zaman, nerede doğdu, hangi yönlerde, nasıl gelişti?

Başka bir deyişle, "Osmanlı dönemi boyunca yaşanan yapısal değişmelerle süreklilikler neydi? Bunların kurucu Türk(men)ler üzerindeki etkileri neler olmuştu?" diye de sorulabilir.

Osmanlı Hanedanı'nın devlet veya yönetim geleneğini nereden

aldığı, İmparatorluğu nasıl yürüttüğü, kültür tarihi açısından ilgi çeken, tartışmalı konulardır. Tarihi gerçek öyledir ki, Osmanlı, yüklenildiği görevleri başarıyla yürütmeyi bilmiştir. Konumuz, Osmanlı'nın bu işi yapıp yapmadığı değil, nasıl yaptığı ve ne kadar başarılı olduğu, nerelerde aksadığı, neden tökezlediğidir.

Osmanlı başkenti, 1365'te Bursa'dan Edirne'ye taşındı. Aynı yıl Ragusa (Dubrovnik)'yı alan Osmanlılar Adriyatik kıyılarına ulaştılar. Niş 1375'te, Sofya 1386'da, Bulgaristan'ın tümü ile Bosna 1389'da Osmanlıların eline geçmişti. Bu yayılma hızlı oldu. Laiou (1992), Osmanlı'nın Rumeli'ye geçtiği yıllarda, Bizans'ın kara vebadan kırıldığına, zayıf düşmüş bulunduğuna değinir. Ankara (1402) Savaşı'ndan bir-iki yıl önce doğuda Fırat kıyılarına varan Osmanlılar, Fetret döneminin (Ankara Savaşı'nı izleyen kargaşa ve dağılmanın) hemen ardından süratle toparlanarak, 1430'da Selanik'i, 1521'de Sırp başkenti Belgrad'ı ele geçirmişlerdi. Öyle ki, 1453'te İstanbul'u fethettikleri zaman, Bizans Devleti'ne bağlı çoğu ülkelerin yöneticisi durumuna gelmişlerdi (Rm 50-1).

İstanbul'un fethi (1453) – matbaanın icadı (1440'lar), Amerika'nın (1492) keşfiyle birlikte – Batı kaynaklarında, Orta (veya Karanlık) Çağlar'ın sonu ile Yeni Çağlar'ın başlangıcını simgeleyen tarih olayları olarak yorumlanır (Rm 50-2). XI yy'da Hristiyanların tarih sahnesinde görülen Türkler, XV yy ortalarında (Malazgirt'ten 400 yıl sonra), Avrupa yakasında, Doğu Roma ya da Bizans'ın yerini almıştı. Milli tarihlerdeki, "karanlık / aydınlık" çağlar tartışması bir yana bırakılırsa, Türklerin İstanbul'u fethi, Doğu Kilisesini denetim altına alması, Batı Kilisesiyle Batı uygarlığını korkudan titretmiştir. Fetih'ten sonra, Batı Dünyası kendi varlığını yalnız "Hristiyan" değil, fakat "Müslüman Türklere karşı" olarak da algılamıştır. Batı'yı Batı yapan öğelerden birisi olan Türkler de, bu gelişmeden sonra, kendi kimliklerini (ya da varlıklarını) Batı'da henüz fethedilmemiş "Hristiyan dünyasına karşı" görmeye başlamıştır. Böylece, İz'in (1970: 553) belirttiği gibi, "İslam'ın yayılma ülküsü ile İmparatorluğun savunması özdeşleşmiş"; o günlerden bugüne süregelen "Doğu'nun Batı; Batı'nın Doğu ayrıklığı" başlamıştı. Yaklaşık beş yüzyıl boyunca, Doğu-Batı yarımaları birbirini ortadan kaldırmaya çalışacak; şair Kipling'in Hindistan için söylediği – fakat Batı'nın sık sık Osmanlı'ya da uyguladığı – gibi bir araya gelemeyeceklerdi:

"East is East, West is West. (Doğu doğudur, Batı da batı;
Never will the twains meet!" İkizler asla buluşamayacaktır!")

Batılılar, "Osmanlı" sözcüğünü Türk Devleti'nin adı (özelligi, yüklemi) olarak algıladılar, o anlamda kullandılar. Kendisine İmparatorluk kimliği arayan Osmanlılar ise, Türk / Türkmen varlığını, İmparatorluğu oluşturan tebaa-milletlerden sadece birisi olarak gördüler. Öyle ki:

*Türk, Osmanlı tebaası oldu; ama
Osmanlı kendini Türk saymadı.*

Osmanlı Devleti, yerini aldığı Roma gibi, çeşitli din (millet), dil, kültürlerden oluşan Dünya İmparatorluğu olarak kurulmuştu, öyle de kaldı. Pamuk (1988: 27), "Osmanlı Devleti'ni yalnızca göçebe ya da Müslüman Türklerin oluşturduğu bir imparatorluk olarak görüp yorumlamanın doğru olmadığını" hatırlatır. Hakkıdır.

Hristiyan Batı'ya göre Osmanlı Hanedanı Türk'tü; ama Osmanlılara göre Müslüman Türkler Osmanlı Devleti'nin bir tebaasıydı. Osmanlı düşüncesinde, Türk-Türk olmayan ayrımı yerine, yöneten devlet (asker)-yönetilen halk (tebaa / reaya) ayrımı vardı. Devlet görevleri, Türklerin – değil tekelinde – elinde bile değildi. Osmanlı, yönettiği, yöneteceği ülkelere barış vaat eden İslam devletiydi – bir Türk İmparatorluğu değildi. T.C. Cumhurbaşkanlığı forsundaki yıldızlardan 15'inci yıldız değil hilâldi. Sünni dünya görüşüyle Osman Turan'ın (1978) "Cihan Hakimiyeti Mefkûresi"ne sahip çıkan devlet, kısa süre sonra Hilafeti de üstlenerek, Selçuklu'dan miras kalan İslam Devleti (*Dar'ül İslam*) kimliğini sürdürecekti. Bu anlamda, Osmanlı hem Selçuklu ile Bizans'ın, hem de Doğu'nun (yani Karahanlılar, İranlıların, İlhanlıların, Arapların) devamıydı, denilebilir.

Bu bağlamda, Osmanlı'nın Bizans kurumlarından etkilenip etkilendiği tartışması, gereksiz bir sorun olmaktadır. Bizans ülkelerini fetheden Osmanlılar, Bizans ile iç içe, yan yana yaşadı. Yüzyıllar süren ortaklık boyunca, Bizans kültürü Osmanlı'dan etkilendiği gibi; Osmanlı'nın da Bizans'tan etkilenmesi kaçınılmazdı. İnsanlar, toplumlar, kültürler arasındaki karşılıklı, çok yönlü ilişkiler, alışverişler, değiş tokuşlar (*kültürleşme süreci*), devletin yönetim kurumlarını da kuşkusuz etkiledi. Geçerli (yani yanıtlanabilir) tarih sorusu, kültürel kurumlarla yapıların birbirinden etkilenip etkilendiği değil; "Han-

gi konum ya da kurumların *nasıl, ne kadar* etkilenmiş olduğudur?" (Kz: Rm 54-1 ve 54-2).

Batılı olsun Türk olsun, tarihçiler, bu etkileşimi, çoğu kez, yalnız üst yönetimde, bürokraside, devletin (varlık) felsefesinde aradılar. Oysa, sözgelişi, kadınların kara veya renkli çarşafı, peçeyle örtünmesi geleneğinin, Saray ve konaklardaki harem veya kızlarağalığı kurumunun, eski İstanbul evlerindeki pencere kafeslerinin, Dünya'nın "Türk Hamamı" olarak tanındığı "Roma Hamamı"nın, hatta İslam dinindeki "Sûret (resim / heykel) Yasağı"nın bile Bizans'tan alınmış olabileceğini gösteren kanıtlar var (Bz Ş 25). Daha sonraları, Osmanlı varlığı ile Doğu görkeminin simgesi durumuna gelecek olan İstanbul şehrinin adı, "*Stan Polis*" (Rumca "Kent'e") deyiminden gelir. Bütün bunlar bir yerlerden gelmişti, çünkü adları daha önce konmuştu. Hazır adları öğrenip kullanmak, bilinmeyen varlıklara yeni adlar koymaktan daha kolay – iletişim açısından daha etkili – olmuştur. *Anatolikon* nasıl Anadolu, *Temelion* nasıl Temel, *Nomos* nasıl namus, *kanon* nasıl *kanun* olduysa (*tomarion*>*tomar*, *eliks*>*filiz*, *buti*>*fıçı*, *fenari*>*fener*, *techne* > *tekné* olması gibi, dilimize girmiş daha binlerce söz, sözcük ve deyim gibi), "*stan-polis*" de zamanla Türkçeleşerek "İstanbul" olmuştur. (Bz Berkol 1993:11, Eyuboğlu; Kz Baydur 1964.) "İslam-bol"> İstanbul olasılığı ise zayıf-nahif bir yakıştırmadır. İnalcık (1990: 5), Fatih'in Konstantiniye kentine "İslambol" adını verdiğini fakat halkın fetih-öncesi "İstanbul"u beğendiğini söyler. Oysa, Trabzon'un fethinden (1461) sonra, aynı Fatih, bir bölük yerli halkı İstanbul'a sürgün edip devlet hizmetine de alarak (Vatin 1992:116), İslambol'daki Hristiyanların sayısını arttırmaya çalışmıştı. Çok uluslu devlet böyle kurulmuştu.

Ancak hemen belirtmeli ki, Türkçeye giren ödünç sözcüklerden kat kat çoğu da "Rum Diyarı"nda konuşulan Hint-Avrupa dillerine geçmiştir (Bz Pambukis 1988). Son yıllarda yayımlanmış bir Yugoslav (Sırp) sözlüğünde 8-10 bin dolayında Türkçe sözcük bulunduğu saptanmıştır. "Kültürleşme" adı verilen olgunun gereği budur (Güvenç 1991: 5. Bölüm). Öyle ki, *kültürleşme* sürecinin temel özelliklerinden *ikincisi*, "süreklilik içinde birlikte değişme"dir. Bütün kültür alış-verişlerde, ödünç alınan nesnelerle öğeler – yukardaki örneklerde görüldüğü gibi – hem biçim hem özde değişikliğe uğrar. Buna uyum, uyarlama ya da kültürel anlamda "*özümse(n)me*" denir. Kültür varlıkları, *uyum-uyarlama*, değişme gücüne sahip oldukları için yaşar. Kül-

tür varlıkları, yeniyi alma, yaratma ile uyarlamada başarı gösterebildiği ölçüde değişir, gelişir. Kuruluş aşamasında, Osmanlı Devleti bu varlık kuralını başarıyla uygulamıştır.

Osmanlı'nın kültürel anlamda, Selçuklu'nun; İslam (Halife) Devleti'nin ve Bizans'ın devamı olduğunu söylerken, Oğuz boylarını Göktürklerle kadar uzanan – olumlu ya da olumsuz – devlet ilişkileriyle deneyimlerini de unutmamak gerekir. Göktürklerin çağrısına katılmayan, Uygurların denetimine girmeyen Dokuz, On, (On İki ya da Yirmi Dört) Oğuzlar, ortak bilinçte veya bilinçaltında, Turan (Asya)'dan getirdikleri kültürel birikimi devlet varlığına katıyorlardı. Tarihçi Timur, *Osmanlı Kimliği* eserinde, Osmanlı uygarlığı için hemen hemen aynı kanıya varmıştır (Bz 1986: 29). Osmanlı bütün kültürel kaynakların yaşayan bileşkesiydi. Ama kendini yenileyemedi, sürdürmedi. Bir yere geldi durdu. Varlığını yeniden yaratacak gelişmeleri izleyemediği için tükendi. Bu sonuç, hemen bütün imparatorlukların başına gelmiştir. İki Dünya savaşı kazanan Büyük Britanya bitti; Sovyet İmparatorluğu dağıldı; A.B.D.'de ise, dünya egemenliğinin daha ne kadar süreceği konusu, dışarıya fazlaca yansıtılmadan tartışılıyor.

Osmanlı'nın XVI yy'da Fransa'ya (1535), Avusturya'ya (1567), İngiltere'ye (1592) tanıdığı haklar (*kapitülasyonlar*), ödün değil, İpek Yolu'na bağlı, Selçuklu döneminden (1220'ler) beri süregelen ticaret politikasının yenilenmesiydi (Türk-İtalyan ilişkileri ile kapitülasyon antlaşmalarının geçmişi için Bz Ş. Turan 1990: 345). Ancak denizyolu açıldıktan sonra bu politika geçerliğini yitirmişti. XIX yy'da, Osmanlı Batı'dan borç almak zorunda kaldı. Borçlarla faizlerini zamanında ödeyebilmek için, her defasında daha çok borçlandı; sonunda, mali-iktisadi özerkliğini yitirdi. Batı sermayesinin "yarı-sömürgesi" durumuna düştü. Batı dünyası, yüzyılların "Doğu Sorunu"nu savaş alanında değil, Batı sermayesiyle kurulan Osmanlı Bankası'nın parakredi (*Düyun-u Umumiye*) politikalarıyla çözümledi (Bz Ş 52). "Doğu Sorunu," Batı'ya karşı direnen Osmanlı Devleti'ni yıkma politikasının diplomatik adıydı (Bernard Lewis 1988; Timur 1993: 230-39).

Türklerle gelince, toprağa yerleşmeyi (yani köylüleşip güdülmeyi) onur kırıcı bulan Türkmen (Yürük) töresi, Osmanlı'nın son yıllarına doğru zayıf düşmekle birlikte, devletin göçebeyi reayalaştırma ya da kullaştırma çabalarına karşı başarıyla direndi, ayakta kaldı. Ancak özgürlüğünün bedelini, devlet gücünden, yönetimden uzak tutularak "akılsız veya idraksiz Türkler" aşağılamasına katlanarak ödedi.

Doğu sorununu çözmek amacıyla, Müslüman olmayan Osmanlı milletlerinin bağımsızlık hareketlerini destekleyen Batılılar, Türklere de, Çin kaynaklarında karşılaştıkları eski Türk tarihini sundular. Böylece Türkler, sanki ilk kez, Doğu tarihlerini Batı'dan öğrenmek olanağını buldular. Türk halkının Türkçülüğü, Osmanlıcılık ile İslamcılık akımlarının başarısızlığına karşı üçüncü bir seçenek olarak ortaya çıktı – Osmanlı'yı kurtarmak isterken. Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran milliyetçilik (Gökalp'te İslamcı, Akçura'da laik, ulusal ya da kültürel Türkçülük) hareketi olarak gelişti. Selçuklu'ya Türkiye ("Turchia") adını koyan Batı, Osmanlı'nın son milleti kalan Türklere, İslamöncesi bir tarihleri olduğu bilgisini de ilettiler. Çağdaş Türk ulusu, tarihi bağlamda, Batı'dan yayılan milliyetçilik akımlarının eseri oldu (Gellner 1983), denebilir.

Yukarda kısaca, kuşkusuz çok kabaca özetlenen Osmanlı tarihi, bu bölümde değişik açılardan yorumlanmaktadır. Rus tarihçisi Danilevsky'nin (1869), "Medeniyet kuracak ya da yıkacak kadar bile yaratıcı bulmadığı Osmanlı'yı, İngiliz tarihçisi Toynbee'nin (FKF No 104) "Arrested Civilisations: Ottomans" görüşüne katılarak "Medeniyeti gözüktürdüğü alıp tutuklayan, tarihin akışını (değişmeyi / gelişmeyi) durdurmaya çalışan bir 'dünya devleti' olarak" görmenin doğru bir yorum olup olmadığı sorusu ilerde değerlendirilecektir. (Osmanlı'nın Yükseliş ve Düşüş Dönemlerini içine alan Diploması Tarihi için Bz Sander 1993.)

§ 51 Çevre: Uyum ve Çelişkiler Yumağı

Osmanlı ekonomisi hangi teknolojilere dayanıyordu? Devletin 600 yıllık tarihi boyunca bu teknolojilerde ne gibi değişimler olmuştu? Gelişmeler, Osmanlı Türklerinin kültürünü, toplum içindeki konumunu nasıl etkiledi?

Osmanlı Devleti, tarım / tahıl ekonomisi ile savaş / haraç gelirlerine bağlı bir devlet olarak doğdu, öyle kaldı. Gelişen, sömürgeci endüstri ekonomisinin boy hedefi olarak yıkıldı. Ekonominin önemini anladı; ama verimini arttıracak önlemleri alamadı. Türkolog Mélikoff'un söylediği gibi, "Toprağa toprak kattı; ama değere değer katamadı." Sömürgeci değil, varlığı koruyucu (statükocu) oldu. Çok sıkıştığında kendi insan kaynaklarını (Anadolu'yu) zorladı; toplumdan gelen

tepkilerle, ayaklanmalarla uğraştı, durdu. Turgut Reis ile Barbaros Hayrettin gibi korsanlardan devşirdiği kaptanlarla Akdeniz'e bir süre egemen oldu. Hint Okyanusu'na ulaştı; ama haraç için çıktı çoğu savaşılara. Denizle deryayı ekonomik amaçla ya da ticaret maksadıyla kullanamadı. Piri Reis gibi bir denizciyi yetiştirdi ve öldürdü; onun geliştirdiği deniz haritacılığından yararlanamadı. İstanbul'un kuşatmasında kullandığı silah, top, savaş endüstrisiyle, mühendislerin ürünleriyle ilgilendi; ama bu teknolojiyi alıp geliştiremedi. İstanbul'daki Tophaneler, Tersaneler, Baruthaneler, Dökümhaneler, Kâğıthanelerle benzerleri, büyücek işyerleri olarak kaldı; makine-kimya-savaş endüstrilerine, bir Krupp'a ya da Skoda'ya dönüşemedi. Kuruluş yıllarında, dünyanın dört köşesinden çağırdığı bilim, sanat adamlarını onurlandırdı; ama kendi bilginlerini yetiştiremedi. Kurduğu medreselerdeki akılcı eğitimin, dini (İslami / nakli) bilimlere dönüşmesini önleyemedi. Bilimin, yeni bilgiler üretmenin can alıcı ya da kalıcı önemini kavrayamadı. "Aristo diyor ki"den, ya da Porphyrios'un (1986) *İsaguci* sınıflamalarından öteye geçemedi. Batı'daki gelişmelerin yönünü göstermeye çalışan Koçi Bey'in (1631 ve 1640) uyarılarını dinledi; fakat önerilerini yerine getiremedi (Bz Danışman sadeleştirmesi 1985). Kurup yaşattığı devletin kulu oldu, onu aşamadı. Maddi alandaki eksiklerini manevi gücü, cesareti, özverişi, ahiret (öteki dünya) inancıyla kapatmaya çalıştı. Yollar, köprüler inşa etti; Tuna üzerinde çalışan nehir filoları kurdu: ordularını sefere çıkarabilmek, silahlı kuvvetlerinin savaş gereksemelerini karşılayabilmek için. Askeri alandaki örgütlenme, donatım, ulaşım dehasını, sivil toplumda, barışta, ekonomik gelişmede kullanmadı. Karadan Haliç'e indirdiği gemilerini açık denize çıkaramadı. Aksayan neydi? Osmanlı görelî üstünlüğünü neden sürdüremedi, koruyamadı?

Osmanlı Devleti, yeniçağları başlatan, Batı dünyasında bilgi / bilim devrimine yol açan matbaayı ülkesine sokmamıştı. XVI yy başlarında Osmanlı ülkesinde çalışan matbaalar Hristiyan ya da Musevi milletlerine ödün olarak bahşedilmiş; Müslümanlar "gâvur icadı"nın olası zararlarından korunmuştu. *Osmanlı Kimliği*'ni araştıran Timur (1986: 96), "Matbaaya karşı, bağnazlarla çıkar gruplarının işbirliği yapmış olabileceği"ne, "İktisadi geri kalmışlıkla kültürel geri kalmışlığın paralellliği"ne değiniyor. XVII yy başlarında dünyanın sayılı gözlemevlerinden birisi İstanbul'da bulunuyordu. Gözlemevi yıkılıp yakıldığında (ya da kapatıldığında) Osmanlı bilimi, Batı'dan çok da

gerilerde görünmüyordu (Bz Dizer'in *Takiyüddin* incelemesi, 1990). 1525 yılında Hristiyan ülkelerin kütüphanelerinde toplam 10 bin kadar elyazması vardı. Yüzyıl sonra (1625'te), toplam sayı 1000'e katlanarak 10 milyon düzeyine çıkmıştı. Batı dünyası, XVII yy'ın "Keşifler", XVIII yy'ın "Aydınlanma" çağına işte bu kitaplarla ulaşmıştır. Batıya giderek Hindistan'a ulaşacağını iddia eden; bu inancını denerken Amerika'yı keşfeden Kristof Kolomb'un elinde, Dünyamızın yuvarlak olduğunu gösteren *geometri (hendese) ve coğrafya (coğrafya)* kitapları vardı. Kitaplar matbaada basılmıştı. Osmanlı, bilgi teknolojisine karşı takındığı aldırmaazlığın (bağnazlığın) bedelini çok ağır ödedi. Batı'yla arasındaki 200-250 yıllık gecikmeyi asla kapatamadı. Bu satırların yazıldığı 1990'lı yıllarda, ülkemizde yaşanan "Yazılı Basın bunalımı"nın nedeni, Basın'ın gazete satamayışı değil, toplumun okumayı, okuyucu azlığı idi. İstanbul Kitaplığı dizisini yayımlayan Çelik Gülersoy, *Türkiye Mektupları'na yazdığı Önsözde* (Lady Montagu 1973: 7), daha önce yayımlanan Theophile Gautier'nin "*İstanbul Seyahatnamesi* çevrisinin bir yılda ancak 40 adet satılması"ndan yakınmakta ne kadar haklıdır. Okumayan Osmanlı, Batı dünyasındaki bilimsel gelişmeleri izleyememiş; bu eksiğinin ayırına vardığında çok geç kalmıştı. Okumayan Osmanlı'nın torunları olarak, biz Türkler de, dinimizin "oku" emrine karşın, okumamakta direniyoruz.

İmparatorluğun Hristiyan Batı karşısında gerilemesi, Müslüman Türklerin, Müslüman olmayan Osmanlılar karşısında da güçsüz düşmesine yol açtı. İmparatorluğun askeri, siyasi, ekonomik yönetimi, giderek, Türk olmayan milletlerin eline geçti. Türkler, kendi ülkelere, yoksul, ikinci sınıf vatandaş durumuna düştü. Elen tarihçisi Svonoros (1988), Osmanlı'nın dramını böyle özetliyor (Bz Kutu 51):

Kutu 51

Osmanlı'nın Ekonomi Politikası

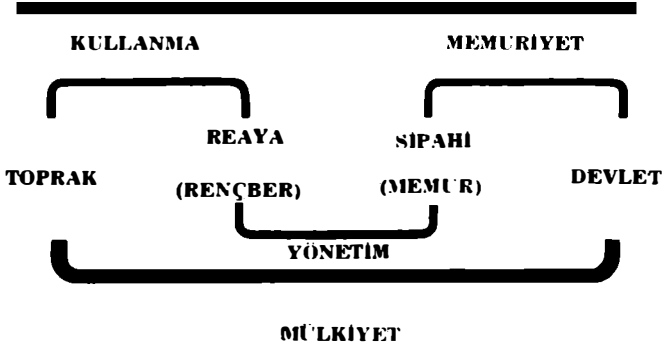
Osmanlılar, işgal ettikleri ülkelerin ticaretini, zenaatını ve üretimini (ekonomisini), yerli halka bıraktılar. Bu sosyal ayrıcalığın bir burjuva sınıfı yaratacağını göremediler. Helenler, ticaretle zenginleşerek Batı ile ilişki kurdular, kültürlerini geliştirdiler. Bağımsızlığa hazırlandılar. Osmanlılar içinse haraç toplamak, güçlü olmak yeterliydi. (Bu yargının yorumu için Bz: M.C. Anlay, Cumhuriyet, 23 Aralık 1988.)

§ 52 Üretim-Tüketim ve Mülkiyet İlişkileri

Osmanlı Devleti'nin üretim-tüketim ilişkileriyle mülkiyet politikaları, toplumsal yapıları nasıl etkiledi; ne tür tepkilere yol açtı? Toprak (Tımarlı Sipahi) rejimi neden her yerde uygulanamadı, ya da sonuç vermedi? Bu rejim sonraki yüzyıllarda Türk varlığını nasıl, ne yönde etkiledi? Türk(men)lik neden aşağı (küçük) görüldü? Vakıflar ne amaçla kuruldu, kime hizmet etti? Celali isyanlarının asıl sebebi neydi?

Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde, üretim-tüketim ilişkileri, Devletin yönetim sistemine göre düzenlenmişti. Toprağın sahibi (Allah adına) Sultandı. Devlet toprağın – mülkiyetini değil de – kullanma (tasarruf) hakkını, toprağı ekip biçmesi şartıyla, reayaya (vergi ödeyen halkına) bırakıyordu. Öte yandan Devlet, aynı toprağın Tımarı'nı ya da yönetimini sadık memuru Sipahi'ye veriyor; böylece "Tımarlı Sipahi"yi yaratmış oluyordu. Sipahi, tımarındaki reayayı yönetmek, devletçe istenen geliri ve askeri sağlamakla görevliydi. Sipahilik, kural olarak babadan oğula geçmezdi. Devlet her zaman Sipahiye değiştirip yenisini atayabilirdi. Oysa, bu yetkisini düzenli kullanamadı, kurumlaştıramadı. Devlete yaptığı hizmet karşılığında, Sipahi devletçe beslenir, desteklenirdi. Yönetici sipahiler, tımar bölgelerindeki artıkürünü, vergi (ya da kira) olarak toplayıp Devlete verirler. Devlet, artıkdeğerin bir bölümünü kullarına maaş olarak dağıtır, herkesin pay almasını sağlardı. Kasabalar, kentler, sipahiler, devlet (saray) bu artıkürünle yaşırdı. Tımar sisteminin başlıca öğeleriyle, üretim-tüketimdeki görev / sorumluluk ilişkileri, Çm 52-1'de gösterilmiştir. İdeal veya hukuki düzen böyleydi; ama Tımar sistemi ülkenin her bölgesinde uygulanamamıştı (Bz Ortaylı 1983: 158; İslamoğlu-İnan 1991). Anadolu topraklarının tümü yerleşik tarıma elverişli değildi. Elverişli gibi görünen kimi yörelerde ise, yerleşik düzene geçmemekte direnen güçlü göçebeler vardı. Yerleşik düzene geçiş aşamasında bulunan Türkmenlere Fatih Kanunnameleriyle tanınan geçici vergi bağışıklığının, yerleşik hayata geçişi ne ölçüde sağladığı tartışmalıdır (Bz § 4). Geçiş sürecinin tamamlanmadığı gerekçesiyle Fatih'in başlattığı süre uzatma, erteleme geleneği hep gündemde kaldı. Bağışıklıklar, merkezi yönetimin temsilcisi olan Sipahinin işini zorlaştırmış; devletle memurunu karşı karşıya getirmiştir. Merkezi yönetim, mal varlığının kayıtlarını düzenli tutmaya çalışmışsa da,

üretimi arttıramamış, artan üretimi vergilendirememiştir. (Devletin üretici reayadan aldığı vergi çeşitleri aşağıda Tablo 52-1'dedir.)

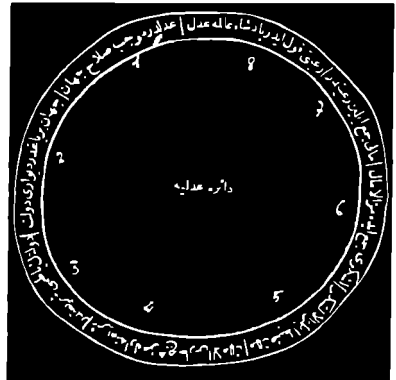


Çm 52-1
Osmanlı
toprak
düzeni

Kaynak: Divitçioğlu 1967 ve Güvenç 1991: 214-15.

Koçi Bey, Kınalızade Ali Efendi gibi Osmanlı aydınları, içinde yaşadıkları toplumsal-ekonomik düzenin mantığını (varlık nedenini), sorunlarını dile getirmişlerdi. Tarihçi Naima, Kınalızade'nin *Ahlak-ı Alai* eserindeki "Adalet Çemberi"ni şöyle yorumlamıştı:

Mülk ve Devlet asker ve rical ile dir
Rical mal ile bulumur
Mal reayadan husule gelir.
Reaya adl'ile muntazam-ül hal olur.



Çm 52-2

Kınalızade'nin "Adalet Çemberi"

Gellner (1981: 85), "Adalet Çemberi"nde gözden kaçan bir eksiğe değinir. Osmanlı, göçebe aşiretleri reaya olarak sınıflasa da, yerleşik hayata geçmedikleri sürece, vergi vermeyen göçebenin bu dairede yeri olamazdı. Aslında halkla devlet arasındaki ilişkiler ikili değil üç boyutluydu. Bir de – "çember"de hiç görülmeyen ya da gösterilmeyen – göçebe vardı. Esnaf ve zanaatkârlar, devletten sadece çekindikleri için değil, göçebenin yağmasından korktukları için verirler vergiyi. Bu yüzden devlet, göçebeyi yerleştirmeye çalışmış, başaramayınca da "daire" dışında tutmak zorunda kalmıştır.

Tablo 52-1
REAYA'DAN ALINAN VERGİLER VE ORANLARI*

<i>Verginin adı</i>	<i>Ürün</i>	<i>Oran (%)</i>	<i>Devlet</i>
<i>Öşür</i>	Tahıl	10-20-30 10 < 50	Selçuklu Osmanlı
<i>Haraç</i>	Toprak	<50	Selçuklu
<i>Humus</i>	Savaş ganimetinden	< 20	Padişaha
<i>Cizye</i>	(15 yaşından büyük gayrimüslimlerin ödediği vergi)		
<i>Çift Akçası</i>			Selçuklu
<i>ve Avarız</i>	Özel durum (Varlık vergileri)		Osmanlı

Kaynak: Werner 1986: 50 ve Divitçioğlu 1967: 53.

Adalet çemberinin öğeleri birbiriyle bağımlıdır: Devlet kuluna; kul ise mal ve para üretimine; mal üretimi reayaya; reaya adaletle bağımlıdır. Sonuç olarak, devlet reayaya adalet sağlamak zorundadır. Mülk, toprak, yurt (devlet) anlamında alınırsa, bugün adliye duvarlarına yazılan

ADALET MÜLKÜN TEMELİDİR!

özdeyişi, Arapçadan veya Kınalızade'nin "Adalet Çemberi"nden gelmektedir. (Belge için Divitçioğlu 1967: 58-65'e Bz.)

Çağımızın 'Türkiyesi'nde birer hayır kurumu olarak görüp saydığımız vakıflar, XVI yy'da, devletin vergi toplama düzeninin bir parçasıydı. Devletin yürütme gücünden bağımsız olması arzulanan hizmet kurumlarının geliri, topraktan başka kaynaklardan sağlanamazdı kuşkusuz. Kişisel mülkiyetin bulunmadığı ya da kurumlaşmadığı toplumda, toprak ürünlerinden başka güvenilir kaynak yoktu. Faroqhi'nin (1984: 45-48), sonuç olarak yorumladığı gibi, kurucular, kendilerine verilmiş köy gelirlerini vakfa bağışlarken; vakıflar da, artıkürünü köyden kente, özel mülkiyete aktarmaya aracı oldular. Rumeli köyleri Anadolu'dan daha varlıklıydı. Sultanlar, vakıflarını beslemek için daha çok Rumeli haslarını kullandılar. Osmanlı'nın kural olarak daima Batı'ya yönelişinin ekonomik açıklaması buradadır. Profesör Barkan da, Osmanlı vakıflarının köy vergileriyle finanse edildiği gözlemine doğrulamıştır.

Kentlere yapılan kaynak aktarımı sonunda, 1500-1600 yılları arasında, vergi ödeyen kent nüfusu yaklaşık olarak ikiye katlanmıştı. Kanunî Sultan Süleyman döneminin göz kamaştıran görkemi, böyle bir kaynak aktarımına dayanıyordu. (Vakıfların şehir hayatındaki işlevi için Bz İnalçık 1990:19.)



• SÜLEYMAN • AIN • KAİSER • DER • TÜRKİEİ



Rm 52-1. Yaşlı ve Genç Kanunî gravürleri

Yavuz Selim döneminde, mehdilik iddiasıyla devlete başkaldıran Türkmen Derviş Celal'den sonra, İkinci Viyana Kuşatması'na kadar Anadolu'da görülen ayaklanmalar "Celali İsyanları" olarak geçmiştir

tarihlerimize. (Günlük dilimizdeki “celallenmek” deyimini de sanırım Celal’den geliyor.) Dini gerekçelere bağlanan ayaklanmaların gerisinde, haksız veya yüksek vergi uygulaması bulunmuştur. XVII yy’ın ilk yarısında Kuyucu Murad Paşa, sürüp giden isyanları bastırmakla görevlendirildiği zaman, Anadolu’nun denetimi Celali’lerin elinde görünüyordu. Murad ve Nasuh Paşalar, kimini kuyulara gömüp kimini bağışlayarak; kimini maiyet ordusuna alıp sarı renkli üniformalar giydirerek isyanı bastırmaya çalıştılar. Yüzbinlerce insan öldü, pek çok köy, kasaba, kent yakıldı, yıkıldı. Devletin giderek gerilemesine yol açan Celali İsyanlarının başlıca nedenleri şunlardı:

- Savaş gelirlerinin azalması sonucunda, sefer giderlerinin “avarız” (varlık) vergileriyle büyük ölçüde köylüye (reayaya) yüklenmesi;
- Ek vergilerin, kanunlar yerine, sipahilerin kişisel kararlarıyla toplanması,
- Coğrafya keşifleri nedeniyle, Anadolu kervan ticaretinin azalması, ticaret gelirlerinin Batılı ülkelere kayması, kaptırılması,
- Sipahi-Yeniçeri rekabeti ile çatışmasının giderek büyümesi,
- *Yürük ve Türkmen aşiretlerinin isyancı Celalileri desteklemesi*;
- Devlet-halk ilişkisinin zayıflaması; devlet memuru sayılan kimini yeniçerilerle sipahilerin de isyancılara katılması; devlet maliyesinin (ekonomisinin) zayıf düşmesi;
- Osmanlı yönetiminin yapısal sorunlar karşısında güçsüz kalmaya başlaması, vb.

(Bz Meydan-Larousse, “Celali İsyanları”; Pamuk 1988’de Soru 56 ve 57.)

Araştırmacı Cezar (1986), devlet (askeri) feodalitesinin ana kurumu olan Timar sistemi ile Osmanlı maliyesinin XVIII yy’da kökten değiştiğini – haydi, tümünden yıkıldı demeyelim ama – *iflas ettiğini*, arşiv belgeleriyle ortaya koymuştur.

Bu güç koşullar altında bile devlet, 1854’e değin dış borç almamıştı. İlk kâğıt para (altın para yerine konan kaime; halk dilinde “gayme”), Sultan Abdülmecit döneminde basıldı. Yabancı ülkelere alınan borçlar zamanında ödenemediği için giderek büyüdü. Borç yönetimi (alacak tahsili) amacıyla, Fransız-İngiliz ortak sermayeli Osmanlı Bankası kuruldu. Banka, giderek vergi gelir (tahsilat) kayıtları-

nı tutmaya; yüzde 12 faizle verdiği krediden yüzde 12 peşin komisyon kesmeye başladı. Kırk yıl içinde ülke gelirlerinin önemli bölümüne el koydu. (Bz Cüneyt Ölçer 1988-9.)

Mustafa Kemal'in doğduğu 1881 yılında, Osmanlı Devleti'nin dış borçları 100 milyon altın (100 trilyon) lirayı bulmuştu. Alacaklı bankalar, *Düyun-u Umumiye* (Genel Borçlar) idaresi aracılığı ile:

- Tuz ve tütün vergilerine,
- Pul ve harç resimlerine,
- Gümrük ve Balıkthane gelirleriyle,
- Rumeli, Bulgarya ve Kıbrıs'ın yıllık varidatına,

el koymuş bulunuyordu. "*Osmanlı'nın En Uzun Yüzyılı*"nda (Ortaylı 1983); ekonomik açıdan "İmparatorluğun yarı-sömürgeleşmesi" (Noviçev 1979; Çavdar 1970), böyle gerçekleşmişti.

Başarılı Sivas valiliğinden sonra başarısız bir Sadrazam olan, "Gidemediğin yer senin değildir" sözüyle ünlü Halil Rıfat Paşa, Devleti kurtaracak *Tenbihnameleri'nde* (1890'lar) "*tarımsal verim ile vergi gelirini arttıracak basit ekonomik çözümler*" önermişti (Bz Birinci 1984: 13-24). Süratle tükenen çareler karşısında, Osmanlı Hanedanı'nın bağımsız ruhlu üyesi Prens Sabahaddin (1965), "*Türkiye Nasıl Kurtulur*" denemesiyle, devletin resmi ideolojisinden kopuyor; "Varlığını devlete adanmış kapıkulları yerine, İngiliz geleneğinde, müteşebbis (girişken) bireyler yetiştirilmesini" öneriyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nu Birinci Dünya Savaşı'na sokacak olan emperyalist Alman sermayesinin Berlin-Bağdat Demiryolu Projesi bu ortamda gerçekleşmişti. Berkes Hoca (*Türk Düşününde Batı Sorunu* incelemesinde), Osmanlı'daki İslamcılık ve Turancılık akımlarını, Alman sömürgeciliğinin uzantısı olarak yorumlar. Ege'deki İngiliz, Fransız demiryolları da sömürgeci çıkarlara göre tasarlanmıştı (Bz Kıray 1972). Demiryolu, Osmanlı ülkesine böyle girdi. Gerçi Sultan Abdülhamit, devletin kendi olanaklarıyla işleyen bir telgraf (haberleşme /iletişim) ağı kurmayı başardı; ama Osmanlılar "demiryolu (ulaşım) çağı"na bir türlü giremediler. Vali Halil Rıfat Paşa'nın Sivas'ta kazma kürekle açtığı köy yolları kuşkusuz bir yerlere ulaştı; ama Osmanlı ülkesine sahip çıkmaya yetmedi.

§ 53 Nüfus Hareketleri: Göçler ve Yerleşmeler

Rumeli-Anadolu, İstanbul-Taşra, Yerleşik-Göçebe, Askeri-Mülki, Sünni-Alevi ayrımlarında, Türkmenlerin yeri, konumu ne-redeydi? Neden Türkler, kurup savundukları İmparatorluğun yöneticisi ya da "efendisi" olamadılar?

Osmanlı Devleti'nin toplum yapısında, önemli ayrımlar, ayrıcalıklar vardı:

- Rumeli-Anadolu (Hristiyan-Müslüman): Din / millet ayrımı,
- Sünni-Alevi (-Bektaşî): Mezhep ayrımı,
- İstanbul -Taşra: Başkent (*Der Saadet, mutluluk*) ayrıcalığı,
- Yerleşik-Göçebe toplum ayrımı,
- Hâkim Devlet-Tâbi (tebaa) halk; güden asker-güdülen reaya ayrımı, gibi.

Türklerle Türkmenlerin, Osmanlı toplumundaki yerini belirleyebilmek için yukardaki ayrılıklarla ayrıcalıkları açıklamak gerekir.

Bizans'tan beri sürüp gelen Rumeli-Anadolu ayrımı Osmanlı'da aynen devam etmiştir. Belki de Hristiyan-Müslüman din ayrılığı olarak başlayan ikilem, zamanla, varlıklı-yoksul ayrımına dönüşmüş, dinç kuşakların Rumeli'ye göçüp yerleşmesine; Rumeli'nin imarıyla savunmasına devletçe önem ya da öncelik verilmesine yol açmıştır. Bu ayrım, "suyun öte yanı (Rumeli) – suyun beri yanı (Anadolu)" karşıtlığı biçiminde günümüzde de sürmektedir. Suyun öte yanındaki adalardan gelen göçmenlerin toplandığı, Akdeniz'e ve gelişmeye açık İzmir kentimizin "gâvurluğu" (Batı'ya açıklığı) söylencesi de buradan kaynaklanıyor gibidir.

Resmi (egemen) dini İslam olan Osmanlı Devleti, Müslüman olmayan milletlerin haklarını korumuş, ama Müslüman Türk tebaası arasında, Sünni-Alevi ayrımı gütmüştür. Sünni Müslümanlar, devlet varlığına daha sadık bulunurken; Alevîler, Şiiliğe (politik açıdan İran'a) yakın görülmüş, gösterilmiştir. Diyanet İşleri Yüksek Kurulu (*Cumhuriyet* 8 Şubat 1989):

*"Alevilik'te n a m a z yoktur, niyaz vardır.
Alevilik m e z h e p değildir, Şia'nın koludur"*

görüŖüyle, söz konusu ayırımın günümüzde de sürdüğünü belgelemektedir. Diyanet İşleri Başkanı Yılmaz (1993'te), "Şia'nın kolu" tanısından cayararak "Aleviliğın kültür olduğı"nu açıklamıştır. Ancak Osmanlı, Sünni gözetimi altında kentlerde yaşayan Bektaşilerle, kırsal yörelerde yaşayan Alevileri de ayırmış, Yeniçeri Ocağı üyesi Bektaşileri – Yeniçeri Ocağı kaldırılınca – Devlet varlığına sanki daha yakın görmüştür (Bz Fuat Bozkurt 1982). Kanunî Sultan Süleyman, "Kızılbaş"lara karşı, Cuma namazı farzını köylere kadar yaygınlaştırmak istemiş (İnalcık 1990: 6) ama başarılı olamamıştı. Devlet gücüne dayalı zorlamalar, çatışmayı belki daha da sertleştirmişti. "Kızılbaş" deyiminin oluşması ve gelişmesi için Bz Melikoff (1993: 53-82).

Osmanlı İmparatorluğu'nun göze çarpan sınıflama ölçütlerinden başlıcası İstanbul'dur, İstanbullu olmaktır (Rm 53-1). Araştırmacı Faroqhi (1985: xiii), hep söylenen, asla inkâr edilemeyen bu gerçeğı, şöyle dile getirmiştir: "Osmanlı İmparatorluğu'nun, sosyal-kültürel hayatı, büyük ölçüde İstanbul'da yoğunlaşmıştı." İstanbul karşıtı olan *taşra* (*daştan dışarlık*) ise, *yolsuz, yoksul, kurak, çorak, çıplak, sürgün yeri*; görece, Osmanlı'nın "Sibiryası"dır. İstanbul'daki görevler terfi, takdirdir de; taşraya tayin, ihtar, ceza, "*tenzil-i rütbe*" görevden uzaklaştırılma, güven yitirme, hatta sürgün cezasıdır. İstanbul'a tayinini bekleyen Musul Valisi'nin "Yalan da olsa söyle Tatar Ağası" sözü, taşradaki görevlilerin umutsuzluğunu ne güzel yansıtır. İmparatorluk protokolünde resmi soyluluk kurumu (ölçütü) yoktur; ama "İstanbulluk", soyluluğa yakın bir konumdur. (İslam şehri olarak İstanbul'un örgütlenmesi ile yönetimi için Bz İnalcık 1990: 1-23.) Öteki sınıflar arasında artan bir düzey hareketlilik vardır; ama İstanbul'a giriş çıkış, kente göç ya da yerleşme, Devlet ile İstanbullu hemşerilerin sıkı gözetimi altında tutulmuştur. İstanbullu askerlik görevinden de bağışktır. Tanzimat'ın getirdiğı eşitlik ilkesi uzun ömürlü olmamıştır. (İstanbul ayrıcalığı için Bz Ceyhun 1992: 100-18; Eski İstanbul'da günlük hayat görüntüleri için Bz Kayaoğlu ve Pekin 1992.)

Osmanlı Devleti, XIX yy sonuna değin göçebe aşiretleri yerleştirmek politikasını ısrarla uygulamaya çalışmış; yerleşik-göçebe ayırımını sürdürmüştür. "Toprağı Şenlendirme" adı verilen devlet politikasının amacı, göçebe *tebaayı* vergi ödeyen *reaya* durumuna getirmektir. Bu politikaya direnen Türk / Türkmen boyları, Devlet'in kullarınca kınanmış, eleştirilmiş hatta aşağılanmış. Yabancı / yerli tarihçiler,



Rm 53-1

Tarihi İstanbul gravürü

Osmanlı'nın sınıflı bir toplum olduğu gözleminde çoğunlukla birleşirler. Çağın ölçütlerine bağlı olarak şu sınıflar önerilmiştir:

- (1) Hâkim (egemen) ve Tâbi (tebaa, bağımlı),
- (2) Devlet ve Reaya,
- (3) Ulema, Seyfiye ve Reaya (*Koçi Bey Risalesi*; Divitçioğlu: 45),
- (4) Asker (Saray, Ordu, Kadı, Ulema) ve Tebaa (müslim ve gayri-müslim), sınıflarını içine alan beşinci bir sınıf önerilebilir:
- (5) Yönetenler-Yönetilenler (Güdenler-güdülenler).

Tebaa, vergi mükellefi, mal üreten gibi sıfatlarla tanımlanan *reaya* da üç alt sınıfa ayrılabilir:

- (a) Şehirlerde yaşayan tüccar, esnaf ve zanaatkârlar;
- (b) Köylerdeki yerleşik tarımcılar;
- (c) Göçebe ve yarı-göçebe aşiretler – olmak üzere.

Devlet, reaya veya halk saydığı bu zümrelerin vergi, askerlik hizmeti veya devşirme yükümlülükleri arasında, din (millet) ve meslek ayrımları da yapmıştır. Osmanlı Devleti'nin tebaası Türklerle Türkmenler, özetle:

- Rumeli -Anadolu ayırımında, *Anadolulu*;
- Sunni-Bektaşî-Alevî ayırımında, *Alevî*;
- İstanbul-Taşra ayırımında, *Taşralı*;
- Yerleşik-Göçebe ayırımında, *Göçebe / Yürük*;
- Hâkim-Tebaa sınıflamasında, *Tâbi (tebaa)*;
- Yöneten-Yönetilen ayırımında ise *Yönetilen*

sayılmıştır.

Devlet ideolojisini yaratıp savunan Osmanlılık bilinci yanında, Türklük ile Türkmenlik ikinci sınıf varlık simgesi idi. Kuşkusuz, Devletin egemen sınıflarını oluşturan ulema (kadılar, askerler, beyler, paşalar, bilginler, hocalar) sınıfı, Devlet Katı'na reaya (halk) sınıfı içinden seçilip geliyordu; ama bu yükselişin ana kaynağı, son yüzyıllara değin "*devşirmeler*" di. "Üç-beş yıl aralarla, 8-20 yaşlardaki erkek çocukların seçilip toplanarak devlet hizmetine alınması" olarak tanımlanan "*devşirme*", başlangıçta yalnız Rumeli'de, sonraları Hristiyan toplumlarda, Anadolu'da uygulanmıştır. (Bz Kutu 53.)



Rm 53-2

Yeniçeri (Thévenot 1965)

Kutu 53

Devşirme

Hristiyan asıllı erkek çocukların, 3-5 yıl ara ile, Devletin askeri ve mülki hizmetleri için seçilerek toplanması, eğitilip yetiştirilmesi ve görevlendirilmesi geleneği I. Murad (1360-89) döneminde başladı. Rumeli’de başlayan uygulamaya sonraları, Arnavutluk, Yunanistan, Sırbistan, Hırvatistan, Bosna ve Macaristan’daki Hristiyan çocukları da katıldı. Ticaretle uğraşan Museviler devşirilmezmiş. İstanbul’a gelince, kelime-i şهادet ile İslamiyet’e kabul edilir sonra sünnet edilirmiş. Eli yüzü temiz yakışıklılar saraylara; zekâca gelişmemiş olanlar polis ve bahçevan olarak yetiştirilmek üzere Bostancı kuvvetine gönderilirmiş. Geri kalanlar, Türkçe öğretilmek üzere çiftçilere kiralanırmış. Dönenler, Yeniçeri Ocağına girerlermiş. Ailenin tek çocukları, Ruslar, İranlılar, Çingeneler ve de Türkler de Ocağa alınmazmış. Ocak XVII yy’da Müslüman Türklere açılmış. Türklere yalnız ulema merdivenine tırmanma şansı verilmiş. İstanbul’un fethini izleyen iki yüzyılda, Türk asıllı olmayan baş vezirlerin sayısı Türk asıllı vezirlerin tam yedi katı olmuş.

(Geofrey Lewis 1974)

§ 54 Yönetim: Din-Devlet ve Siyaset Sahnesi

Osmanlı Devleti’nin töresel kaynakları nelerdi? Devlet, teokratik, despotik, “patrimonyal” mıydı? İslamiyet’in, din, devlet, diyanet, siyaset işleri üzerindeki etkisi neydi? Adalet, mülkün ya da devletin temeli olabildi mi? Tanzimat’ın medeni kanun yapma çabası neden Mecelle’ye dönüştü? Tarikatların toplum hayatındaki işlevi neydi? Sünni-Alevi ikiliği nereden çıktı, nasıl yayıldı; Türklerin yazgısını nasıl etkiledi?

Osmanlı Devleti’ni Bizans’ın devamı hatta “Müslüman Hanedanı” olarak gören / gösteren Batılı tarihçilere yukarda değinilmişti. *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Te’siri*’ni inceleyen Fuad Köprülü (1986: 204) ise:

Bu araştırmamız kesin surette ispat etmiştir ki, Osmanlı Devleti’nin hâkimiyet telakkisi ve idare sistemi üzerinde Bizans’ın *he-men hiçbir te’siri olmamıştır*.

yargısına vardıktan sonra, soruyu şöyle yanıtlıyordu (1986: 200):

Osmanlı Devleti, Anadolu Selçuklu saltanatının idari ananelerine varis olmuş, İlhanlıların ve Memluklerin tesiri altında kalmış bir Türk-İslam saltanatıdır.

1980'lerin kimi "Türk-İslam Sentezcileri" Köprülü'nün seçkin öğrencileriydi. Osmanlı'nın kaynaklarını araştıran tarihçi İncalcık (1973: 5-8) ise, İlhanlı etkileri konusunda, Köprülü ile benzer görüşleri paylaşıırken, Selçuklu ve Memluk etkilerine karşılık Altın Ordu etkilerine de yer veriyor, Bizans etkilerini, abartmamakla birlikte, açıkça reddetmiyor; dolaylı olarak kabul ediyordu (Bz Kutu 54-1).

Tarihçi Geoffrey Lewis (1974: 33), Osmanlı İmparatorluğu'nun XIX yy'da, zaman zaman Hristiyanları cezalandırmasını, din düşmanlığından çok, Hristiyan milletlerin milliyetçilik akımlarıyla bağımsızlık çabalarına bir tepki olarak görüyordu. Gerçekten de, Hristiyanlar vergilerini ödedikleri sürece, baskıya maruz kalmazlardı. Araplar gibi, Türkler de, Hristiyanları din değiştirmeye zorlamadı. Devşirme uygulaması dışında, Hristiyanlar, kendi (dini / ruhani) yöneticileri altında yarı-özerk yaşadılar, diyor, Lewis. (Osmanlı döneminde, Anadolu Hristiyanlarının Türkleşmesi için Bz Yediyıldız 1988: 323-28 ve Çetin 1994.)

Kutu 54-1

Osmanlılar

Osmanlılar, Müslüman Anadolu ile Hristiyan Balkanları, yönetimleri altında birleştirerek kurdular İmparatorluklarını. İmparatorluğun varlık ilkesi – Hristiyan dünyasına karşı – sürekli bir kutsal savaş (Darülharp) olmakla birlikte, Devlet, Ortodoks Kilisesinin ve (kendi yönetimi altındaki) milyonlarca Hristiyanın koruyucusu oldu. Devlete sadık kalmaları, vergi ödemeleri karşılığında, Hristiyan ve Musevi vatandaşlarının can ve mal güvenliğini garanti etti.

(İncalcık 1973: 7)

Hukuk açısından Osmanlı Devleti, *ör fi ve şer'i kanunlar* olarak bilinen ikili bir yapıya sahipti. Örfi kanunlar, Sultan'ın çıkardığı kanunlardı. Şer'i kanunlar ise doğrudan doğruya İslam hukukundan, *Kur'an*'dan geliyordu. Barkan'a göre, fethedilen ülkelerin törelerinden ya da yeni sorunlardan kaynaklanan Sultan Kanunnameleri, Osmanlı

Devleti'nin "laik hukuk" düzenini oluşturunuyordu. Hukuk düzeninin gelişmesi, XIV yy ile XVII yy arasındaki dönemde, *Örfî* hukuktan *Şer'î* hukuka doğru olmuştur. Bu ikilik, yalnız Türk İslam devletlerinde değil, İslam'ın doğuşunda, İslam uygarlığında da vardı. Timur (1986: 57), "İslam'da kamu hukuku bulunmadığı için Şeriat dışı ilkelere ihtiyaç duyulduğunu" gösterdi. Sözü gelişi, Emeviler döneminde "Kadılık" kurumu yaratılmış, her işe bakan genel kadılar zamanla uzmanlaşmışlardı. Abbasiler döneminde, Halife'nin yetkileri genişletilince, dinî şeriat ile örfî siyaset ikilemi doğmuştu. Ebu Yusuf, *Kitab'el l laraç'ta* toprak / vergi yönetiminin İslami esaslarını koyarak, Siyaset ile Şeriatı uzlaştırmaya çalışmıştı. Sultanlar, XVII yy'a kadar Halife unvanını kullanmazdı. Kanunî'nin krallara yazdığı notalarda, hâkimi bulunduğu ülkeler tek tek sayılıp sıralanırken, Yavuz Selim'den başladığı söylenen Halifelige yer verilmezdi. Tuğra, Selçuklu'da olduğu gibi, Osmanlı'da da Sultanlığın simgesiydi. Zamanla ikilem ortadan kalktı; Hilafet ile Saltanat eş anlamlı olarak kullanılır oldu. Osmanlı egemenliği İslam yasaları; Türk savaşçılığı ise, İslam gazası içinde yeni kimlikler kazandı. Padişahlar, Davison'a (1963) göre, ancak 1779'dan sonra kullandılar Halife unvanını. Osmanlı devlet felsefesi, Hint-İran devlet felsefesi ile, *Neo-Platonist* sentez şeklinde Araplara ulaşan Yunan felsefesinden geliyordu. Osmanlılar, bütün bu gelenekleri İslam düşüncesinde buldular. Yaratıcı değil, derleyip-toplayıcı, uygulayıcı oldular. Taşköprüzade Ahmed, *Mevzuat-ı Ulum* adlı eserinde, devlet yönetimiyle ilgili, *İlm-i Siyaset*, *İlm-i Adab-ül Mülk*, *İlm-i Adab-ül Vezaret* adlı kaynakları tanıtıyordu. Bütün bunlar, İran-Sasani geleneğinin izlerini taşıyordu. Hintli Beydeba'nın *Kelile ve Dimne* masalları ile Farsça *Envar-ı Süheyl*, *Hümayunname* adıyla Kanunî zamanında Osmanlıcaya çevrilmişti. Sayılan bütün kaynaklarda, "adil, dürist, hoşgörülü, akılcı, barışçı" bir devlet politikası izlenmesi öneriliyordu. Ne despotluk ne şiddet vardı. Yunan felsefesi ise, Eflatun ve Aristoteles (Arastu) çevirileriyle, (Al-Kindi aracılığıyla) girmişti Arap düşüncesine. Farabi'nin (1990), *El Medinet'ül Fazıla* (Erdemli Kent) ile *Kitab-es Siyaset* eserlerinde Eflatun'un *Cumhuriyet* ya da Devlet düşünceleri yankılanıyordu. Lybyer'in (1987, 1913), "Kanunî dönemi Osmanlı Devleti'ni, Eflatun'un idealine en yakın devlet" olarak nitelemesinde gerçeklik payı vardır. Ancak bu ilişkinin, Bizans üzerinden değil de, Arap-İslam kaynakları yoluyla, dolaylı olarak kurulması belki daha doğru olur. (İbni Haldun, Cevdet Paşa, Gellner bu ilişki üzerinde ciddi olarak durmuşlardır; Bz. Kutu 55-2 ile sonrası.)

Tanzimat döneminde yeni bir Medeni Kanun yapma gereği duyulunca; Âli Paşa Fransız Medeni Kanunu'nun uyarlanmasını savunmuş; ancak, *İslam ilkelerine dayalı yeni* Fıkıh görüşü ağır basmıştı. Cevdet Paşa'nın başkanlık ettiği Mecelle Cemiyeti, 1869-76 yılları arasında, Fıkıh kurallarını günün ihtiyaçlarına cevap vermek amacıyla *Mecelle-i Ahkamı Adliye'*yi hazırladı. Biri genel giriş, on altı kitaptaki 1851 maddeden oluşan, dini içtihatlarla ahlak kurallarına uygun olarak, Hanefi hukukçularca yazılan *Mecelle'*de, Şafii, Maliki ve Hanbali okullarının görüşleriyle (Bz Tablo 64), evlenme, boşanma, nafaka, miras ve vasiyet gibi aile hukuku sorunlarına yer verilmemişti. Hukukun "serbest irade" ilkesini, ancak *dini ilkelere uygun olmak* koşuluyla kabul eden *Mecelle*, Cumhuriyet'ten sonra 1926 yılında yürürlükten kaldırılmıştır. (Bz "*Mecelle*" maddesi, *Meydan-Larousse*.)

Özetle, Osmanlı Devleti *teokratikti*. Belki Batılıların tanımladığı anlamda mutlak, biçtiği ölçüde despot değildi ama *patrimonyal* (babaerkil ya da baba buyurgan) bir devlettir. Lewis (1974: 48), toplam 215 Sadrazam'dan en az yirmi beşinin (yaklaşık yüzde 12), Padişah iradesiyle yani cellat eliyle öldürüldüğünü hesaplamıştır. Veinstein (1992: 228), Padişahın mutlak yetkilerini – tüm tebaası değil – yalnız kulları üzerinde kullanabildiğini hatırlatır. Devlet yönetiminde babaerkillik, Batılı bilginlerin nedense hep Doğu ülkelerinde gözlemlediği bir olgudur. "Gelişmeksizin Modernleşme" olgusunu inceleyen Norman Jacobs (1971), güçlü devlet geleneğinin, Konfüçyus öğretisinden kaynaklandığını; Çin, Tayland vd gibi doğu toplumlarında

"Hükümet edenler"

ve

"Geri kalanlar"

olmak üzere sadece iki zümre bulunduğunu; ekonomik karar gücünün devletin elinde toplandığını; hükümete yakın olup onunla işbirliği yapanların varlık kazandığını; sivil örgütlerin ise merkezin gücünü örtüp gizlemeye yaradığını savundu; gelişemeyen ülkelerin ortak sorununu *patrimonyal* (babaerkil) olmaları ile açıklamaya çalıştı.

Aynı yıllarda Şerif Mardin (1971: 200), çağdaş "*patrimonializm*" kavramının, Max Weberci anlamından uzaklaştığına değindikten sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş döneminde "*patrimonyal*" bir devlet olduğu tanısını doğruluyordu. Padişahların mutlak yetkileri zamanla azalmakla birlikte; Osmanlı'nın "*Kerim Devlet*", çağdaş

Türkçenin “Devlet Baba” deyimi ve Başbakan Demirel’e toplumca verilen “Cumhur Baba”lık rolünde, askeri müdahaleleri izleyen “Anayasa-Babayasa” tartışmalarında, tarihi *babaerkilliğin* Cumhuriyet dönemine değin, hatta günümüzde de yaşadığı söylenebilir. Osmanlı Sarayı’nın iç örgütlenmesiyle işleyişi için Bkz Veinstein (1992: 215-26).

Osmanlı’nın “laik olup olmadığı” konusu tartışmalıdır. İnalçık (1990: 5), Osmanlı’nın fethettiği kentlerdeki kiliseleri camiye dönüştürdüğünü açıklar (Rm 54-1 ve 54-2). Hristiyan tebaa, hemen Müslüman olmadığına göre bu nasıl laikliktir? Ayrıca, Osmanlılar, Hristiyan ya da Musevi milletlere gösterdiği hoşgörüyü, Alevilerden esirgemmiştir. Bu tutumun nedenleri son yıllarda bir dizi araştırmaya konu olmuştur. C. Şener’in (1988) yorumuna göre, İslam Devleti içinde dini muhalefet veya siyasi başkaldırı odağı olan Anadolu Aleviliği, İran’daki Şiilik, Mısır’daki Fatimilik, Hindistan’daki İsmaili tarikatı kadar eskidir. Ortak yanları, siyasi otoriteye (devlete) karşı direnme-leridir. Anadolu Alevilerinde, Hristiyanlıköncesi çoktanrıçı inançların, Orta Asya kökenli Şamanlığın izleri okunur. Tarihçi Ocak (1983), İslamöncesi inanç motiflerinin Bektaşilik’le sınırlı kalmadığını; sözge-lişi, *Türk İslam Kültürü’ndeki Hızır veya Hızır İlyas inancının* Hristiyanlık’tan kaynaklandığını gösterdi (1986). Sosyolog Tanyol (1989), Baba İlyas’lar, Geyikli Baba’lar, Hoca Akşemseddin’ler gibi Anadolu’yu “Türk Yurdu” yapanların, “yarı Şaman yarı Müslüman veliler” olduğunu; Bektaşilik dahil olmak üzere, Sünni olmayan çoğu tarikatların İslamöncesi Şamanlığa dayandığını düşünüyor. Araştırmacı Nejat Birdoğan (1989) ise, Alevi töresinin Şamanlık’tan geldiği görüşünü güncel örneklerle kanıtlamaya çalışıyor:

- Alevilerdeki *semah* (içki, raks, cem) geleneğinin yaşaması;
- Doğu Anadolu’da, doğan Güneş’e dua / secde edilmesi;
- İki rekâtlık semah namazının – kibleye değil – yüz yüze kılınması;
- *Ramaz*an orucu yerine üç günlük *Muharrem* orucu tutulması;
- Şeriat kurallarının uygulanmaması;
- Türkçe dua ile saz geleneğinin sürdürülmesi,

gibi gelenekler, Alevilerde yaşıyor ama öteki tarikatlerde görül-müyor. Konar-göçer kimi Türk(men)ler, Osmanlı Devleti’nin babaerkil (*patrimonyal*) baskılarına karşı, kültürel varlıklarını “Alevi” kimliğiyle korumuş görünüyorlar. Başka deyişle, Sünni-Alevi ikileminde, Sel-

çuklu'dan beri görülen, "devlet-aşiret" ikiliğiyle "yerleşik-göçebe" karşıtlığının sürdüğü söylenebilir (Bz Türkdoğan 1995). Cumhuriyet devrimlerinin, Bektaşî tarikatını neden hoşgörüyü karşıladığı sorusu, ilerde (§ 64'te) yeniden gündeme gelecektir. Osmanlı-Türk karşıtlığı ile çatışma örnekleri için Bz Kutu 54-2.

Kutu 54-2

Osmanlı-Türk Karşıtlığı Fransız Tarihçilerden Seçmeler

- *Türk(men) Şefler* (Beldiceanu 1992: 21)
Bizans olsun, Selçuklu ya da Mogol olsun her türlü (merkezi) otoriteyi sarsıp silkelemeye hazır Türk(men) şefler vardı.
- *Ganimet Arayan Aşiretler* (Beldiceanu 1992: 22)
Sultan Osman, ganimet ve serüven arayan aşiret ve boyları kendine çekmeyi ve yönetimi altında toplamayı başardı.
- *Mezhep-dışı Tarikatlar* (Beldiceanu 1992:38)
Hak / mezhep dışı derviş tarikatlarının babaları, Sultan Orhan'ın doğru politikası sayesinde, Osmanlı topraklarından yararlandı. (Bz Âşıkpaşaoğlu 1970: § 38.)
- *Karamanlı ile Kadı Burhaneddin İttifakı* (Vatini 1992: 56)
Karamanoğlu Alaeddin ile (Sivaslı) Kadı Burhaneddin, Osmanlı yayılmasına ve egemenliğine karşı işbirliği yaptılar.
- *Ankara Savaşının Nedenleri*
Yıldırım Bayezit, Karamanoğlu Alaeddin'i öldürüp, Kadı Burhaneddin'in topraklarını işgal ederek, Ankara Savaşı'nın tohumlarını attı.
- *Gaziler*
Gaziler, Osmanlı'nın Müslüman Beyliklere karşı açtığı savaşları desteklemedi. Bu yüzden Bayezit, Yeniçeriye ve Hristiyan (Rumeli) askerine güvenmek zorundaydı. Ankara Savaşı'nda Bayezit'i terk edip Timur'a katılan Türk(men)ler kendi Beyleriyle birleşiyordu.

- *Fatih Kanunnameleri* (Vatini 1992: 129)

Fatih, özel mülklere el atarken, yürürlükteki mevzuatı sistemleştirdi. Hedefi Derviş tarikatları değildi ama Devlet-Tarikat kutuplaşmasına yol açtı. Dervişler, II Bayezit'i tuttular. XVII yy'daki iç savaşın tohumları böyle atıldı.

- *Cem Sultan Olayı*

Karamanlı Mehmet Paşa ve Türk Aşiretleri Devlete karşı Cem'i tuttu. (II Bayezit'in kaygısı, Cem Sultan değil, Anadolu'da bozulan kuvvet dengesiydi.)

§ 55 Yenilenme: Yayılma ve Yabancılaşma Süreci

Osmanlı'nın varlık felsefesi ya da dünya görüşü neydi? Üstünlük ya da sonsuzluk (Devlet ebed-müddet) inancı nasıl tüken-di? Neden yaratıcı olamadı, kendini yenileyemedi? Ne zaman yoruldu? Devletin yazgısını etkileyen dış gelişmeler hangileri-ydi? Yorulma ile yazlaşma gerçekten kaçınılmaz mıydı?

Osmanlı Devleti, *sonrasızlık* (ebedilik = Devlet ebed-müddet) inancı üzerine kurulmuştu. Anıtsal yapılarıyla, dünyanın büyük mimarları arasında onurlu bir yere sahip olan Koca Sinan, bu inancı "Dünya durdukça" sözleriyle dile getirmiştir. Dünya durdukça Sinan'ın Osmanlı eserleri de var olacaktı. Ne var ki dünya durmuyor, dönüyordu. Osmanlı ise sonsuzluğa, *değişmezlik ilkesiyle* erişmekte kararlıydı. Osmanlı'nın çıkmazı belki de bu ilkede saklıydı. Durağan veya değişmeyen dünya görüşü gereği, "Raiyet oğlu raiyettir, Sipahi oğlu ise sipahidir" (Pamuk 1988: 49). Reayanın yani güdülenin, askeri sınıfa yani güdenler sınıfına yükseltilmesi ancak özel durumlarda Sultan beratı (izni) ile mümkün olabilir. Bu kurala göre, herkes toplumdaki yerini koruyacak; kuşaklar ana babadan devir aldıkları görevlerini sürdürecektir, devlet de sonsuzluğa ulaşacaktır. "Dünya durdukça"nın toplumsal koşulu kısaca budur. Ancak sonsuzluk mümkün değildir. Çünkü devlet, kendisine hizmet etmek üzere devşirdiği Hristiyan tebaasını, reaya sınıfından alıp askeriye sınıfına yükselterek, sürekli bir sosyal hareketliliğe, yani değişmeye yol açmaktaydı. Yalnızca arı ya

da karınca toplumlarında rastlanan türden değişmez işbölümü hiçbir toplumda yürümemiş, denemeler uzun ömürlü olmamıştır. Birkaç yüzyıllık uygulama sonunda, Müslüman olmayan reaya, toplumun varlıklı sınıfı konumuna gelmiş; devleti ayakta tutan reaya ise yoksul düşmüş, toplumsal yapı alt-üst olmuştur. (Bz Tablo 55-1.)

Tablo 55 - 1 Osmanlı Sınıfları

XVI yy	SIRA	XIX yy
Askeriye	1	Tüccar
Sipahi	2	Ayanlar
Kentli esnaf	3	Askeriye
Köylü	4	Köylü
Göçebe	5	Göçebe

Değişmezlik üstüne kurulu Osmanlı Devleti, toplumu oluşturan sınıfların hiyerarşisini koruyamamıştır. Hatta, *Sened-i Ittifak*, *Vak'a-i Hayriye* ile *Tanzimat*'tan sonra başlayan feodalleşme sürecinin sonucu olarak, devlet memuru Askeriye'nin gerilediği, kentli tüccarın üst-orta sınıfa yükseldiği görülebilir. Köylü ile göçebe ise tabandaki yerlerini korumuştur.

Tarihçiler, Osmanlı düşüncesindeki süreklilik ile değişmezlik tutkusunu genellikle İmam Gazali'nin felsefesine bağlıyorlar (İnalcık 1973; Timur 1986). İmam Gazali'nin (1981), Farabi ile İbn-i Sina'nın *Neo-Platonist* (yani akılcı) felsefesine karşı çıkan, felsefe ile dini, akıl ile imanı sufilikte bağdaştıran *Tehaf-üt El Felasife* (Filozofların Yanılgısı) eseriyle, Selçuklu dünyası ile Osmanlı'yı nasıl etkilediğine daha önce değinilmişti (§ 46). Endülüslü İbn-i Rüşt (1986), *Tehafüt et Tehafüt* eseriyle İmam Gazali'ye karşı, akılcı (Eflatuncu) Farabi'yi desteklemiş; imana karşı olmasa bile, *Kelâm*'ın yanında *Akl*'ın da gerekliliğini savunmuştu. Bu iki karşıt yorum, iki-üç yüzyıl boyunca İslam dünyasında ciddi tartışmalara yol açmıştı: İnsan akı, Allah Kelâmı'na ters düşebilir, Felsefe ile Din öğretisi uzlaştırılabilir miydi? İmam Gazali (1981) olamaz diyor; İbn Rüşt (1986) ise, özetle, uzlaşmayı gerekli, sağlıklı, hatta zorunlu görüyordu. Fatih Sultan Mehmet, zamanın iki ünlü din bilgini sayılan Bursalı Hocaade ile İranlı Alaeddin'i (1990) İstanbul'da düzenlenen ilmi tartışmaya çağırılmış; ileri gelen Osmanlı Uleması, Hocaade'nin Gazali'yi savunan görüşünü benimsemiş; Alaeddin İran'a dönmüş; Hocaade'nin felsefeye karşı Şeriatı (akla karşı kelâmı) savunan *tehafüt*'ü ise, o günden sonra Osmanlı Medresesiyle düşüncesine egemen olmuştu. (Bozdağ [1993], bunu Eşari'lerin *Maturidi*'lere egemen olmasıyla açıklar.) Bu gelişmeden sonra, Hocaade'yi destekleyen yeni *tehafüt*'ler yazılmış (İbn Kemal

1987 ve Karabağı 1991 gibi), Osmanlı ülkesinde felsefe yapılması güçleşmişti. Felsefe, ancak Kelâm'a (*Kuran'a*) ters düşmemek şartıyla yapılabilirdi. Zelyut (1986), *Osmanlı'da Karşı Düşünce* araştırmasında, yüzlerce düşünürün devletin resmi görüşüne uymadıkları, Allah'ın Kelâmı'na ters düştükleri (yani tutarsızlık) suçlamasıyla cezalandırıldıklarını gösterdi.

Lowry (1985), "Osmanlı Devleti, XVI yy'dan sonra laikliğini yitirdi, Arap-İslam etkisine girdi. Vergi tahrir defterlerindeki Hristiyan adları Arapçalaşmaya başladı" derken; Timur (1986: 64), Osmanlı hukukundaki değişmeyi gerileme olarak değil, "Laik hukuk-Şeriat ikilisinden Şeriatı doğru yöneliş" olarak yorumlar. Osmanlı'nın tarihi kararı, Avrupa'nın Rönesans yüzyılına rastlıyordu. İbn Rüşt'ün görüşleri Batı Rönesansı'nı etkilerken (*Le Courier*, Eylül 1986); Gazali, Türk-İslam düşüncesine egemen oluyordu. Batı Rönesansı'nı, XVII yy'ın bilimsel buluşları ile XVIII yy'ın Aydınlanma Çağı izlerken, Osmanlı Dünyası, özgür düşünceye geçit vermeyen din-iman-ahiret seçimini yapmış bulunuyordu. "Türklerin Ortaçağ Düşüncesindeki Yeri" (Bz Sayılı 1986) ile katkıları, yeniçağlarda ne yazık ki korunamamıştı. Osmanlı, yeni-yakınçağlara bir ortaçağ (Tanrı) devleti olarak girdi, bu kimliğini sonuna değin korudu.

Askeri yenilgiler başlayınca kadar, yapılan seçimin olumsuz sonuçları görülmemişti. Aşiretten devlete geçişte, özel teşebbüsün, ticaret ile mülkiyetin önemini savunan İbn-i Haldun'un (1977) *Mukaddime*'si Cevdet Paşa tarafından çevrildi ama çok geç kalınmıştı. Din ile düşünce hayatındaki tutucu gelişmeler, aslında, devletin ekonomik temelini oluşturan Timar düzeninin yıkıldığını, toprak mülkiyeti ile vergi toplama görevinin Sipahiden Ayanlara geçtiğini simgeliyordu. Heper (1974), 1807 yılında Sultan'ın Ayan ile imzaladığı *Sened-i İttifak'ı*, "Merkezi patrimoniyalizm'den yerel (yöresel) *feodaliteye* geçiş" sürecinin bir evresi olarak yorumladı. Ayanlar, miri topraklar üzerinde elde ettikleri haklar karşılığında, devlet varlığı ile yetkesini silahlı başkaldırmalara karşı korumaya söz veriyordu. Kuruluş'ta, İslam devlet geleneğine göre, Sultana ait olan topraklar Ayan ile paylaşılınca, Padişahın denetim yetkileri azaldı; askeri, sivil ve dini bürokrasi giderek bağımsızlık kazandı; Saray'ın yerini almaya, yetkilerini kullanmaya başladı. Askeri bürokrasideki "emeklilikten önce evlenme yasağı" kaldırıldı. Devşirme eğitiminden geçmemiş Müslüman çocuklarının Yeniçeri Ocağı'na alınmasına başlandı ya da devam edildi. Askeriye sınıfının çocukları da (babadan oğula) yeniçeri olmaya baş-

ladı. Ticarete atılan yeniçeriler ise lonca örgütleriyle bütünleşti. Bu, kulluk sisteminin sonuydu. Laik düşünebilen bilge din-devlet adamı, yerini şeriat yanlılarına bıraktı. İdari karar yetkisi de giderek Padişah'tan Sadrazam'a geçti.

Sadrazamlar 1654'ten beri *Bab-ı Âli* (Büyük Kapı) adıyla bilinen resmi konakta otururdu. Bu konak giderek, İç ve Dışişleri'yle Devlet Şûrası'nı içine alan, icrayı veya icraatı yöneten Başbakanlığa dönüştü. Hükümet oldu. Gerçi *Divan-ı Hümayun* Saray'daki (Rm 54-3) toplantılarına devam etti (Mumcu 1986); ama devletin günlük işleri Bab-ı Âli'de görüldü (Lewis 1968: 372). *Hatt-ı Hümayun ve Hatt-ı Şerif* denen Padişah Fermanlarına, Sadrazamlar "Buyrultu" adı verilen genelgelerle ortak olmaya başladılar. Yönetimdeki sorumluluklarını hayatlarıyla ödediklerine göre, Sadrazamların daha geniş yetkiler elde etmesi kaçınılmazdı. Özetle, Padişah, merkezdeki yetkilerini Sadrazam ile; ülke çapındaki yerel yetkilerini ise Ayan ile paylaşmak zorunda kalmıştı. Osmanlı Devleti'nin çöküşü uzman tarihçiler arasında tartışma konusu olmaya devam etmektedir. Kimileri yapılamayan reformlar; kimileri reformların yetersizliği üzerinde durur. Tarihçi Lewis'in (1974), kişisel görüşleri için Bz Kutu 55-1.

Orduyu modernleştirmek maksadıyla yabancı uzmanlardan yararlanan III Mustafa, Yediyıl Savaşları'ndaki Prusya Zaferini, Büyük Frederick'in üstün yetenekli falcıları ile açıklıyordu (Bz *Moltke'nin Anıları*.)

Osmanlı Devleti tek kurtuluş umudunu, ordusunun (Yeniçeri Ocağı'nın) yenilenip modernleşmesine bağlamış gibiydi. Ancak,

Kutu 55-1

Osmanlı Neden Çöktü?

- Amerikan gümüşünün Osmanlı ekonomisini sarsması;
- Zaferler sonucu Osmanlı'da oluşan üstünlük yanılsaması;
- Tanrı'nın İslam'a verdiği "Dar-ül İslam" ülküsü;
- Hristiyan Batı'daki (teknik) gelişmelerin küçümsenmesi;
- Kanunî'den sonra gaza ruhunun yorulup tükenmesi;
- Askeri yenilgi sorumluluğunun Yeniçeri Ocağı'na yüklenmesi

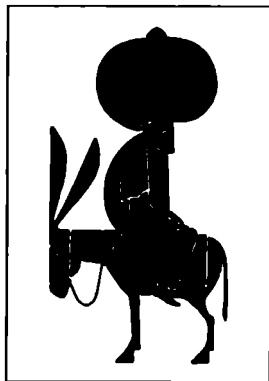
(vb nedenlerle diyor, Lewis 1974).

*Gelin tanışık edelim
Işın kolayını tutalım
Sevelim sevillelim
Dünya kimseye kalmaz*

Yunus Emre –

Seçim 55-1
Yunus Emre

Rm 55-1
Nasreddin Hoca



Medrese'den yetişen, dünyada olupbitenlerden habersiz görünen ulema (alimler, bilginler), her türlü yenileşme girişimine karşı çıkıyordu. Söz gelişi, Rumeli Kazaskeri, antlaşma yapılması söz konusu edilen Prusya'nın Avrupa'nın neresinde olduğunu bilmiyordu. "Parayla satın alınan dualardan zafer beklenemeyeceğini" yazan Sultan, dini muhalefeti küçümsemekle yanılmıştı. "XIX yy boyunca, Osmanlı Devleti'nin rönesansını önerenler, bu fikre umut bağlayanlar oldu ama çabalar romantik bir reformculuktan öteye geçemedi" (diyor Timur 1986: 19). Bu yüzyıl içinde, 1858 *Arazi Kanunnamesi* ile gerçekleştirilen toprak reformu ("Miri toprakların yüzde 70 oranında özel mülkiyete devri") için Bz Ortaylı (1986: 158-162). Tanzimat öncesi ya da sonrası idari reform çabalarının genel dökümüyle değerlendirilmesi için Bz Davison (1963: Birinci Bölüm). Burada anılan görüşlere şu tarih gerçeği eklenebilir: Toplumsal varlıklar, kendilerini oluşturan bireyler gibi doğup geliyor, belki tümüyle ölmüyor ama er geç yorulup çözülüyor, dağılıyor; yeni bir ruh ya da kimlikle sanki yeniden doğuyorlar. (Döngüsel kültür ya da toplum kuramları için Bz Güvenç 1992: Ek A-Tablo III.) Osmanlı Devleti ile milletler topluluğu, genel eğilimin dışında kalamamıştır. Osmanlı'nın başına gelenler bütün büyük imparatorluklarda görülmüştür. Ancak tarih felsefesi açısından geçerli soru, *Osmanlı'nın, neden erken yıkıldığı değil, neden daha önce yıkılmadığıdır*. Büyük Arap sosyologu, tarih bilgisi İbn Haldun (1332-1402), *Mukaddime* adlı ünlü eserinde, devletlerin organik varlıklar gibi doğup gelişeceğini, ancak yozlaşıp çözülmekten kurtulamayacağı görüşünü savunmuştur. Haldun'un devlet varlıkları üzerindeki düşünceleri, *Mukaddime*'yi tercüme eden Cevdet Paşa'nın *Ce-*

miyet ve *Devlet* görüşlerine aynen yansımıştır (kısaca özet için Bz Meriç 1975: 5-10 ve 147-51; ayrıca Bz Hassan 1982). Siyasi tarihçiler, Haldun'un kuramını çoğu kez doğrularken, Osmanlı Devleti'nin kurama neden dolayı uymadığı ya da uymamakta direndiği sorusunu da ortaya atmışlardır. Osmanlı Devleti-Göçebe Türk(men) karşılığının açıklığa kavuşması açısından bu soruya yanıt aranmıştır (Bz Kutu 55-2).

Kutu 55-2

Osmanlı Devleti Çöküşünü nasıl Geciktirdi? (Gellner'in Yorumu 1981: 73-77)

Osmanlı Devleti'nin çöküşü gecikti. Çünkü, Devlet yönetimi, kurucu göçebeğe değil, özenle seçilip devşirilmiş, Enderun okulunda savaş ve yönetim için özel surette eğitilmiş kullara verilmişti. Osmanlılar, Devleti koruyacak kulları yetiştirme işini, kendilerine örnek aldıkları Mısır Memlûkleri'nden (Kopruman 1989), kuşkusuz daha da iyi başarmışlardı. Osmanlı modeli, Haldun'dan çok Eflatun'un devlet felsefesine yakındır ama ikisine de benzeyen öğeleri vardır. Fransız tarihçi Mantran'a (1992) göre, Memlûklerin "kılıcını ve (yönetici / karar) cübbelerini" kuşanmış erken Osmanlı, ordu ve yönetim işlerini, göçebe yerine, Sultan'ın kullarına vermişti. Başlangıçta, kulların aileleri ve mal varlıkları yoktu. Böylece, Osmanlı Devleti, Asker ve Bürokrat sınıfların olumsuz etkilerinden uzunca bir süre korunmuştu. Koruyucu kullar ticarete atılıp da tüccarlar yönetime katılınca, ikisi birden yozlaştı. Osmanlı, Haldun'u belki geç keşfetmiş ama ta baştan beri onun iyi bir öğrencisi olmuş, gerekli önlemleri almış; devlet varlığının güvencesi olan *devşirme* kaynağını kurutmamaya özen göstermişti. Hristiyan aileler Müslüman olsa da Devlete Devşirme (kul) vermek yükümlülüğünden kurtulamazdı. Osmanlı Ulemasının XV yy'da formüle ettiği "Daire-i Adalet" modeli, üreticileri yönetime, yöneticileri de ekonomik etkinliklere katmadığı için, Haldun'un görüşlerine de çağdaş yönetim kuramlarına da uymuyordu. Sipahi ile Yeniçeri'nin onulmaz çekişmesi bu kısıtlamadan doğmuştu. Osmanlı, (Türkmen) göçebenin devlet varlığına karşı oluşturduğu sakıncaları köylü ile devşirmeye dayanarak erteleyebilmişti.

Gellner'in yorumundan yola çıkıp bir iki adım daha ileri giderek, denebilir ki Osmanlı Devleti'nin göçebe "Türk(men)lere karşı" görünen davranışı, düşmanlık ya da kan dâvâsı değil, ekonomi politikası ile varkalma stratejisinin kaçınılmaz gereği idi. Bu politika ile Osmanlı, Haldun'un önceden gördüğü sonu bir süre geciktirdi ama tümünden önleyemedi. İbn Haldun'un çağdaş sosyalebilimlere esin kaynağı olarak yön veren Devlet / Toplum kuramı – Osmanlı'nın gerçekleştirdiği bazı düzeltmelerle – geçerliydi. Böylece Gellner, Lyb- yer'in (1987 ve § 54) Osmanlı Devleti ile Eflatun Devleti arasında kurduğu benzerlik ilişkisini büyük ölçüde doğrulamış oluyordu. Osmanlı uygulaması Memlûklere olduğu kadar Eflatun'a da yakındı.

§ 56 Eğitim: Bilim-Sanat-Felsefe ve Tarih Bilinci

Osmanlı bilim-sanatı XVI yy'dan sonra neden durakladı? Özgür düşünce ile eleştiri neden gelişemedi? Enderun mektebi neden başarılıydı? Medrese neden başarısız oldu? Osmanlı neden filozof yetiştiremedi? Üniversitesini neden kuramadı? Tarih yazamadı? Türk musikisi kimindi?

Tarih yaparak tarihe adını yazdıran Köprülü'ler, Barbaros Hayrettin'ler, Şairler Sultanı Bakî'ler, Mimar Koca Sinan'lar ve Muhteşem Kanunî Süleyman'lar gibi Osmanlı ünlüleri XVI yy'da toplanmış gibidir. Bektaşî Ocağı kayıtlarında rastlanan

*Agop idim oldum Sinan
Yetiştim Hacı Bektaş Ocağından*

dizesi, Enderun-u Humayun'dan yetişmiş olan Mimar Sinan'a ait olmasa bile ne güzel yakışırdı Koca Mimara (Bz Rm 56-1...7). Peki sonra ne oldu da, büyük devlet adamlarına sahip olan Osmanlı İmparatorluğu, aynı çapta insanları yetiştiremez oldu? Bilime ya da felsefeye katkıda bulunacak tek bir bilgin ya da bilge çıkaramadı? Sorunun yanıtı kuşkusuz toplumun eğitim sürecinde, yapısında aranmalıdır.

Ne var ki, "eğitim süreci" biz Türklere hep "okulu"; "okul" da "eğitimi" düşündürür. Bu yüzden eğitim sorunlarımızın çözümünü hep okulda aramışızdır; aramayı bugün de sürdürüyoruz. Oysa, okul öğretimi, eğitim sürecinin – önemli bir aşaması olmakla birlikte – tümü değildir. Eğitim, okul öncesinde başlar, okul içinde, dışında ve

sonrasında, doğumdan ölüme sürer gider. Okuma-yazma ile belki biraz da sayı saymayı öğreten okul (örgün öğretim), yaşam boyu süren yaygın eğitimin çok küçük (yüzde bir'lik) bölümünü oluşturur (Güvenç 1991: Eğitim Bölümü). Okul dışında olupbitenleri yansıtmayı daha önce denediğimiz için, şimdi Osmanlı okullarına girmeye çalışacağız – eğitim sürecinin okulda bitmediğini unutmuyarak. Kuruluş döneminde tek bir Kazaskere (Kadı Askere) bağlı olan Osmanlı Askeriye sınıfı veya bürokrasisi, Fatih'in son yıllarında, Rumeli ile Anadolu Kazaskerliği olarak ikiye bölündü (1480). Bu kazaskerler, 1590 yılında (III Mehmet çağında) ihdas edilen *Şeyh-ül İslam'a* bağlandılar. Karar önemliydi; çünkü İmparatorluk yönetiminin en üst düzeydeki eşgüdümü – o güne değin hiçbir zaman var olmayan – bir Baş Müftü'ye bırakılıyordu. Bu yıllardan sonra, devlet memuru olan Osmanlı uleması Medrese'den yetişmiş din görevlisinin denetimine giriyor; ortaçağ devleti olarak kurulan Osmanlı, uzatmalı bir ortaçağ devleti oluyordu (Timur 1986: 88). Karar, Gazali'nin devlet felsefesine uygundu (§ 44 ve Tablo 44-1). Kanunî döneminde "*Nizamât*" (tüzük) ile düzenlenen Medrese eğitimi, Aristoteles'in yedi hür sanatını (*Septem Artes Liberales*) öğreten Hristiyan skolastiğine benzerdi. Her ikisi de, Porphyrios'un *İzaguci* (Isagoge) yorumunu okuyarak dini dogma ile Neo-Platonculuğu uzlaştırmaya, Aristoteles'in kategorilerini anlamaya çalışırdı (Porphyrios 1986). Gazali ile İbn Haldun'un bilim sınıflamaları, Fatih'ten sonra, ulemanın eğitimi üzerinde son derece etkili olmuştur (Bz Tablo 56-1 ve 56-2).

Osmanlı Medresesi'nde, tıp, matematik, fizik, kimya gibi akli bilimler, nakli bilim olarak okutuldu. *Kuran* ise bütün bilimlerle bilgilerin tek kaynağı olarak kabul edildi. Böyle olunca da "âlim", din bilgini, yani *Kuran*'ı bilen kişi oldu çıktı.

Kadızedelerle sufiler arasındaki çatışma siyasi idamlarla sonuçlandı. Taşköprülüzade ile Kâtip Çelebi 300'den fazla nazari (kuramsal) ilmi sınıfladı (Timur 1986: 39). XVIII yy'da Zihni Efendi'nin "*Medrese Eğitimi*" üzerindeki eserinde yer alan temel ilimler Kutu 56-1'de gösterilmiştir. Taşköprülüzade Ahmed'in (XVI yy) *Mevzuat-ül Ulum* eseri Arapça yazılmış, oğlu tarafından Türkçeye çevrilmişti. Taşköprülüzade bu eserinde, Gazali'nin *tehafüt*'üne uyararak, Farabi, İbn Sina ile İbn Rüşd'ün görüşlerini Şeriata aykırı bulup eleştiriyordu. Kâtip Çelebi'nin yazdığı *Keşf-üz Zünun* Osmanlı düşüncesini tanıtan ana kaynaktır Timur (1986: 37), Kâtip Çelebi'nin bu eseri yazarken Al

Tablo 56-1

Gazali'ye Göre	
<i>Bilimler</i>	
<i>Şer'i</i>	<i>Felsefi</i>
<i>Kelâm</i>	Matematik
<i>Tefsir</i>	Mantık
<i>Fıkıh</i>	Metafizik

Tablo 56-2

İbn Haldun'un Bilim Sınıflaması (Kaynak: Kâtip Çelebi'ye göre)	
<i>Bilimler</i>	
<i>Nakli</i>	<i>Felsefi*</i>
<i>Kur'an</i> (tefsir-kıraat)	Felsefe
<i>Hadis</i>	Mantık
<i>Fıkıh</i>	Tabii Bilim
<i>Cedel</i>	Matematik
<i>Hilafiyat</i>	İlahiyat
<i>Faraiz, Kelâm</i>	-----
<i>Tasavvuf, Fıkıh</i>	* Oysa, <i>Mukaddime</i> ,
<i>Rüya Tefsiri</i>	felsefeyi bilimden saymıyordu.

Harezmi'nin (X yy) "İlimlerin Anahtarı" adlı eserinden yararlandığını da saptıyor. Arapça yazılan eser XIX yy'da Latinceye ve Fransızcaya çevrilmiştir.

Osmanlı Medresesi, biçimsel Aristoteles mantığının dünyaya egemen olduğu XVII yy'a kadar, idari-askeri kadroları yetiştirmede oldukça başarılı idi. Aristoteles'in kıyas (tasım) mantığını yetersiz bulan Bacon ile Descartes yeni bir bilimsel mantık (metot) geliştirince (Güvenç 1992: 51-2), Medrese eğitimi geri kalmaya başladı.

Kutu 56-1

Osmanlı Medresesi'nde Okutulan Bilimler: XVIII yy

(Kaynak: Zihni Efendi)

Temel (Nazari) Bilimler

Arapça grameri (*sarf*) ve sentaks (*nahv*); mantık (*İzaguci*), *ilm-i belagat* (*mani, beyan, bedii*), *kelâm* (İslami inançların felsefe ve mantıkla kanıtlanması), *Fıkıh*, *Faraiz ve Multeka* (Kitabı), *Hikmet (İlm-i felasife)*, *İlm-i Hayat* (biyoloji), *İlm-i hendese* (geometri), *Kuran Tefsiri*, *Hadisler*, *Adab vb.*

Not: Temel (nazari) bilimlerin amacı *tasavvuf*tu; *İlm-i ilahi*, *Şühud ve İrfan tasavvuf* bilimleriydi.

Yardımcı Bilimler

Tarih, tıp, rüya yorumu, *nücum* (astronomi), *inşa* (nesir, düzyazı) ve *aruz* (şiir) vb.

Osmanlı bilim tarihinin dikkati çeken denemesi, Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın (1757) *Marifetname* adlı eseridir. Darwin'den yaklaşık yüzyıl önce Erzurumlu, çağdaş "Evrim Kuramı"nın bazı ilkelerini ünlü eserinde şöyle dile getirmiştir:

Maddelerin uyuşup birleşmesinden madenler (mineraller, *cansızlar*), onlardan sırayla bitkiler ve hayvanlar (*canlılar*) çıkmıştır ortaya. Ve amma, hayvanla insan arasındaki bağlantının en belirginini maymundur. Kıl ve kuyruğundan başka dışı ve içi insana benzer (1835: 28-29).

Erzurumlu, kitabının Kahire'de yapılan ilk baskısında, akıl ve kelâm çelişmesine de değinir:

Bu tür bilgileri çürütmeyi dinin gereği sanan kimseler, dine (inanca) karşı cinayet işlemiş sayılır. Çünkü bilgin, akıl yoluyla çıkan doğrudan değil de, belki dinden kuşkuyla düşer. "Akla aykırı din nasıl olur?" sorusunu sormaya başlar (1835: 45).

Marifetname'nin 1970 yılında Türkçe alfabeyle yapılan son basımında, Erzurumlu'nun korktuğu başına gelmiş, evrimle ilgili bu bölümler metinden çıkarılmıştır. Konunun ayrıntıları için Bz İnan (1970: 968-89); laiklik açısından yorumu için Bz Ozankaya'nın dipnotu (1982: 78-79 n).

Tanzimat'a kadar Osmanlı yöneticileri (veya Askeriye sınıfı) üç ayrı kaynaktan yetiştiriyordu:

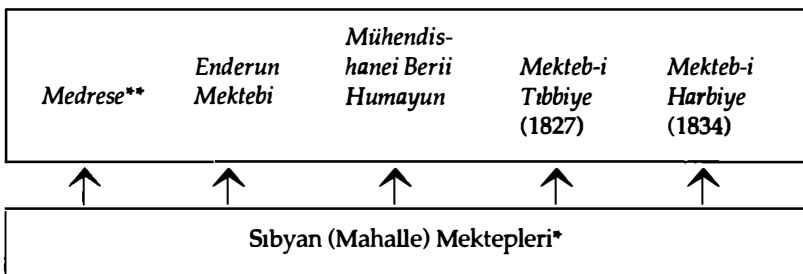
- *Medrese*,
- *Yeniçeri Ocağı*, Ordu ve
- *Enderun* (Saray) Mektebi

olmak üzere. Türk asıllı olmayan gayrimüslimleri eğitmek (Türkleştirmek ya da Müslüman yapmak) amacıyla I Murad döneminde kurulan *Enderun Mektebi*, Arap-İslam kültürünün egemenliğine karşı başarılı, Batı düzeyinde bir eğitim kurumuydu. Birkaç kez açılıp kapatılan Galatasaray Enderunu Devletin en başta gelen eğitim ocağı sayılırdı. İslami bilgilerin Medrese'deki egemenliğine karşı; Enderun'da, Türkçe, fen, sanat, yönetim vb laik bilimler okutulurdu (Bz *Meydan-Larousse'ta "Enderun"*). Fransız Devrimi'nden sonra Osmanlı eğitim düzeninde önemli değişimler ile bazı gelişmeler görüldü (Bz Ş Tablo 56-3). O dönemin ahlak (*İlm-i Hal*) kitaplarında:

İtibar etme hele hendeseye / Düşme ol daire-i vesveseye

öğütleri verilirken, Ethem İbrahim Paşa, Fransızcadan *Usul-ü Hendese* (Geometri Metodları) kitabını çevriyordu. Sağduyulu, onurlu bir Osmanlı mühendisi olarak bilinen Ethem İbrahim Paşa'nın (1979), Batı dünyasındaki eğitim düzenini Osmanlı ile karşılaştırdıktan sonra kalemeye aldığı *Çocuklara Öğütler* (Türkçesi 1979) eseri, güncelliğini koruyan son derece zengin, değerli bir kaynaktır. Tanzimat Maarifi, bu eserde gösterilen çağdaş amaçlara ulaşmayı benimsemiş görünür (Bz Tablo 56-4, Belge 56).

Tablo 56-3
OSMANLI EĞİTİM KURUMLARI DÜZENİ
(XIX yy BİRİNCİ YARISI)



Kaynak: Antel 1940

Cami köşelerinde ya da yakınlarında açılan okullarda, Medrese mensupları (üyeleri), öğrencilerine Arapça *elifba* (alfabe), *tecvit* (Kuran okuma) ve *İlm-i hal* (din ve ahlak kuralları) kitaplarını ezberleterek öğretirlerdi.

- 1) Kuran'daki âyetlerle hadislerin, dini metinlerin surî (Aristo) mantığa göre yorumunu yapan,
- 2) Araştırma, deney, soru ve eleştiriye yer vermeyen, günah sayılan araç-geçerleri kullanmayan,
- 3) Açıklamaktan çok söze, inanca, ezbere önem veren, Arapça din eğitimi yapan ("skolastik") kurumlar.

Yeni okul sisteminin toplumdaki yeri, yaygınlığı konusunda şu çarpıcı örnekler verilebilir:

- (1) Sultan II Mahmud'un 1826'da Rusya'ya açtığı savaşta, Mühendishane'den (Topçu Mektebi) yetişmiş tek bir subay, Bahriye Mektebi'nden mezun olmuş tek bir kaptan ya da güverte subayı yoktu.

- (2) Kaybedilen Rus Savaşı'ndan sonra, Edirne Antlaşması için Rusya'ya gönderilen *Kapudan-ı Derya* (Deniz Kuvvetleri Komutanı) Halil Paşa, 1830 yılında İstanbul'a dönüşünde, Padişaha sunduğu raporda aynen şöyle yazmıştı:

*Avrupa, hemen taklit edilmediği takdirde,
Asya'ya dönmekten başka çare kalmayacaktır.*

- (3) Enderun Mektebi'nden seçilmiş 150 kadar gencin Avrupa'ya gönderilmesi kararı (1832 yılı), medreselerle halktan gelen olumsuz tepkiler üzerine iptal edilmişti. Alaylı çoğunluğun "mektepli askerlere" karşı dile getirdiği "Şeriat isterük", "Mektepli istemezük" tepkileri İkinci Meşrutiyet (1910) yıllarına, hatta Cumhuriyet'e değin sürmüştür (Bz Karikatür "31 Martçı").



31 Mart
ve Demokrasi
(N. Rıza)

Osmanlı eğitiminin Tanzimat dönemindeki gelişmeleri Tablo 56-4'tedir.

Bütün gelişmeler içinde en önemlisi, kuşkusuz, 1869 tarihli *Maa-rif-i Umumiye Nizamnamesi* (MUN, Eğitim Genel Tüzüğü) idi. Sadullah Paşa tarafından kaleme alınan gerekçede, aşağıdaki tanılarla amaçlara yer verilmişti:

- 1) Bilgili uzmanlar yetiştirilemediği için sanayi ile ticaret, iş hayatı gelişmiyor.
- 2) Bu yönetmelikle, çağdaş eğitim yapılacak; kültür ile sanayii geliştirecek uzmanlar yetiştirilecektir.
- 3) Sanayi, yalnız görenekle (ya da taklitle) olmaz, ancak bilim ile, fen ile gerçekleşir.

Tablo 56-4
TANZİMAT EĞİTİMİNİ GELİŞTİRME ÇABALARI

Yıllar	Önlemler ve Gelişmeler	Amaçlar ve Notlar
1845	Geçici Eğitim Kurulu	
1846	Kalıcı Eğitim Kurulu	Talim Terbiye Kurulu
1847	Okullar Bakanlığı	
1849	Valide Mektebi <i>Mekteb-i Maarif-i Adliye</i>	Üniversiteye hazırlık okulu Memur yetiştirmek
1850	<i>Encümen-i Daniş</i> : (Reşit, Ali ve Vefik Paşalar) <i>Türkçe Kuralları</i> kitabı kabul	Üniversite kitaplarını yazmak: (yazdırmak) girişimi (Fuad ve Cevdet Paşalar)
1858	<i>Mekteb-i Mülkiye</i>	<i>Idadi ile Rüşdiye</i> arası düzeyde
1868	Galatasaray Sultanisi açıldı	Takviyeli "süper" Lise
1869	Eğitim Genel Tüzüğü (MUN)	<i>Maarif-i Umumiye Nizamnamesi</i> (Saffet Paşa'nın eseri)
1870	Telif-Tercüme Yönetmeliği <i>Dar-ül Muallimat</i> (adlı) MUN uygulama yönergesi	Yayıma hazırlandı Öğretmen Okulu açıldı Vilayetlerde ve taşrada
1871	Üniversite'de Kamuya açık Yükseköğretim dersleri	<i>Takvim-i Vekai Gazetesi</i> 'nde yayımlandı

* Kaynak: Antel 1940: 447.

- 4) Sıbyan mekteplerinin programları ile öğretmenleri yetersizdir. Rüşdiyeler belki daha iyicedir ama Sıbyan Mektebi programlarını tekrarladıkları için yetersizdirler.

Burada dile getirilen müspet görüşlerle nesnel hedefler, Ethem İbrahim Paşa'nın (1979) *Öğütleri*'ne anlamlı benzerlikler gösteriyor. *MUN*'nin önemli bazı amaçları şunlardır:

- Zorunlu öğretim ilkesi,
- Okul programlarının yenilenmesi,

- Öğretim yöntemlerinin değiştirilip geliştirilmesi,
- Öğretmen okullarının kurulup geliştirilmesi,
- Merkez ve taşra okullarının yeniden kurulup örgütlenmesi,
- Öğretim, sınav, mezuniyet standartlarının saptanması (için yönetmelik yapılması)
- Halk desteğinin aranıp sağlanması, sürdürülmesi,
- Köy ile karyelerde (bucaklarda) *Sıbyan* Okulları açılması,
- Küçük kasabalarda *Rüşdiye* (ortaokul) açılması,
- Büyük kasabalarda *İdadi* (lise) açılması,
- Vilayet merkezlerinde *Sultani* ("süper" lise) açılması,
- İstanbul'da Kız-Erkek Öğretmen Okulları ve *Darülfünun* (üniversite) kurulması,
- Uygun (!) yerleşmelerde Kız (*İnas*) *Rüşdiyeleri* açılması,
- Her millet (dini cemaat) için ayrı *Rüşdiye*, ortak veya karışık *Sultaniler* açılması,
- Her milletin kendi anadilinde yapılacak eğitimle geliştirilmesi,
- Fransızcadan kitap tercüme edecek öğretmenlerin yetiştirilmesi,
- Mevcutlarla birlikte 35-40 bin yeni *Sıbyan* mektebine ihtiyaç olduğunun saptanması,
- *Rüşdiye-İdadi* giderlerinin %25'inin Hazine ve %75'inin İl İdare Bütçesinden karşılanması,
- Öğretmen okulları kurulup gelişinceye kadar yabancı fen hocaları getirilmesi,
- İstanbul'da alınacak başarılı sonuçların, taşra vilayetlerinde de uygulanması,
- Cemaatlerin ruhani reislerince sağlanacak din derslerinin Devletçe denetlenmesi,
- Kitap ve program hazırlamakla görevli Yüksek Eğitim Kurulu kararı ile başarılı çevirmen-öğretmenlere, (yılıda?) toplam 2000 kese akça ödül verilmesi.

Saffet Paşa'nın bakanlığı döneminde gerçekleştirilen önemli bazı eğitim hizmetleri şunlardır:

- 1) Galatasaray ile Darüşşafaka Liselerinin kurulması;
- 2) Zorunlu İlköğretim ve Öğretmen Okullarının geliştirilmesi;

- 3) Taşra Sıbyan öğretmenleri için geliştirme kursları yapılması;
- 4) Vilayetlerde 31 adet yeni *Rüşdiye* açılması;
- 5) İstanbul'da yedi adet *İnas* (Kız) *Rüşdiyesi* kurulması;
- 6) İdare ve Fen Bölümleri (Fakülteleri) bulunan bir Üniversite açılması – denemesi.

(Kısa ömürlü Üniversite girişimlerine “deneme” demek doğru olur.)

Devletçe kurulan Galatasaray Sultanisi'ne alman öğrencilerin yarısından fazlası (yüzde 55) cemaatlerinin muhalefetine rağmen gayrimüslim idi. (Belge 56.) Darüşşafaka *Cemiyet-i Tedrisiye-i İslami*'yi kuran Yusuf Ziya, Ahmet Muhtar, Tevfik ve Esad Paşalarla Ali Naki Efendi, Batılı Galatasaray'a denk / rakip olabilecek İslami bir liseyi amaçlamış olmalıydılar.

Tanzimat eğitimindeki reform çabaları, Antel'e göre (1940), üç başlık altında toplanabilir:

- 1) Eğitim politikası: kurum ve örgütler,
- 2) Amaç ve hedefler,
- 3) Yapı-tesis, donanım ve eğitim teknolojisi, gibi.

1. *Tanzimat Okulları Sistemi*: Beş kademe olarak düzenlenmiştir (Bz Kutu 56-2):

Kutu 56-2

Tanzimat Okulları Sistemi*

5. Yüksekokul ve Üniversiteler
4. Öğretmen Okulları
3. İdadi ve Sultaniler (3'er yıl)
2. Rüşdiyeler (3 yıl)
1. Sıbyan Okulları (3 yıl)

- İlköğretim mecburidir.
- Ancak, köy ve mahalle mekteplerinin açılması işi cemaatlere ve vakıflara bırakılmıştır (Bütçe gerekçesi).

* Tanzimat'ın eğitim sistemi “3+3+3” (yıl) olarak da bilinir.

Osmanlı Eğitiminin 1872 yılındaki sayısal durumu Tablo 56-4'te özetlenmektedir.

TABLO 56-5
SAYILARLA OSMANLI EĞİTİMİ: YIL 1872
(Askeri ve Mesleki, Yabancı, Y. Okullar ve Medreseler hariç)

<i>Okul adı</i>	<i>Sayı</i>	<i>Öğrenci</i>	<i>Türü</i>
Mülkiye	1	70	Meslek Okulu
Öğretmen	(?)	200	Erkek
Muallimat	1	37	Kız Öğretmen
Mahreci Aklam	1	88	Kâtip Okulu
Rüşdiye	14	1 427	Erkek Orta
Rüşdiye	8	208	Kız Orta
Rüşdiyeler (İstanbul dışı)	362	18 750	Vilayetler ve Mutasarrıflıklar

Kaynak: Antel 1940.

Eğitim Reformu kararından yaklaşık 22 yıl sonra Osmanlı İlkokullarının sadece yüzde 18'i yeni usulde eğitime geçebilmişti; yüzde 70'inde ise eski usul eğitim sürüyordu. (Bz: "Tanzimattan Cumhuriyete." *Türkiye Ansiklopedisi* 1985: 464.)

2. Amaç ve Hedefler Açısından Tanzimat Maarifi

<i>Başarılar</i>	<i>Başarısızlıklar</i>
Medrese yerine Rüşdiye	Eğitim ikilemi sürüyor
Hoca yerine öğretmen	Şeyhülislam engelliyor
Mithat Paşa'nın Kız Teknik O.	Üniversite kapatılıyor
Eğitimi yaygınlaştırma	Laikleştirme gecikiyor

3. Yapı, Tesis ve Eğitim Donanımı Açısından

- Dini tutucularla Şeyhülislam'ın direnmesine karşın, kürsü, kara-tahta, küre, harita gibi bazı ders araçlarının kullanımı yaygınlaştı.

- Tanzimat öncesinin din ağırlıklı okul programlarına matematik (hesap ile hendese), tarih, coğrafya, dil, fizik ve biyoloji dersleri kondu.
- Balmumu terk edildi: öğretmenin ders (takrir) vermesi yöntemine geçildi.
- Medreseler dışındaki laik okullarda anadiliyle (Türkçe) öğretme başlandı.

Türkçenin resmi dil olarak okullara girmesi büyük başarıydı. Ancak, Tanzimat eğitiminin amaçlarıyla sorunlarını inceledikten sonra, bazı tarih olaylarını daha iyi görüp değerlendirmek mümkün olacaktır:

1) Felsefe Eğitimi: "Nerede din ve devlet baskısı varsa, orada bilim ve felsefe olmamıştır. Özgürlük yoksa felsefe de olmaz." "Osmanlı'da bilim ve felsefe neden gelişmedi?" sorusuna, felsefenin yanıtı böyle verilmiştir. (Bz Macit Gökberk 1988.)



Rm 56

Osmanlı hat sanatı
(Petsopoulos: 172)

2) Tarih Bilgisi ve Bilinci: Osmanlı'da tarih yazanlar vardı; ama tarih eğitimi ile bilinci yoktu. Osmanlı *vakanüvisleri*, Allah'ın iradesiyle gerçekleşen yaradılış tarihini anlatırlar. Olupbitenler, *İrade-i külliye*'nin gereğidir. Osmanlı Devleti Tanrı iradesiyle kurulmuştur. Söylenceye (inanca) göre, Şeyh Edebali, bu iradeyi Osman Gazi'nin rüyasından esinlenerek yorumlamıştır. Askeri Mektepler Nazırı Süleyman Paşa'nın kaleme aldığı, Batı geleneğinde yazılmış "*Tarih-i Âlem*" (Dünya Tarihi), işte bu yüzden yasaklanmış, okutulmadan depoya kaldırılmıştı (Bz Akçura 1978: 70-71). Sonuç olarak, Mizancı Memed Murat (1909: 5), "Osmanlı Tarihi yazılamadı; yazılanlar vukuat cetvellerinden ibarettir" yargısına varmakta nice haklıydı.

3) Bilim ve Bilginler: "Osmanlı'da âlim, 'din bilgini' anlamına gelirdi." Osmanlı uleması, daima tefsirle, tefsirlerin tefsirleriyle uğraşmış; *âyetler*, *hadisler*, *tefsirler* dışında Osmanlı düşüncesi olamamıştır. Sonuç olarak, "Osmanlı ortaçağının yakın tarihlere kadar sürdüğü" gerçeğini kabul etmek gerekiyor – sanırım.

Bilim, felsefe, tarih konusunda yukardaki yargıların çoğu *Osmanlı Kimliği*'ni yazan Timur'un (1986) değerlendirmelerinden seçilmiştir. Tanzimatçıların eğitim alanında yapmaya çalıştıkları, Osmanlı'daki bilim, sanat, felsefe ile tarih bilincinin durumunu yeterince açıklamaktadır. Ancak, *Tanzimat*'ın "Türk kimliği"ne (kültürüne) kalıcı hizmeti, Türkçe eğitime başlanmış, Türkçenin, öğretim dili olarak Osmanlı okullarına girmiş olmasıdır.

Türk Halı Sanatı'nın Orta ve Küçük Asya kaynakları ile İslam ve Batı dünyasındaki etkileri konusunda ayrıntılı, bol örnekli bir araştırma için Bz Yetkin (1974). Türk Musikisi'nin kökeni, gelişmesi konularına girmekten özenle kaçınmışım. Türk musikisi kimindir? sorusunun yanıtını bilemiyorum. *Mevlid*'de görüldüğü, duyulduğu gibi bazı Bizans etkileri ya da Hristiyanlık tepkileri olabileceği düşünülebilir (Timurtaş 1970: Önsöz). Türk musikisinin, saf kan Türk olduğu, hatta – izlemekte ve katılmakta güçlük çektiğim tarih yöntemiyle – Arapların bu musikiyi – İranlılardan değil de – Türklerden aldığı görüşü için Bz Arel (1990). Bir araştırma konusu olmaktan çıkılıp polemiklerle dolu bir savaş alanına çevrilen Osmanlı / Türk müziğinin tarihi (kökeni) konusunda Behar (1993), müzikolog Wright'ın (1992), Hafız Post mecmuaları üzerindeki araştırmalarına dayanarak, XVII yy'dan sonra Osmanlı kentlerinde yeni, özgün bir musikin doğduğu gerçeğini hatırlatıyor. Türk müziğinin ne kadar Türk kökenli ol-

duğu tartışmalıdır. Ancak, XVII yy'dan sonra özgün bir Osmanlı musikisinin doğduğu görüşü, yukarıda anılan, Türkçeye kazandırılan yeni araştırmayla güçlenmektedir. XVII yy öncesi hâlâ tartışmalıdır. Ancak XVII yy sonrası Osmanlı musikisi ve Hafız Post'un öğrencisi İtrî Efendi'ye uzanan gelişmeler için Bz Şardağ (1989). XVIII yy Osmanlı (Divan) musikisinin gelişmesi, nota, porte vb sorunları için Bz Fonton (1987). Osmanlı Türk musikisini ilk kez notaya geçiren Albert Bobowski'nin (1650) *Saz ve Söz Derlemesi*'nin yeni harflerle tıpkı basımı için Bz Ali Ufki (1976). Klasik Türk (Saray / Divan) musikisini bir Osmanlı sentezi; halk musikisini ise bir Göçebe-Anadolu sentezi olarak yorumlayan görüş için Bz Kodallı (1988). Özetle, edebiyat, sanat, dil, din ve dünya görüşlerimizdeki Osmanlı-Türk ayrımı, musikiye de aynen yansımıştır. Bu sorun, Cumhuriyet'ten sonra "klasik-ulusal musiki" ikilemi olarak günümüze değin süregelmiştir. *Tanzimat ve İstibdat Dönemindeki Osmanlı-Türk Tiyatrosu* için Bz And (1972).

§ 57 Diller: Duygular ve Düşünceler Dünyası

Edebiyat alanındaki, Halk edebiyatı-Divan edebiyatı, Osmanlıca-Türkçe ve İstanbul-Taşra ikilemlerinin Osmanlı-Türk kimliği açısından anlamı, sınırları neydi? Müslüman olmayan toplulukların, uluslaşma ya da bağımsızlık çabaları başarıya ulaşırken, Türk kimliği ile Türklük duygusunun karşılaştığı engeller, bulduğu destekler nerelerden kaynaklanıyordu?

Osmanlı düşüncesinde bilimin sınırlı, felsefenin kısıtlı olduğu görüldü. Ancak, yazılı-sözlü zengin bir edebiyat ile şiir geleneği vardı. Doğru ülkelerinin çoğunda olduğu gibi, yaşamın anlamını sorgulayan, büyüsünü yorumlayan akıl, şiirle bütünleşmiş gibidir. Divan edebiyatında, dinle devletin, tasavvuf (tekke) edebiyatında, halk ile hakkın birliği yansıtılırken, âşık edebiyatında, halk ozanının evrensel türküsü duyulur. Gerçi Yunus Emre gibi büyük ozanlarda, her üç geleneğin sentezi varsa da, Osmanlı şairleri, genel kural olarak, bu üç gelenekten bir ya da ikisinin sözcüsü olmuşlardır. Başlangıçta "inşa" adı verilen *nesir* (düz) yazılarda, iki ayrı gelenek olarak yaşar: Saray'ın resmi tarih yazarlığı demek olan *vakanüvis*'lik, *salnamecilik* ve zamanın tarih-coğrafya verileriyle folklor bilgisini birleştirip sunan *seyahat*

hatname'cilik gibi. Divancılarla *vakânüvisler*, çoğunlukla, devletin resmi (yüksek askeriye) kültürünün; sufiler ise, din-devlet gücüne karşı halk ile hakkın; âşıklar ise doğrudan halkın sesi olmuşlardır. Tanzimat'tan sonra Şinasi ile gelen Batı (Avrupa Edebiyatı) örnekleri *Servet-i Fünun* akımıyla güç kazanmıştır. Türkçenin sesi ancak İkinci Meşrutiyet'ten sonra duyulmuş, Türkçe edebiyatın sağlıklı yönde gelişmesi Cumhuriyet dönemini beklemiştir.

İmparatorluğun kuruluş yıllarında halk diliyle konuşup yazan şairlerle düşünürler, Fetih'ten sonra Türkçeden uzaklaşıp Arapça / Farsça yazmaya başlamışlardır. XVI ve XVII yy'dan sonra, mesnevi ve rubai türündeki aşk türküleri, divan yazarlarına egemen olmuştur. *Kuran*'dan alınmış *Yusuf ve Züleyha* ile 30'dan fazla örneği bulunan *Leyla ile Mecnun* bu türün ünlü örnekleridir. En ünlüsü de, büyük divanı yanında,

*Selâm verdik, rüşvet
değildir deyu almadılar*

dizesiyle ünlü Fuzuli'nindir. Divan, Şair'in ölümsüz adını *Leyla ile Mecnun* öyküsü ile özdeştirmiştir. En yaygın olanlar ise, *Hüsrev ile Şirin* ya da *Ferhat ile Şirin*'dir. Ahmedî'nin (ölm 1413) *İskendername*'si (Bz Rm 20-2, 20-4, 57-1), Osmanlı Tarihi'nin kuruluş dönemlerini anlatır. İslami temaları öyküleyen Mesneviler de yazılmıştır: Bursalı Süleyman Çelebi'nin (ölm 1467). *Mevlid*'i ile Yazıcı Mehmet Bican'ın (ölm 1446) *Muhammediye*'si günümüze kadar yaşamıştır.

Kaside ve gazeller, Fars (Divan) edebiyatından Osmanlı'ya geçen biçimlerdir. Türün güçlü şairi:

*Bakî kalan bu kubbede
bir hoş seda imiş ey Bakî*

"İstanbul" kasidesindeki

Ademin canlar katar ab-u havası canına

dizeleriyle ünlü Bakî'dir (ölm 1600).

XVII yy'ın ünlü şairi Nefi (ölm 1635)'den sonra, Lale Devri'nin sıradan şairi Nedim (ölm 1712), divan dilini Türkçeleştirmeye çalışmış, güzel İstanbul ağzıyla söylemiştir. Sınıfı, değeri sonradan anlaşıldı. Divan Edebiyatı'nın en güçlü kişisi Şeyh Galip ile (ölm 1799) bu gelenek doruğa erişmiş, daha sonra giderek yozlaşmaya yüz tutmuştur.

Mistik tarikatların mensupları ise, sufiliğin, Tasavvuf'un dünya görüşünü Türkçe olarak hece vezniyle yaymaya çalışmışlardır. En ünlüleri Kaygusuz ile Pir Sultan Abdal'dır (Bz Eyuboğlu 1992). Mektep-medrese görmemiş halk ozanlarının çoğu genellikle hece vezniyle Türkçe yazmışlardır. Bütün zamanların en büyük ozanı sayılan Yunus Emre'nin "Yunus" mahlasını kullanan o kadar çok müridi vardır ki, gerçek Yunus'u hayranlarından ayırmak zordur. Bu bağlamda, Yunus adı anonim (adsız / toplumca söylenmiş) Türk halk şiirinin simgesi olmuştur. Tıpkı Sinan Camileri ile Hoca Nasreddin fıkraları gibi, Yunus da Anadolu'nun her yerinde her olayda sesini duyurur; sözünü dinletir. Özer Ozankaya'ya göre, bakınız ne güzel:

*Sözünü bilen kişinin
Yüzünü ağ ede bir söz,
Sözü pişirip diyenin
İşini sağ ede bir söz.*

*Söz olur kese savaşı
Söz olur kestirir başı,
Söz olur ağulu aş
Bal ile yağ ede bir söz.*

*Kişi bile söz demini
Demeye sözün kemini,
Şu dünya cehennemini
Sekiz uçmağ ede bir söz.*

Geleneğin en ünlüsü, şiirlerini "Karacaoğlan der ki" diye bağlayan, Anadolu'nun doğa duyarlığını, toplum yapısını, insan sevgisini yansıtan Karacaoğlan'dır. XVII yy'da Çukurova (Toros) yöresinde yaşadığı, Barak Türkmenlerinden olduğu sanılan halk ozanının 500'den fazla eseri, çağdaş Türk şiirinin yeniden doğuşunda tükenmez bir hazine değerindedir. Toroslardaki göçebe geleneğinin sözcüsü olan Dadaloğlu bu geleneğin son büyük halk şairi olarak bilinir. ("Torosların Son Yörük'leri" için Bz Şahin 1993.)

İnşa'adı verilen *nesir* ya da düzyazı, divan şiirinden farklı bir gelişme çizgisi izlemiştir. Oğuz boylarının destanı olan *Dede Korkud* masallarının XIII veya XV yy'da yazıya geçirildiği sanılıyor. Evliya Çelebi'nin on ciltlik *Seyahatname*'si, halkın XVII yy'da severek okuduğu tarih-coğrafya, hayat ansiklopedisidir. Kâtip Çelebi'nin *Fezleke*'si, siyasi

tarih yazarlığının seçkin örneklerinden biridir. Onun denemelerinde, çeşitli ülke sorunlarına değinilmiş, çözüm yolları önerilmiştir. *Peçevi Tarihi* (1649) ile *Silahtar* (Mehmed Ağa 1723) *Tarihi* de bu grupta yer alır. *Naima Tarihi*, Katip Çelebi'yi izlemekle birlikte, İbn Haldun'un ("beşli") toplum sınıflamasını da dikkate alan en güvenilir tarih derlemelerinden biridir. Mevlâna Celaleddin Rumi'nin *Mesnevi'si*, Türkleri "cahil köylüler" olarak küçük görmekle birlikte, büyük eserdir (Rm 57-2). Osmanlı *vakayinameleri* de, Türklerle Türkmenleri (yani göçer-konarları) küçümseme geleneğini sürdürmüşlerdir. Türklerin yazgısından kuşkusuz tarihçiler sorumlu değildi; ama toplumdaki değer yargılarını yazıp yayarak onlar da ikili çatışmaya katılmışlardır.

Tanzimat Edebiyatı'nın önde gelen kişisi kuşkusuz İbrahim Şinasi'dir (ölm 1871). Paris'te eğitim gören Şinasi, Fransızcadan şiir çevirileri yaptı; *vatan*, *millet*, *cemiyet* kavramlarını Türkçeleştirmeye çalıştı. *Şair Evlenmesi* adlı ilk tiyatro oyununu yazdı; ilk Türkçe gazeteyi çıkardı. *Tanzimat Fermanı*'nı, esirlere özgürlük tanıyan "İttikname"ye benzeten Şinasi Efendi, *Mustafa Reşit Paşa Kasidesi*'nde (1856), Batı'yı tanımaya başlamış gençlerin Meşrutiyet özlemlerini şöyle dile getiriyordu:

*Bir ıttiknamedir insana senin kanunun
Bildirir haddini Sultana senin kanunun
Aklın ışığıdır iyiyi kötüden ayıran
Kuvvetli zayıfı zorla ve eziyetle sindirir.
İnsan aklı yasa yaptı bu zorbalığı önlemek için
Buna felsefe dilinde adalet ve hak denildi.*
(Bz Kaynardağ 1989; 2: 55-60.)

Bu şiirle Türk Edebiyatı, Divan Edebiyatı'nın biçim geleneğinden kopup ilk kez akılcı felsefeye yöneliyordu. İbrahim Şinasi Efendi, Namık Kemal ve Ziya Paşa ile birlikte Tanzimat dönemine adını yazdıran romantik devrimciydi. Şair Tefik Fikret, yazar Cenap Şehabettin ile romancı Halit Ziya Uşaklıgil, Şinasi'nin yarattığı ortamda başlattılar, edebiyattaki *Servet-i Fünûn* akımını. Ünlü *Promete* şiirinde *Fikret*, "Gökten aklın ışığını çalan mitoloji kahramanını kendine örnek al / İsterse kimse adını sanını bilmesin" derken; okuyucularını kulluktan kurtulup özgür insanlar, eşit vatandaşlar olmaya çağırıyor, Türk edebiyatında yeni bir çıkış açıyordu:

*Ben benim sen de sen,
Ne Tanrı, ne de kul!*

Bu tür şiirleri okuyarak yetişen gençlerin ruhunda tutuşan özgürlük, laiklik ya da çağdaşlık ateşini duyumsamamak elde mi? Atatürk, Fikret'in etkisini doğrulamış; yeri geldikçe, Fikret'in öğrencisi olduğunu övünerek, şükranla anmıştır.

*Servet-i Fünûn'*cular, Fransız diliyle edebiyatının etkisi altında kaldıkları için Türkçecilik akımını belki bir süre geciktirdiler; ama Osmanlı edebiyatını Divan'ın Farsça biçim egemenliğinden kurtarmayı da başardılar. Bugün, Yunus'ların, Fuzuli'nin dilini anlamak, Fikret'in *Tarih-i Kadim* (Eski Tarih) şiirini veya Uşaklıgil'in *Aşk-ı Memnu* dilini anlamaktan sanki daha kolaydır. *Servet-i Fünûn'*a katılmayan Ahmet Mithat, Ahmet Rasim, Hüseyin Rahmi gibi yazarlar ise edebiyatımızın Türkçeleşmesine büyük hizmetler ederken, İstanbul hayatının (kültürünün) sosyolojisini de yaptılar. İstanbul ağzıyla Türkçe yazma geleneği, Ziya Gökalp, Ömer Seyfeddin, Mehmet Emin Yurdakul (şiiri için Bz § 68) ile sürmüştü; Osmanlı düşüncesiyle Cumhuriyet devrimi arasındaki duygu-düşünce köprüsü böyle kurulmuştur. (*Batı Medeniyeti karşısındaki Ahmet Mithat Efendi ile Osman Hamdi Bey'in katkıları için Bz Okay 1975.*)

*"Hikmete dayalı Batı,
Şeriate dayalı Osmanlı."*

— İ. Müteferrika —



Rm 57-3
Cevdet Paşa:
Tarihlerin ve Tarihçilerin tarihçisi

Dönemin ünlü tarihçisi, ulema sınıfından yetişmiş olan Cevdet Paşa'dır. On iki ciltlik *Tarih-i Cevdet* eseri, *Osmanlı tarihleriyle tarihçilerinin tarihidir* (Bz Ümid Meriç 1975). Paşa'nın, genel olarak göçebe Türkmenlerin, özellikle de "Güney (Yürük) aşiretlerinin (başarısızlıkla sonuçlanan) zorla iskânı" üzerindeki (1862) anılarına (§ 35'te) kısaca değinilmiştir.

Kaynakça kutusu: Göçebelerin iskânı sorunu ile Devlet-Göçebe veya Osmanlı-Türk(men) ilişkilerinin boyutu konusunda, Bz Baysun (1963). Cevdet Paşa'nın *Maruzat ve Tezakir* (27-29 sayılı tezkereler), Dumont (1975); Yaşar Kemal'in *Akçasazın Ağaları*.

Cevdet Paşa'ya göre (Rm 57-3), toplumlar ya da kültürler, canlılar gibi doğar, gelişir, göçerler. Devlet örgütü, bu canlı varlığın hekimi ya da ilacı gibidir; kaderini değiştirmese bile ömrünü uzatmaya çalışır. (*Cevdet Paşa'nın Cemiyet ve Devlet Görüşü* için Bz Meriç 1976; "Türk Düşünce Tarihindeki Yeri" için Bz Kuran 1985.) Aslında doğup göçenler, toplum ya da kültürler değil, devlet kurumları / yönetim örgütleridir. Toplum ya da kültürler, canlıüstü (*süperorganik*) varlıklar olarak sadece yaşar, değişirler. Osmanlı Devleti göçtü ama Osmanlı Kültürü, bizde / dilimizde, iligimizde, kemiğimizde yaşıyor, yaşayacak da. Toplum varlığını kendisiyle özdeşiren devlet adamı, devlet göçerken, toplum veya kültürün de tükendiğini sanır. "Allah devlete, millete zeval vermesin" dileğimizdeki "devlet önceliği" buradan gelir. "Ben bir gün elbet öleceğim; ama Türkiye Cumhuriyeti daima yaşayacaktır" diyen Atatürk ise, bu tarihi gerçeği dile getirmekten çekinmeyen, gerçekçi olduğu kadar, uzak görüşlü devlet adamlarından biridir. İlerde göreceğimiz gibi, Atatürk'te Cumhuriyet, bir yönetim biçiminden çok, devlet-millet ayrımını en aza indiren bir yaşam felsefesi, çağdaş varlık bilincidir.

Her uygarlık, zirveye veya sona ulaştığı zaman, kaygılanır; öz kaynaklarını araştırmaya başlar. Bu çaba Osmanlı'nın Tanzimat döneminde de görülmüştür. Daha önce üzerinde durulduğu gibi, Türk tarihi yani ilk kimlik araştırmaları da böyle başlamıştır. Kendi köklerini arayan Osmanlı, yüzyıllardır Osmanlı kimliğinde – veya gölgesinde – yaşayan göçebe Türk'ün varlığını da böyle keşfetmiştir. Osmanlı Devleti kocarken kişiler güçlenmektedir. Osmanlı düşüncesi-y-

le devlet otoritesinin amansız eleştirmeni Şair Eşref, devlet gücünü elinde tutan hükümetle olan kavgasını şöyle özetlemişti (Kabacalı 1988):

*Gerçi, hükümet benim bütün eserlerime ve kişisel
evrakıma el koydu ama fikirlerimi ele geçiremedi.*

Şair Eşref'in özgür ruhunu saygıyla anmak gerekir. Çünkü Eşref,

*"Ya Devlet başa
ya kuzgun leşe"*

yani "Ya sen devletin başına geçersin ya da devlet senin canını alır" sözünün her zaman geçerli olmadığını kanıtlayan yürekli kişilerden biridir.

§ 58 Kişilik Yapıları: Dünya Görüşleri

Osmanlı topluluğunu oluşturan halkların kişilik yapıları ne zaman, nasıl farklılaşmaya başladı? Müslüman Türklerin doğa, insan, zaman, dünya görüşleri, neden çağın gerisinde kalmıştı? En Uzun (XIX) Yüzyıl, Osmanlı varlığını, insanlarını, dünya görüşlerini nasıl etkiledi? Yeni kimlik arayışlarını nasıl yönlendirdi?

Osmanlı Devleti, çok dilli, çok dinli, çok kültürlü İslam devleti olarak doğdu, öyle de kaldı. Halkların kültürel çeşitliliğini, ortadan kaldırmaya değil, korumaya çalıştı. Fransız Devrimi'nin

*Birlik içinde çeşitlilik;
Çeşitlilik içinde birlik!*

sloganını başarıyla uyguladı – sanki. Devletin değişmezlik (sonrasızlık) üzerine kurulu var kalma stratejisi belki değişmedi; ama bu tutum, devleti oluşturan çeşitli etnik grupların değişmesini önleyemedi. Devletin birliği altında yaşayan topluluklar değiştiler, geliştiler. Osmanlı dünyasındaki değişmelerle süreklilikleri elle tutulur biçimde görebilmek için yabancı gözlemcilerin XV ve XIX yy'larda kaleme aldığı kişisel anıları karşılaştırmak – çarpıcı olduğu kadar – son derece öğretici olabilir. (Alman esiri Georg'un kişisel anıları için Bz Kula 1991: 308-12; bu anıların kısa özeti için Bz Yedinci Bölüm'de § 71.)

İmparatorluğun ekonomisi zayıfladıkça kültürel çeşitliliği bir arada yürütme gücü azaldı. Kanunî'den hemen sonra, İstanbul'da, Anadolu'da kıyamet gününün yaklaştığı ve bir *mehdi* beklendiği inancı (Alpagut 1990), devletin geleceğinden umut kesildiğini simgeliyor olabilir miydi? (Şii inancına göre *Mehdi*, kıyamet gününde ortaya çıkacak olan On İkinci İmam'dır.) Devlet olarak örgütlenen Osmanlı, toplumun sivil örgütlenmesi işini dini cemaatlara bırakmıştı. İslam dininin devletten ayrı-bağımsız bir örgütü bulunmadığı için, gayrimüslimler birer birer sivil topluma dönüşürken, Müslümanlar, ancak şeyhlerle tarikatlar çevresinde toplanabildi; devletin geçirdiği bunalımlardan daha çok etkilendi. Devletin dikbaşlı çocukları olarak tanınan Alevi Türklerle Türkmenleri, bu bağlamda değerlendirmek gerekir. Osmanlı'nın koruyucu kanatları kırıldıkça, Sunni Müslümanların dine sarılması, Türklerle Türkmenlerin Aleviliğe, gayrimüslimlerin milliyetçiliğe yönelmesi de böyle açıklanabilir. Devlet yönetimine egemen olan akılcılık değil inançtı. İyi ya da kötü, bütün olupbitenler Tanrı iradesine uygun olarak gerçekleşmekteydi. Allah'ın *külli* (büyük) iradesini kulların *cüzi* (küçük) iradesiyle değiştirmek mümkün olmadığı / olamayacağı gibi günahı da. Tanrı böyle buyurmuşsa, sual edilmeyecek bir hikmeti (bilgisi) olmalıydı. Din, devlet, eğitim ile bilim hayatında görüldüğü gibi, "skolastik'diye nitelenen ortaçağ görüşü Osmanlı'nın kaderini belirlemiştir. İlahi takdir ile mukadderat değiştiremez, tartışılmaz; olsa olsa "Devlete millete zeval (çöküş, batış) göstermemesi" için Allah'a dua edilebilir. Maya Medeniyetinin "Gerçekleşmeyen umudu" gibi, Osmanlı aydını da, umudunu kesmemiş ama Allah'ın, İslam Devleti ile Müslümanları neden yalnız ya da güçsüz bıraktığını bir türlü anlayamamış; anlamaya başlayanları, anladıklarını söyleyenleri hoşgörülle karşılayamamış; karşı düşüncede olanları bağışlamamış, Mithat Paşa gibi bir şeyler yapmaya çabalayanları cezalandırmıştır.

Ancak devletin çöküş nedenlerini görüp de gerekli-yeterli önlemleri alamayan Osmanlı yöneticilerini, olupbitenlerin tek sorumlusuymuş gibi kınamamak gerekir. Resmi tarihlerimizle okul kitaplarımız, bugün hâlâ gerçekleri yazmaktansa, devletin çöküşünü, Kanunî'den sonraki "Padişahların, hasta, çocuk veya deli oluşu" ile açıklamıyor mu? Oysa, yukarda, Devletin hangi nedenlerden çöktüğünü göstermeye çalıştık. Padişahlar deli ya da hasta falan değildi. Devlet, hızla gerilediği; olaylara egemen olamadığı, gelişmelerin gerisinde kaldığı için öyle görünmüştü. Ancak siyasete alet olmamaları için 15-20 yıl

süreyle Harem veya Saray'daki kafeslere kapatılan Şehzadelerin oradan – tam sersem değilse bile – biraz sersemlemiş olarak çıkmış olmaları kaçınılmazdı. Çözümü, yönetim düzeninde arayıp Meşrutiyet Anayasası'nı hazırlayan devlet adamlarının, *Yeni Osmanlılar*'ın (Ebüzziya Tefvik 1973) ve *Pan-İslamcı düşüncelerin* (Kuran 1986) aynı yıllarda ortaya çıkışı rastlantı değildir. Osmanlı Devleti'ni oluşturan çeşitli topluluklardan yepyeni bir "*Millet-i Osmaniye*" (Osmanlı Milleti) yaratılabilir; ya da Dünyadaki bütün Müslümanları İslam Padişahının veya Halifesinin yönetimi altında toplamak mümkün olabilir miydi? Birinci ve İkinci Meşrutiyet yılları arasında yaşanan otuz üç yıllık Abdülhamit dönemi, bu umutların pek de gerçekçi olmadığını göstermeye yetmişti. Geriye, Tanzimat'ın denediği kurtuluş reçetelerini yeterli bulmayan köktenci Jön (genç) Türkler, Akçura ile Gökaltp gibi romantik / ülkücü Türkçüler kalıyordu. Saraya (Padişaha) bağlı Osmanlıcılarla, Halifeye sadık İslamcılar arasında, en umutsuz durumda görünenler de Türk milliyetçileriydi. Türk'e, Türklüğe bel bağlayanların devleti kurtarma çabalarını, umutlarını ne Osmanlıcılar, ne de İslamcılar destekledi. Devleti kurtarma görevi yine "Türkler"e mi kaldı? *Bir Neslin Dramı ya da Romanı* için Bz Tuğaç (1975). Mustafa Kemal, Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp gibi Osmanlı aydınlarının, İstanbul dışında (taşrada); doğuda Diyarbakır'da, kuzeyde Kazan'da, batıda Selanik (gibi Merkezden uzak çevreler)'de yetişmiş olması hiç kuşkusuz rastlantı değildi. İstanbul'un özgün dünya görüşü bu aydınları yetiştirmede; ama onlara Türkçülükten başka çıkar yol kalmadığı gerçeğini gösterdi. İstanbul, Kaptan Halil Paşa'nın Avrupa'yı taklit etme önerisini uyguluyordu. İstanbul, Avrupalı gibi giyinip Avrupalı gibi yaşamaya, Avrupalı görünmeye çalışıyordu. Osmanlı aydını Ziya Paşa aynı çabayı şöyle eleştirmişti:

Avrupa'yı taklit ederek ilerlediğimizi iddia ediyoruz; ama onların ödülle ceza ve yasaya saygı, endüstri-ticaret ve ulusal ahlaka bağlılıklarını değil, tiyatro ve baloya gitmelerini, giyim kuşamlarını, eşlerini kıskanmamalarını ve de yıkanmamalarını taklit ediyoruz.. (Bz Ozankaya 1985: 131.)

Ne var ki, Avrupalı görünmek Avrupalı olmaya yetmiyordu. İstanbul'un *Evropa* özentisi Bostancı'da tükeniyor; taşraya geçemiyordu. Karaosmanoğlu'nun *Yaban*'da dile getirmeye çalıştığı acı gerçek buydu (Bz Belge 68-2). Devlet ile aydın ne ektiye onu biçiyordu. İstanbul'un, Saltanat'tan Meşrutiyet'e ve Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e



*Osmanlı mirası
Boğaziçi yalıları
(Ara Güler)*

geçiş sürecinin dramatik sorunlarını, tarih dersi kitaplarından çok, belki de *Üç İstanbul*, *Kiralık Konak*, *Çalı Kuşu* ile *Yeşil Gece* gibi sosyal / siyasal içerikli romanlarda, sanatçı yazarların yorumlarında izlemek mümkündür.

Osmanlı'nın kadın varlığına bakışı da yeterince araştırılmamış bir sorun olarak bütün görkemiyle karşımızda durmaktadır. Kadın cinsinin sınıfı sorunu: Birinci mi, yoksa ikinci ya da üçüncü mü? vb gibi. Araştırmacılarla yabancı gözlemciler, seçtikleri kaynak ve belgelere göre, çelişik görünen sonuçlara varabiliyorlar. Bu konuda yalnız söylentiler değil, olgular, bulgular, yorumlar da çeşitli görünüyor. *Kamus-u Türki* ve *Kamus-ül Âlam* gibi zamanın anıtsal sözlüklerini derleyip yayımlamış olan Şemseddin Sami Bey, 1882 ve 1895 yıllarında kadınlar üzerine ilgi çeken iki uzun deneme yayımlamıştı. Geniş dil-kültür birikimine dayanan Şemseddin Sami, kadın konusunda ansiklopedilere geçecek nitelikte doğru şeyler söyledikten; Müslüman Osmanlı kadınlarının dini kurallara göre *nasil olmaları gereğine* de değindikten sonra, "Erkekler doğuştan daha üstün yaratıklar oldukları için, kadın-erkek farkının kapatılamayacağı; hatta azaltılamayacağı" sonucuna varmaktaydı. Şemseddin Sami Bey, hiç kuşkusuz, can alıcı soruna parmak basmış, ancak kadın-erkek alanındaki önemli sorunun cinsiyetten (biyolojiden) değil kültürel koşullanmadan, eğitimdeki fırsat eşitsizliğinden kaynaklandığı gerçeğini görememiş; *Hanımınlar Gazetesi*'ni çıkaran Osmanlı kadınlarının uyanış hareketini de izlememişti. Oysa, *Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye*'nin yayın organı olan *Terakki* dergisi (1869: Salı 13), kadın ve aile sorunlarının *Şeriata* uygun

olarak *Fetva*'larla düzenlendiği bir dönemde, son derece bilimsel, çağdaş hatta laik görüşleri yayımlamaktan çekinmemiştir (Bz Kutu 58). Şemseddin Sami'nin ciddi bir eleştirisi için Bz Ozankaya (1985: 127 -148.)

Son olarak, bölüm başlığındaki temel soruya dönelim: "Kim kimliğinde idi?" Osmanlı mı Türk'tü; yoksa Türkler mi Osmanlı? Dünya'nın Osmanlı'yı "Türk" olarak gördüğünü ama Osmanlı'yı "Devlet-i Aliyye" (Yüce Devlet veya Devletlerin Yücesi) olarak adlandıran Osmanlı ulehasının, Türk ve Türkmenleri küçümsediklerini; hizmet ettikleri Devlet-i Aliyye ile onun kullarını yani kendilerini "Türk" saymadıklarını göstermeye çalıştık.

Kutu 58-1

"Saçı Uzun Aklı Kısa Kadınlar" Hakkında *Terakki*'nin (1869) Görüşü

"Saçı uzun aklı kısa!" deyimini, herhangi bir erkeğin her kadından daha üstün (zeki) olduğu anlamına gelmez. Erkeklerin *çoğunlukla* kadınlardan daha bilgili (yetenekli) olabildiğini söyler. Erkekler hayatta daha önemli ve çeşitli görevler üstlendikleri için deneyim kazanırlar. Kadınlarsa, *biyolojik yapılarından* dolayı, bu tür deneyimlerden yoksundurlar ve zekâ açısından erkeklerden geride görünürler.

(Aktaran: Ozankaya 1985: 131.)

Her nereden alınıp uyarlandı ise, güncelliğini günümüzde de korumakta olan laik bir görüş!

Sonuç olarak, Osmanlı-Türk özdeşliğine ya da karşıtlığına bir kez daha dönülebilir.

Tarihçi Göyünç (1973: 23), Dışişleri Nazırı Fuad Paşa'nın İngiltere Elçisi Canning'e: "*Devlet-i Aliyye'nin, Millet-i İslamiyye, Devlet-i Türkiyye, Selatin-i Osmaniyye ve Payitaht-ı İstanbul (iyye) üzerine kurulu olduğunu*" söylediğine dayanarak:

- (1) "Devletin Türk, Hanedan'ın Osmanlı olduğu;
- (2) Osmanlı devlet adamlarının, Osmanlı ile Türk arasında ayırım yapmadığı;

(3) Osmanlı ile Türk kimliklerinin özdeşliği”

sonucuna varıyor. Kuşkusuz, Fuad Paşa gerçekten böyle söylemiş (Bz Baysun Tezakir 1953-1967: I: 85); Göyünç (1973: 42-43) de böyle yorumlamış olabilir. Ancak, bu çalışmada bulguların, ilerde sunulan kaynaklarla belgelerin büyük çoğunluğu, *Devlet-i Aliyye'nin Hükümet-i Saltanat-ı Seniyesi'nin Memalik-i Mahrusa-i Şahanesi'ndeki* “Türk varlığı”nın adını bile anmadığını; Türk(men)lerin de “Osmanlı Kimliğini” taşımaktan pek mutlu olmadığını açıkça ortaya koymaktadır. Osmanlı'nın Türklüğünü giderayak hatırlaması, ne Osmanlı'yı ne de Türk'ü kurtarmıştır. Türkleri, “Osmanlı boyunduruğundan kurtulan son millet” olarak niteleyen tarihçi Bernard Lewis, Türk-Osmanlı ilişkilerinin gerçeğini bizlerden herhalde çok daha doğru görüp dile getirmiştir. Osmanlı'nın son döneminde filizlenen Türk milliyetçiliği tohumlarının gelişmesiyle ürünlerini Altıncı Bölüm'de izlemeye devam edeceğiz.

Kutu 58-2

Osmanlı Dünyasında
Bilim ve Din İkilemi

“*Paratoner*” diye bilinen telin camii minarelerine takılmasında dini/şerî herhangi bir sakınca bulunmadığı ancak bazı kendini bilmezlerin, bu yeniliği fırsat sayarak huzursuzluk çıkarmaları ihtimali karşısında, sadrazam, uygulamanın şimdilik ertelenerek ilerde gereğine göre hareket edilmesine karar vermiştir.

Fi 8 Cemaziyûlahır (1264)

Kaynak Belge: Reşat Kaynar ve TTK.

Türk Kimliği araştırması tamamlanıp yayımlandıktan sonra, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi'nin yeni bir araştırması yayımlanmıştır. Osmanlı Devleti'nin İslami açıdan değerlendirilmesi için Bz. İhsanoğlu, E. (Ed). 1994 *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*.

§ 59 Başlıca Kaynaklar

Bu bölümün yazılmasında yararlanılan başlıca kaynaklar:

- Akçura, Yusuf; 1978, (1928) *Türkçülük: Türkçülüğün Tarih Gelişmesi*: İstanbul: Türk Kültür Yayınları.
- Antel, Sadrettin Celal; 1940, "Tanzimat Maarifi." *Tanzimat*. İstanbul: Maarif Matbaası, s. 441-462. (Sahaf Pegasus, Katalog 1.)
- Davison, Roderic H.; 1963, *Reform in the Ottoman Empire: 1856-1876*. (Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform). Princeton: Princeton University Press.
- Davison, Roderic H.; 1980, "The Turks in History." (Tarihte Türkler). E. Atıl (Ed) *Turkish Art*. 17-42. Washington D.C.: Smithsonian Press. New York: Harry N. Abrams.
- Heper, Metin; 1974, *Bürokratik Yönetim Geleneği*. Ankara: ODTÜ.
- İnalçık, Halil; 1973, *The Ottoman Empire: Classical Age*. (Osmanlı İmparatorluğu: Klasik Çağ.) Londra: Weldenfeld and Nicholson.
- İz, Fahir; 1970, "Turkish Literature." *The Cambridge History of Islam*. 682 -694.
- Köprülü, M. Fuad; 1986, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*. (Yayına hazırlayan: Orhan F. Köprülü.) İstanbul: Ötügen Neşriyat.
- Lewis, Geofrey; 1974, *Modern Turkey*. New York: Praeger.
- Mantran, Robert (Yöneten); 1992, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I: Devletin Doğuşundan XVIII yy Sonuna* (çeviren Server Tanilli). İstanbul: Say Yayınları.
- Ortaylı, İlber; 1983, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Hil.
- Pamuk, Şevket; 1988, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi*. İstanbul: Gerçek.
- Şener, Cemal; 1988, *Alevilik Olayı: Toplumsal Bir Başkaldırının Kısa Tarihçesi*. İstanbul: Yön Yayını.
- Timur, Taner; 1986, *Osmanlı Kimliği*. İstanbul: Hil Yayını.
- Werner, Ernst; 1986-1988, *Büyük Bir Devletin Doğuşu* (iki cilt). İstanbul: Alan Yayıncılık.

Sarayda, yönetim ve yargı işlerini gören Divan-ı Hümayun'un kuruluş, işleyiş, gelişme ve yozlaşmasını, bir hükümet (Bakanlar Kurulu) olarak değerlendirmesi için Bz Mumcu 1986.

Osmanlı yönetim düzeninin toplumsal tarihi için Bz Findley 1989.

XV-XVII yy'da Osmanlı Devlet Teşkilatı için Bz Halaçoğlu 1995.



Rm 60. *Türk Devrimi'nin mimarları*
Gazi Mustafa Kemal ve İsmet Paşalar

Altıncı Bölüm

KİMLİĞİNİ ARAYAN TÜRK DEVRİMİ

Non - omnis moritur!
(Her şey ölümlü değil.)

Tempora mutantur / nos et mutamur in illis!
(Zamanlar değişti / bizler de değiştik zamanla.)

– Latin Özdeyişleri –

★

Savaşöncesi dönemin Türkiye'si
Emperyalizmin yarı-sömürgesi
durumuna düşmüş tarım ülkesi.

– Novîçev –

Osmanlı İmparatorluğu'nun
Yarı-Sömürgeleşmesi (1937)

★

Türklerin değişebileceğini
düşünmek iyimserlik olur.

– Lloyd George –

(İngiliz Başbakanı, 1920)

★

Ne mutlu Türküm diyene!
Türk, övün, çalış, güven!

– Mustafa Kemal Atatürk –

★

Sizde, erbabı tefekkürle avamın arası
pek açık; budur bence vücudun yarısı.

– İslamcı Şair Mehmet Akif Ersoy –

(Roman: 168)

★

Türk ulusal kimliği, yok olma
korkusu ile birlikte geliştirdi !

– Taner Akçam –

(1992: 55-57)

Tablo 60-1
TÜRKİYE'NİN SİYASİ TARİHÇESİ
1919 - 1989

Yıllar	Tarihi Olaylar / Siyasi Gelişmeler
1919	Mustafa Kemal Paşa Kurtuluş Savaşını başlattı
1920	Sevr Antlaşmasıyla Osmanlı Devleti parçalandı
1920	Şeyh'ül İslam, Mustafa Kemal'e ölüm fetvasını verdi
1922	Savaş kazanıldı; Osmanlı Saltanatına son verildi
1923	Mustafa Kemal, kurulan Cumhuriyet'in Başkanı seçildi
1924	Halifelik kaldırıldı; son Halife yurtdışına gönderildi
1924	Eğitim-öğretim kurumları birleştirildi
1926	İsviçre'den uyarlanan <i>Medeni Kanun</i> kabul edildi
1928	"Devlet'in dini İslam'dır" maddesi <i>Anayasa</i> 'dan çıkarıldı
1928	Arap alfabesinden Latin alfabesine geçildi
1929	Arapça ve Farsça eğitim yasaklandı; reformlara girişildi
1930'lar	Kamu İktisadi Teşekkülleri kuruldu; demiryolları yapıldı
1937	CHP Tüzüğü'nün Altı-Ok ilkeleri <i>Anayasa</i> 'ya geçirildi
1938	Atatürk öldü; İsmet İnönü Cumhurbaşkanı seçildi
1939	T.C. Hükümeti İkinci Savaş'ta tarafsız kalacağını açıkladı
1940'lar	Köy Enstitüleri açıldı. Mesleki-Teknik Öğretim başlatıldı
1945	Toprak Reformu Meclisten geçmedi; DP kuruldu
1950	Demokrat Parti seçimleri kazandı; iktidar el değiştirdi
1960	Silahlı Kuvvetler yürütmeye el koydu; liderler yargılandı
1961	İktidar, yeni <i>Anayasa</i> 'ya göre seçilen Meclise bırakıldı
1965	DP'nin devamı olan Adalet Partisi (AP) seçimleri kazandı
1971	Silahlı Kuvvetlerin Komutanları Başbakanı istifa ettirdiler
1973	1961 Anayasası değiştirildi; yönetim partilere bırakıldı
1975	Ekonomik dengeler bozuldu; iç-savaş provaları yaşandı
1980	Silahlı Kuvvetler üçüncü bir darbe ile iktidara el koydu
1982	Halkoylamasıyla General Evren Cumhurbaşkanı oldu
1983	İktidar, Ordunun uygun gördüğü siyasal partiye bırakıldı
1989	"Sakıncalı" muhalifler yerel seçimleri kazandılar

§ 60 Zemin-Zaman: Değişme ve Süreklilikler

*“Yarı-Sömürge”yi yok etme belgesi olan Sevr Antlaşması ne-
ri öngörüüyordu? Ülkenin yeni adı ile yönetim düzeni ne olacak-
tı? Bu sorunun Türkiye ile Cumhuriyet’ten, Türkiye Cumhuri-
yeti’nden başka çözümü seçeneği var mıydı?*

Türklerin kimi, kimliği sorunu üzerinde bazı Osmanlı-Türk aydınla-
rının düşüncelerini Birinci Bölüm’de ortaya atmış; Türklerin 2-3 bin
yıllık kültür tarihine yönelmiştik. Çünkü Türklerin o zemin-zaman-
lara nereden, nasıl geldiğini izlemek gerekiyordu. Şimdi Birinci
Bölüm’e geri dönmüyor; Cumhuriyet’in kuruluş yıllarından bugünle-
re Türklerin nasıl eriştiğini irdeliyoruz. Birinci Bölüm’de, Türklerin
kimliği, ne yapmaları gerektiği sorusu tartışılmıştı. Bu bölümde neler
yapıp nereye vardıklarını, bugünkü varlıklarını nasıl algıladıklarını
görmeye çalışacağız.

*Türk Kimliği’nin Türkiye Cumhuriyeti dönemindeki serüvenine
geçmeden önce, “Osmanlı Kimliğindeki Türkler” dosyasını – biçim-
sel de olsa – kapatmak gerekiyor. Biçimsel, çünkü o dosya, gerçekte,
Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşu ile bugünkü gelişmeleri etkile-
miştir.*

İkinci Meşrutiyet veya 1908 Hürriyeti, Sultan II Abdülhamit’in
tahttan indirilmesini izleyen Balkan ve Birinci Dünya Savaşları başın-
da, Osmanlı toplumundaki derlenip toparlanma çabaları belki umut
vericiydi ama uzun ömürlü olamadı. XVIII yy’da yenilmeye, XIX
yy’da dağılıp parçalanmaya başlayan Osmanlı İmparatorluğu sava-
şın yitirilmesiyle (1918) fiilen sona ermişti. Türk tarihçisi Roux’nun
saptadığı gibi:

Osmanlı İmparatorluğu’nun varlığını 1699’dan 1922’ye kadar sür-
dürebilmesi, milli çıkarları onu yıkmayı gerektiren ama söz konu-
su yıkımın başkasına (rakiplere) yararlı olmasından korkan ve mi-
rasın paylaşımı konusunda aralarında anlaşmaya varamadıkları
için Osmanlı’yı yapay olarak hayatta tutanların eseri olmuştur.
(Roux 1989: 310.)

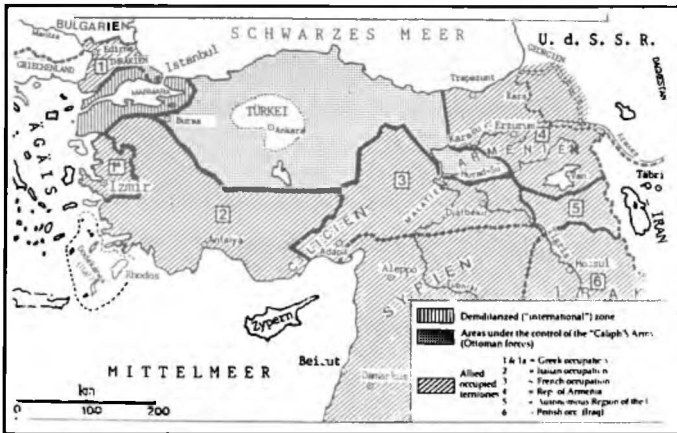
Avrupa’nın, Boğaz’daki “Hasta Adam” a karşı açtığı Haçlı sefer-
leri sürdü gitti. Birinci Dünya (1914-18) Savaşı’ndan sonra erteleme

olanağı kalmamıştı. Sorun, İmparatorluktan geriye bir Türkiye bırakılıp bırakılmayacağı idi. Vryonis'in (1971) tezine karşın, çağdaş Fransız tarihçilerinin (1992) söylediği gibi, Osmanlı Devleti 300 ya da 600 yılda ülkeyi ne İslamlaştırmış, ne de Türkleştirmişti. Osmanlılaş-tırma ise – İstanbul (Devlet) dışında – etkili olmamıştı. Toynbee'nin (1977) haklı olarak vurguladığı gibi, Osmanlı, tarihi (değişme ve gelişmeyi) durdurmaya, üzerinde yaşadığı toprakları, yönettiği toplum-ları değiştirmemeye çalışmıştı. Gerçek bir *Hadis-i Şerif* olup olmadığı bilinmeyen

*Âdetlerinizi terk etmeyiniz
Yeni âdetler edinmeyiniz!*

sözü, Hazret-i Peygambere ait olmayabilir ama Osmanlı'nın dünya görüşüne, hayat felsefesine son derece uygun düşüyordu.

Birinci Dünya Savaşı sonunda (1920) imzalanan Sevr Antlaşması ile İmparatorluğa son veriliyor; Küçük Asya'nın etnik (bölge) halkları, bağımsız devletler olarak yeniden yaratılmak isteniyor; Türklere, Orta Anadolu ile kuzeyinde geleceği hiç de güven vermeyen bir sığınma bölgesi bırakılıyordu (Bz Harita 60-1). Mustafa Kemal Paşa'nın öncülük ettiği "*Amasya Genelgesi*" (22 Haziran 1919), kimi tarihçilerce Milli Mücadele'nin ve Türk Devrimi'nin başlangıcı olarak görülür. Altı maddelik *Genelge*'nin birinci maddesinde, işgal altındaki Devletin, Saray ile Hanedan'ın kurtarılması yerine, "Vatanın бүтүнлүğü ile Milletin geleceği" nden söz edilmekteydi:



Har 60-1. *Sevr Antlaşması'na göre Türkiye (1920)*

- *Vatanın bütünlüğü ve milletin geleceği tehlikededir.* Merkezi Hükümet (Sultan) görevini yapamamaktadır. *Milletin geleceğini yine milletin azmi ve kararı kurtaracaktır.* Bağımsız bir *milli heyet* (meclis)'in varlığı elzemdır.
- Sivas'ta toplanacak *Milli Kongre'ye* her Sancak'tan üç temsilci gönderilecektir... Temsilciler, *Müdafaa-i Hukuk*, *Redd-i İlhak* Cemiyetleriyle Belediyelerce seçilecektir.
- Mevcut teşkilat *ilga* edilmeyecek, kumandanlık görevleri devredilmeyecek, işgalci kuvvetlere karşı direnilecek, silah ve mühimmat elden çıkarılmayacaktır.

Milli Kurtuluş Savaşı ile Türk Devrimi, bu koşullar altında başladı.

Türk Tarihi'nin 1920 Sevr Antlaşması'ndan günümüze geçirdiği siyasal aşamalar Tablo 60-1'de özetlenmektedir. Zaferler kazanmış olan büyük bir önderin girişip başardığı reformlarla kurduğu laik Cumhuriyet'te, her on yılda bir "Atatürkçülük" adına girilen askeri darbeler ise, demokrasi yolundaki iyi niyetli çabalara karşın, Türkiye Cumhuriyeti'nde bazı kurumların tam da yerli yerine oturup oturmadığını düşündürmektedir.

Cumhuriyet kurulmuştur ama Osmanlı'dan miras kalan yapısal-kurumsal çelişkiler, Cumhuriyet döneminde sürmekte, su yüzüne çıkmaktadır. Bu bölümde ele alınacak temel soru ya da sorunlar işte bu sosyal-kültürel çelişkilerdir. Başka bir deyişle, temel sorun, "Türk Devrimi'nin aradığı kimlik" tir. Müslüman çoğunluk, milletin egemenliği ile devletin laikliğini kabul etmiş ya da edebilecek midir? Temel güçlük, yeni Türk İnsanı yaratmak kararını veren devrimci önderin, yeni Türk insanını yetiştirmek üzere çağdaş bir kültür yaratmaya girişmesi; bu ülküsünü, çağdaş Batı örneklerinden esinlenerek, din veya kan birliği üzerine değil de, dil-kültür birliği ile tarih bilinci üzerinde gerçekleştirmek istemesinden kaynaklanıyordu. "Türkiye Cumhuriyeti'nin temeli kültür olacaktır" ama geleneksel İslam kültürü değil, *çağdaş / laik* Türk kültürü olacaktır. Büyük Britanya Başbakanı Lloyd George (1920 Londra Konferansında) "Türklerin değişebileceğine inanmanın fazlaca iyimserlik olacağı"nı dünyaya ilan ederken, Mustafa Kemal millete güveniyor; Türklerin yalnız değişebileceğini değil, "Değişen zamanlarla birlikte milletin de zaten değişmiş olduğunu" savunuyordu. Gelişmeler, Mustafa Kemal'i doğruladı. Sorun, Türklerin değişip değişmeyeceği değil, "Uygar Dünya"nın üç-beş

yüzyılda gelmiş olduğu çağdaşlık düzeyine iki-üç kuşakta nasıl varılacağına toplanıyordu. Aşılacak yol uzun, çetin görünmekle birlikte denemeye değerdi. Görünürde başka seçenek yoktu.

Osmanlı Devleti'nin egemen (İstanbul) çevreleriyle etnik azınlıkları, İstanbullu ve Müslüman kimliklerini bırakıp, yüzyıllardır horlanıp küçük görülen Türk kimliğini içlerine sindirememişlerdi. Önder'in ülkü arkadaşlarından Hamidiye kahramanı Rauf Orbay'ın dile getirdiği gibi, Mustafa Kemal Paşa'ya Osmanlı (İslam) Müesseselerine dokunmaması, eğer isterse Halife bile seçilebileceği haberi iletilmişti (Bz Selek 1965; *Anadolu İhtilali*). Oysa Büyük Önder, kararını çoktan vermişti:

*Benim naçiz vücudum bir gün elbet toprak olacaktır.
Ama, Türkiye Cumhuriyeti, ilelebet payidar kalacaktır.*

Mustafa Kemal'in bu ülküsü, Hazreti Ebubekir'in, Peygamber'in ölümünden sonraki

*Her kim ki Peygambere tapıyordu bilsin ki o ölmüştür
Her kim ki Allaha tapıyor bilsin ki: O, ölmez, ebedidir*

sözünü hatırlatır. Devrimci Mustafa Kemal, egemenliği Allah'ın yüzündeki gölgesinden alıp millete, laik Cumhuriyet halkına bırakmaktadır. Köktenci İslamcılarla devrimci Laikler arasındaki çatışma – ilerde (§ 68'de) izleyeceğimiz gibi – işte burada başlamaktaydı. Büyük önder, kurtuluş yolunun Laik Türkiye Cumhuriyeti ile bulunacağına inanmış, bu inancını uygulamaya koymuştu. Onun kararlılığı önünde sinen tutucu muhalefet, demokratik gelişmelerden yararlanarak yavaş yavaş ortaya çıkmış, karşı devrim planlarını uygulamaya koyulmuştur. Askeri darbelerden ilki olan 27 Mayıs, hiç kuşkusuz, Laik Cumhuriyeti korumak için yapılmıştı. İkincisi (12 Mart), dini muhalefetin karşıdevrim provasıydı. İnönü tarafından ancak güçlkle önlenebilmişti. Üçüncü girişim (12 Eylül), dış güçlerin de örtülü desteğiyle, "Türk-İslam Cumhuriyeti"ni kurmak yolunda, bir dönem sanki başarılı bile gözük müştür (Güvenç ve Ark 1991). Öyle ki, İslamcıların Almanya'daki "Kara Sesi" Cemaleddin Kaplan (Hocaoğlu), 18 Nisan 1992'de; Federe İslam Devleti'nin kurulduğunu ilan etmekten çekinmemiştir (*Cumhuriyet*, 6 Aralık 1992).

Türk Devrimi'nin Cumhuriyet'ten, Türk geleceğinin Türkiye'den başka seçeneği olup olmadığı sorusu, 1920'lerden beri, doğrudan ya da dolaylı, değişik biçimlerde, ülkenin gündemindedir. Acaba girişi-

len, başarıya ulaştırılan Devrim'in Türk adından, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nden başka seçenekleri var mıydı?

Osmanlı aydını Halide Edip (Adıvar) gibi (1926, 1928), "Anadolu Cumhuriyeti" adını ciddi olarak düşünüp önerenler çıkmıştı. ("Adıvar'da Doğu-Batı sorunu" için Bz Enginün 1978.) Fakat kökten-ci Mustafa Kemal, yer-yurt adına, sonradan yapılmış Türk-İslam ya da yanılıcı Doğu-Batı Sentezi önerilerine aldanıp ödün vermemiş; Türk adında direnerek Türkiye Cumhuriyeti'ni kurmuştur. Gerçekten de, Anadolu ile Türkiye (İslam) Cumhuriyeti dışında olabilir seçenekler üretilmemiştir. Büyük önderin "Adını koymak bilmektir" (*Nomen numen*) deyimine uygun politik davranışlarında, Dünyanın Türklere verdiği fakat Osmanlı'nın bir türlü benimseyemediği *Turclia* adı da etkili olmuş gibidir. Bütün güçlük, Türkiye ile Türklüğün, Osmanlı kimliğini benimsememiş fakat Türk olduğunun da bilincine varmamış Türklere nasıl kabul ettirileceği sorusunda düğümleniyordu. Atatürk'ün

Ne mutlu Türküm diyene!

Türk, övün, çalış, güven!

sözleri tümüyle bu ülkeye yönelik çabalardı. Osmanlı'yı, Osmanlılığı unut, kendine dön, Türk ol demektedir. Türk olabilmek için önce Türklüğünden utanmamak yani Türklüğü ile övünmek, çalışmak, kendine güvenmek gerekmekeydi. Yapılan seçimin ne ölçüde başarılı olduğu aşağıda irdelenmektedir. Ne var ki, Anadolu, İslam, Türk seçeneklerinden hangisinin daha doğru ya da isabetli bir seçim olduğu? ya da yaşasaydı Atatürk ne yapardı? türünden sorular kolay kolay yanıtlanamaz. Tarih-zaman çarkı geri dönmüyor. Mantık, "şöyle yapılsaydı böyle olurdu" türünden koşullu akıl yürütmelere izin vermiyor. İnsan aklı sorup duruyor ama çoğu zaman kendi (günlük) sorularına bile kalıcı, güvenilir yanıtlar bulamıyor.

§ 61 Çevre: Uyum ve Çelişkiler Yumağı

Türkiye Cumhuriyeti'nin temeli ne tür bir kültür olacaktı? Kapitalizm, Sosyalizm, Nasyonalizm, Korporatizm, Faşizm seçenekleri arasında Kemalizm'in yeri neresiydi? Türk Devrimi neden kendine benzemek zorundaydı?

Kültür, canlıydı (yani yaşanan, yaşatan, yaşayan) varlık alanı olarak, geçmişten geleceğe sürekliliktir. İşte bu sürekliliği, değişmezlik

gibi anlamaya çalışan çevreler, Mustafa Kemal'in kültüre ilişkin düşüncelerini, Osmanlı-İslam kültürünün aynen korunacağı yolunda yorumlamışlardır. Oysa süreklilik, değişmezlik olmadığı gibi, değişmezlik gerçekleşirse istenmeyen sonuçlara yani kesintilere yol açabilir. Daha önce değinildiği gibi Osmanlı, dünyadaki önemli değişmelere zamanında ayak uyduramadığı için çağdışı kalmış, yıkılmıştı. Gelenek görenekler, hiç kuşkusuz, kültür varlığının önemli ögesi idi, ama kültür varlığı yalnız törelerden oluşmuyor. Töre yaşıtan insanlara, insanları ayakta tutan gelişmelere, mutluluğu sağlayan dirlik-düzene de gerekseme duyuluyor. Töre, insanlara kim olduğunu anlatıyor, ama değişen dünyada, yeni koşullar altında, yarın ne yapacaklarını söyleyemiyordu. Töre, birikimlerin bilgisidir, henüz denenmemişlerin değil. İnsan topluluklarının törelerini değiştirme yönünde güdülenip yönetilmesi, bilgi, inanç, kararlılık isteyen devrimci bir atılımdır. Bu bağlamda devrimcilik, çıkan fırsatlardan yararlanmak sanatıdır. Hayatı boyunca kendini bu göreve hazırlayan önderlerin dehası, kendi yarattıkları fırsatları kullanmalarında görülür.

Kültür temeline dayanacak olan laik Cumhuriyet hangi ekonomik sisteme oturacak, ne tür bir dünya görüşüne yönelecekti? Mustafa Kemal'in eylemlerini bilinen kalıplardan hiçbirine oturtamayan Batılı gözlemciler, onun yoluna, yöntemine – biraz da gölge düşürmek amacıyla – “*Kemalizm*” adını verdiler. Büyük Önderin bu tanıyı yurtiçinde pek yaymamakla birlikte yadırgamadığı, hatta bazen kullandığı görülüyor: Türkiye Cumhuriyeti'nin Basın Yayın (İletişim) Genel Müdürü Vedat Nedim Tör'ün 1930'lu yıllarda yayımladığı resmi tanıtma (propaganda) dergisinin adı “*La Turquie Kemaliste*” idi. Öyleyse Kemalizm'in ilkeleri ya da felsefesi neydi? *Kapitalizm*, *Sosyalizm*, *Nasyonalizm*, *Korporatizm* ya da *Faşizm* gibi çağın moda ideolojilerinden hiçbirine benzemediği için, Mustafa Kemal, yeri geldikçe “Biz bize benzeriz” sözünü yinelemekten geri kalmadı. İtalyan tarihçi Carreto (1985), bazı faşist ve komünist yazarların 1930'lardaki verimsiz polemiklerine karşın, *Kemalizm*'in en çok da kendisine benzediği görüşünü kuvvetle desteklemiştir. Araştırmacı Parla da (1992: 323), *Kemalizm*'i bir tür *Korporatizm* olarak görür. “*Solidarizm* (dayanışmacılık) ile *Faşizm* arasında yer alan *Korporatizm*, kısaca, “Her şeyde devlet; devlet her şeyde olmalı” görüşünün adıdır.

Kışlalı (1993b), Altı Ok'u oluşturan *laiklik*, *milliyetçilik*, *cumhuriyetçilik* ilkelerinin 1789 Fransız Devrimi'nden, *halkçılık*, *devrimcilik*, *devlet-*

çilik ilkelerinin ise 1917 Sovyet Devrimi'nden esinlendiğini; özetle, Türk Devrimi'nin liberalizm ile sosyalizmin sentezi olduğunu gösterdi. Biz bize benziyorduk, çünkü Türkiye Cumhuriyeti'nde, kapital (sermaye) sahibi orta sınıf (kentsoylu), sosyalizmi destekleyecek işçi sınıfı (*proleterya*), nasyonalizmin dayanacağı millet (ulus) bilinci, silahlı kuvvetlerle işbirliği yapacak endüstri kartelleri (*holding'leri*) yoktu. Çağdaş varlık ideolojisi (bilinci) yaratabilmek, ona dayanmak için, çağdaş uygarlık alanına girmek gerekiyordu. Kemalizm'in ülküsünü şöyle özetliyordu, Atatürk:

Uçurumun kenarında yıkık bir ülke, türlü düşmanlarla kanlı boğuşmalar. Yıllarca süren savaş. Ondan sonra içerde ve dışarda sayılan, tanınan, yeni vatan, yeni toplum, yeni devlet. İşte Türk Devrimi'nin kısa bir diyemi. (Kartal, *Söylev ve Demeçler*, I: 365.)

"En gerçek tarikat, uygarlık tarikatıdır" diyen Atatürk'e göre, Kemalizm'in amacı, uygarlığın gerilerde bırakmış olduğu *rönesans, reform, aydınlanma, endüstrileşme, uluslaşma* evrelerine en kısa yoldan, en kısa zamanda ulaşmaktır. Türk toplumu, uygarlığın geçirdiği bütün bu aşamaları, tek tek ya da sırayla değil, aynı zamanda, birlikte yaşayıp gerçekleştirecekti. Tarih, Türklere yeni bir şans tanımıştı; ama ikinci bir beş yüzyıl vermeyebilirdi. Yitirecek zaman yoktu. Güçlükleri aşıp ilerlemekten, *Onuncu Yıl Marşı*'nda dile getirildiği gibi, Türk için "önde / ileri" olmaktan, "her yaştan yeni başlar yaratmak" tan başka seçenek yoktu. Kemalizm, Kemal'in yolunda, onun yönünde, ondan ileri olmak, demekti. Atatürk'ün bütün *Söylev ve Demeçleri*'nde (Kartal 1986) bu inancın kanıtları, geleceğe duyulan özlemle güvenin izleri okunur. Atatürk, yeni insanın (toplumun) kendiliğinden geleceğine değil, yeni baştan yaratılacağına inanmıştı.

§ 62 Üretim-Tüketim ve Mülkiyet İlişkileri

Geleneksel tarıma dayalı topluluktan çağdaş bir ulus yaratılabilir miydi? Ekonomik temelin atılması (altyapı) için gerekli yatırım sermayesi nereden bulunacaktı?

Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik, Kurtuluş Savaşı'ndan yenmiş fakat bitkin çıkan Türkiye, Novıçev'in (1937) saptadığı gibi, "Emperyalizmin yarı-sömürgesi" durumuna düşmüş ya da düşürülmüş "geri bir tarım ülkesi" idi. Carreto (1985), Novıçev (1937) ve Tevfik Çavdar

(1970) gibi, Osmanlı'nın yarı-sömürge durumuna düştüğü görüşüne katılıyordu. Geri kalmış tarım toplumundan çağdaş bir ulus yaratılabilir miydi? Kurucu'nun çağdaş uygarlık düzeyine yetişme ülküsü, gerçekleştirilebilir miydi? Ya da bu ülkü nice gerçekçiydi? İzmir İktisat Kongresi'nde konuşan Atatürk:

Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığını kaybettiği ve sömürgeleştiği; ona müstakil devlet denemeyeceği

görüşüne katılmakla birlikte (Ökçün 1968: 248), kurtuluş inancını koruyordu. Soruyu yanıtlamak için önce, toplumsal yapıyı yansıtan sayısal verilere bakılabilir. İkinci Dünya Savaşı'nın sona erdiği ve Türkiye'nin tek partili, buyurgan Cumhuriyet'ten ayrılıp "çok partili, parlamenter demokrasi" ye geçmeye karar verdiği 1945 yılında yapılan Nüfus Sayımı'ndan seçilmiş bazı veriler Tablo 62'de görülmektedir.

Tablo 62
TÜRKİYE: 1945
DİLLER, DİNLER VE YERLEŞMELER

<i>Değişkenler</i>	<i>%</i>	<i>%</i>	<i>Toplam %</i>
Anadili	Türkçe 88	Ötekiler 12	100
Din	İslam 98	Ötekiler 2	100
Yerleşmeler*	Köysel 75	Kentsel 25	100
Nüfus büyüklüğü	Köy 413	Kent 10168	(Ortalama kişi)

Kaynak: DİE, Türkiye Nüfus Yıllığı, 1965

Ölçüt: Muhtarlıklar, köy; belediyeler, kent sayılmış.

Türk toplumu, yüzde 98 din ve yüzde 88 anadili birliği ile, çağdaş dünyanın "ideal ulus" kavramına son derece yaklaşmış gibi görünmekteydi. Ancak yüzde 75'i köylü, yüzde 25'i kentli nüfus yapısının kırsal karakteri dikkat çekiciydi. Ortalama 10 000 kişilik "kent" ler, dünya ölçülerıyla, kentten çok kasaba ölçeğinde yerleşmeler sayılıyordu. Çağdaş dünyanın endüstrileşmiş ülkelerinde kent nüfusu yüzde 80; kır (tarım) nüfusu ise yüzde 20 dolaylarındadır. Türk çağ-

daşlaşmasının yapısal sorunu buradadır. Cipolla'ya (1980: 17) göre, 1950'lerin Türkiye'si'nde tarım nüfusu yüzde 86 düzeyinde idi. Başka deyişle, kentsel nüfusun yaklaşık yarısı geçimini hâlâ topraktan sağlıyordu. Bu nüfus, çağdaş dünyanın "endüstri-öncesi" 1700'lerini yaşıyordu. Berkes Hoca'nın (1965) *İkiyüz yıldır neden bocalıyoruz?* sorunsalı bu gecikmeden çıkıyordu. Milli İstatistiklerdeki "yüzde 25 kentsel nüfus", Türk Hamamının namusunu belki kurtarıyordu ama suyunu ısıtmaya yetmiyordu. Üstelik, kırsal nüfusun bir bölümü henüz yerleşik hayata geçmemiş göçebelerden oluşuyordu. (Bz Rm 62-1 ve 2 Toros Yürükleri.) Ülkenin sanayi istatistikleri, Belediye sınırları içinde yaşadığı için "kentli" sayılan nüfusun toprağa bağlılığını göstermekteydi. Ekonomik kalkınma ile sanayileşme, yani tarım nüfusunun sanayie kaydırılması için gerekli kaynaklar nereden, nasıl sağlanacaktı? İlk akla gelen çözüm, tarımdan sanayie kaynak aktarmaktı. Ancak, binlerce yıllık üretimden yorgun düşmüş, erozyon kayıpları yüksek olan, her yıl yarı yarıya nadasa bırakılan tarım topraklarında, geleneksel "karasaban"la yapılan kuru tarımın verimi ve artığı son derece düşüktü. Elle tutulur sanayi üretimi olmadığı için "tarım ülkesi" sayılan Türkiye, kurak ya da yağışsız geçen yıllarda kendisini bile besleyemiyordu. Tarımdan sanayie kaynak aktarmak, ancak tarım teknolojisinin geliştirilmesiyle mümkün olabilirdi. Japonya bunu geleneksel tarım kesimindeki çok ileri teknolojiyle, yüksek vergi geliriyle başarmıştı (Bz Güvenç 1992: § 73). Başka deyişle, sanayileşmek, kentleşmek, tarımsal üretimde verim artışına; tarımın modernleşmesi ise sanayileşmeye bağlı görünmekteydi. Bu kısır döngüden çıkış, olsa olsa dış yardımla gerçekleşebilirdi. Ancak, Osmanlı borçlarından henüz kurtulamamış olan ülke, bağımlılık simgesi olan borçlanmaya hazır değildi. Sadece tütün, pamuk, incir, üzüm gibi pazar (nakit) ürünleriyle krom filizi satarak ulusal kalkınma planlarını finanse etmek mümkün müydü? Makro ekonomik düzeydeki politika sorunu kısaca buydu. (Delaney 1991.)

Öte yandan eğitim-sağlık yatırımları sonunda ortalama ömür beklentisi yükselen kentli nüfusun, yaşam standardına paralel olarak daha iyi yaşama beklentileri de hızla yükselmekteydi. İkinci Savaşa girmemekle birlikte altı yıllık savaş ekonomisinin bütün sıkıntılarına katlandıktan sonra demokrasiye hazırlanan ülkede, "kemerleri sıkma" politikası uygulamak hiç de akılcı seçim sayılmazdı. Tarım sektöründe yoğunlaşan nüfusun toprak, otlak, orman üzerindeki tüketici baskısını azaltmak amacıyla hazırlanan "Çiftçiyi Topraklandır-

ma Kanunu" tasarısı, parlamentodaki büyük toprak sahiplerinin "Toprak Reformu'ndan önce Tarım Reformu" (1944) savunmasını aşamadığı gibi, Halk Partisi içinde, varlıklı tarımcıların çıkarlarına sahip çıkan bir Demokrat Parti'nin doğmasına yol açmıştı (Timur 1993:194-206). Muhalefeti hazırlıksız yakalamak amacıyla yapılan erken genel seçimleri ancak sandık / bölge (açık oy gizli sayım) düzenleriyle (1946) kazanabilen Cumhuriyet Halk Partisi, 1950 seçimlerini yitirmemek için tüzüğünde yer alan *laiklik* ilkesinden, kırsal kesimin sert tepkileriyle karşılaşan Köy Enstitüleri projesinden ödünler vermek zorunda kalacağını görmüş (Timur 1993:189-94); ne ki, istenen çoğu ödünlerin verilmesine karşın, 1950 seçimlerini yine de kazanamamıştı. Dışardan nesnel gözlemler yapan Lewis (1974: 226-7), ülke ekonomisinin karşılaştığı yapısal sorunları üç başlık altında topluyordu:

- (1) Savunma giderlerinin yüksekliği;
- (2) Köylülere tanınan vergi bağımsızlığı (Cumhuriyet Devrimi, kaldırdığı öşür yerine etkili / verimli bir vergi bulamamıştı);
- (3) Enflasyona yol açan hükümet / tüketim savurganlığı gibi.

Lewis'e göre, ülke topraklarının yüzde 30'u tarıma, yüzde 34'ü hayvancılığa açılmıştı. Tarım topraklarını daha fazla genişletip yayararak kalkınmayı hızlandırmak olanağı kalmamıştı. Tarımın verimini yükseltmek gerekiyordu. Ancak Devlet, artan verimden pay (vergi) almayı bilemiyordu. OECD (1986) *Raporu*, Türkiye'yi vergi gelirleri en düşük ülkeler arasında göstererek, Lewis'in gözlemlerini büyük ölçüde destekliyordu. Cumhuriyet Devrimi, köylüden alınan öşürü kaldırmış ama onun yerini tutacak vergi kaynakları bulamamıştı. Cumhuriyet Devrimi'nin karşılaştığı ideolojik kadro (insan gücü) sorunları için Bz Aydemir (1967 *Suyu Arayan Adam*).

Son (1980'li) yıllarda sözü edilen dışa açılma ya da "çağ atlama" sloganlarının ekonomi politikası, üretim / tüketim dengesizliği olarak da görülebilir. Ekonomi kuşkusuz büyüyordu; ama tüketim, üretimden daha hızlı büyüyordu. Başka bir deyişle, Türkiye daha endüstri (üretim) toplumu olamadan tüketim toplumu olmaya yönelmiş gibiydi. Tüketicinin medyada pompalanması, belki geçici bir rahatlık (refah) duygusu yaratıyordu; ama tüketicinin, kalkınma hızını düşürdüğü olgusu üzerinde yeterince durulmuyordu. Türk toplumu mirasycı politikaların bedelini yüksek enflasyonla ödeyecekti.



Rm 62-1. Yürüük kadını (Bates 1983)



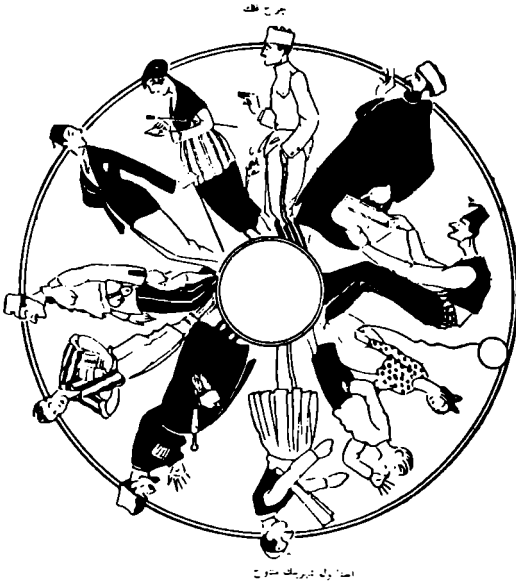
Rm 62-2. Yürüük erkeği (Bates 1983)

§ 63 Nüfus Hareketleri: Göçler ve Yerleşmeler

Osmanlı mirası etnik kimliklerin çeşitleriyle boyutları nelerdi? İslam Birliği arkasındaki mezhep (tarikat) zenginliği neydi? Nüfus patlaması , iç göç, "hızlı kentleşme" olguları uluslaşma, kalkınma sürecini nasıl, ne yönde etkiledi?

Cumhuriyet döneminde doğmuş bir Türk çocuğu olarak, ilkokula 1930'lu yıllarda, Beşiktaş'ta başlamıştım. Yıldız, İhlamur, Bostanüstü, Serencebey semtlerinde kirada oturduğumuz evlerin pencerelerinden ya Dolmabahçe Sarayı'nın güneşte pırıl pırıl yanan madeni çatısı ya da Yıldız Sarayı'nın gizemli duvarları görünürdü. İki üç katlı kâgir ya da ahşap evlerin çoğunda, su sarnıcı vardı ama bazılarında mutfak yoktu. Yemek sahanlarının sinilerle Saray'dan yollandığı masal olmuş bolluk yılları özlem, biraz da iştahla anılırdı. Bugünkü Conrad Hotel'in hemen alt başındaki "Tekke"den bozma 24. Mektep'e gittiğim yıllarda, soyadı uygulamasına henüz geçilmediği için, ma-

hallemizdeki kapı-bir veya kapı-karşı komşularımızın etnik kökenini, bilinen ad ve şöhretlerini anımsıyorum (Kutu 63). O zamanlar herke-
se son derece olağan gelen lakaplarla mesleki şöhretlerin ne görkemli
çeşitlilikler yarattığını şimdi daha iyi anlıyorum (Bz Ramiz'in "Çarkı
Felek" 1921, Kar 63-1). Gerçek adlarla şöhretleri birbirine karıştırmış,
abartmış olabilirim ama genel hava aşağı yukarı şöyleydi. Çok millet-
li, çok dilli, çok dinli İmparatorluktan hayatta ve ayakta kalanlar, Yıl-
dız Sarayı'nın müstemilatından sayılan Beşiktaş semtinde bir insan
mozaigi (çeşitliliği) oluşturuyordu (Bz Kutu 63, Mintzuri 1993 ve
Özakman 1993).



Kar 63-1

İstanbul'dan İnsan Tipleri
(Ramiz 1920'ler)

Beşiktaş, Beşiktaş / Fatih (galiba beyaz / yeşil tabelalı) tramvayı
ile Fatih'e, "kömür ütüsü"ne benzeyen küçük Şirketi Hayriye vapur-
ları ile Üsküdar'a ve Köprüye bağlı, büyücek bir kasabaydı. Ezan sesi
yoktu; ama Ermeni Kilisesi'nin pazar veya cenaze çanları her yerden
duyulurdu. Herkes birbirini tanır, sayardı. Kentsel yapının en göze
çarpan özelliği, kültürel çeşitliliği idi (Kar 63-1). Kurtuluş Savaşı'nı
izleyen yıllardaki Rum (Ortodoks) nüfusun Yunanistan'daki Müslü-
manlarla değiş tokuşundan sonra, İstanbullu Rumlar yerlerinde bira-

kılmıştı. Hristiyanlığın çeşitli mezhepleri ile Müslümanlığın tarikatları İstanbul'da yan yana yaşamaktaydı. Ancak müslim ya da gayrimüslim olsun, dini cemaatların ortak dilleri yoktu. Müslümanların anadilleri ise çeşitliydi: başta Türkçe olmak üzere, Kürtçe, Arapça, Çerkezçe, Lazca, Gürcüce. Anadilleri, Arnavutça, Boşnakça olan halkın yaklaşık üçte-ikisi Müslüman; geri kalanı çeşitli Hristiyan mezheplerine mensup görünmekteydi.

Kutu 63

Etnik Doku ve Mesleki Yapı (Beşiktaş: 1932-33)

Aileler, haneler ve kişiler, iş kolları, meslekleri ve etnik kimlikleriyle tanınır ve bireysel lakap ve aile şöhretleriyle anılırdı:

Bulgar Sütçü, Arnavut Bahçıvan, Ermeni Aktar, Saraylı (Çerkes) Hanım, Şamlı (Terzi) Lamia, Harputlu Ortaklar, Sanalı Tefvik (Dede), Tuz Baba, Macuncu (Klarinet) Şükrü, Tersaneli (Çapkın) Şevki, Muhtar (Pomak) Üsman, Kuyumcu (Acem) Kasım, Ekmekçi (Dolap) Mustafa, Beşikçi (Salıncak) Süleyman. Göynüklü (Bakkal), Sarraf Samigiller, Polis (Aftos) Nuri, Libyalı (Hacı) Hamdi Bey, Hanyalı (Yaver) Raşit, Şems-i Mekatib'den (Kazanlı) Muallim Bey, Reji'den (Tütüncü) Koço, Zangoç Yorgo, Elektrikçinin kızkardeşi Despina, Hırdavatçı Ara, Giritli Vakkas, Sakızlı Vasfi, Hallaç Halim, Vatman (Laz) Vacit, Taharri (Tatar) Tarık, Yorgancı (Çolak veya Solak) Abdi, Bekçi (Kürt) Tahsin Baba, Mısırlı (Marangoz) Mansur, Hafız (Halepli) Turhan, Kasap (Kıvırcık) Kenan, Beykozlu (Ateşçi) Türkali, Mabeynden Maruf fendi vb gibi.

Bayramlarda, tramvay vagonlarının üst köşelerindeki kulakçıklara küçük Türk bayrakları, Pazar İçi'nde, kuklacı'nın önündeki direkler arasına

Ne mutlu Türküm diyene!

Vatandaş, Türkçe konuş!

posterlerinin asıldığı anımsıyorum. "Bir Türkün dünya-ya bedel" olduğu ara sıra duyulur ama pek yazılmazdı. Mesleki işbölümü ile etnik şöhretlerin son derece karmaşık dokusu ile betimleyici sınıflama ölçütleri Tablo 63'te araştırılmaktadır.

(Bz Özakman'ın Korkma İnsancık Korkma Romanı 1993.)

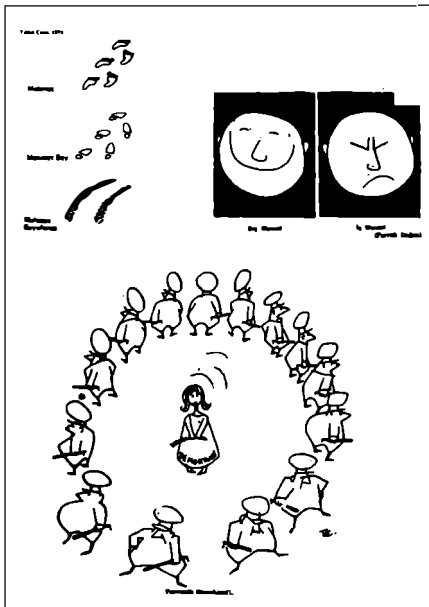
1945 Genel Nüfus Sayımı'ndan sonra anadili istatistikleri düzenli yayımlanmadığı için, Tablo 63'teki dağılımın nice sağlıklı olduğunu, nasıl gelişip değiştiğini izlemek mümkün olamıyor.

Tablo 63'te sayıca büyük olmamakla birlikte, din / mezhep farklarından daha geniş bir etnik çeşitlilik görülmektedir: Alfabetik sırayla, Abaza'lardan Suryani'lere, Yezidi'lere kadar... 1945 Nüfus Sayımı'nda "Müslüman-Türk" olarak görülen nüfus, büyük çoğunlukla anadillerini bırakıp Türkçeyi benimsemişti. Ancak etnik kimliklerini henüz tümden unutmuş değillerdi. Roux'nun (1989: 313), "Türkler (yani Osmanlılar), yüzyıllar boyunca, kimseyi ne Türkleştirdi, ne de Müslümanlaştırdı" derken, özel dikkat ve saygıyla vurgulamak istediği tarihi gerçek herhalde bu olmalıydı. İstanbul toplumunda, çeşitli dini mezheplerle, etnik çeşitliliğin toplum olarak birlikte yaşamasını sağlayan en geniş ortak payda Türkçe idi. Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının yüzde 88'i, 1945 yılında, Türkçe konuştuğunu söylüyordu. "Vatandaş" deyimini Osmanlı'da mal-mülk sahibi olmayanlar için kullanılırken, şimdi herkes için geçerliydi. Genç Cumhuriyet'in milli (ulusal) kimliğini dil birliğinde araması, kuşkusuz akılcı seçimdi. Bir de bu dili konuşanlar "Ne mutlu Türküm" diyebilse, kurucu önderin gönlünden geçen "ulusal toplum," yani ulus, tarihi güçlükleri ve çelişkileri gerilerde bırakmış; kendini gerçekleştirme yoluna girmiş olacaktı. Kavramsal güçlük, etnik kimliklerden değil, kırsal kökenden (köylülükten) kaynaklanıyor gibiydi. Milli nüfusun yüzde 75'ini oluşturan köylülerin büyük çoğunluğu Türkçe anlıyor, konuşuyor ama henüz Türk olduğunun bilincinde görünmüyordu. Öte yandan, kentlilerin, özellikle de İstanbullu "soylu"ların, kır kökenli ya da taşralı Türk (Türkmen)'leri küçümseyip aşağılaması, köylülerin Türkleşmesini geciktiren engellerden birisiydi. İstanbul ile Taşra'nın sürtüşmesi (Stone 1973) son yıllara değin sürecek; "İstanbul" üstünlüğünün giderek tükenmesiyle sonuçlanacaktı. Atatürk'ün hemen bütün *Söylev* ve *Demeçleri*'nde, Türklüğü övmesi, şöven milliyetçiliğe özenmesinden değil, doğru tanımladığı uluslaşma sorununu çözmeye yönelik, inançlı bir çabaydı. Devrim ideolojisi:

"Ne mutlu Türk olana!" değil, *"Ne mutlu Türküm diyene!"*

Ya da "diye bilene" mesajını veriyordu. Yani, Türk olduğunu bilmeyenlerle Türk asıllı olmayan vatandaşların "Türk Kimliği" nde anlaşır birleşmeleri bekleniyordu. Türk kimliğini içlerine sindiremeyenlerin sonradan dile getirdiği "Devletin din üzerinde baskı yaptığı"

yakınması büyük ölçüde, CHP hükümetlerinin “milli kimlik” politikasından kaynaklanıyordu. Savaşı kazanıp yeni devleti kurmak görece kolaydı. Güçlük yeni milleti ya da çağdaş ulusu yaratmada ortaya çıkıyordu. Binlerce yıldan beri küçük, kırsal yerleşmelerde yaşayan köylüler, 1950’den sonra, genç Türk demokrasisinin köylere ulaşım köylünün oyunu almak için açtığı karayollarından kentlere göç etmeye başlayınca, Devrimin “Halkçılık” ilkesi ilk kez yürürlüğe girdi. Büyük kentler altüst olup “köyleşmeye” başladı, kent kültürü “Arabesk” leşti (Kutu 68-1). Türk toplumu zor yönetilir aşamalardan geçti; bunalımlar yaşadı. Laik Türk toplumu, yapısal sorunlarını, ulusal dile (halkın ruhuna) sahip çıkarak, sözü ile aşmaya çalıştı. (Kar 63-2.)



Kar 63-2

*Türk İnsanları ve Demokrasi:
“Kimliğini Arayan Devrim”*

Nüfus dosyasını kapatmadan önce, Türk toplumunun geçirdiği büyük demografik değişime de değinmek gerekir. Cumhuriyet’in devraldığı nüfus yapısı, yüksek doğum oranlarının, yüksek ölüm oranlarıyla dengelendiği, nüfus artış hızının düşük, ömür beklentisinin 35 yaş dolaylarında gözüktüğü, geleneksel tarım tablosuydu. Cumhuriyet hükümetleri, izledikleri etkili halk sağlığı (verem, sıtma, çiçek, trahom, cüzzam gibi) ve halk eğitimi programlarıyla, ölüm oranlarını düşürmeyi başardılar. Ancak, doğum oranlarının aynı hızla düşürülmesi

mümkün olamadı. Bu dengesizlik, 1950'lerden sonra ciddi bir nüfus patlamasına, iç ve dış göçlere, çarpık kentleşmeye yol açtı. (Bz Güvenç ve Shorter 1971.) Ölüm oranlarını Avrupa ya da Akdeniz düzeyine indiren bugünkü Türk toplumu, 1935 yılına göre, yaklaşık iki kat uzun yaşıyor. Avrupa ve Batı ülkelerinin XVII ve XVIII yy'da geçirdiği nüfus değişimini, daha hızlı tempoda gerçekleştiriyor. Ülkemizdeki iç göç ve sağlıklı kentleşme (gecekondulaşma), doğum hızları yüzde bir düzeyine düşünceye değin sürecektir. Bebek ve çocuk ölüm oranları ise, Batı'ya göre hâlâ 8-10 kat arasında yüksektir (Güvenç 1991: 9. Böl). Ancak, belediyelerle yerel yönetimler üzerindeki sosyal maliyeti ağır olan çarpık (düzensiz) kentleşmenin, uluslaşma (kimlik kazanma) süreci açısından olumlu yönleri de ilerde görülecektir.

Tablo 63
OSMANLI MİRASI: DİNİ-ETNİK KİMLİKLER

Sınıflama Ölçütleri	Din ve Mezhep		Etnik Kimlikler	
	Gayri - müslim	Müslim	Müslüman İstanbul yerlisi	ve Ötekiler
<i>Din ve Mezhep</i>	Musevi/ Hristiyan Katolik Ortodoks Gregorien Protestan	Müslüman Sünni Şii Alevi		Abaza Arnavut Arap Azeri Balkanlı Boşnak Çerkez
<i>Tarikat</i>		Mevlevi Bektaşî Nakşibendi		
<i>Dil</i>	Elence Ermenice Yahudice İspanyolca Fransızca İstanbulca	Kürtçe Arapça Çerkezce Lazca Gürcüce Taşra	Türkçe	Gürcü Karadenizli Kazanlı Kürt Laz Suryani
<i>Yöre/Bölge Kıta İş-meslek</i>	Rumeli Tüccar	Anadolu Esnaf	İstanbul Rumeli Ulema Memur- Asker	Hacı-Hoca Esnaf- Zanaatçı
<i>Kimlik Türkler ve Türkmenler</i>	İstanbullu		İstanbullu Göçer / konarlar	Dışarlıklı Köylü ve Rençber

§ 64 Yönetim: Din-Devlet ve Siyaset Sahnesi

Alevi-Sünni ikilemi nasıl çözümlenecekti? Laiklik ilkesi: İslam dini Devlet'ten ayrılabilir mi? Türk milliyetçiliğinin simgesi dil mi olmalıydı, yoksa din mi? Laik Cumhuriyetçiliğe karşı Halkçı Demokrasinin gücü neydi, neredeydi? Laiklik reform mu, yoksa – kimi İslamcıların inandığı gibi – dinde deform mu olmuştu?

Hukuki	Hanefi	Hanefilik	
	Şafii	* Ehl-i sünnet çerçevesinde yer alan farklı fıkıh/hukuk yorumları... * Şiilerin ve Haricilerin farklı fıkıh sistemleri var.	
	Maliki		
	Hanbeli		
İnanç İtikadi		Eşariye	
	Ehl-i Sunnet	Maturidiye	Sünnilik
		Selefiye	* Allah ve Peygamber sözleri yorumsuz kabul edilir. * İnanca dayalı mezheplerdir. Farklı din ve mezheplerin etkileriyle olmuşlardır: Yahudilik, Yunan Felsefesi, Hristiyanlık, Brahmanlık ve Buddha'cılık vb. gibi, * Sorun: Allah – Kul ilişkisi
		Mutezile	
		Murcie	
	Ehl-i Bıdat	Nuşebbihe	
		Keramiye	
		Batıniye	
		Cebriye	
	Ehl-i Sunnet		* Sünniler : Şiilerle Hariciler orta yolun yolcusudur. İslâm'ın "Ortodoksları"da sayılırlar. * Hariciler: Amelsiz iman olmaz!
Siyasi	Hariciler		
		Keysaniye Zeydiye	* Hz. Ali Tanrı'nın kendisidir.
	Şiiler	Galiyye	Şiilik
		İmamiye	* Hz. Ali ilk imamdır
		Caferiye	
		Alevilik >>	Türk Alevileri Caferiye'den gelir

Tablo 64 İslam Mezhepleri : Hukuki, İtikadi ve Siyasi. (Kaynak: Erünsal 1972.)

Önceki (Beşinci) Bölüm’de Alevi-Sünni ikilemi incelenmişti. Siyasi bir mezhep sorunu gibi görünen çelişkiyi doğru anlayıp yorumlayabilmek için, Tablo 64’teki İslam mezheplerini / tarikatlarını yakından tanımak gerekir. İslam, din-devlet-yönetim geleneğinde – sadece Alevi-Sünni değil – çok sayıda mezhep ya da tarikat vardır. Zaten mezhep sözcüğü tarikat “yol-yordam” demektir. Erünsal (1972), İslam mezheplerinin, hukuk (*fıkıh*), inanç (*itikad*) ve politik (*siyasi*) türlerini sınıflamaya çalışırken, Türk Alevilerinin, siyasi mezhep olan Şiiliğin Caferiye kolundan geldiğine değinmiştir (Bz Tablo 64). Mevlevilik, Bektâşilik, Nakşibendilik, Melamilik ve Ticanilik gibi Türkiye’de yaygın olan bazı tarikatların Tablo 64’te görünmediğine dikkat edilirse, mezhep konusunun ne derece karmaşık olduğu hemen anlaşılır.

Bu olgusal çeşitlilik içinde, Allah ile Peygamberini izleyen Sünnilerden bazıları, Şiilerle Alevileri neden İslam’dan saymıyorlar?

Sorunun açıklaması, İslam dininin kuruluş, yayılma dönemindeki Hz Ali-Muaviye çekişmesine kadar gerilere ya da derinlere gider (Çalışlar 1992). Aslında, İslam’ın doğuş ya da gelişme evresinde, Devletin resmi mezhebi ya da mezhep seçimi yoktu. İslam Devleti, İslam’ın mezhepler üstü birliğini temsil ediyordu. İslam Devletinin teokratikleşmesini Ali Bulaç şöyle açıklıyor:

Hz Ali, Peygamberin saf geleneğini sürdürüyordu: (1) Sivil bir toplum; (2) siyasal iktidarın seçimle işbaşına gelmesi ve (3) eşitlikçi bölüşüm. Muaviye, İslam’ın siyasal ve sosyal tarihinde hatta kültüründe çok önemli bir kırılma meydana getirdi. Birincisi kurumuş bir devlet çıkardı ortaya. Bunu da büyük ölçüde Bizans’tan ödünç aldı. Seçimi devre dışı bıraktı. *Biat ve Şûra’ya son* verdi. Merkezi ve otoriter bir siyasal modele yöneldi. Muhalefet hakkına karşı çıktı. Böylece, hilafetin yerine saltanatı ikame etmiş oldu. Büyük tepkiler geldi. Ebubekir’in oğlu onu Sezar’a özenmekle kınadı. O güne kadar resmi din görüşü yoktu. İnsanlar dini görüşlerinde özgürdü. Devlet bu yorumlar karşısında taraf değildi. Muaviye, resmi din görüşüne dayanarak, iktidarına dini (kutsal / tartışılmaz) bir meşruiyet kazandırmaya çalıştı. Devlet yönetimi böylece teokratikleşmeye, gücünü, kaynağını ve otoritesini Allah’tan almaya başladı. Oysa, yönetici, doğrusu-yanlışı ile insandır. Doğruları desteklenir yanlışları düzeltilir. (Bz *Cumhuriyet*, 7-10 Kasım 1992; ayrıca, Hz Ali’nin *Devlet Adamlarına Öğütler*.)

Müslüman İran'da ortaya çıkan Şiilik mezhebinin, teokratik devlete karşı muhalefet olduğu gerçeğine daha önce değinilmişti. İmam Gazali (Bz Tablo 44-1), Sultan'ın, askeri-mülki bürokrasisiyle, Halifeliğin işlevlerini Vezirin gözetimi altında denetlemesini (dengede tutmasını) önermişti. Selçuklu'yu izleyen Osmanlı Devleti, iki gücü Ulema sınıfında birleştirerek denetlemeye çalışmıştı. Fakat XVII yy'dan sonra, devlet yönetiminde, resmi din görüşlerinin, yönetime egemen olduğu (Ş 56), devletin siyasi / dini muhalefeti (*biat ile lûlat'ı*) hoş görmediği; Aleviliğin, teokratik devlete karşı varlığını nasıl sürdürdüğü, Beşinci Bölüm'de ana çizgileriyle incelenmişti. (Kz Engin 1993 "Tahtacılar'da Alevilik.") Laik yoldaki Cumhuriyet'in Osmanlı'dan devraldığı din-devlet, diyanet-siyaset geleneğinde, Müslüman Türk toplumu, hukukta *Hanefi*, inançta *Sünni* ve siyasette yine *Ulul-i Sünnet* idi. Bu dini kimlikte Alevilere, Aleviliğe yer olmadığı açıkça görülmekte, resmi ağızlardan da ifade edilmekteydi. Cumhuriyet'ten sonra doğan kuşaklar, Türk vatandaşlarına verilen ilk "nüfus hüviyet" (kimlik) cüzdanlarının ikinci sayfasındaki "Dini: *İslam*", "Mezhebi: *Sünni veya Hanefi*" gibi resmi kimlik sıfatlarını hatırlarlar. Böyle bir kimlik belgesinin Alevi vatandaşlarımızca nasıl karşılandığı, nice benimsendiği soruşturma konusu olabilir (Bz Çalışlar 1992 araştırması üzerinde Ali Bulaç 1992: 5).

Cumhuriyet yönetimi, daha başlangıçta, Devletin "resmi dini" fikrine karşı çıkararak toplumu mezhep çatışmalarından kurtarıp dil, ülkü, tarih birliği ilkesine oturtmaya çalıştığı için Alevilerle Bektaşilerce büyük ölçüde desteklenmişti. Sünnilerle Aleviler arasındaki siyasi-dini çekişmenin en sağlam çözümü kuşkusuz laiklik idi. Ne var ki, Osmanlı'dan devralınan devlet bürokrasisine egemen olan Sünni ideoloji (dünya görüşü), 1950'li demokrasi yıllarına değin, Şiilik, "kızılbaşlık" suçlamaları, "mum-söndü" propagandalarıyla, Alevileri savunmaya zorlamış, bu çabasında başarılı da görünmüştür. Bulaç'a (1992: 5) göre, "Sünni hukukçular İslami yönetimlerin resmi bir mezhebe sahip olamayacaklarını" savunsalar da, görünür kanıtlar bu görüşe uymamaktadır. Alevilere karşı izlenen Devlet (Sünni) politikasının desteklediği Ülkücülerin çıkardığı *Yeni Düşünce* Dergisi (28 Ağustos 1987), Hacı Bektaş'ı anma törenlerinin 1 Mayıs (İşçi) bayramına ve yasadışı bir partinin (TKP) miting havasına dönüştüğünü söylemekten çekinmemiştir. (Bz *Yeni Gündem* 1987: No 77 ve 78). Türk karikatüristleri, ulus varlığının dini çelişkisini yakalamakta gecikmediler. (Kar 64-1 ve 2.)



— To those within reach, as well as to the... (The text is partially obscured and difficult to read.)



(p. 44, 34, 15, 27) the following information:

Kar 64-1
Laik Devrim (Turhan,
Mistik ve Ferruh)



- Abzug des unmittelbaren Abwärtsschritts vom... nicht zum Abwärtsschritt...



Included — Report covers information submitted

Kar 64-2
Devrimin Kimliği
(Dinççağ, N. Rıza)

Tarikatlara karşı çıkan, tekkelerle zaviyeleri kapatan Cumhuriyet Halk Partisi hükümetleri, Hacı Bektaş Dergâhı'nı açık tutmuştu (Şener Röportajı *Yeni Gündem* 1987: No 78.) Türk Devrimi, Alevi desteğini sağlamışsa da, Sünniler arasında yaygın olan Alevi karşıtlığını yenememiş; buna karşılık Sünni çevrelerin giderek sertleşen tepkisini de çekmiştir. Zelyut'a (*Cumhuriyet* 7 Kasım 1992) göre sorun, sadece bir iktidar savaşı değil fakat sömüren sınıfların, sömürülen (Sünni ve Alevi) sınıfları birbirine düşürme oyunu, yani bir varlıklı yoksul savaşıdır. Devlet güçlerinin Sünni çevreler üzerindeki laiklik baskısı, 1950 seçimleri sonrasında, Sünni kamuoyunda, CHP iktidarına (devlete) karşı tavır almaya yol açmıştır. Birkaç seçim boyu süren "Alevi oyları CHP'ye", "Sünni oyları DP (veya AP)'ye" söylencesi bu eğilimden kaynaklanmıştı. İşte bu anlamda olmak üzere, Alevi oylarının son genel ve yerel (1991 ve 1992) seçimlerde İslamcı veya sağcı partiler arasında dağılmaya başlaması, çoğulcu demokrasi açısından sağlıklı bir gelişme sayılabilir. Kaçınılmaz bazı yapısal-tarihi gerekçelerle, laiklik politikası geç, güç anlaşılmış, dinsizlik gibi yorumlanmış fakat sonunda bütünleşmeyi sağlar yolda ilerlemeye başlamıştır.

Laikliğe indirilen en büyük darbe, Atatürk ilkelerini korumak adına devrim yapan Türk Silahlı Kuvvetleri'nin, 1982 *Anayasası*'yla Sünni din eğitimini zorunlu hale getirmiş olmasıdır (Kapani, *Cumhuriyet* 23 Ocak 1989). Milli birlik ve dini barış amacıyla okullarda uygulanan zorunlu din programı, 1980'li yıllarda Alevilerin haklı yakınmalarına yol açtı. Laiklik ilkesiyle bağdaşmayan, Alevileri camide namaza zorlayıp Sünnileştirmeyi amaçlayan uygulamanın, ülkeye ve topluma nasıl bir barış kazandırdığı, tartışılması gereken politika sorunudur. Kuzey Afrika'daki İslam kurumlarını inceleyen Gellner (1969: 11), Derviş tarikatlarının toplumsal yapı (kültür) ile uzlaşmada merkezi (devletçi) güçlerden daha liberal davrandığına değinmiştir. Gelişen ülkelerdeki uluslaşma sürecini inceleyen Krejci ile Velinsky (1981: 39), uluslaşma için kültürel açıdan azınlıkta olan zayıf grupların dışlanması değil, milli potada bütünleştirilmesinin önemini vurguluyordu. Sünni-İslam inancı ya da felsefesiyle, Alevi-Türk görüşü arasındaki çelişkiye eğilmesi gereken Türk-İslam Sentezcileri ise, tam tersine yönelmiş; Aleviliği savunacağına, Alevi'ye kız vermeyerek, kestiği eti yemeyerek, cenazesini kaldırmayarak, Alevi kültürünü baskı altında eritmeye çalıştığı için hedefine ulaşamamıştır. Nakşibendi Şeyhi Nazmi Kıbrısı, "Solcuların Müslüman olamayacağını" açıkça ilan ederken (*Cumhuriyet* 23 Ocak 1989); eşitlikçi Alevilere atıf-

ta bulunduğu izlenimini veriyordu. Laik Cumhuriyet'e, karşı giri-
len (heykel kırma vb) tepkiler Alevilerden değil, Sünni mezhep men-
suplarından gelmektedir. Bütün örnekler, İslamcıların, laik Cumhuri-
yet'i değil, diyanet ile şeriatı savunduğunu gösteriyordu. Oysa, bir
Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı, ANAP İktidarı'nın Devleti küçült-
me politikasını desteklerken, Diyanet örgütünün büyütülmesini öne-
riyor (*Cumhuriyet* 23 Ocak 1989); Devlet İslam'ı yeterince koruyamı-
yor gerekçesiyle, İslam'ın Devleti koruyabileceğini öneriyordu.
Halkbilimci Başgöz (*Cumhuriyet* 5 Şubat 1987); bütün bu gelişmeleri
şöyle yorumluyor:

Atatürk Devrimleri, laiklik ilkesiyle, dini devletten ayırdığı, dinin
etki ve güçlerini toplum hayatı dışında tuttuğu için, (dincilerin)
yergi oklarına hedef olmaktadır.



Rm 64-1

Türkiye 1990:
XXI yy'a doğru...

Özel bir TV kanalında yer alan Alevi-Sünni tartışmasına yanıt
veren Diyanet İşleri Başkanı Yılmaz (1993), bir ayırım gütmediklerini
savunurken, sorunun varlığını, boyutlarını şöyle temellendiriyor:

*Alevilik mezhep değil saziyla, sözüyle ve edebiyatı ile bir kültürdür.
Bir Alevi vatandaşımız ilahiyat tahsili yapmış, kendini olgunlaştırmış
geliştirmiş ise, bunlara kapımız açıktır.*

Yani, Aleviler Hacca gider, namaz kılarlarsa – Sünni inancın ge-
reklerini yerine getirirlerse – kabul görürler, demek istiyor – kimin
kapısını hangi yetkiyle kime kapalı tuttuğunu açıklamadan. Sosyolog
Mardin (1971· 209-10) ise devrim yapacak bir sivil toplum (var) olma-

dığı için, Türk Devrimi bir “değerler devrimi olmuştur” sonucuna varıyor. Ancak, 1992 yılında, Atatürk Devrimleri başarılı olamadı gerekçesiyle Anıtkabir’in yıkılmasını öneren muhalif (Mezarcı) görüş, Türk Devrimi’nin değerler düzeyinden (kurumlaşmış) davranışlar düzeyine indiğini, toplumsal tabanda tuttuğunu göstermekteydi. Değerler düzeyinde kalmış bir devrimden belki daha kolay dönülebilirdi geriye. Şeriatçıların yeni hedefinin gençlik olduğunu saptayan Şaylan (*Cumhuriyet* 11-15 Ocak 1987), 12 Eylül’den sonra güçlenen Şeriatçı (Sünni) akımların temel hedeflerini şöyle saptıyor:

- Allah ve Peygamber’den başka güç tanımamak
- Tek İslam Devleti’ni kurmak
- Batı’dan yalnız teknoloji alıp Batı kültürünü reddetmek
- Ulusçuluğu ve Ulusal devleti [Türklüğü] ortadan kaldırmak
- Toplumu, İslam adaletine göre yeniden yapılandırmak.

§ 65 Yenilenme: Yayılma ve Yabancılaşma Süreci

Devrimin yol açtığı kültür-tarih boşluğu, kimlik bunalımı neydi? Yeni İnsan ile toplum hangi süreçlerle yaratıldı, ne tür sorunlara yol açtı? İnsan-Kültür kısırdöngüsü nasıl kırıldı? Karşı-devrim Demokrasi’den nasıl yararlandı?

Devrim önderi Atatürk’ün, Türkiye Cumhuriyeti’yle kültürünün geleceği konusundaki görüşleri Birinci Bölüm’de özetlenmişti (§ 13). Türkiye Cumhuriyeti’nin temeli kültür olacaktır; ama Osmanlı’dan miras kalan çağdışı kültür değil, laik Cumhuriyet’in yaratacağı, çağdaş uygarlığa yönelik laik Türk Kültürü! İnsanoğlu kültürü, kültür de insanı yarattığına göre, gariban Türkler, Osmanlı artığı mütegalibeye (sorumlu güçlülere) karşı, laik kültürü nasıl savunacaklardı? Cumhuriyet Devrimi’nin karşılaştığı temel sorun buydu. Kültür devrimi nasıl yapılacaktı? Gerçi İngiliz Başbakanı Lloyd George (1920 Londra Konferansı), “Türklerin değişebileceğine inanmanın iyimserlik olacağını” söylüyordu; ama Büyük Britanya Kırallığı’nın Ankara’daki Büyükelçisi Lindsay, 1925 yılında Austen Chamberlain’a gönderdiği raporda, Türklerin çağdaşlaşma yolunda nice kararlı olduğu konusunda hükümetini uyarıyor, yakın gelecekte olacakları önceden haber veriyordu:

Çağdaşlaşma, genç Türkiye Cumhuriyeti politikasının yüreği ve ruhudur; milliyetçilik ile laiklik de gerekli el ulakları...Ülküleri gerçekçi olmayabilir; ama inançları sağlam ve derindir. Programlarının çağdaşlaşma bölümünde gözleri (gönülleri) Japon örneğindedir. Yalnız, buharı, petrolü, elektriği değil, tepeden tırnağa tüm yasaları, yönetimi ve sosyal kurumları yenilemek azmindeler (Şimşir 1975, Güvenç 1992: 367).

İngiliz diplomatının gözlem-tanırları hiç kuşkusuz doğrudur. Atatürk'ün yenileşme programı kısa sürede uygulamaya konularak gerçekleştirildi. Böylesine geniş kapsamlı bir kültür değiştirme serüveninin örnek alınacak modelleri azdı. Sovyetler Birliği'ndeki 1917 Ekim Devrimi'nden başkası da bilinmiyordu. Türkiye Cumhuriyeti'nin resmi politikası böyle olabilirdi; ama işin başında politikanın doğruluğuna ya da başarılı olacağına inanan Türklerin sayısı çok değildi. Yenileşme programı, kararlı liderin ödün vermeyen iradesi ve inancı doğrultusunda uygulandı; ama bir tarih / kültür boşluğu da yarattı. Bu, bir "kimlik değiştirme" denemesiydi. O güne değin "Müslüman olduğuna veya doğduğuna şükredip", "Padişahım çok yaşa" diye haykıran Osmanlı tebaası Türkler'den, şimdi "Ne mutlu Türküm" ya da "Yaşasın Cumhuriyet" demeleri isteniyordu. Önder'in yakın çevresinden başlayıp yayılan dalgalar halinde, Türkler bu gidişe ayak uydurmaya, gerilerde kalmamaya çalıştılar ama kişisel kimliklerini unutmak, gizlemek ya da yadsımak pahasına. Yaşanan deneyim, insanbilimcilerin, "zorla kültürleme" (*transkültürasyon*) adını verdiği sürece benziyordu. Değişim, çocuklarla genç kuşaklarda, büyük kentlerin "*Evropa*" ile tanışmış aydın çevreleriyle, kurtuluş savaşına katılmış asker-memur kadroları arasında görece – kolay değilse bile – daha hızla gerçekleşti. Ancak, Türkiye Cumhuriyeti ya da Türk toplumu, yalnızca askerlerle memurlardan oluşmuyordu.

Cumhuriyet Halk Partisi (CHP), devrimi halka yaymak, yaygınlaştırmak; devlete sahip çıkmak amacıyla kuruldu. Cumhuriyet Devrimi'nin veya Kemalizm'in "ALTI OK"u önce (1928'de) CHP programına sonra (1937'de) Anayasa'ya geçirildi. İslamcı muhalefet sinmiş, susturulmuş ama silinmemişti. Köşesine çekilmiş, devrime karşı yapılan çıkışların sonuçlarını, tepkilerini izliyor, uygun zemin-zamanı kolluyordu. Atatürk'ün giriştiği "Serbest Fırka" denemesinde sokaklara dökülerek ülkenin demokrasiye henüz hazır olmadığını kanıtladı.



Rm 65-1

Gazi Mustafa Kemal Atatürk

*"Her şeye rağmen muhakkak
bir nura doğru yürümekteyiz."*

Türk Kültür Devrimi'nin yapısal çelişkisi zaman zaman gözden kaçırılmıştır. Toplumun Türk(men) kesimi, devrimci kadrolarda görev almaya hazır; devrimde üst görevler alan Sünni kadrolar ise, laik Türk kimliğini benimsemeye hevesli değildi. İslamcı Şair Mehmet Akif, bir söylenceye göre, Atatürk'ten, "Çağdaşlama devrimini (inkılapları) halka anlatma görevini 'sakallılar'a bırakmasını" talep etmiş, fakat önderi ikna edememişti (Cemal Külahlı'nın Hasan Basri'den aktardığına göre, bu konuda ne yazık ki yazılı kaynak verilemiyor – BG). Atatürk, devrimi anlatma, yayma işini, Yunus Nadi, Yakup Kadri, Falih Rıfkı gibi 'matruş (tırışlı)'larla yürütme yolunu seçmişti. Hangi seçeneğin daha doğru ya da etkili olacağını kestirmeye çalışmak, zaman tüneline geri çevirmek olur. Bilinemez, söylenemez. Akif gibi sakallıların halk ruhunu daha iyi bildiği; halkın saydığı sakallıya kulak vereceği kuşkusuz doğrudur (Gellner 1969: 11). Ancak "Sakallı"nın inkılabı nasıl yorumlayacağı, ne yana yönlendireceği bilinemezdi. Akif Hoca sakallıydı; ama bütün sakallı hocalar, "meselenin ciddiyetine" Akif kadar "vakıf" olmayabilirdi. (Bkz. "Yakınına" s. 286.) Cahilin hidayete ermesi güçtü; ama yarı aydının aydınlatılması kuşkusuz daha kolay değildi. Cumhuriyetçiler, çağdaş-

laşma programını inançla yürütürken, sakallılar da boş durmadılar. Devrimi kendilerince yorumladılar. İnkilem, dini muhalefetin desteklediği 1945 Demokrasi hareketiyle su yüzüne vurdu. Sakallı'nın arkasında, iyi-kötü, doğru-yanlış bir İslam tarihi, töresi, kimliği vardı. Sakallılarla onların sözünü dinleyenler Müslüman olduklarını biliyordu; ama Laik Cumhuriyet'in vatandaşı olacak Türk, henüz kimliğini bilemiyordu. Bu şaşkınlığın Peyami Safa gibi kalem savaşçısında bile nasıl köklü geri dönüşlere yol açtığı daha önce (§ 15'te) açıklanmıştı. Demokrat iktidarlar, Akif'e duydukları derin şükran borcunu, Türk Lirası'na resmini basıp, illerdeki kültür merkezlerine, şehir hatları gemilerine onun adını vererek ödemeye çalışıyorlar. (Res 67-1.)

Devrime direnen dinciler bu tür çıkışları kolayca yapabilirlerdi; çünkü Devrimci kadrolar şaşkınlık içindeydi. Türk Devriminin demokrasi sınavında geçirdiği şok, devrimci ideolojiyi sarsmıştı. Devrimci kitlelerin kendine yabancılaşması veya kimlik bunalımına girmesi, erken gelen çoğulcu demokrasi denemesiyle başladı. Laik cephenin henüz ortak bir ideolojisi yoktu. Devrimin çoğu nimetlerini hazır bulmuşlardı. Değeri bilemiyorlardı.

Türk Devrimi, Cumhuriyet'i aşarak, çok partili demokrasiye ulaşmakla gücünü göstermişti; ama bu başarısını belli ölçüde karşı-devrime borçluydu. İslamcı kesimin tarih bilinci güvenilir olmayabilirdi ama, devrimci kadrolar da, Türk Tarih Tezi, Türk Dil Devrimi (yani nice Türk oldukları) konusunda haklı bazı kuşkulara düşmüşlerdi (Behar 1992). "Türk mü, İslam mı?" ikilemi yeniden geldi gündeme. Türk Silahlı Kuvvetlerinin 27 Mayıs Milli Birlik girişimi, Devrimci Kadrolara moral verdi. Ancak Silahlı Kuvvetler mensupları da yabancılaşma sürecinin dışında kalamadı. 12 Mart girişiminde Devrimcilerle İslamcı güçler karşı karşıya geldiler, sonuç ortada, taraflar pata (berabere) kaldı. 12 Eylül'ün benimsediği Türk-İslam sentezi, Aydınlar Ocağı'nın Cumhuriyet Devrimi'ne karşı oluşturduğu İttifak Cephesinin İslam ile Orduya dayanan karşı-devrimiydi. Atatürkçülüğün askerce yorumunu yapan "Kıbrıs Fatih" Orgeneral Demirel (Tuşalp 1989), "Ülkeyi Başkomutan yönetmelidir" diyebilmişti. Zaten açıkça yönetiyordu da. Oysa Başkomutanı kimlerin yönlendirdiği belli değildi. Türk Kimliği soruşturmalarının, 12 Eylül 1980'den sonra ortaya çıkıp hareketin sonlarına doğru yoğunlaşmaya başlaması rastlantı değildir. Türkiye Cumhuriyeti'nin vatandaşları, 1950 Demokrasi devrimiyle 12 Eylül hareketinde yitirdikleri *laik vatandaş kim-*

liklerini arıyorlardı. Laik Türk ile Sünni Müslüman yeni bir uzlaşma ya da çatışmanın eşiğine gelmiş bulunuyordu. Devrim kavşağında yeni yollar açılıyordu. Bu kez çatışma, yalnız Batılı ilericilerle, Doğulu tutucular arasında değildi. Çatışma, 1950'den sonra köylüye ulaşmak, onun oyunu almak için açılan yollardan kente inip kentlileşen, sabırlı köylülerle kasabalılar, kentlilerle Arabeskçiler (Bz Kutu 68-1), kadınlarla askerler, kamu kurumlarında çalışan bürokratlarla "serbest pazarcı" özel sektör arasındaydı. Televizyon kanallarında, teleendüstrilerde 1990'lı yıllarda yaşanan benzersiz iletişim devrimi, toplum kesimlerinin diyalogunu kurmaya çalışıyor ama yetişemiyordu. Hükümet ile siyasal partiler, toplumca yaşanan gelişmelerin gerisinde kalmış görünüyordu. Türk milleti, kendine benzer, özgün biçimde "ulus"laşıyordu. Çoğu birey ya da gruplarla kimi yerleşik çıkarları ürküten çokseslilik, kargaşanın gürültüsü değil uluslaşma sürecinin, yitik kimliğini arayan yorgun soluğuydu. Yaşanan deneyimin bilincine vardığında, gürültünün azalması, korku çılgınlıklarıyla kaygı ıslıklarının dinmesi beklenebilirdi. (Bz Coşturoğlu 1992.) Devrimin bazı kurum ve süreçleri aşağıdaki soruda ele alınmaktadır.

§ 66 Eğitim: Bilim-Sanat-Felsefe ve Tarih Bilinci

Eğitim Seferberliği: Tarihsiz bir Türklük bilinci yaratma çabaları ne kadar başarılıydı? Neden bilim, "En Hakiki Mürşit" olamadı? Halkevleri, Köy Enstitüleri, TRT, TTK, TDK gibi kurumların başına neler geldi? Teori-pratik, okul-hayat, kent-köy, Doğu-Batı, kıyı-taşra, nitelik-nicelik vb ikilemler uzlaştırılabilir mi? YÖK ya da Üniversite tartışmalarının kökenleri nerelere uzanıyordu? Türkiye'de neden filozof yetişmiyordu?

İnsan, eğitim süreciyle insan olduğuna; benzerlikler, ayrılıklar ve değişimler eğitimden kaynaklandığına göre, yeni Türk insanı eğitimle yaratılacaktı. Ülkenin insan varlığı, Tanzimat sonrası Osmanlı Maarihinin (§ 56) eseri idi. Gerçi İbrahim Şinasi Efendi'ler, Celalettin Paşa'lar, Şemseddin Sami'ler, Tefvik Fikret'ler gibi Türk Rönesansı'nı başlatan özgür düşünceli aydınlar yetişmişti; ama toplumun devrimci gelişmeye ya da kendi kendini yenilemeye hazır olduğu söylenemezdi. İttihatçılarla Jön Türkler sorunu anlayıp anlatmışlar; ama çözüm yolunu bulamamışlardı. Eylem, uygulama Mustafa Kemal'e

kalmıştı. Toplumbilimci Gökalp, tarihçi Akçura, *İçtihat*'çı Dr Abdullah Cevdet gibi Osmanlı aydınları uygulanabilir çıkış yolunu göstere-memişlerdi; ama bütün bu çabaların sağladığı birikimin devrime tut-tuğu ışık yadsınamazdı:



*"Devletin
temeli
Millet
olmalı!"*

*Karşıt bakışların
ortak kanısı
ve paydası...*



Tarihçi Yusuf AKÇURA

Rm 66-1

Toplumbilimci Ziya GÖKALP

Ziya Paşa, *Sebilürreşad*'ı çıkaran Ali Kemal'in savunduğu İslam'ın çıkar yol olmadığını şöyle dile getirmişti:

*Diyar-ı küfri gezdim, beldele, kâşaneler gördüm
Dolaştım mülk-i İslam'ı bütün viraneler gördüm
Bulundum ben dahi daru's-şifa-i Bab-ı Ali'de
Felatun'u beğenmez anda çok divaneler gördüm.*

Ziya Paşa, bugünün Türkçesiyle:

Dış dünyada bayındır ülkeler / İslam dünyasında hep yıkıntılar;
Devlet hastahanesinde / Eflatun'u beğenmeyen düşkünler gördüm.
diyordu.

Tanzimat ile Abdülhamit dönemi eğitimi, Türkçeyi öğretim dili olarak okullara sokmakla çok büyük bir atılımda bulunmuş; yalnız kadınların değil kadınlarla kızların da eğitilmesi gereğini ilke olarak benimsemiş; ne yazık ki, gerçekleştirememişti. Kaba tahmin ve yu-varlak sayılarla on erkekle yüz kadından sadece biri okuryazardı. Okuryazar olan on erkekten biri, ülkenin kent nüfusuna tekabül ederken, okuryazar kadınların büyük çoğunluğu İstanbul, İzmir,

Beyrut ve Selanik gibi Akdeniz'e kıyı Batı kentlerinde yaşıyordu. Şöyle diyordu Osmanlı:

*Erkeğin okumuşu kadı
Kadın'ın okumuşu cadı!*

Eğitimin Birleştirilmesi Kanunu (1924), bütün bu sorunların çözümüne yönelik bir eğitim seferberliği oldu. Medreseleri kapattı. Müslüman hayırseverlerce kurulan okulları denetleyen Vakıflar Bakanlığı'nı kaldırdı. *American Board, Alliance Israélite* gibi yabancı örgütlerce kurulmuş olanlar dahil, bütün özel-yabancı okulları tek yönetim, denetim altında topladı. Osmanlı yönetimi, *Mekatib-i Hususiye Nizamnamesi*'yle (1915) gerekli ön hazırlığı zaten yapmıştı. Tüzük, 1965'e değin yürürlükte kaldı. Özel Yüksekokullar uygulamasıyla yozlaştırıldı.

Bunlar kuşkusuz gerekliydi ama Türk toplumunda eğitim-öğretim işleri sorun oldu. *Maarif* (eğitim) denince *mektep*; *mektep* (okul) denince *maarif* (eğitim) geliyordu akla. Çünkü, Arapça *mektep* kavramı, *kitap*, *kâtip*, *mektup* ve *kütüphane* gibi kelimelerle yani sözün yazılıp okunmasıyla ilgiliydi. Günümüzde mektep medrese görmemiş kişinin "eğitimsiz" sayılması o günlerden kalma yanlış, yanıltıcı değer yargısıdır. Fransa'dan alınıp Cumhuriyet okullarında uygulamaya konulan pozitif bilime (*Histoire naturelle* / Doğa tarihi) dayalı ders programları, toplumla okul arasında ikilikler yarattı. Millet Mektepleri, yetişkin ana babalara okuma yazma öğretmek amacıyla açıldı. Okuryazarların sayısı arttırıldı, ama okuyacak/ okunacak basılı malzeme yetersiz kaldı. Harf-yazı devrimi, sorunun çözümünü daha da güçleştirdi. Türk toplumunun eğitim düzeyini incelemek üzere çağrılan Amerikalı eğitimci John Dewey (1952) ünlü 1924 *Raporu*'nda, doğru bir tanıyla:

Her okulda bir işyeri / Her işyerinde bir okul!

açılmasını öneriyordu. Böylece, okul ya da eğitimle toplum arasındaki uçurum kapatılmış, eğitim / kültür birliği sağlanmış olacaktı. Ne var ki, okul açabilecek işyerlerinin sayısı yüksek değildi. Bu fikir ve öneri, ancak 1940'lı yıllara doğru Tonguç ile Yücel'in kurduğu Köy Enstitüleri (Kirby 1962, Tonguç 1976, Gedikoğlu 1971) ve Rüştü Uzel'in "Teknik ve Mesleki Öğretim" reformu (Özalp 1987) ile, yani yine okullarda uygulamaya konuldu. Yapısal sorunlar büyük olduğunca çetindi; toplumun işyerleri ise okullardan daha gelişmiş düzeyde değildi. Milli Eğitim sorunu, bir iki şeker, dokuma, çimento fabrikası ya da demiryolu atelyesi ile çözümlenecek gibi değildi.

Devrimci hareket, okulla hayat, yönetimle toplum arasında derinleşen uçurumu, Halkevleri ve Halkodaları diye bilinen kültür kurumlarıyla kapatmayı denemişti. Siyasete atılmak isteyen gençlerin, CHP'ye üye olmadan önce, Halkevlerinde çalışıp kendilerini tanıtmaları, laik devrime bağlılıklarını kanıtlamaları gerekiyordu. (O dönemin, canlı ve kişisel bir Halkevi anısı için Bz Kutu 13.) Sanımcı, 1930'ların Halkevi – taşradaki bazı ortaokullardan daha etkili, hatta verimli – halkeğitimi yaptı. Kara tahtada beyaz tebeşirle yapılan kuramsal eğitim uygulaması son derece kısır ve kısıtlıydı (Bz Kutu 66-1).

Türk Tarih, Dil Kurumları ile DTC Fakültesi, devrimci hareketin içinde olsun olmasın, bütün Türk vatandaşlarına kim olduklarını yani Türk Tarihini Türkçe anlatmak amacıyla kurulmuştu. TTK'nın yayın organı *Belleten* adı , sanırım, bellet'mekten değil, *bülten*'den esinlenmişti. 1933 Üniversite Reformu ise var olmayan fizik, kimya ve fen öğretmenlerini yetiştirmek amacıyla yapılmış olmalıydı. Fizik öğretmeni "Sıfırcı Avni" Külen, emekli olduktan sonra, bu ününü nasıl kazandığını, özel olarak, şöyle açıklamıştı: "Fakültede kimya okumuştum; fizik bilmediğim anlaşılmamı diye bol bol sıfır verir, fakat sonunda kimseyi sınıfta bırakmazdım." (Bz. Kutu 58-2.)

Kutu 66-1

Cumhuriyet Okulu'nda Fizik Dersi: 1937

Kutu 13'te sözünü ettiğim fizik aletleri arasında, basit bir Newton çarkı da vardı. Almandan yeni çevrilmiş fizik kitabımızda, "Üçgen prizma nasıl Güneş ışığını renklere ayırıyorsa Newton çarkı da döndürülünce, üstündeki çeşitli renkleri birleştirir" deniyordu. Mesleği kuyumculuk olan fakat Fransızca derslerimize giren hocamız, okulumuzun yıl sonu sergisinde gördüğü o renkli çarkın ne işe yaradığını sorduğunda, kitaptaki bilgileri yineledim: "Görüntü beyaz olur" dedim. Resimle uğraşan hocamız, gri olacağına direnince, Tarihçi Müdür ile kuyumcu öğretmen "gri mi, beyaz mı?" tartışması yaptılar. Kimsenin aklına çarkı çevirmek gelmedi. Beyaz mı, gri mi? Hâlâ bilemiyorum. O gün bugündür çarkı çevirmek fırsatını bulamadım.

Devrimci Atatürk bütün bu devrimci çabaları, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'nin cephesindeki

HAYATTA EN HAKİKİ MÜRŞİT İLİMDİR!

özdeyişiyle dile getiriyordu. Gerçi ilmin, tek bir kitabın iki kapağı arasında bulunduğuna inanan *Sebilüreşat'*çılar, *Nurcular*, *Şeriatçılar* da vardı ama, şimdilik – yani Atatürk yaşadığı sürece – beklemekte kararlı görünüyorlardı.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında, İstanbul'da okuyan lise öğrencileri olarak, okul kitaplarımızdan, günlük basından, Nurettin Artam'ın *Radio Gazetesi'*nden, seçkin öğretmenlerimizden edindiğimiz bilgilerin bileşkesine göre, Türkiye Cumhuriyeti, demiryolları, fabrikaları, başkent Ankara'sı, Büyük Millet Meclisi, güçlü Ordusu, Milli Şef İnönü'sü ile çağdaş bir ülke olma hedefine hemen hemen ulaşmıştı. Ülkemizin tek eksiği, eğitimden (yani okuldan) yoksun köylülerdi. Ancak her yıl yenileri, daha iyileri açılan modern Köy Enstitüleri ile sorun, en kısa zamanda çözümlenmiş olacaktı. (Bz Eyuboğlu 1979.) Belki pek fazla bilim yapılmıyordu ülkenin eğitim kurumlarında; ama bilime, devrime ve Türkiye'nin geleceğine yürekten inandırılmış, milliyetçi kuşaklar yetişiyordu. Geleceğin daha iyi olacağı inancı yaygındı, sağlamdı.

Rm 66-2
*Laiklik savaşçısı
 bir aydın ve yazar:
 Nurullah Ataç*



Bu iyimser ortamın yaratılmasında, yaşatılmasında Milli Eğitim Bakanı Yücel'in büyük hizmetleri geçti. Başarıyla yürüttüğü Okuma-yazma, İlk, Orta, Teknik, Köy, Halk, Yükseköğretim, Öğretmen yetiştirme seferberlikleriyle, Cumhuriyet'in efsaneleşen eğitimcisi oldu. 1990'larda hâlâ tartışılan Üniversite Özerkliği Kanunu (1946/4936) onun son büyük eseri idi (Yücel 1974). Toplum örgün eğitimle geç-

mişten kopmaya çalışırken, halk ve el sanatlarında İslamöncesi motifler varlığını sürdürüyordu. (Bz Rm 60-1 ve 60-2.)



Mühim olan şu veya bu değil,
Kim olduğumuzu bilmektir!
(1993: IX)

Rm 66-3

Milli Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel

Ancak, Türkiye'mizin yeryüzündeki gerçek yerini, çağdaş uygarlık düzeyine nice yaklaştığını, liseden on yıl kadar sonra, Harvard Üniversitesi'nde ekonomi eğitimi gören Hintli arkadaşlarımin, Başbakanları Nehru onuruna düzenledikleri kalkınma seminerinde öğrenmek fırsatını buldum. (Bz Kutu 66-2.)

Kutu 66-2

Tarımdan Endüstriye Geçiş Sorunları: Harvard 1950

Seminerin konusu: "Tarımsal Ekonomiden Endüstriyel Ekonomiye Geçişin Yapısal Sorunları" idi, sanıyorum. Sorunu tam kavrayamamıştım. Biz Türkler, böyle sorunlarla hiç karşılaşmadan geçtik – diye düşünüyor olmalıyım – tarımsal ekonomiden endüstriyel ekonomiye. Semineri izlediğim halde konuyu yine de anlayamamıştım. Bu olay, toplumbilime duyduğum ilginin belki de başlangıcı oldu. Sorun'un önemini, 1960'larda külliir kuramı ile tanıştıktan sonra anlamaya başladım. Kültürün değiştiği, değişmelerin sorunlara yol açtığı, açacağı gerçeği Türk kamuoyunda, 1970'lerden sonra tartışılabilirdi; sanırım, 1980'lerden sonra anlaşıldı.

Türk devriminin eğitim, bilim, felsefe sorunları, Erişirgil'in *Filozof neden yok?* adlı küçük kitabında tartışılmış, fakat nedense gereken ilgiyi görmemişti. Erişirgil'e (1957: 8) göre, Meşrutiyet devrinde, "filozof" diye tanıtılan Dr Rıza Tevfik aslında filozof değildi. Genç yaşta saçlarını uzattığı için arkadaşları ona "Filozof Rıza" derlermiş. Rıza da, madem ki arkadaşlarım bana "filozof" diyorlar öyleyse felsefe kitapları okumalıyım demiş; yabancı dilde (Herbert Spencer'den) okuduklarını Türkçeye aktarmıştı. (Sèvres Antlaşmasına imza koyduğu için "Yüzellilikler" arasına alınan Dr Rıza Tevfik'in görüşleri ve savunması için Bz Rıza Tevfik 1993.) Cumhuriyet döneminde, liselerle yüksekokullarda felsefe okutulduğu halde, tek bir filozofun yetişmemesi, Erişirgil'e göre, üzerinde durulması gereken bir sorundu. Yarı aydınlarımız, "Tenekeci var mı ki, filozof olsun diyorlar." Oysa, olanlarla olmayan şeylerin nedenleri aynı değildir. Erişirgil, araştırmak gerekir deyip araştırmıştı: Gerçi Şark'ta, (İslam'da) İbni Sina, Farabi, Gazali, İbn Rüşd gibi filozoflar yetişmişti; ama o dönemde İslam uleması Elen düşüncesiyle tanışmış bulunuyordu. Çağımızda ise uzman kişiler yalnız kendi konularını biliyorlar. Erişirgil, "Bilimsel araştırma ile araştırmacı yok ki filozof olsun; bilimin olmadığı yerde filozof da yetişmez" yargısına varıyordu. Erişirgil'i okumak ve yanıtlamak zahmetine bile katlanmayan bilginlerimizle kimi bilge (!) kişilerimiz, Erişirgil'in nice haklı olduğunu bol bol kanıtladılar. Erişirgil (1957: 54), geçmişten (tarihten) ders almamızı; en son olacak şeyi en evvel istemememizi öneriyor; sonuç olarak, "Filozof, ilimde ve vazifeye dayalı ahlakta belli düzeye erişmiş yerlerde yetişir" deyip kaygıdan tutuşan ülkücü yüreklerle biraz olsun su serpiyordu:

Göreceksiniz, ilimde, ahlakta ve sanatta istediğimiz düzeye vardığımızda, bizde de filozoflar yetişecektir.

Eğitim var, bilim yok; üniversite çok, neden filozof yok, diye umutsuzluğa kapılmak yerine, olayların gelişme sürecine bakmakta yarar olabilir. Nereden nereye geldiğimiz çok temel bir sorundur. Sadrazam Küçük Fuad Paşa, 1895 yılında bir üniversite açılması önerisini desteklerken şöyle yazmıştı: "Böyle bir kurum (yani üniversite), Taht'ın güvenliğini tehlikeye atmadan Devlet'in gelişmesine büyük hizmetlerde bulunabilir." Sultan Abdülhamit Han'ın Başkâtipliğini yapan İstanbul Efendisi Tahsin Paşa, Padişah'ın Tahttan indirilmesinden sonra kaleme aldığı anılarında şöyle yazmış:

Padişah, kendi eğitiminin yetersizliğinden yakınır, '50 kardeş olmasalardı, belki de biraz daha iyi eğitim görmüş olabileceğini'söylerdi. Padişah bu eksikliğini gizlemek için dikte ettirdiği bazı cümleleri kendi özel mektuplarında kullanmak üzere (benden) alıp saklardı.

Toplumbilimci Ziya Gökalp de (1970: 186), "Neden filozof yok?" sorusuna, filozofça bir açıklama getirmiştir:

Filozof yokluğunu, akli bir eksiklikten çok müsbet bilimlerde *muakeleyi* (akıl yürütmeyi veya tartışmayı) mümkün kılacak seviyeye gelememiş olmamızla açıklamak doğru olur.

Gellner (1983), Türk düşünürlerin bu görüş ve yorumlarını, daha kuramsal ya da genelleiyici düzeyde şöyle doğrulamıştır:

Gelişmiş ülkelerde, kuram (bilim) uygulamadan gelir (yani tümevarır); gelişen ülkelerde ise, uygulama kuramdan çıkarılır (yani tümdengeler).

Bu yoruma göre, Türk toplumu (toplum mantığı) tümdengelimden, tümevarıma geçiş aşamasında bulunuyor; yani ulusal düşüncemiz U-dönüşü yapıyor. (Bz Güvenç 1992: *Mantık ve Metot*.) Türkiye Cumhuriyeti'nde bilim adamları da yetişti. Sosyalbilimci Başgöz (1978), Berkes (1965, 1973, 1976, 1984), Boratav (1973) ve Muzaffer Sherif (1966), Türkiye'de yetiştiler fakat tutunamadılar. Laikliği, araştırmayı yani bilimi savundukları için 1940'lı yıllarda Batı'ya sığınmak zorunda kaldılar. (Bz *Cumhuriyet* 29 Aralık 1988.) Göçtüler, dünya çapında bilginler oldular. Ülkede özerk / özgür üniversiteye gerek duyulması bu döneme rastlar. Profesör Sıddık Sami Onar ile birlikte *Özerk Üniversiteler Kanunu* tasarısını (1946 / 4936) hazırlayan Alman Profesörü Ernst Hirsch (1982), *Anıları*'nda şunları söylüyor:

1933 Üniversite Reformu'ndan önceki gerginlik, akademik kadronun İslam düşüncesine bağlı üyeleriyle Atatürk'ün çevresindeki politik yönetim arasındaydı. Önder'in yanındaki (devrimci)'ler, T.C.'nin laik karakterini vurgulamaktaydılar, yani *dini çevre ve güçlerin* devlet hayatı üzerindeki etkisini yok etmeye çalışıyorlardı. (Bz Anday, *Cumhuriyet* 11 Eylül 1987.)

(Türkiye'de Felsefenin kurumlaşması için Bz Kaynardağ 1994.)

T.C.'nin 12 Eylül 1980 sonrasında, Türk-İslamcı güçlerin yarattığı YÖK'e karşı çıkan akademik çevreler, Cumhuriyet'in laik karakterini

savunmaya çabalıyorlar. 1933'te üniversitenin – reformu değil – ilk kez kurulması gündemdeydi. O tarihten 60 yıl sonra, kuruluş halinde bulunan 50 yükseköğretim kurumunun da üniversiteleşmesidir sorun. Ana sorun değişmemiştir. Erişirgil'in sözleriyle, "Filozofu yetiştirecek bilim mi yapacağız; yoksa 70 yıl önce kaldırılmış olan Taht'ı mı ihya edeceğiz?" Çağdaşlık ya da devrim sorunu işte bu ikilemde düğümlenmektedir. Dinci cephenin, görüldüğünden güçlü olduğunu; Türk-İslam Sentezini yaklaşık on yıl öncesinden haber veren bilimsel deneme için Bz Mardin (1977: 279-96). Olumlu gelişmeler yanında sakıncalı eğilimler de görüldü. 1985 yılında Mısır'daki *El Ezher Üniversitesi*'nde sadece 80 öğrencimiz varken, 1990'da toplam sayı 663'e, 1994'de 5000'e (*Milliyet* 8 Şubat '94) fırlamıştı. Cerrahoğlu'nun (*Cumhuriyet* 15 Nisan 1991) yayımlanan raporuna göre, gidenler doğru dürüst Arapça bile öğrenemiyor; okul yöneticilerinin değerlendirmesiyle: "Hafız gelip hafız dönüyorlardı." Şu kadar ki TRT'deki *Din ve Ahlak* programlarında konuşan hocalardan El Ezher'li olmak şartı şimdilik aranmıyordu.

Felsefe yapmanın özgür bir vicdan istediğini savunan Profesör Gökberk (1988), baskı'nın yalnız dinci çevrelerden değil devletten de gelebileceğini hatırlatarak, 12 Eylül'deki Din-Devlet işbirliği'nin Atatürk Devrimleri'ne indirilmiş en ağır darbe olduğunu vurgulamıştır. 12 Eylül (1980) dönemi sözcülerinden Abdülhalik Çay (1986: 49), "Laik Kültür Devrimi'nin Türkiye'de yüzyıllık çöküntüye yol açtığını" ileri sürerken, Gökberk'in nice haklı olduğunu kanıtlamaktaydı. Bu Müslüman zatın tarih yazarlığına yaptığı büyük hizmetler (!) ileride herhalde dikkatle anılacak, değerlendirilecektir.

YÖK'ün mimarı, savcısı, sözcüsü olan Profesör Dr Doğramacı, tek kusurlarının, YÖK'ü halka yeterince tanıtamamak olduğunu sık sık yinelemiştir. Özerkliği savunanlar ise, bilim yapmak, filozof yetiştirmek için özgürlüğe, özgürlük için de özerkliğe muhtaç oldukları gerçeğini – ne yazık ki – Doğramacı'dan daha iyi anlatamadılar topluma. Bu satırların yazıldığı günlerde, umut – XXI yy'a değilse bile – gelecek baharlara kalmış görünüyordu. ("Üniversite Sorunu" konusunda Bz TED 1989 ve 1992; Güvenç 1995.)

Eğitim sorunu bunca önemlidir de, okullar sanıldığınca, söylendiğince önemli olmayabilir. Çünkü eğitim sürecinin asıl müfredat programı – okul değil – hayatın kendisidir. Bu bölüm boyunca yeterince görüldü ki, okul kuşkusuz toplumu *etkiliyor*; ama toplum da okullar-

daki eğitim sürecinin içeriğini (mayasını) *belirliyor*. Nasıl belirlemesin ki? Ömrü hayatının dörtte birini okulda geçirdiğini söyleyen çağdaş Türk insanı, 64 yıllık ortalama ömür beklentisinin sadece yüzde 1-2'sini okul ortamında geçirmektedir: (Ortalama ömrün $1/4$ yılı $\times$ bir yılın $1/2$ ayı $\times$ bir ayın $2/3$ günü $\times$ bir günün $1/6$ saati $\times$ bir saatin $3/4$ dakikası $\approx$ %1). Ulusal kalkınma ve gelişmeyi okul eğitiminden bekleyenler, ömrümüzün yaklaşık yüzde birini geçirdiğimiz okullardan toplumu değiştirmesini istiyorlar. Oysa insanlar, hayatta öğrendikleri (yüzde 99) ile okulu dıştan yönlendirmektedir. Sorun'un çözümü, Cumhuriyet'in ilk yıllarında başarıyla uygulandığı gibi, yaygın halk eğitimidir. Bugünün TV kanalları yaygın eğitim için ideal iletişim aracı olduğu halde, "ulusal eğitim televizyonu"nu kurup hayata geçirmemekte neden gecikiyoruz? Bilinmez. Açık Öğretim programlarıyla yetiniyoruz. (Ayrıntı için Bz Güvenç 1991: XIII Bölüm.)

Okuryazarlık ile okullaşma oranları, Cumhuriyet'in 70. yılına girerken istenen düzeylere ulaşmış değildir. Kolay hatırdakalacak yuvarlak rakamlarla söylenirse, 1989 yılında, ülkemizdeki dört kişiden üçü okuryazar, beş kişiden üçü ilkokul mezunu, 15 kişiden sadece biri ortaöğretim, 50 vatandaşımızdan ancak birisi yükseköğretim mezunudur (Bz DİE TNA 1989). İlköğretimde cinsiyet oranı bire-bir ($1/1$) oranına yaklaşıyorsa da, orta ve yükseköğretimde iki erkeğe bir kız öğrenci düşmektedir (%50). Ülke politikacıları, kısıtlı olan devlet olanakları, fırsat eşitliği ilkesi yönünde daha fazla zorlandığı takdirde eğitimin niteliğinin düşeceği sakıncasını ileri sürmektedir. Sanki eğitimin niteliği şimdi yüksekmiş gibi. Oysa, istatistik açıdan, ulusal eğitimin kalitesiyle düzeyini yükseltmek için sayısal tabanın genişletilmesi gereği de savunulabilir. *Kalite ile kantite* (nitelikle nicelik) aslında – karşıt değil – aynı olgunun birbirini bütünleyen boyutlarıdır. Cumhuriyet Dönemi Eğitimcileri için Bz Cırıtlı ve Sorguç (1987); *Türkiye'de Eğitim*'in genel durumu ve eleştirisi için Bz Baloğlu (1990) ve Kaya (1984).

Çok sayıda tarih araştırmasıyla yayınına karşılık, Cumhuriyet döneminin tarih bilinci, ne yazık ki, kendinden beklenen büyük atılımı yapamadı. İdeolojik sağ sol ayırımı yapmadan, Togan, Barkan, İnalçık düzeyine gelebilen tarihçilerimizin sayısı çok sınırlı kaldı. Anadolu'da "Elenleşmiş Hitit ile Türk kökenli halk arasındaki güçlü kaynaşma (kültürleşme) sürecine" değinmekten çekinmeyen Mükrimin Halil Yinanç (1944: 177) gibi tarihçilerse seslerini duyuramadılar

§ 67 Diller: Duygu ve Düşünceler Dünyası

Dil Devrimi yapılmadan “Kültür Devrimi” başarılı olabilir miydi? Kuramdan uygulamaya mı, uygulamadan kurama mı? Toplumdaki Kadın-Erkek milletlerinin karşıtlığı nereden kaynaklanıyor? Kültürümüzün eşsiz zenginliği ile Arabesk müziğin yavan kısırlığı nasıl yorumlanabilir?

Dünyada, hayatta her şeyin birbirine bağlı olduğunu bir yerlerde okumuş, çok kişiden duymuşuzdur. Zaman zaman sanki öyle olduğunu gözler, sezer hatta söyleriz. Dahası, yeri, sırası geldikçe bu varsayımı savunuruz da. Gerçekten olaylar, olgular, yani her şeyler, birbirine bağlı olmasaydı, bu dünyada düzen olur muydu? Olsa, yaşarmıydı? Otoriter-totaliter yapıları kişiler, özgürlüğü savunanları eleştirirler, “İnsanları bağımsızlığa özendirmekle dünyanın düzenini bozuyorsunuz” derler. Otoriter ya da demokratik, hemen hiçbir toplumda, kişi ya da kurumların birbirinden tümüyle bağımsız olması tezi besbelli savunulmaz. Bunlar, toplum ya da kültürle ilgili, tartışmasız kabul ettiğimiz öncüllerdir.

Her şey birbirine kuşkusuz bağlıdır da ne ile? Sorunun geçerli yanıtı – ilk akla gelen telefon telleri değil – *insan ve dildir*. Konuşup iletişim kurarak, biz insanlar aklımızla, dilimizle bağlıyoruz her şeyi her şeylere. İnsanın dili olmasaydı kültür varlığı sürekli olamazdı; insanın dili tükenseydi, kültür varlığı bir ören (viran) yerine dönerdi. Yaşayan kültürleri ayakta tutan dildir. İşte bu bağlamda dil kuşkusuz çok önemlidir. O kadar ki, kimi sosyal bilimciler, toplum olgusuna “dil-kültür sistemi” derler. Sağcı ya da solcu, laik ya da İslamcı olsun, bu öncülleri genellikle benimserler. Benimserler ama ideolojik çatışma da sanki tam burada başlar. Tutucu çevreler:

- Kalkınalım, gelişelim ama kültürümüz değişmesin.
- Kültürün değişmesi kaçınılmaz ise, hiç olmazsa *dilimiz* değişmesin diyorlar.

Gelişme ile çağdaşlıktan yana olanlar ise:

- Her değişme gelişme değildir ama, gelişmek için kültür değişmesi şarttır.
- Kültür değişince de dilin değişmesi kaçınılmazdır; dil, kültürün aynasıdır.

Görüşünü savunuyorlar. Dil ile kültür, birlikte değişiyorsa, büyük sorunlar çıkmıyor. Değişmeler hissedilmiyor. Ancak, biri değiştiği halde öteki değişmiyorsa, ya da biri değiştiği halde ötekinin değişmesi engelleniyorsa, iletişim aksıyor; yakınmalar, suçlamalar başlıyor demektir. Türk Dil Devrimi bu genel kalıba uygun olarak yaşanmıştır; yaşanmaktadır.

Tutucu ya da koruyucu olan Osmanlıcı cephe de haklıdır. 1930'lerde başlatılan dil devrimi, kültürel değişimin (gelişmenin) önünde gitmiş, bir süre için iletişimi aksatmıştır. Öyleyse dili zorlamamak gerekir. Öte yandan, devrimciler de haklıdır. Çünkü Osmanlı'dan miras kalan Türkçe, iletişimi sağlayan bir anlaşma dili değil, bir ayırıştırma diliydi. (Osmanlıcadaki "yazı dili-konuşma dili ayrımı" için Bz Turan 1990: 57.) Şimdilerde unutulmaya yüz tutan Karagöz-Hacivat diyalogları bu ikilemi ya da sağırlar diyalogunu ne güzel yansıtır (Bz Sevilen 1969). Öte yandan Halk Bilmeceleri'nin güzel Türkçesi için Bz Tezel (1969). Dil devrimiyle, ulusal iletişime doğru bir atılım yapılmış, anlaşma sağlanmış; Türk ulusu yeniden varlık bilincinin kavşağına girmişti. Tutucu ya da devrimci görüşlerin haklı yanları bulunduğuna göre eksikimiz, yanlışımız nerededir?

Osmanlıcacıların savunduğu, yüzyılın başlarında doruğa vardığını iddia ettikleri Türkçenin en kapsamlı sözlüğü Şemseddin Sami Bey'in (1901) derlediği *Kamus-u Türki*'dir. Sözlükteki 30 bin sözcüğün soy kökü dökümü için Bz Tablo 67.

Tablo 67
KAMUS-U TÜRKİ

<i>Arapça</i> asıllı sözcükler	11 300
<i>Farsça</i> asıllı sözcükler	4 400
<i>Türkçe</i> asıllı sözcükler	+ 14 300
Sözcük toplamı	30 000

Yaygın savunmaya göre, Türkçe sözcüklerin kökeni Arapça ya da Farsça olabilir ama bunlar Türkçeleşmiş / Türkçeleştirilmiş sözcüklerdir. Yeryüzünde, saf bir dil bulunmadığına göre, *Kamus-u Türki*'den çıkan tablo, Türkçenin Arapça ve Farsça ile beslenerek nice

zenginleştğini – ya da fakirleştğini – gösterir! Sözelgeşi, bugünkü “Millet Meclisi” nin Osmanlıcası,

Meclis-i Meb’us’an’ dır.

Osmanlıca terkipteki *Meclis* ve *Meb’us* sözcükleri Arapçadan, *-i* ile *’san* ekleri ise Farsçadan alınmıştır. Seçilen cümledeki tek Türkçe sözcük, kural dışı *’mek* fiilinden gelen “dır” ekidir. *Kamus-u Türki*, Arapça ile Farsça sözcük toplamının Türkçe asıllı sözcüklerden çok olduğunu, yalnız sözcüklerin değil, Arapça / Farsça sözbilim ile dizim kurallarının alındığını da gösteriyor. Bu olgu, dilin zenginleşmesi değil yoksullaşması, yozlaşmasıdır. Doğru çözüm *Millet Meclisi*’dir. *Millet ve Meclis* sözcükleri Arapça asıllı olsa da, “Millet Meclisi” doğru Türkçedir; çünkü dilin kurallarına uygun olarak türetilmiştir. Osmanlıcanın sorunu yalnız sözcüklerle yetinmeyip Arapça / Farsça sözdizim kalıplarını alıp birbirine karıştırarak Türkçeyi yozlaştırmış olmasıdır. Batı dillerinden yapılan uyarlamalarda da benzer örnekler bulunabilir. Türkçe “şezlong” sözcüğü Fransızca (*chaise longue* / uzun sandalye)’dan alınmıştır; “balkon” da Fransızca *balcon*’dan. “Balkondaki şezlongta oturmak” Türkçeye uygundur, oysa “Şezlong dö balkon’da assey’tmek” Batı özentisinin Osmanlıcası olur. Osmanlı işte bunu yapmıştır. Tramvay ve banyo sözcükleri Batı dillerinden gelmiştir. Tramvaya binmek, banyo yapmak Türkçedir. “Tramvay veya banyo almak” kibarlık değil, Osmanlı deyimiyile “tatlı su frenkliği”, “Müslüman mahallesinde salyangoz satmak” olur. “Şarlatan” Fransızcadır; “şarlatanlık” demek varken, “şarlatanrı” demek, en hafif deyimiyile – şarlatanlık ya da züppelik değilse bile – anadilimize saygısızlık olur.

Türkçe sözcük üretme sürecine gelince... Türkçe “okutan” yaşamamış, “okutman” ise tutmuştur. *Sayıştay*, *Yargıtay* ve *Danıştay* tutmuş, Millet Meclisi karşılığında *Kamutay* olmamıştır. *Heyet-i Umumiye* karşılığında Genel Kurul veya *Kurultay* tutmuş – güzel olmuş – tur. Genç sayılan bir bakanın, “*Siyasi mes’eleler*’in *Hey’et-i Vekile*’de *tezekkür* edildiği” ni *telaffuz* etmekten ne *tarifsiz* bir *tatmin* ve *saadet* duyduğuna *ekseriya şahit* olmuşumdur. Bu “görmekli” ve oturaklı deyimdeki Türkçe fiil ile ekleri bulup çıkarmak, dergilerdeki ödüllü bilmeceleri çözmek kadar eğlendirici olabilir. (Güncel bir örnek için Bz Belge 67-1, Ekler’de.)

Nurullah Ataç’ın dilimize kazandırdığı güzel sözcükler için Bz Çolpan 1963.

Dil Devrimi'nin ikinci önemli gerekçesi sözdizimidir (Bz Atabay 1981). 1861 yılında kurulan "*Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye*"nin doğru Türkçesi "Osmanlı Bilim Derneği" dir. Dilimizin Altay kökenli (Özne-tümleç-fiil, $\text{Ö} \rightarrow \text{T} \rightarrow \text{F}$) sözdiziminin, Hint-Avrupa dili Farsçadan etkilenecek, Osmanlıcada nasıl tersine ($\text{F} \rightarrow \text{T} \rightarrow \text{Ö}$) çevrildiğini görmezlikten gelmek mümkün müdür? Dil Devrimi'nin kültürel, ulusal gerekçeleri, aşamaları, ilkeleriyle erekları için Bz Turan 1981 ve 1990: 64-69 ; Hatiboğlu 1981.

Dil Devrimi'nin önemli bütünleyicisi harf devrimiydi. Çünkü Arap "*Elifba*"sı Türkçeye uygun değildi. Türkçenin sekiz ünlüsüne karşılık Arapçada sadece üç ünlü vardı. Arapça *kaf* harfi, Türkçe *k*, *g*, *ng*, *y* ve *v* ünsüzleri için kullanılıyordu. Bu iki kuralı bir araya getirince, sözgelişi, Arapça *kl* kökü Türkçede *kal*, *kel*, *kül*, *gel* ve *göl* vd gibi okunabilirdi. Hangisinin okunması gerektiğine, okuyucu okurken cümlelerin gelişine bakarak karar verir, bazen de yanılırdı tabii. Azerbaycanlı Fetih Ali Ahuntzade, 1857 yılında Arap harflerinin Türkçeye uyarlanmasını Sadrazam Fuad Paşa'ya önermişse de, *Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye*'nin kararı olumlu çıkmamıştı. Çıkamazdı. Fetih Ali Ahuntzade'nin, hiç olmazsa, Latince alfabenin kabul edilmesi yolundaki ikinci önerisi de sonuçsuz kalmıştır. Sonraki yıllarda Başbakan olan Şükrü Saracoğlu, 1924 yılında, Arap harflerinin Türkçenin yapısına uymadığını Milli Eğitim Bakanlığı'na önermiş fakat o da sonuç alamamıştı. Alfabenin dilin yapısına uygun olması, dilin yaşaması, gelişmesi için şarttır. Şöyle deniyor Otman Baba kitabında:

*Bizim desteğimiz Oğuz dili konuşanıdır
Yad illerde yitmemek için tek dayanağımız
Oğuz (Türk) dilidir. (Bz Birdoğan 1988.)*

Osmanlı Padişahları da dilin, Türkçenin önemini kavramış fakat geç kalmışlardı. 1827'de eğitime başlayan Tıbbiye'deki öğretim dili Fransızca idi. Bu durumun geçici olmasını dileyen II Mahmut, yakın gelecekte öğretimin Türkçe yapılması gereğini şöyle dile getirmiştir:

Tıp ilmini tümüyle kendi dilimize alıp gerekli kitapları Türkçe olarak düzenlemeye çalışmalıyız. Sizlere Fransızca okutmaktan beklediğim Fransızca öğretmek değildir. Ancak tıp bilimini öğretip yavaş yavaş kendi dilimize almak ve ondan sonra memleketin her yanında Türkçe olarak yaymaktır. (Aktaran Şerafettin Turan 1990: 59.)

Bu güzel, çağdaş düşünceler, yükseköğretimin İngilizce olmasını

savunan eğitimcilerimizin 150 yılda nereden nereye geldiğini, hangi yönde bulunduğunu görmemize – umalım – yardımcı olur.

Tarihi Braudel (1980), bir gazeteciyle yaptığı söyleşide, dil-kimlik ilişkisini:

“Kimlik =Dil’dir”
(*L’Identité, c’est la langue*)

özdeşliği olarak kurmuştur. Türk Devriminin Dil Devrimi boyutu için Bz Turan (1981).

Yazarlarla ozanların dil duyarlılığı, dile saygısı bu ilişkinin bilincinde olmalarından kaynaklanır. Denemelerinde, şiir-felsefe ilişkisi üzerinde sık sık duran *Anday* (1987), Türk ozanlarının, dil ve kültürümüzdeki felsefe eksikliğini gidermeye çalıştığına değinir. Bu felsefe, kuşkusuz sistematik değildir; ama hayatı ve değerleri, varlık bilincini, toplumsal gidişi sorgulayan, soru sormaktan korkmayan tutkulu şiirdir. Kurtuluş savaşımızın en coşkulu destanı ozanlar tarafından yazılmamış mıdır? Şöyle diyor şair:

*Kimi insan otların
Kimi insan balıkların
Çeşidini bilir
Ben ayrılıkların*

*Kimi insan ezbere sayar
Yıldızların adını
Ben hasretlerin*



İslamcı şair Mehmet Akif



Laik yazar Yaşar Kemal

Soruyor Yaşar Kemal,

“En büyük halk şairimizi vatandaşlıktan çıkardığımız için gelecek kuşaklar bizi bağışlayacaklar mı, acaba?”

Dil, duygu, düşünce ürünlerinin yasalarla düzenlenemeyeceği konusunda ulusal bir görüş birliği vardır. Çağdaş kültür ve sanatımızın başarılı yöneticilerinden Cevat Memduh Altar (1988), “Kültür politikası kanunla olmaz” diyordu. Besteci ve müzikbilgini İlhan Usmanbaş (1989) da, “*Arabesk’in yasakla kaldırılamayacağı*” görüşünü savunuyor. Dil ile duygu dünyası, kişinin, dur durak tanımayan özgür ruhudur. Dil-ulus ilişkisini, uluslaşma olgusunu inceleyen çoğu sosyal bilimciler benzer yargılara varmıştır:

Fransız Devrimi’nden sonra, dinler ve krallıklar canlanırken, demokratik (laik) ve liberal akımlar da güç kazandı. Yerlerini korumak isteyen hanedanlar her iki kanada da ödünler verdiler. Dinlerin zayıf düşmesiyle, etnik topluluklardaki sosyal-kültürel dayanışma eğilimleri güç kazandı. Bu dayanışmanın en sağlam temeli ulusal dil oldu. Ülke sınırları içinde, ortak dilden daha etkili bir bütünleşme (*birlik*) aracı bulunamamıştır. İsviçre gibi, çok dilli bazı toplumlar (bu yüzden üniter devlet yerine) federal birliklere yöneldiler. (Krejci, J. ve V. Velinsky, “*Ulus Nedir?*”, 1981: 38.)

Türk deneyiminde Türkçe, ulusal bütünleşme sürecine halk edebiyatı ürünleriyle katkıda bulunurken, çağdaş yazarlar, sahne eserlerinde halk edebiyatının temalarıyla kahramanlarına yer verdiler. Tiyatro yazarı Cevat Fehmi Başkut değişen değerleri sahneledi (Sevinçli 1993): *Konak* oyununda bir devir, *Göç*’te bir aile, *Dostlar*’da bir Bektaşî Babası’nın kişiliği, *Köşebaşı*’nda şimdi artık tümenden yitirmiş görüldüğümüz İstanbul Mahallesi vb. Esendal, *Ayaşlı* ve *Kiracıları* romanında, başkent Ankara’nın 1930’lu yıllarındaki ahlak ya da değer yozlaşmasını (veya kültür değişmesini) ortaya koydu. Peyami Safa, *Fatih / Harbiye* romanında, geleneksel kültür ile asri (modern çağdaş) kültür değerlerini karşılaştırarak, Batı’dan yalnız teknoloji alınması ve Fatih’in, Harbiye’ye karşı korunması görüşünü savundu. Ahmet Hamdi Tanpınar’ın *Beş Şehir*’inde Anadolu’nun, merkezi (üniter) devlet ideolojisine meydan okuyan kültür çeşitliliği ve sürekliliği izlenir; *Huzur* (1949) romanı ise eşi az bulunur bir ulusal kimlik sorgulamasıdır. Kimi *Huzur*’da “Doğu-Batı” ikilemini veya sentezini, arayanlarsa “İslamcılık / Laiklik” sorunsalını ya da “Kemalizm / Kena-

nizm” kutuplaşmasının tohumlarını bulabilir (Bz Yavuz’un 1987 *Kültür Üzerine* denemesi ile Özertem 1988: 33)



Rm 67-2

Romancı

Ahmet Hamdi Tanpınar

Tarih araştırmacısı Taner Timur (1991: 321), *Osmanlı-Türk Romanında Tarih, Toplum ve Kimlik* çalışmasında, Ahmet Hamdi Tanpınar’a özel bir yer ayırıyor:

Ahmet Hamdi Tanpınar’ın (*Huzur*) eseri bir kavram karışıklığının, bir fikir huzursuzluğunun ürünüdür. Bu roman, tarihimizin önemli bir (demokrasiye geçiş) dönemecinde ulusal kimliğimizle ilgili ciddi sorunları gündeme getiren fakat bunlara verdiği *yanıtlarla değil*, bu bağlamda *sorduğu sorularla* bizleri düşündüren bir eserdir. Sanırım yazın tarihimizdeki önemini (yerini) de bu niteliğinden almaktadır.

Timur’un (1991: 311-21) *Huzur* üzerindeki değerlendirmeleri de özetle şöyledir:

Ahmet Hamdi Tanpınar – A.Ş. Hisar gibi – felsefi ve siyasi düşüncelerini, roman çerçevesini aşan denemeler şeklinde eserine eklemiştir. Roman’ın kişilerinden İhsan Bey, önce sosyalist iken sonra

Turancı olan ve milliyetçilikte karar kılan şair Yahya Kemal'dir. Tanpınar, kültürel evrim ve kimlik sorunu üzerindeki düşüncelerini, İhsan Bey ve yazarın kendisini temsil eden Mümtaz aracılığı ile dile getirmektedir. Mümtaz, Galatasaray (Lise)'li olmakla birlikte bu konudaki kişisel görüşlerini İhsan Bey'e borçludur.



Rm 67-3

Tanpınar'ın "İhsan Beyi"
Yahya Kemal
(Togo, Balcıoğlu 1987)

Çöken Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm değerleriyle korumaya çalışmak söz konusu değildir, kuşkusuz. Sosyal kalkınma, toplum gerçekleri üzerinde düşünerek, onları değiştire değiştire yapılır. Fakat, geçmişle bağlarımız da bu gerçeklerden biridir. Tanpınar, Osmanlı'nın çöküşünü savunmaz ama bu çöküşte yaşayan değerleri arar. A.Ş. Hisar gibi, kültürel ya da estetik alanla da sınırlı kalmaz. Anlatan kişiliği ile "Şark oturup beklemenin yeridir" der. (Bz Kutu 77.) Oysa Şark, zorunlu bir değişim sürecine girmiştir. Değişim, ikiliklerle dolu yeni bir toplum düzeni yaratmıştır. İkinci Dünya Savaşı öncesinde geçen olaylarda, *Tanzimat* sanki devam etmektedir. "Çağınızı sevmiyorsunuz" diyen arkadaşına İhsan Bey, "Hayır sevmiyorum, devrime hayran değilim" der. Bu fikirler, yazarı devrim üzerinde düşünmeye sevk eder. İhsan Bey'in ağzından Kemalist Devrimi eleştirir:

İhtilal, halkın veya hayatın, devleti geride bırakması ile olur. Bizde ise, hayat ve halk, yani asıl kitle, devlete yetişmek mecburiyetindedir. Hatta çoğu kez, aydın ve devlet adamı bile devrimlerin önceden hazırlanmış yolunda yürümek zorundadır. 1839'dan beri bu böyle. Çabuk vazgeçiyoruz. Müslüman Şark'ın en büyük özelliği budur.

Tanpınar'a göre, bizim (yani Kemalist) ihtilalde devlet adamları bile devletin gerisinde kalmışlardır. Peki "devlet" nedir? Roman kişilerine göre bir *"idea"*, fikir veya metafizik bir kavram. Bununla birlikte yazar, yeni toplum ile insanı yaratmaya yönelik somut bir program çizer. Bu devrim, insanları mutlu kılacak yeni hayat biçimlerini hazırlayacaktır. Yenisini hazırlamadan eskileri bozmak (yıkıp atmak) neye yarar? İhsan Bey şöyle devam eder:

Zamana karşı koşmaya mecburuz. Önce koşulları tanıyacağız, sonra sıralayacağız, sonra ürünlerimizle, kendi piyasamıza ve dünyaya açılacağız. Aileyi, şehri ve köyü tekrar kuracağız. Yeni Türk İnsanın ölçülerini [özelliklerini] kim biliyor? Tek bir şey biliyoruz. O da, bazı köklere dayanmak zarureti. Tarihimize, bütünlüğünü iade etmek zarureti!

Açıklama (gerekçe, kaynak, kanıt, tanık) isteyenlere yanıt olarak, İhsan Bey:

Bilmiyorum. Bilseydim, şehre iner, halkı toplar ve Yunus gibi: "Hakikatinizi getirdim" diye bağırırdım...

Yazar Tanpınar'a göre, Batı'dan farkımız, bizde *orta sınıf olmayışıdır*. Olayları zorlamış ama doğamamıştır. İkiliklerin kaynağı budur. Yazarın genel eğilimi, eski uygarlığımızın değerleriyle, inşacı atılımı bağdaştırmaktır. Fakat bunun yolu / yöntemi kesin değildir. Milliyetçilik dışındaki bütün ideoloji ya da felsefeler, eleştirileriyle birlikte verilir. Tasavvuf ve tarihi maddecilik (sosyalizm) özgürlüğü yok eden dünya görüşleri olarak sunulur.

Tanpınar'ın *Huzur*'da ele aldığı temel sorun, Kemalist Devrim'in yarattığı *"Kültür boşluğu"* ve *"Tarihsizlik"* tir (Bz Ş 04). İhsan Bey ile Mümtaz bu boşluğun yarattığı gerilimleri, sorunları dile getirir, çözüm ararlar. Eleştirilerin çoğu yerindedir. Ancak bu tür görüşlerin sormadığı ve de tabii, yanıtlamadığı soru şudur: Geçmişle olan bağlar koparılmadan tarih boşluğu ya da kimlik bunalımı yaratılmadan acaba neler yapılabilirdi? Sözel geliş, Yahya Kemal, Şair Nedim'den

beriyeye geçebilir; Ahmet Hamdi, *Huzur* romanını yazabilir; Türk toplumu milli kimliğini arama aşamasına gelebilir miydi? (Eskiyle yeni-yi bağlamaya çalışan Yahya Kemal şiiri için Bz Beyatlı 1990.) Günümüzün ünlü yazarı Yaşar Kemal, *Binboğalar Efsanesi*'nde Osmanlı Devleti ile yarı göçebe Türkmen aşireti arasındaki onulmaz çatışmanın köklerini araştırabilir miydi? Sabahattin Ali, *Dağlar ve Rüzgâr* (1932-33 mapusane) şiirlerinde, kendine yabancılaşan, doğaya sığınan ozanın buruk acılı dünyasını dile getiriyordu:

Dağlar'dan

*Bir gün kadrim bilinirse,
İsmim ağza alınırsa,
Yerim soran bulunursa,
Benim meskenim dağlardır.*

Rüzgâr'a

*Ey dağların dertlerini dinleyen rüzgâr
Benim artık yalnız sana itimadım var.
Zaman zaman mağlup olsam bile tenime
İnsan olmak dokunuyor haysiyetime.
Düşmanımı ben de cılız güzelliklerin
Rüzgâr, bu dağ başlarında, serin.*

(Salim Rıza Kırkpınar'a gecikmiş teşekkürlerimle – BG.)



Rm 67-4

Şair Sabahattin Ali
(Cumhuriyet, 1993)

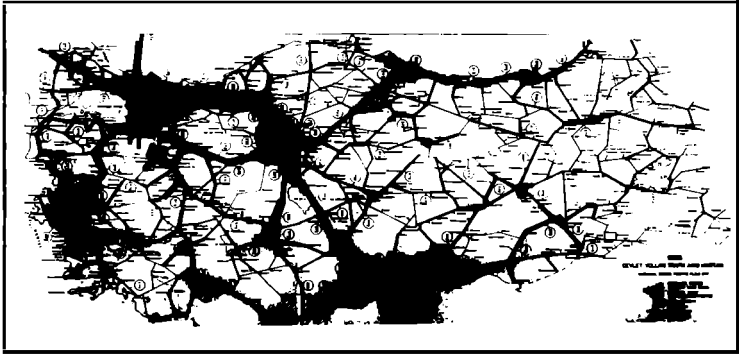
§ 68 Kişilik Yapıları: Dünya Görüşleri

Köy, kasaba, kentler; asker, sivil bürokratlar; Laik, Müslüman Türkler; Alevi mi, Sünni mi? Otoriter-demokratik kişilik yapılarının, sakıncalı ikilem ve ikiliklerin çözümü birlik mi, çoğulculuk mu? Bir örnek ulusal kimlik mümkün mü? Kili'ye göre Türk Devrimi'nin çözüm bekleyen başlıca sorunu nedir?

Birinci Dünya Savaşı öncesi yıllarının geri kalmış tarım (veya köyler)

ülkesi Türkiye, büyük bir hızla kentlileşiyordu. Ülke nüfusunun yarısı (yüzde 51), 1990 nüfus sayımına göre, kıyı illerde yaşıyor (DİE 1990). Hızlı nüfus artışının yol açtığı iç göç hareketi, köylerden kentlere, iç yörelerden kıyılara, doğu illerinden batı illerine doğru devam ediyor. Yakın geleceğin Türk toplumu, Batı bölgelerinin büyük kıyı kentlerinde yaşayan ülke görünümü kazanmaya aday bulunuyor. Kıyı (deniz) insanları dış dünyaya, kara (toprak) insanları ise daha çok kendi içlerine dönük yaşadığına göre, bu nüfus yapısının yeni, gelenekselden farklı bir Türk kişiliği ile dünya görüşü yaratması beklenir. Daha bugünden, büyük kentlerde yaşayan nüfusun yaklaşık yarısının kır kökenli göçmenlerden oluştuğu biliniyor. Bir iki kuşak içinde yeni Türk kentleri ile Türk kentlileri oluşacaktır. Yeni kentliler, azaldığına üzüldüğümüz "Eski İstanbul Efendisi" ne ya da "Osmanlı Kadını"na benzemekten çok, gelecek XXI yy'ın ortalama Türk kişiliğini / kimliğini yaratacaklardır.

Yeni Türk insanının kişilik yapısı ile dünya görüşünü, kuşkusuz, önceden bilemeyiz, kestiremeyiz. Ancak o bileşkeyi yaratacak olan öncü kişileri daha bugünden çevremizde görüyor, tanıyoruz. Bunlar çağdaşlaşma (değişme) sürecinin bütün yükünü taşıyan, yüksek gerilimlerine direnebilen, dayanıklı insancıklardır. Bir yerlerden gelip bir yerlere doğru giderken değişiyorlar, toplumun yapısını ya da kültürünü değiştiriyorlar. Belki de hiçbir toplumun yaşamadığı kadar hızlı bir değişim süreci içinde bulunuyorlar, ama onun kaçınılmaz sonuçlarına, fazlaca yakınmadan, sessizce katlanıyorlar; sonucun başarılı olacağından sanki umutlu görünüyorlar. Batı'da ya da Doğu'da, tarihin kaydettiği, *rönesans*, *reformasyon* ve *aydınlanma* çağlarını bir arada yaşayan toplumlar olmuştur. Ancak, tarihin büyük aşamalarına ek olarak, *endüstrileşme*, *kentlileşme*, *çağdaşlaşma* süreçlerini yaşarken, *globalleşme* (dünyalaşma)'nin ve *iletişim* (bilgi) devriminin bedelini ödeyerek ayakta kalabilen toplumların sayısı büyük değildir. Sosyal bilimsel adıyla bu, düzensiz değişme, çarpık kentleşmedir. Sürecin boyutlarını görmek için büyük kentlerimizdeki otobüs terminallerine bakmak yeterlidir. Doğal bir felaketten kaçıp, bir yerlere yetismeye, sığınmaya çabalayan bir göçebe panayırı görünümündedir, kent otogar; bir kargaşa, doğru anlamda *kaostur*. Bu karmaşadan nasıl bir düzen çıkacağı önceden bilenemez. Ne var ki, eskisinden çok farklı bir bileşkenin oluştuğu kuşkusuzdur. (Bz Kutu 68-1: *Gecekondu Türküsi: Arabesk*.)



Har 68-1. Karayollarında Gelişme (1970'ler)

Atatürk'ün ulusal kültür ve çağdaş uygarlık özlemlerine açıkça baş kaldıran *Arabesk*'i, Devlet kurumları ile aydınlar tehlikeli buluyor ama ne yapılacağına karar veremiyor. *Arabesk* olgusunu, Osmanlı'nın sonundan günümüze süregelen, günümüzde sürüp giden göçebeliğe bağlayan – ama Turan'dan Anadolu'ya yapılan tarihi göçten ayıran – deneme için Bz Belge (1992: 119-41). Nedir, *Arabesk*'i besleyen olgular? İlk bakışta dikkati çeken eğilimler şöyle tanımlanabilir:

Kutu 68-1

Gecekondu'nun Arabesk "Türkü"sü İnsanbilimci Stokes [1989]'un Yorum Özeti

Köy kökenli kentlilerin yaşam öykülerini konu alan Türk filmleri, son yılların tartışmalı Arabesk olgusunu anlamaya yardımcı olabilir: Kır kökenli Arabesk yıldızları, çevirdikleri filmlerde kendi özgeçmişlerini ve adlarını kullanır. Kentle bütünleşemeyen Gecekondu insanların dramını dile getirir. Arabesk müziği, dolmuşta doğdu, garajlarda ve sanayi çarşısında büyüdü, büyük bir kaset endüstrisine dönüştü, TV ekranlarına ve radyolara yerleşti. TRT ve aydınların direnmesine karşın, 10-15 milyon Türk, eleştirilere aldırmıyor; Arap-Osmanlı melezi müziği seçerek-severek dinliyor; onda kaderini, kederini, kimliğini yaşıyor.

- Doğu-Batı bölge farkı artıyor.

Batı çok daha hızlı değiştiği için, iç göçe karşın, Doğu ile Batı arasındaki gelişmişlik farkı artıyor (Güvenç 1992).

- *Kır-Kent farkı ortadan kalkıyor.*

Karayolu ulaşımının yaygınlaşmasından sonra, elektriğin gelmesi, ulusal otomatik telefon ağına kurulmasıyla kültürümüze uygun, sözlü iletişim gerçekleşiyor; kırsal yörelerde, hızlanan bir gelişme ivmesi görülüyor (Bz Starr and Jonathan 1974).

- *Kadın-Erkek farkları azalıyor*

Temel eğitimde fırsat eşitliği sağlanamamakla birlikte, yaygın eğitimde – kasabalar dışında – kadının toplum hayatına katılmaya başladığı; kadın erkek konum farklarının azalmaya yüz tuttuğu görülmektedir. Ancak Güçhan (1992: 134), kentleşme sürecindeki, kadın-erkek ilişkilerinin ataerkil köklerini koruduğunu savunuyor.

- *Yöneten-yönetilen farkı azalıyor.*

Bizans'tan miras kalan asker-sivil ayrımı ortadan kalkıyor. Yaşanan askeri darbeler ile sıkıyönetim deneyimlerden sonra, askerlerin demokrasiye daha ılımlı baktıkları, (Güreş , *Cumhuriyet* 3 Eylül 1992), sivil halkın da yönetime karşı daha eleştirel fakat yapıcı tutum içinde bulunduğu görülüyor. Yerel yönetimler güçleniyor, özerkleşiyor.

- *Genç-yaşlı kuşaklararası ilişkiler demokratikleşiyor.*

İlişkiler, otoriteye dayalı olmaktan çıkıp, karşılıklı saygı ile insan haklarına göre düzenlenmeye doğru yöneliyor.

- *Barışçılarla savaşçılar arasındaki görüş ayrılıkları derinleşiyor.*

Laik Cumhuriyetçilerle ılımlı Müslümanlar, çoğulculuk / çeşitlilik ilkesinde birbirine yaklaşırken, demokratlarla şeriatçı veya askerci Müslümanlar arasındaki görüş ayrılıkları sertleşiyor (*Barış Derneği Davası ve Direnenler için Bz Dikerdem 1990*).

- *Okullularla "alaylı"lar arasındaki görüş ayrılıkları kayboluyor.*

Okullaşma oranlarının yükselmesiyle okul eğitiminin standartları düşerken, yaygın eğitimin yaygınlaşması, Türk Toplumunun ansiklopedi çağına girmesiyle, okul-toplum veya "okullu-alaylı" ayrımı zayıflıyor. İşsizlerden önemli bir bölümünün okul mezunu olması bütünleşme sürecini hızlandırıyor. (Günlük Basın'daki "Ansiklopedi savaşı" için Bz Belge 68-1.)

- *Varlıklılarla yoksul sınıflar arasındaki uçurum büyüyor.*

Önlenemeyen ya da düşürülemeyen ("yapısal") enflasyonun sonucu olarak, varlıklı daha zengin olurken, yoksul daha yoksullaşılıyor.

Orta sınıf eriyor. Sınıflar arasındaki ekonomik farklar büyüyor. (Hakça bir eşitliğin sağlanması konusunda Bz Kili 1981. Bz Kar 68-1.)

- *Beyaz gömlek-mavi gömlek farkı, mavi gömlekliden yana düzeliyor.*

Çalışma (emek) barışını koruyalım derken, mavi-gömlekli emekçilerin beyaz gömlekli teknik adamlardan daha iyi duruma geçtiği de görülüyor. Yüzde 5-10-20 arasında değişen işsizlik sorunu çözülemiyor. Bu genel tablo, gerçekleri yakalayabildiği ölçüde, cemaat (topluluklar) yapısından çağdaş anlamda millet (ulus) yapısına geçildiğini gösteriyor. Kuşkusuz, Gellner'in (1983) yıllar önce işaret ettiği gibi, tek veya bir örnek bir ulusal kimlik özdeşiminden söz etmek için vakit henüz çok erkendir. Ancak toplumsal değişmelerle gelişmelerin genel bileşkesi sanki bu yönde ilerlemektedir.

Oluşum süreci içindeki çağdaş toplumun kişilik yapısını yansıtan dünya görüşleri üzerinde ise şunlar söylenebilir:

- *İnsanın Doğası*

"İnsan denen varlık ne iyidir ne de kötü." "Kişiyi nasıl bilirsin kendin gibi." Daha doğrusu hem iyi hem de kötü. Mutlak iyi ya da kötü yok. Birine göre iyi olan ötekine göre kötü de olabilir. Zamanla iyi olanlar sonradan değişebilir. Bu konudaki atasözleri toplumsal gerçekçiliğin diyalektiğini yansıtmaktadır:

"Kaç sevaptan girme günaha" ve "İyilik yap, kötülük bul" vb.

"İyilik yap denize at, yaratık bilmezse yaradan bilir." – vb gibi.

Ancak, yardımlaşma ile dayanışmanın daha çok aile sınırları içinde gerçekleştiği; yabancılara biraz da kuşku ile bakıldığı görülmektedir. Hısım akrabalar arasındaki çıkar ilişkilerinin sakıncalarına işaret eden sözler, deyimler günümüzde geçerliğini korumaktadır:

"Akraba ile ye iç yat, alışveriş etme."

"Akrep etmez akrabasının akrabaya ettiğini." – vb gibi.

Gene de, Parti'de bir amcası, Bakanlıkta dayısı ya da en iyisi Belediyede tanıdığı olmak günlük hayatı kolaylaştırabilir, kimi kişisel sorunları çözebilir.

- *İnsan-Doğa İlişkileri*

Türk insanının doğaya hâlâ tükenmez bir hazine gibi baktığı, sahip çıkmadığı, onu yakıp-yıkanlara karşı kesin tavır almadan seyirci

kaldığı, çeşitli araştırmalarla ortaya konmuştur. Çimenlere basılması, çiçeklerin koparılmaması, bereket, sağlık simgesi, geleceğimizin güvencesi ormanlarımızın kesilip yakılmaması, doğal ya da kültürel varlıkların korunması yönünde çok sayıda güzel sözler üretmekle, bunları dağlara taşlara yazmakla birlikte, bitki, çiçek yetiştirmeyen, hayvan beslemeyen Türk halkının doğayı fazlaca sevdiği, saydığı söylenemez. Doğayla, korumayla ilgili güzel sözler, doğa ile "tanışma öncesi" romantik ilişkiler düzeyinde bulunduğumuzu göstermektedir. Kendisini ötekine karşı savunmak zorunda kalan kişinin doğaya ayıracak zamanı azalıyor.

● *Zaman Yönelimi: Geçmiş mi, gelecek mi?*

Siyasal, sosyalbilim yazılarında devrimcilerin geleceğe, tutucuların geçmişe, koruyucuların bugüne yönelik yaşadıkları yolunda önermeler bulunabilir. Yoğun, acımasız yaşam savaşımı içinde bulunan Türk halkının büyük çoğunlukla, geçmişten çok geleceğe yönelik yaşadığı da söylenebilir. Bütün yakınmalarla düş kırıklıklarına karşın, Türk insanı yarınlarının bugünden biraz daha iyi, belki de mutlu olacağı inancını taşımaktadır. Gerçi dünyadan umut kesmiş karamsarların, umutlarını bu dünyanın geleceğinden çok öteki dünyaya bağladıkları yadsınamaz ama, öteki dünya (*ahiret*) inancı da, aslında, bugünü yaşamadan geleceğe yönelmedir. Dinde reform yapılamayacağını savunan İslamcı çevrelerin, geçmişe dönmektense gelecek için yatırımlar yaptığı, yarınlara bel bağladığı gözlemlenmektedir. Asırlardan beri aralıksız çatışma içinde bulunan Alevi ve Sünni sözcülerin gelecekte umutlu oldukları; daha iyi bir gelecek için birbirlerine, gençlere yatırım yaptıkları da gözlenmektedir. Ülke dışında yuvalanmış olan "Kara Sesler" in Türkiye'de yaşayan, Meclis kürsüsünde konuşan, Atatürk, laiklik demokrasi karşıtları bile, zaman yöneliminde – geçmişe dayanarak – geleceğe yatırım yapmaktadırlar (Atacan 1992). Sağcısı solcusu, ilericisi gericisiyle Türk insanı bugün, gelecekte yaşamakta, gelecekte ödünç alarak geleceğe borçlanmaktadır. Bu tutumun çağdan, çağdaşıktan yabancılaşma süreci olduğu söylenebilir. Toplum, Godot gibi, ne getireceği bilinmeyen geleceği bekliyor. Belki kuşkulu ama fazlaca kaygılı görünmüyor.

● *Yapmak mı yoksa Olmak mı?*

Kişilik yapısının önemli göstergelerden birisi de *olmakla / yapmak* ikilemi arasındaki zor seçimdir. Kimi insanlar kişi olmak için bir şey-

ler yaparlar, bazı insanlar ise kişi olarak bir şeyler yapmak isterler. Kişinin tercihinə göre, yapmak ya da olmak önem kazanabilir. Japon toplumunda yapmak eğilimi baskındır. *Türk toplumunda, olmak eğilimi yapmaya baskın görünüyor.* Bu seçimi doğal karşılamak gerekir. Çünkü yapmak (eylem) özgürlüğü güçlü olanların tekelinde görünmektedir. Devlet toplum ilişkisi bu açıdan ele alındığında ikilem ortaya çıkmaktadır. Bireyler, bir yandan Devleti, eylem özgürlüğünün sınırlayıcısı, kısıtlayıcısı olarak görüyor, öte yandan düşlerini gerçekleştirebilmek için devlette görev almak tutkusundan kurtulamıyorlar.

Kutu 68-2

Delilik Şart midur?

Ülkenin sorunlarını dinleyen Temel:

— “Ha pen Paşpakan olacağım, ta” der.

Arkadaşları şakayla karışık takılırlar:

— “Temel, ha sen, teli misun?”

Temel hayretle sorar:

— “Telilük şart midur?”

Bu eğilim Türk toplumunda süregelen, konum ve unvanları kurumlaştırmak biçiminde görülür. Dünyadaki çoğu üniversitelerde rektörler, bizde “Rektörlükler” vardır. Örnekleri çoğaltırsak, dekan-dan Dekanlık, bakandan Bakanlık, başkandan Başkanlık, hekimden Hekimlik, mühendisten Mühendislik, sekreterden Sekreterlik, muhtardan Muhtarlık, müdürden Müdürlük, iskele memurundan Başmemurluk, yönetimden Yönetmenlik, yan yana konulmuş üç masadan Masa Şefliği benzeri unvanları yaratır dururuz. Görevli kişi devletin kulu iken, yaptığı hizmet yüce devlet varlığının simgesi olur, yani *do-kunulmazlık* kazanır. Kamu hizmetine yönelik eleştiri “Devlete hakaret” sayılır. Devlet bürokrasisinde bütün bu “lik ve lük” lerin yarı resmi hiyerarşisi yankılanır. Makam koltuğunun arkasındaki duvara yerleştirilen deri, ahşap veya kumaş panonun çerçeve büyüklüğü, rengi malzemesi, üzerindeki düğme sayısı, piyasa rayiç bedeli “kimin kim olduğunu” simgeler. Onun için yeni atanmış bürokratlar, “lik ve lük” odaları dışında yapılan kutlamaları saymazlar, dostlarının makama gelmesini beklerler. (Bu konuda Bz Güvenç 1991: 11. Bölüm.)

● *İlişkilerin Biçemi: Düşey mi, Yatay mı?*

Köktenci Müslümanlar dışında kimse demokrasi fikrine açıkça karşı çıkmıyor. Silahlı Kuvvetler mensupları dahi, son yıllarda, demokratik (sivil) iradenin emrinde olduklarını yinelemek fırsatını kaçırmıyorlar. Ancak bu açık, resmi demokrasi görüntüsü arkasındaki otoriter kişilik yapısının varlığı gizlenemiyor. Sorunları, konuşup tartışarak çözmek yerine, bir güce veya yetkiye dayanarak kestirip atmak eğilimi daha baskın görünüyor. Özellikle, Türk erkekleri devlet ile toplumu oluşturan aileler arasında kalmış gibidir. Türk erkeği, buyurgan devlet gücünü vatandaş (ya da kul) olarak evcilleştirmeye çalışırken, kendi ailesine karşı buyurgan devlet yetkilisi gibi davranmaktan alamıyor kendini.

"Kocam değil mi, sever de döver de" savunmasıyla ünlü çağdaş kent kadınlarıyla İstanbul kentinde yapılan bir anket araştırması, toplum üzerindeki buyurgan devlet / erkek baskısını açıkça ortaya koyuyor (Bz Tablo 68-1).

Tablo 68-1

KADIN ANKETİ'NDEN SEÇMELER: 1992

Soru / Yanıtlar	Eşlerin Parti Yönelimleri				
	SHP	ANAP	RF	DSP	DYP
Dayağı hak ediyorum	40	49	68	54	72
Başka dinden komşu istemem	14	22	60	22	58
Müslüman kadın başını örtmeli	10	29	74	20	36
Mayo giymek günahtır	20	44	90	30	54
Kadının görevi çocuk yetiştirmektir	64	80	95	-?-	78

Kaynak: Esmer, Bz *Cumhuriyet* 13 Aralık 1992.

Türk toplumunun, kentlerde yaşayan kasaba kökenli kadınların demokratik eğitimi açısından ciddi sorunlarla karşı karşıya bulunduğu görülüyor. Parti liderlerinin arada bir laiklikten söz etmeleri yeterli değil. Kırsal Türkiye'nin laiklik sorunu için Temel fıkrasına Bz (Kutu 68-3).

Türk Devrimi, Mustafa Kemal'in Ankara'da açılan ilk Meclis Binası'na:

"Hâkimiyet Milletindir"

levhasını asmasıyla ilan edilmişti. Gerçek bir devrimdi, bu. Çünkü Osmanlı Devleti'nde egemenlik Allah'a aitti. Kemalizm'in, sonradan Anayasa'ya geçirilen laiklik ilkesi büyük devrimin uygulamasıdır. Cumhuriyetten 70 yıl sonra, Cemaleddin Kaplan Hoca'nın Almanya'dan yükselen kara sesi şöyle diyor:

İslamiyet hem din hem devlettir, hem ibadet, hem siyasettir. Hatta, İslam'ın ibadeti siyaset, siyaseti de ibadettir. Siyasetsiz ve devletsiz bir İslam dini düşünmek mümkün değildir.

Kutu 68-3

Temel Fıkrası
"O Kedar da tehüldür!"
 (Dr Ali Ertuğrul'dan derlenmiştir)

Temel oturmuş, eli başında kara kara düşünüyor. Arkadaşı sorar — Uy Temel, ha ne tüşüneysun, ta? Temel, sitemle bakar, arkadaşının yüzüne.

Arkadaşı sorar — Ha, pilmeyrum, ta!

Temel — Evlentum.

Arkadaşı — Hayırlı, uğurlı olsun. Ne kadar eyittin. Pekarlıktan kurtuldun. Sıcak yemek yiyesun. Temiz çamşir kıyesun, Sıcak döşekte yateysun... ta ne?

Temel — Ha, o kedar da eyi tehüldür.

Arkadaşı — Ya, ne kedardur?

Temel — Pizim kari piraz çirlak çıkmıştır!

Arkadaşı — Ah Temel vah Temel. Ne kader!. Kari-lar eyitur, çirlaki çekülmezdu....

Temel — O kedar da tehüldür!

Arkadaşı — Ya, ne kedardur?

Temel — Kari'nun pir evi vardur.

Arkadaşı — Pak pu çok eyidur. Yalnız evlenmedun pekarlıtan kurtılmadun. Ev sahişi, mal sahişi uldin da, kiracılıktan kurtildun.

Temel	– O kedar da tehüldür.
Arkadaşı	– Ya ne kedardur?
Temel	– Ev yandu, ta.
Arkadaşı	– Yok canum. İşte bu çok kötü. Tam ev sahibi olurken, yine açıkta kaldun. Ha pu ne kötü talihtur?.
Temel	– O kedar da tehüldür.
Arkadaşı	– Ya, ne kedardur?
Temel	– Kari da evla peraper yandu.

Kemalizm'i yıkmaya yemin eden, Atatürk'ü en büyük düşman ilan eden Cemaleddin Hoca, bütün davalarını ve programlarını tek bir maddede, ilkede topluyor:

*Allah'a mahsus olan hâkimiyet hakkını insanlardan alıp
Allah'a iade etmek. Hâkimiyet, milletin değil, Allah'ındır.
Kanun koyma yetkisi Allah'a, uygulama görevi kullara aittir.
(Bz Atacan 1992.)*

"Kara Sesli" İslamcılar, siyasi kavgayı, ortaçağlara çekmek, Türkiye Cumhuriyeti'ni yıkarak laik Dünya Devleti yerine Şeriat Devleti'ni kurmak istiyorlar (Bz Ağaoğlu 1972: 19). Bu iki görüşün uzlaşım anlaşması hiç kolay değildir. Ancak Robinson'un (1963: Önsöz) işaret ettiği gibi, buyurganlığa karşı özgürlüğü tutan, devlet egemenliğine karşı çağdaş toplum ya da ulus olmaya karar veren Türk toplumu tarihi seçimini yapmıştır. Türk kimliğini bırakıp İslam cemaatine katılması kolay olmayacaktır.

Karaosmanoğlu'nun (1981: 203) *Yaban* romanında:

*Biz Türk değiliz ki, Beyim,
Elhamdülillah, Müslümanız*

diyen taşralı, bugün İmam olmuş Almanya'dan tehditler savuruyor; Türklüğü tehdit eden milliyetçi Arap sömürgeciliğinin temsilcilerine karşı dilimizi ve kültürümüzü korumayı örgütleyen Atatürk'ün nice haklı olduğunu kanıtıyor (Bz Belge 68-2). Kara Ses'ten belki daha tehlikelisi, Atatürkçü görünerek Atatürkçülüğü sömüren ikbal düşkünleridir (Aslan 1989). İslamcı Cephe, görüldüğünden de kuvvetli olabilir. Ne ki, Laik Cephe de sanıldığı kadar köksüz, sahipsiz ya da güçsüz değildir. Kemalist Uğur Mumcu'nun söndürülemeyen ışığı,

söndürölmek istenen mumun yarattığı tepki ve aydınlık, bu inancın güvencesi oldu. Atatürk'ün "Gençliğe Seslenişı"ini (Belge 88-2) Mumcu, hayatını feda ederek yanıtladı. Kendini ve devrimi kanıtladı.

Bu bölüme, Atatürk Devrimi'nin yeni bir költür ve Türk insanı yaratma ölküsüyle girilmişti. Cumhuriyet'in yeni bir költür ve insan yaratma çabası acaba nice başarılı oldu? Türkiye İş Bankası'nın Siyasal Bilim Büyük Ödölü'nü kazanan Dr Suna Kili , *Atatürk Devrimi: Bir Çağdaşlaşma Modeli* (1981); denemesiyle işte bu soruyu yanıtlamaya çalışmıştır. Kili'ye göre, her devrimde üç büyük aşama vardır:

- (1) Birliğin sağlanması,
- (2) Devletin tüzel yetkisinin yeniden kurulması ve
- (3) Toplumsal-ekonomik eşitliğin sağlanması , gibi.

En zoru da sonuncusudur. Örnek olarak, toprak reformunu yapamayan, hakça bir gelir dağılımını gerçekleştiremeyen Cumhuriyet Türkiye, yurttaşlarının hak-görev eşitliğini sağlayamamış – bu gidişle – sağlayamayacaktır da. Atatürkçü Çağdaşlaşma Devrimi'nin Atatürk'ten sonraki gelişme serüveni, bugün karşılaştığı bunalımlar, Türk Silahlı Kuvvetleri'ni onarımcı girişimlere zorlamıştır. *Atatürk Devrimi*'ni "Atatürkçölük" yapmadan, "Atatürk'ü kullanmadan" modelleştiren yazar, Atatürk Devrimciliği'nin eleştirisini şöyle yapmaktadır:

Öyle görünüyor ki, ölkemizde eşitlik sorunu çözölmedikçe, siyasal partilerle kadrolar ulusallık ve çağdaşlık bilincinde birleşmedikçe, ekonomik kalkınmayı gerçekleştirecek eşitliği sağlamadıkça, Ordu, *Atatürk Devrimi*'nin koruyuculuğu görevini sürdürecektir. (Kili 1981: 256.)

Suna Kili'nin denemesi üzerine yazdığım değerlendirmeye raporunun sonuç bölümü Kutu 68-4'te aynen verilmiştir. 12 Eylül uygulamasının başlarında yapılmış olan yukardaki değerlendirmeden yaklaşık on iki yıl sonra, Kili'nin görüş ve değerlendirmelerine çoğunlukla katılıyorum. Ancak, 12 Eylül'ün "Türk-İslamcı Milli Költür Plan ve Politikası ile Atatürkçü YÖK Reformu"nu yaşadıktan sonra, Sayın Kili'nin, Atatürk Devrimi'nin korunması konusundaki düşüncelerini ne ölçüde sürdürdüğünü bilemiyorum. Çünkü, 12 Eylül müdahalesinin "Atatürkçü" görüntü veren pankart sloganlarını güvenilir bulmuyorum.

Kutu 68-4

Suna Kili'nin
Atatürk Devrimi: Bir
Çağdaşlaşma Modeli

Dr Kili'nin Atatürk Devrimi, Türk Çağdaşlaşma hareketinin Atatürk Devrimi aşamasını bütün olarak ele alıp bir plan ve program disiplini içinde irdeleyen, tarihi ve kuramsal çerçevesine oturtan, devrim olgusunu bitmeyen bir süreklilik olarak gören, süreceğini haber veren, yeterlik ve eksikleriyle dengeli, ölçülü biçimde eleştirip değerlendiren başarılı bir çalışmadır. Eser, Türk insanının ve toplumunun genel kültür düzeyini yükseltici ya da geliştirici niteliktedir. Uluslaşmayı savunurken, toplumlararası ilişkileriyle insanoğlunun yazgı birliğini veya bilincini zedelememekte, çıkar hesaplarına yatırım yapmamakta, ideolojik saplantılardan uzak kalmayı başarmaktadır. Barış, özgürlük ülküsünü desteklemekle yetinmeyip, çağdaşlaşmanın eşitlik, adalet, kalkınma, hakça bir bölüşümle sağlanabileceği görüşünü savunmaktadır. Eser, Türk insanının onurunu yükseltirken karşıt komşuların onurunu korumaya özen göstermekte; Atatürkçü çağdaşlaşma modelinin tüm insanlığa açık olduğu gerçeğini ve evrenselliğini ortaya koymaktadır. Deneme, ekonomik kalkınma ile sosyal eşitliği sağlamadaki yapısal (kültürel) engeller aşıldığı takdirde, bu çağdaşlaşma modeli'nin mutlu ve başarılı geleceklere ulaşmamızda güvenli bir yol olduğu tezini inançla savunmaktadır...

(Güvenç'in yayımlanmamış Jüri Raporu, 1981: 8)



Kar 68-1
İnsan Hakları
Savaşçısı
(Turhan)

Bununla, dolaylı bir eleştiriden çok, bize-benzer insanlardan oluşan Türk Silahlı Kuvvetleri'nin de değişebileceği, geçirmekte olduğu yapısal ve kurumsal bazı değişmelerin gelecekte de süreceği, Türk Devrimi'nin korunmasında Türk Silahlı Kuvvetlerini yalnız bırakmanın sakıncalı olabileceği yolundaki kişisel kanılarımı kayıtlara (yazıya) geçirmek istiyorum.

*Bırak beni haykırayım, susarsam sen matem et
Unutma ki şairleri haykırmayan bir millet
Sevenleri toprak olmuş öksüz çocuk gibidir.*

– Mehmet Emin Yurdakul –

★

*Türk Hükümeti, Kur'anı Türkçe'ye çevirtmek yerine,
Arapçayı resmi dil olarak Türk halkına kabul ettirmeli.*

– M. Reşid Rıza'dan Mehmet Akif'e –

(Arsel 1993)

★

Mehmet Akif'in "Yakınması"

*Müslümanlık nerde! Bizden geçmiş insanlık bile.
Adam aldatmaksa maksat, aldanana yok nafile.
Kaç hakiki Müslüman gördümse hep makberdedir.
Müslümanlık bilmem ama, galiba göklerdedir.*

– Safahat, Hâtıralar, IX. Bölüm –

★

*Bilim çeviriyle olmaz
araştırmayla olur.*

– Atatürk –

DURUM VAZİYETLERİ

Durum ciddi ama umutsuz değil.

– Winston Churchill, 1940 –

*

*Namuslu insanlar en az
namussuzlar kadar cesur olmadıkça,
ülkenin geleceği karanlıktır.*

– İsmet İnönü, 1940 –

*

Durum umutlu ama ciddi değil.

– Halet Çambel, 1970 –

*

Filozof çok da okuyan var mı?

– Adsız –

*

*Ben “İhtilal” terimini doğru,
inkılap deyimini yanlış buluyorum.
Bundan dolayı kitabıma
“Atatürk İhtilali” adını verdim.*

– Mahmut E. Bozkurt, (1967: 219-20) –

*

*Arabesk, Cumhuriyet’in
özgün kent kültürüdür.*

*Kimlik sorunumuzun çözümü:
Herkesin üretimine katkıda bulunacağı
ortak kültürün yaratılmasıyla gerçekleşir.*

– Özkazanç ve Kozaklı 1993 –

*

*Mutezile, akli; Eşariler imanı;
Maturidiler ise hem akli hem imanı
esas alır. Barış ve çözüm,
Muteridilerin Eşarilere egemenliği
ile gerçekleşir.*

Bozdağ’ın Kelam İle İlgili Yorumu
(özel yazışma, 1993)

*

§ 69 Başlıca Kaynaklar

Bu bölümün yazılmasında kullanılan başlıca kaynaklar:

- Ağaoğlu, Ahmet; 1972, *Üç Medeniyet*. Ankara: Kültür Müsteşarlığı.
- Akarsu, Bedia; 1985, "Felsefe, Dil, Kültür ve Ahlak Konusunda Söyleşi." (A. Kaynaradağ ile). *Çağdaş Eleştiri*, 1: 15-23.
- Belge, Murat; 1992, *Türkiye dünyanın neresinde?* İstanbul: Birikim Yayınları.
- Berkes, Niyazi; 1984, *Teokrasi ve Laiklik*. İstanbul: Adam Yayıncılık.
- Gellner, Ernest; 1992, (1983) *Uluslar ve Ulusçuluk*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Gökberk, Macit; 1983, "Çağdaş Düşüncenin Işığında Atatürk." *Aydınlanma Felsefesi, Devrimler ve Atatürk*. İstanbul: Eczacıbaşı Vakfı Yayınları. Araştırma Dizisi.
- Kili, Suna; 1981, *Atatürk Devrimi*. Ankara: İş Bankası Kültür Yayını.
- Lewis, Bernard; 1984, *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (çeviri). Ankara: TTK.
- Lewis, Geoffrey; 1974, *Modern Turkey*. New York: Praeger.
- Tachau, Frank; 1962-3, "The Search for National Identity among Turks." (Türklerin ulusal kimlik arayışı). *Die Welt des Islams*. V.VIII: 165-76.
- Timur, Taner; 1993, *Türk Devrimi ve Sonrası* (2. baskı). Ankara: İmge Kitabevi.
- Topçu, Nurettin; 1970, *Kültür ve Medeniyet*. İstanbul: Hareket Yayını.
- Roux, Jean-Paul; 1989, *Türklerin Tarihi* (çeviren G. Üstün). İstanbul: Milliyet.

Burada arayıp
bulamadığınız kaynaklar
için Bz Ekler, Genel
Kaynakça (§ 99).

Yedinci Bölüm

DÜNYA'DAKİ TÜRK İMGELERİ

Kaba saba ve zekâdan yoksun Türkler!

– Marco Polo, 1270'ler –
(Komproff 1926: 4)

★

Gerçeğe saygılı, soylu ve erdemli Türk!

– Pero Tafur –
İspanyol gezgin, Edirne 1435
(Tafur 1926: 146)

★

*"Tanrı, Bizi Vebadan, Çekirgeden
ve Türklerden korusun" Tablosu*

– Ressam Thomas von Villach –
(Graz Katedrali, Avusturya: 1480)

★

Uygarlığın yasalarını saymayan Türk!

– J. de Morgan –
(Bareilles 1917: Önsöz, XIV-XV)

★

*Türklerin yönetimi altında gelişmiş
tek bir ülke, yükselen kültür yoktur.*

– Clemenceau, 1919 –
(Woodward 1946 IV: 4)

★

*Avrupa'nın "Hasta Adamı"nı iyileştirmekten çok
öldürmeye can atan hekimlerin örttüğü perdeyi
açıp (gerçeği) aydınlığa çıkarmaktır – amacımız.*

– Robert Mantran –
(Fransız tarihçi)
(Osmanlı İmparatorluğu Tarihi 1992: 15)

★

Türkler de – bizim gibi – insandır!

– Jean Thévenot, 1664 –
(Billacois 1965)

★

§ 70 Kişilik, Kimlik ve İmgeler: Benzerlikler ve Farklılıklar

Kişilik (karakter), kimlik ve imge kavramlarının benzerlikleriyle ayrılıkları nelerdir? Kimlik ile imge eşit ya da özdeş olabilir mi? Birbirlerini nasıl etkiliyor ya da bütünlüyorlar? Kimlik ile imge ayrımını ne zaman, nasıl, hangi gerekçeyle yapıyoruz?

Bu çalışmanın Giriş bölümünde, konuya kimlik tanımlaması ve sınıflaması ile girdik; aynı yaklaşımı sürdürdük. Kimlik ile onun bütünlücisi olan imge (*imağ*) kavramları günümüzde öylesine yayıldı, moda oldu ki, çoğu kimseler, her fırsatta, toplumların, bireylerin, kurumların hatta şehirlerin “kimliği”nden ya da kimliklerinden söz eder oldular. Kimi doğru, kimi yanlış, çoğu yarı doğru!

“Türklerin Kimliği” konusundan “Türk İmgeleri” sorununa geçerken, bu kavramlarla ilişkilerine – yeniden – açıklık getirme gereksmesi duyuluyor.

Kişilik veya karakter, toplum veya birey gibi bir sosyal varlığın davranışlarını belirleyen iç örgütlenmelerdir. Toplumlar ve bireyler bu iç örgütlenmeleriyle birbirine benzeyebilir ya da birbirinden ayrılabilir. Kişilik ya da karakter, o varlığı tanımaya, tanıtmaya, sınıflamaya yaran yüklemelerin (sıfatların) toplamıdır. (Bz Fromm 1982: Birey ve Sosyal Karakter.) Kişilik ya da karakter, varlığın hayatta yapıp ettiklerini, davranışlarını, başarısını, bir anlamda, yazgısını belirler. Almanca deyiimiyle, “Karakter ya da kişilik insanın yazgısıdır.” Kaderimizi kişiliğimizle çizeriz!

Bilinçli (bilen / düşünebilen) canlı ya da canlıüstü bir varlığın, kendisini nasıl algıladığı sorusunun yanıt(lar)ı onun *kimliği* ya da *kimlikleri*; başkalarının o varlığı nasıl görüp değerlendirdiği, o varlıkla ilgili izlenimleri, yargıları ise, toplum / kişinin *imge*’leridir. Kişinin ya da toplumun kendisini nasıl algıladığı, karakterinin bir parçasıdır. Kişinin karakteri ya da davranışları, dışardan nasıl görülüp algılandığını da büyük ölçüde belirler. İşte bu bağlamda, *kişilik (karakter)*, *kimlik* ve *imge* kavramları yakından ilişkilidir; en azından birbirinden bağımsız değildir. Kişilik ya da karakterimiz kendimizi nasıl gördüğü-

müzü, öte yandan davranışlarımızla kimlik tercihlerimiz, çevremizde nasıl görüldüğümüzü (görüntümüzü) etkiler – ama imgemizi tümüyle belirlemez. Çünkü imgeler yalnız bizim kişiliğimizi değil, bizi değerlendirenin de kişiliğini yansıtır. Bir varlığın imgesi, kendi kişiliğiyle onu değerlendiren kişinin bileşkesidir. İngiliz tiyatrosunun “Size nasıl geliyorsa öyledir”; Elen felsefesinin “İnsan her şeyin ölçüsüdür” özdeyişleri bu bağlamda yorumlanabilir. Türklerin, tarihi çağlar boyunca kendilerini nasıl görüp algıladıklarıyla ilgili bölümlerde, tek bir kimlik özdeşimi yerine, *çeşitli kimliklerimiz* olduğunu gördük. İşte bu olguya benzer biçimde imgeler de çeşitli olabilir. Başka bir deyişle, bu bağlamdaki ilişkiler tek boyutlu, doğrusal

Kişilik → Kimlik → İmge

dizgesinden çok, çok boyutlu, karmaşık bir

Kişilikler → Kimlikler → İmgeler

Kimlikler → İmgeler → Kişilikler

İmgeler → Kişilikler → Kimlikler

yumağına sarılmakta, çığ gibi büyüyüp gitmektedir. Böyle yumaklarda, *Neden → Sonuç* (ya da Osmanlıca deyimiyle *Sebeup → Netice*) ilişkileri kurmak zordur, olanak dışıdır. Şundan dolayı ki: Aynı varlık bir toplumda böyle, başka bir toplumca şöyle, bir kişiye göre bu türlü, başkasına göre başka türlü tanımlanıp değerlendirilebilir. Bir varlığın değişik fotoğrafları gibi, kişinin imgeleri de çeşitli olabilir. Her fotoğraf, objesine benzeyen fakat tüm öteki fotoğraflardan farklı bir görüntüdür. Bütün türleri, imgeleri tek tek inceleyip değerlendirmek ise olanaklı değildir.

Burada yapılan seçmelerle, belli başlı toplumlarda yaygın görünen Türk imgeleri ele alınmakta; salt çoğunluktan ziyade, yaygın eğilimler üzerinde durulmaktadır. Kimlik konusu nasıl tarihi ya da kültürel bir olgu ise, imgeler olgusunun tarihi ya da kültürel kökenleri vardır. Söz gelişi, Japon ulusuna karşı beslediğimiz özel hayranlık ya da saygının gerisinde, Ertuğrul Faciası (1889) ile birlikte, Japonların bu olayda gösterdiği ulusal duyarlılığın katkısı vardır. Çözemediğimiz olaylarda aradığımız “İngiliz parmağı”nın gerisinde ise, yıkılan Osmanlı mirasına sahip çıkan İngiliz siyasetinin başarısına karşı duyduğumuz hiddetle karışık kıskançlığın tortuları vardır.

Fotoğraf örneğinde görüldüğü gibi, hemen hiçbir ülkenin *kimliği* ile *imgeleri* birbirine tıpatıp uymaz, uyuşmaz. Her toplum kendisini dünyanın hatta evrenin merkezine koyar. Ötekileri kendisinden genellikle aşağı bir yerlerde görür, değerlendirir. *Etnosantrizm* (bizmerkezcilik) adı verilen evrensel eğilim ülkelerin imgelerini de etkiler (Güvenç 1988, 1993). Bu anlamda imgeler, tarihi köklere dayanmakla birlikte ancak göreceli gerçekleri ifade ederler. Biz Türkler nasıl İranlı'ya "Acem"; Araplar için "Ne Arap'ın yalellisi ne Şam'ın şekeri", diyorsak; bütün komşularımızın da biz Türkler için benzer "övgüleri" vardır – doğru / yanlış, ileri / geri, haklı / haksız! Bizim "Moskof Gâvuru" muza, Moskovalı "Anlayışsız Türk" ile karşılık verir. Bu tür kanılar, *imgeler* hızla oluşabilen fakat kolay değişip silinmeyen, toplumsal değer yargılarıdır. Kulaktan kulağa, kuşaktan kuşağa geçerler, toplumun dilinde yaşar, yaşlanır, katmanlaşırlar. Bir ülkenin öz-kimliğini değiştirmek, dış ülkelerdeki taşlaşmış imgelerini değiştirmekten sanki daha kolay gibi görünür. Okurlarım, bu bölümde belki de ilk kez duyacağı, kuşkusuz beğenmeyeceği imgelere hazır olmalı (Bz Kutu 70). Çok rahatsız olduğu yer ve durumlarda, biz Türklerin de öteki uluslarla ilgili imgelerimizi (sözlerimizi ön ya da değer yargılarımızı) hatırlayıp; geçici de olsa yanlışları hoş görebilmek gerekir. Böyle durumlarda kızmak yerine, söylencelerin kaynaklarına, kökenlerine inmek gerekir. Bu bölümde yapmaya çalıştığımız budur. Temel'in "Sen beni tanııyorsan ben seni heç tanımayrum" ya da, "Sen beni sevmiyorsan ben seni hiç sevmiyorum" tutumu çözüm değildir. Amacımız dünyaya küsüp köşemize çekilmek değil, dünyayla anlaşmak, bütünleşmek olmalıdır. (Sorunun evrenselliği için Bz *Le Canard enchaîné* 1993, "Dünya bizi neden kısıkmıyor?")

Bizim kimliklerimizle, dünyadaki imgelerimiz birbirine benzer, birbiriyle örtüşmez. Ancak birbirini etkilemiş, zaman zaman desteklemiş, pekiştirmiştir. Türk atasözü: "Kişiyi nasıl bilirsin kendin gibi" der. Peki ya kendini nasıl bilirsin? Tabii biraz da kişilerin yani ötekilerin seni bildiği gibi. Dünya bizi savaşçı millet olarak tanır, biz de zaman zaman "ordu-millet" olmakla övünürüz! Dünya bizi kısaca, Avrupa kıtasını korkudan titreten "Barbar Türkler" olarak tanıyor. Bu eleştiriden kuşkusuz hoşlanmayız, ama Türk kültürünü tanıtmak amacıyla, dünyayı tirtir titreten "Mehteran Bölüğü"nü her fırsatta Dünya başkentlerine göndermekten kendimizi alamayız. Sadece

yiğitçe savaşıyor, asker millet ününe sahip olmaktan belki mutlu değiliz; ama milli tarih kitaplarımızda “Çekeriz kılıçlarımızı, yok ederiz düşmanlarımızı” der dururuz. Denecek o ki, dış imgelerimiz, kimlik seçimlerimize belki uymuyor, ama onları, belli bir ölçü ya da anlamda kendimiz yaratıp besliyoruz. Sonra da yanıp yakınıyoruz onlardan. Kâfirlerin *Dar’ül Harp* dünyasına barış götürmeyi (yani savaş açmayı) kutsal bir görev sayarız da, Hristiyanların aynı şeyi yapıp bize karşılık vermesini hortlayan “Haçlılar ruhu” olarak eleştiririz. Bu örneklerle, dış dünyadaki Türk imgelerinin doğruluğunu ya da haklılığını savunmuyorum. Haklı ya da haksız, bütün bu imgelerin nerelerden kaynaklanmış olduğunu, “karşılıklılık” ilkesi uyarınca birbirini beslediğini söylemek istiyorum. Dünya ülkeleri bizi tanımamışsa kendimizi tanıtmalı, yanlış tanımışsa yanlışları düzeltmeli, doğru tanımışsa bunu korumalıyız. Bu da ancak dış imgelerimizi bilmekle, bilinçli girişimlerle gerçekleşir. Batı çizgi romanlarındaki Türk imgesini araştıran Uluengin (*Cumhuriyet* 15 Şubat 1989) şöyle diyor:

Türkler, Batılılaşmaya karar verdiklerinden bu yana, “ötekilerin” kendilerini “ötekiler” gibi algılamadıklarını gördüler, hiç olmazsa sezinlediler. Vermek istedikleri Türk imajının Batı’daki Türk imajıyla çeliştiğini saptadılar. Bu çelişkiyi Batı’nın tarihi önyargılarıyla açıkladılar. Batılılar da aynı çelişkiyi Türklerin [*tarihi*] gerçeği görmek istemeyişiyle yorumladı.

Genel bir eğilim olarak, insanlar yıllanmış kanaatlerini (yani değer yargılarını) değiştirmektense, kanıtları görmezlikten gelmeyi hatta kanıtları yok saymayı yeğlerler. Türk olduğumuza inanmak istemeyen kimi yabancılar, zihinlerindeki “Türk imgesi”ni değiştirmektense bizim kimliğimizi değiştirmeye çalışırlar: “Yani siz doğma büyüme, özbeöz, ana-baba-bir Türk müsünüz?” yoksa... tabii arkasını kolay getiremezler. Yoksa, yani biraz melez mi olduğumuzu? Batı eğitimi ile dış ülkelerde uzunca süre yaşayarak mı medeni (yani Batılıya benzer) duruma geldiğimizi merak ederler. Kendi önyargılarımızı hatırlarsak, konunun güçlüğüne kolayca görebiliriz. Kişisel bir anı için Bz Kutu 70.

Şimdi, Dünya’daki Türk imgelerinin tarihi serüvenine ve kaynaklarına yönelebiliriz.

Kutu 70

"Çünkü... Siz hiç Türk'e Benzemiyorsunuz!"

Kendisini amatör dilbilimci olarak tanıtan Amerikalı yol arkadaşım, hangi millettten olduğumu merak etmiş, dayanamadı sordu. Dilbilimci olduğuna göre aksanımdan bulmasını söyledim. Finlandiya ve Macaristan tarihi ile ilgili özgül sorularına aldığı cevaplardan sonra tanısını şöyle açıkladı: "Kuzey Balkanlı, Suriyeli veya Azeri! Bu üç ülkeden biri" dedi. "Çok yaklaştınız da, aradaki ülkeyi neden atladınız?" diye sordum. Yüzüme ve giysilerime bir daha göz atarak: "Çünkü, siz hiç Türk'e benzemiyorsunuz" dedi. Yol arkadaşım dilbilimci gibi değil de Amerikalı'nın Türk imgesiyle konuşuyordu. (Bz § 74.)

§ 71 İtalya, Almanya ve Avusturya'daki Türk İmgeleri

İtalyan edebiyatındaki, Alman dili ile kültüründeki, Habsburg (Avusturya) Hanedanı'ndaki "Düşman Türk" imgesinin ortak nitelikleri, tarihi kaynakları nelerdir?

● İtalyan Edebiyatı'nda Türkler (Gürol 1987'den Özet)

İtalyan edebiyatındaki Türk imgesinin kökenleri, V yy'daki Hun saldırısına kadar uzanmaktadır. Ancak burada söz konusu olan, Türk imgesinden çok, Avrupalı ya da "Romalı" olmayan "Barbar" kavimler imgesine yaklaşmaktadır. (Elenler, Elence konuşmayanlara "Barbar" derlerdi.) Barbar kavimler, korku, vahşet ve talanı çağrıştırır. Ortaçağlar sonunda Avrupa'yı güneyden ve Akdeniz'den zorlayan Müslümanlar, Hunlara ait "Barbar" imgesini üstlenmişlerdi. Daha sonra, Hristiyan Batı'ya karşı Müslüman Doğu'yu temsil eden Türkler eski mirasın yeni sahibi oldu. "Barbar" sözcüğünün içeriği vahşi, zalim, kaba ve akılsız "Doğulu"dur.

Tarihi varlık olarak Türkler, Haçlı Seferleri'nden sonra sahneye çıktılar. Savaş anıları ile Bizans kaynakları bu imgeyi pekiştirdi. Türk imgesinin ideolojik temelini "Hristiyan - Müslüman" ikiliği oluşturdu. Hristiyanlık ideolojisi, "Hristiyan Devleti" ne sızan kâfirleri ye-

niden doğuya, geldikleri yere sürmek üstüne kuruldu. Türkleri konu alan eserlerin çoğu Kilise mensupları tarafından kaleme alındı. Ancak XIV yy'dan sonra Türk ile Arap imgelerinin birbirine karıştığı – ya da karıştırıldığı – görüldü. Batılılara göre her iki halk birbirinden ayrılmaz biçimde “Müslüman Doğu”ya aittir. Çünkü Müslüman *ulus* olamaz. Günümüze değin yaşayan “Müslüman Türk” imgesinin betimleyici bazı nitelikleri için Bz Kutu 71-1.

Kutu 71-1

İtalyanlarda “Türk” İmgesi

Sultan'ın kölesi (kulu), güdülmeye muhtaç, yağmacı, küfürbaz, tembel, askerlik ve savaştan başka yeteneği olmayan, mütevekkil, saldırgan, haşhaş üreticisi, kadın düşküünü, bıyıklı, suçluları kazığa oturtan, kibirli, anlaşılma ve gülünç bir dil konuşan, zevksiz, güzel sanatlardan anlamayan, cahil, kolay kandırılabilen, budala, despot (buyurğan), çokeşle evli, şehvet (libido) düşküünü, kadın satan, korkunç, Avrupa'yı merak etmeyen, acımasız, okumaz-yazmaz, belgeye değer / yasaya önem vermeyen, yalnız kaba güçten anlayan, müzikten hoşlanmayan, ezberci, değişmeyen, koca gövdeli ama küçük beyinli, kızılderili vb gibi.

XV yy'dan sonra Türkler, Doğu'nun simgesi olarak görülmüş; Doğu'ya ait bütün sıfatlarla değerler, Türk imgesine eklenerek yüklenmiştir. Halkın sevdiği opera güfteleri, Türk imgesinin yayılıp kök salmasında taşıyıcı rolü oynamıştır. Türk tehdidi, XVIII yy'dan sonra azalıp tükenmeye yüz tutunca, Türklere yüklenen olumsuzluklar sürdürülmüş, giderek birer güldürü ögesine dönüşmüştür. Burada Hristiyanlık, İslam'a karşı güçlenmeye başlamıştır. Batı'nın üstünlüğü inancı, Endüstri Devrimi ile Batı Emperyalizmi'ne paralel olarak, Batı'nın Doğu üzerindeki üstünlük ya da egemenliğini haklı gösterme ve sömürüyü meşrulaştırma çabası, yüzyıllar içinde gelişerek olumsuz Türk imgesini beslemeye yaramıştır. Böyle oluşan Türk imgesi taşlaşıp katmanlaşmış, fosil olarak günümüze değin yaşamıştır.

- Alman Kültüründe Türk İmgesi (Kula 1992 ve 1993)

Alman Kültüründeki “Türk imgeleri” üç ayrı kaynakta izlenebilir:

- 1) Haçlı Seferlerine katılanların günceleri,
- 2) Türklere esir düşen Almanların anıları,
- 3) Türkler üstüne yazılmış tarihler.

Bu kaynaklar arasında nesnel gerçeğe en saygılı olanlar savaş esirlerinin anılarıdır. Uzun yıllar Türkler arasında yaşayan esirler, Türkleri yakından gözlemlemek, tanımak olanağını bulmuşlardı. Haçlı kronikleri ise, düşman olarak görüp tanımladıkları Türkleri aşağılar-ken; kendi zaferlerini abartıp yüceltmişlerdir. Türkler üzerine yazılan tarihler ise, ikinci elden bilgilere dayalı, yaygın inançları yansıtan en az güvenilir kaynaklar sayılmakla birlikte, Türk imgesinin en etkili belgeleri olmuştur. Genel değer yargısı,

Türklerin zalimliği, barbarlığı ve cahilliğidir.

Türklerin kötü işleri arasında sayılan başlıca günahları şunlardır: "Hıristiyanları vaftiz taşları üzerinde sünnet etmek; bu taşlar üzerine işlemeye zorlamak; karşı koyanları öldürmek, kadınların ırzına geçmek, kiliseleri ahıra dönüştürmek; kutsal yerleri yakıp yıkmak" vb gibi. Türklerle ilgili olarak kullanılan başlıca sıfatlar Kutu 71-2'dedir.

Kutu 71-2

Almanlarda "Türk" İmgesi

Türkler: Dinsiz, hoşgörüsüz, kaba, hoyrat, vicdansız, acımasız, ahlak kurallarına saygısız, en korkunç günahları işlemeye yatkın, inançsız, lânetlenmiş, tavşan gibi koşan (kaçan), korkunç, kuduz barbarlar ("Rabies Barbarica"), sinsi, korkak, günahkâr, kibirli, aşağılık, güvenilirmez, zalim; şövalye gibi (soylu) davranmayan, Tanrı tanımaz (gâvur), iğrenç kokulu, kötü, soyu söpü belirsiz bir halktır vb gibi.

Yazılı belgelerde, Araplarla Türkler çoğu zaman eş, özdeş tutulur. 1097 tarihli bir belgede, Türklerden "Persea" (Persler) olarak da söz edilmiştir. İranlılar, Araplar, Türkler ve Doğu'nun bütün insanları bu kavramda birleştirilmektedir. Papa II Paschalis'e ait 1100 yılına tarihli bir mektupta, bütün Müslümanlar "Barbarorum" sıfatıyla anılır, "Turci" olarak da nitelenir. Alman kültür tarihlerinde Asya, Güney'i;

Avrupa ise, Kuzey'i simgeler. Bu iki insan tipi şöyle karşılaştırılır (Kula 1992: 146):

Asya İnsanı	Avrupa İnsanı
<i>Yumuşak, kırılgan, korkak, bilgisiz, yaratıcı olmayan, dirençsiz, ilkesiz.</i>	<i>Sert, bileği bükülmez, korkusuz, bilgili, yaratıcı, dirençli, ilkeleri olan, vb.</i>

Adelphus'un *Rodos Tarihi*'nde, Asyalı erkekler, kadınsı, narin, çıtkırdım olarak nitelenirken; Hristiyanlar, yiğit, güçlü savaşçılar olarak tanıtılır. Aynı kaynakta, Salahaddin Eyyubi'den "İran Kralı Türk Saladdin" olarak söz edilmektedir. Almanca eserlerde ilk Türkiye (*Türkei*) sözcüğü Tännhauser'in (1250-1270) şiirinde geçer (Kula 1992: 71):

*Sert esiyor rüzgâr
Türkiye yönünden.*

Türkiye (*Turchia*) adının geçtiği ilk Latince eser Friedrich Barbarossa'nın Haçlı Seferleri'ni (1188-1190) konu alan *Ansbert Günlüğü*'dür. Haçlı kronikleri, çelişik yüklemle doludur. Birçok yerde, Türklerin tabana kuvvet nasıl kaçtıkları, korkak oldukları; ötekilerdeyse, Türklerin savaşçılığı, yiğitliği anlatılır. Yer yer Türklerin akıllı, yetenekli olduğuna da değinilir. Türk menkıbelerindeki "Yeşil sarıklılar" ile "Savaşan şehitler" gibi, Haçlılar da "Hz İsa'ya ait kutsal mızrağı bulduktan sonra Antakya'yı ele geçirirler."

Türklere esir düşmüş Almanların anılarında, Türklerin temizlik ve sadelik gibi erdemleri övgüyle anlatılırken, erkeklerin savaş becerileri, kadınların iffet ve namusu üzerinde durulur. Ancak, Batı'daki yaygın Türk imgesini yaratan Macaristanlı Georg, Türkleri, inançsız, Hristiyanları zorla dinsizleştiren kimseler olarak tanıtır. Alman asıllı Georg'a göre, "Türkler sinsi ve kötüdür, fakat yeteneklerini kullanabilecek kadar da akıllıdır (Kula 1992: 106). (Georg'un "Türklerdeki uşak (hizmetçi) kullanma arzusu ya da tutkusu" gözlemleri için ayrıca Bz Kula 1991: 52-56.) Türkler, güçlü gelenekleriyle Hristiyanları yanıltırlar, aldatırlar, morallerini bozarlar. Ruh dinginliği ya da düşünme yeteneği açısından cahildirler (1992: 124). Dinleriyle inançlarını – akılla değil – kılıçla savunurlar.

Tarih yazarlarına göre, Türkler, Doğu'ya ait tüm kötülükleri taşı-

maktadır. Tarafsızlığı ile sayılan Tarihçi Hammer bile, Rodos'un fet-hini anlatırken, Türkleri "inançsız, acımasız, eli-kanlı, kutsal yerlere karşı saygısız" olarak niteler. Türklerin akrabalarını öldürme töresinden söz eder. Adelphus tarihinde (1522), Sultan II Mehmet, "Deccal"a denk bir yaratık olarak tanıtılır. Sultan'ın amacı Hristiyanlığa son vermek; yeryüzündeki tüm erdemlerin kökünü kazımdır. Hristiyanların başına Mehmet'i musallat eden Tanrı, Hristiyanları uyar-maktadır. "Allah'ın Cezası Türkler" imgesi, Martin Luther'in (1518), Türkleri "Tanrı'nın kırbacı"na benzeten makalesinden gelir. Bundan sonra Luther, Türklerle ilgili iki küçük kitap daha yazmıştır: *Türklerle Karşı Savaş* (1528) ve *Türklerle Karşı Duaya Çağrı* (1541). Bu kitapçıklardan anlaşıldığına göre, Luther, Türklerle karşı açılan kutsal savaşa değil, bu savaşın Hristiyanlık adına Kilise tarafından yürütülmesine karşı çıkmıştır. Luther'e göre, kâfirlerle savaş, kilisenin (Papa'nın) değil krallarla devletlerin görevi olmalıdır. Kilise savaşı değil, Hristiyanca sevgiyi yaymalı, barışı yönetmelidir.

Avrupalı ulusların birbirleriyle ve özellikle kışkırdıkları Fransız-larla ilgili ileri geri, doğru yanlış imgeleri, kanıları, önyargıları için Bz *Le Canard enchaîné*, 1993.

Luther ayrıca, Türklerle savaş bağlamında, Hristiyan Almanların sömürülmesine de karşı çıkmaktadır. Onun Türkleri savunduğu söy-lencesi doğru değildir. Aksine, Türklerle karşı kendi halkını uyarma-ya, uyandırmaya çalışmaktadır:

"Bugün Türklerin ayakları altında ezilip inleyen Hristiyanlar vakti zamanı gelince, onları yargılayıp cezalandıracaktır" (Luther 1541: 226) diyor ve ekliyor: "Türk Ordusu Şeytan'ın Ordusudur" (1541: 237). Sonuç olarak, "İsa'yı Muhammet'e karşı savunmak amacıyla Türklerle savaşıyoruz. İşte, bu savaşı kazanmak için, Hristiyanları duaya davet ediyorum."

Türklerin Avrupa içlerine doğru ilerlemesinin yol açtığı kaygılar edebiyata da yansır. Kaygılar yer yer, zaman zaman korkuya dönüşür – aşağıda Habsburglarda görüleceği gibi. Edebiyatçılar, bu korkuya karşı direnme gücüyle dayanışma ruhunu pekiştirmeye çalışır-lar. Kendi toplumsal sorunlarını eleştirmek için Türklerden yararlan-mak isteyen yazarlar da görülmüştür. Söz gelişi, ozan Rosenblüt'ün *Türk Şiiri*'nde, Türk Sultanı, zenginliğin, refahın, adaletin temsilcisi olarak, Alman prenslerine örnek gösterilir; Türklerin ağzından

Alman halkına öğütler verilir. Bu tür eserlerde halk, Türklerin yanında görülür ya da gösterilir. Ancak, "Yeni Önyargılar Sözlüğü", olumsuz Türk imgesinin Alman dilinde zenginleşerek yaşadığını yansıtır (Bz Tablo / Belge 71).

Tablo (Belge) 71

ALMANCA YENİ ÖNYARGILAR SÖZLÜĞÜ'NDE TÜRKLER (DAS NEUE LEXIKON DER VORURTEILE) (JOGSCHIES 1987: 110)

Die Türken

* *Von wenig Ehr'des vielen Feinds*

*Die Türken sind kriegerrisch
(wildentschlossen, jähzornig,
unberechenbar).*

Die Türken sind Chauvinisten.

*Die Türken ficken ihre Frauen
in den Arsch.*

*Die Türken stinken immer
nach Knoblauch*

Die Türken sind ganz unten.

*Die Türken sind mit dem Messer
schnell bei der Hand.*

*Gibst du einem Türken den kleinen Finger,
nimmt er gleich die ganze Hand.*

Die Türken stehn wie die Raben.

**DIE TÜRKEN SIND SELBER SCHULD
AN DEN VORURTEILEN ÜBER SIE.**

Türkler

* Saygınlığı az; düşmanı çok!

Türkler savaştı (kararlı,
öfkeli ve deli-fişek)
insanlardır.

Türkler şövendir.

Türkler, karılarıyla arkadan
sevişirler.

Türkler sarımsak
kokarlar.

Türklerin yeri /sırası en
aşağıdadır.

Türkler hemen bıçağa
davranırlar.

Türk'e küçük parmağım ver,
elini kapsın.

Türkler kargalar gibi çalarlar
(hırsızdırlar).

**TÜRKLERLE İLGİLİ
ÖNYARGILARDAN BİZZAT
TÜRKLER SORUMLUDUR.***

Türklerin bizzat sorumlu olduğu yargıları, "Önyargılar Sözlüğü"ne koyan Alman dostlarımız kendilerine haksızlık etmiş oluyormu?

• Habsburg Hanedanı'nda (XV-XVIII yy'lar) "Düşman Türk İmgesi"
(Grothaus 1986'dan Özet)

Rönesans ile Aydınlanma (XV-XVIII yy'lar) arası dönemde Habsburglarda görülen "Düşman Türk imgesi" tarihçi Maximilian Grothaus'un özgül araştırmasına konu olmuştur.

Grothaus'a (1986) göre, savaşıyan uluslar, karşılıklı olarak, birbirine düşman imgeler yaratır, bu imgeleri yaşatırlar. XV-XVIII yy'lar arasındaki dönemde, Habsburglar, tümüyle söylencelere dayalı bir "Düşman Türk" imgesi yaratmışlardır. Bu imge dört ayrı kaynaktan beslenmektedir:

1) *Askeri Tehditlerden Kaynaklanan Türk İmgesi*

XVI yy'dan sonra Habsburg (Avusturya) topraklarını tehdit etmeye başlayan Türk akınları, bu imgenin oluşmasında başlıca etken olmuştur. Türkler tarihi resimlere, freskoya, dua (vaaz) kitaplarına, kroniklere, risalelere, şarkı ve efsanelere konu olmuştur. İmgeye göre, Türkler kadınlarla çocukları zevk için öldürür. Martin Luther'in *Türcken Propheceyung* risalesinde bu inancı destekleyen örnekler sıralanmıştır. Çağın yazarlarına göre, tapınaklara saygısız Türkler, kiliseleri ahır olarak kullanan, Meryem Ana ikonalarına ok atan, kutsal tasvirleri kirleten, yavuz savaşçılardır. Onların eline esir düşmek büyük talihsizliktir. Esirleri köle pazarında satarlar; barbarca (ilkel) koşullar altında çalışmak zorunda bırakırlar. Bazı savaş tutsakları inançlarını yitirip kâfirleşir (ihtida eder, Müslüman olur). Türklerin amacı Hristiyan dünyasını fethedip despot bir Dünya Devleti kurmaktır. Hristiyanlar kendilerini Türklere karşı savunmak zorundadır. Türk, kaba bir sansar, vicdansız bir hırsızlar kralıdır. Kimse Türk Despotu'na güvenmemeli: Türk, ne yemin, ne belge, ne mühür, ne de antlaşma tanır. Uluslararası hukuku çiğner. Osmanlı Devleti "yasal bir imparatorluk" değildir. Çünkü Türk yönetimi Tanrı tarafından kabul görmemiş, kutsanmamıştır. Türk Devleti, mutlak anlamda bir despotluktur.

2) *İslam Peygamberi ve Türk İmgesi*

Aydınlanma (XVIII yy) çağına kadar Türkler, sadece askeri - siyasi bir tehdit olarak değil, aynı zamanda, dini bir terör (korku) simgesi olarak da görülür; *Müslüman ile Türk, İslam ile Türk Dini ya da Religio Turcica eş anlamlı*; Hz Peygamber de "Türk" olarak bilinirdi. İslam, savaşla yok edilmesi gereken iğrenç bir inanç simgesi ya da tarikat

olarak görülüyordu. Kâfir Türklere karşı dini yönden de savaşılmaması gerekiyordu. Onlar, Cehennem'deki karanlık güçlerle Şeytan'ın ortağı idiler. Hz. Muhammet'in peygamberliği düzmeceydi. *Kur'an*, Peygamberin yalan-yanlış öğretilerinin yer aldığı bir bildiriden başka bir şey değildir. (Bz. Luther 1542.)

3) Kâfir, Katil, Şehvet Düşkünü Türk İmgesi: Tanrı'nın Kırbacı!

Tanrı, inançtan yoksun, günahkâr kullarına çok kızmış, bu yüzden, kâfir, katil, şehvet düşkünü Türkleri Hristiyanların üzerine salmıştır. Kullarını, kutsal "kırbacı" ile cezalandırmak istemiştir. Öyleyse, Hristiyanlar, Tanrı'nın öfkesini yatıştırmalı, tövbe etmeli, yeniden dine dönüp iyi insanlar olmalıdır.

4) Türklerle Savaşta Yardımcı olan Tanrı, Meryem ve Azizler

Türklere karşı kazanılan zaferler Allah'ın takdiridir. Zaferler, askerlerin veya generallerin başarısı olarak yorumlanamaz. Zalim Türkler Tanrı'nın, Meryem Ana ve Azizlerin yardımıyla yenilmektedir.

Kutu 71-3

Habsburglarda "Düşman Türk" İmgesi

Böylece, Türkler, zulmün, putperestliğin, inançsızlığın simgesi oldular. Batı dillerindeki, "Türk'ten daha kötü", "Türkler bile yapamaz daha kötüsünü", "Yarı-Türk yaşam biçimi" gibi deyimler, bu görüşü destekleyen kanıtlar olarak yorumlanabilir. Düşmanlara atfedilen sıfatların ölçüsü hemen daima Türkler olmuştur. Sözgelisi, Guldemudt'un İspanyol-Alman savaşlarıyla ilgili tasvirlerinin başlığı "İspanyolların inanılmaz Türk Vahşeti" dir. Türk vahşetini şimdi "Türk Katolikler" (olarak niteleyen İspanyollar) sürdürmektedir.

İslam, Muhammet ve *Kur'an-ı Kerim* ile ilgili söylentilerin kaynağı Bizans'tır. İslam'ın yayılma döneminde (VII ve VIII yy'lar; Bz § 25), Bizans'ta oluşan İslam karşıtı inançlar, Ortaçağ Avrupası'na ulaşmış; burada işlenip geliştirilerek Türk imgesiyle özdeşleştirilmiş, Habsburglardaki "Düşman Türk" imgesinin ana kaynağını oluşturmuştur.

Kutu 71-4

Rásonyi ve Tarihte Türkler

Macar tarihçi László Rásonyi (1971 ve 1988) Tarihte Türkler adlı eseriyle, Orta Avrupalı meslektaşlarını âdeta tekzip edercesine, Türk Kültürünün ateşli bir savunucusu olmuştur. Rásonyi, Menghin'e (belki biraz da İbn Haldun'a) dayanarak, devlet kuramayan tarımcı köylülerin, hayvan yetiştiren çobanlar tarafından yönetilmeye mahkûm olduğunu savunmuş, Türklerin, bu üstün yeteneğe sahip milletlerin başında geldiğini kanıtlamaya çalışmıştır. Türk kadını ile askerlerinin üstün vasıflarını da övmüştür. Ancak, Türk toplumunda iyi tanınan, sevilen Rásonyi'nin Batı dünyası ile Batı'nın Türk imgesi üzerinde önemli bir etkisi görülmemiştir.

Eserin Türkçe çevirisinin güvenilirliği (aslına benzerliği) konusunda haklı görünen bazı kuşkular dile getirilmiştir.

§ 72 Elizabeth I Dönemi İngiliz Tiyatrosu'nda Türk İmgesi

(Artemel 1973'ten ve Aksoy 1990'dan özet – bazı eklemelerle)

Kraliçe I Elizabeth dönemi İngiliz klasik tiyatrosundaki Türk İmgesi, Batı Dünyası'ndaki yaygın değer yargılarını nasıl, ne ölçüde yansıtıyordu?

İngiltere'de 1580-1642 yılları arasında yazılmış 20 kadar tiyatro eserinde, Türklerden söz edilmekte; "Türk" imgelemesine sık sık yer verilmektedir. Sonradan Batı Edebiyatına mal olan Türk imgesi, çağdaş yazarlardan Virginia Woolf'un *The Waves* (Dalgalar) adlı romanına değin çeşitli biçim ve simgelerle, fakat en sık rastlanan "Türbanlı Savaşçılar" (*Turbaned warriors*) olarak yaşatılmıştır. (Bu türban, YÖK'ün 1980'lerde, örtünmek isteyen kız öğrencilere önerdiği çağdaş başörtüsü değil, Osmanlı devlet memurları ile Yeniçerilerin sarıdığı sarık veya kavuktur Rm 53-3.) Türklerle ilgili sıfatlar için Bz Kutu 72-1.

Gerçi, Paola Giavio, *Turcicarum Rerum Commentarius* adlı eserinde, Türklerin adaletini ve gücünü eski Roma ile Yunan'dan üstün görmüş; Bacon, Türkleri "En az Roma'ya denk bir uygarlık" saymışsa da, Shakespeare, *As You Like It* adlı tiyatro eserinde, Türkleri, "Orta-doğulu (Müslüman) milletlerin Hristiyanlığa karşı vurucu gücü olarak tanıtmıştır. Shakespeare'in *IV Henry* oyununda, tahta çıkan V Henry halkına seslenir:

*İngiliz Sarayı Türk Sarayı değil /
Ben Murat değil; Harry'yim, Harry!*

"Kardeşlerimi öldürmeyeceğim" diyen V Henry, övünmesini şöyle sürdürür:

İstanbul'a varıp Türk'ü sakalından asacağım.

III Richard adlı tiyatro eserinde, "Türklerle kâfirlerden" söz edilir: "Hristiyan olmayan, günahkâr, münkir, karanlık yürekli, vahşi, kaba-saba, medeni olmayan Türk töresi" nden...

Kutu 72-1

İngilizlerde "Türk" İmgesi

"Hristiyanlığın büyük rakibi ya da düşmanı"; "Yabancı toplum ve kültür"; "Avrupa'nın korkulu rüyası" vb gibi. Aslında, 1550'lerden sonra, Osmanlı Devleti'nin yayılma hızı kesilmiş, savaş gücü kırılmıştı. Ancak Viyana kapılarına dayanmış olan Türkler, Almanya ile İtalya'yı hâlâ tehdit eder durumda görülüyordu. Büyük Britanya ile Osmanlılar arasındaki ticaret ilişkisi 1581'de kurulduğu halde, İngiliz ozanlar, Türkleri, "Hristiyanlığın geleneksel düşmanı" olarak tanıtmayı sürdürdüler. Bu tutum, Avrupa kıtasında esen rüzgârları yansıtıyordu. Çağdaş İspanya'da hâlâ önemli bir bayram günü olarak kutlanan Lepanto (İnebahtı 1571) Deniz Zaferi, Hristiyanlarca, Kıbrıs (1570) yenilgisinin "kutsal bir intikamı" olarak yorumlanıyordu. (Bz Bacque-Grammont 1992: 190.) Shakespeare'in *Othello*'sunda, güçlü bir Osmanlı (Türk) donanmasının fırtına sonucu batışı da aynı yolda yorumlanır. *Othello*, sevgili Desdemona'yı öldürüşünü, Türklerin kaba gücüne benzeterek kendi kendini yargılar.

Chaucer'in ünlü *The Canterbury Tales*'inde (Canterbury Öyküleri), Şövalye Knight, Türklere karşı savaşı. 1598 tarihli bir Londra halk (Ballad) türküsünde, Londralı delikanlı, Türklere karşı savaşa katılır. Türkleri yener. Sultan'ın kızıyla evlenip mutlu olur.

Özetle, "Grand Turk" veya "Seigneur", Hristiyan krallarına aman vermeyen, ortak düşmandır. Gerçi, Türkler, "Sözlerine sadık, yüce adaletine güvenilir, ikiyüzlü davranmayan, sağlam karakterli" insanlardır; ama bunların tam tersi olan deyimler de yaygındır: "The little Turk" ya da "The Turk of tenpence" ("Ufaklık" ya da "Onparalık Türk") gibi. Bazı İngilizce eserlerde, küçük çocukların Türk simgeleriyle kuklalarına nişan alıp ok atarak eğlendiklerinden söz edilir. *King Lear* eserinde Shakespeare, "Kadın düşkünü Türkler"e değinir. Tiyatro yazarı Marlowe, *I Timurlenk* eserinde, 1402 Ankara Savaşı'nda yenik düşen Türkleri, Timurlenk'in ağzından "Braggers" (kendini beğenmişler) olarak küçümser. Türklerin en sık anılan günahları, "zulûm, işkence ile yıkıcılık"tır. Türkler, bu dönemin edebiyat / tiyatro eserlerinde, genellikle, "Günahkârları yargılayan Tanrı cezası olarak" anılır.

Ancak, "Türk" sorunu ile uğraşan kimi filozoflarla din adamları arasında, Dünya'ya dehşet saçan "Türklerin Şanlı İmparatorluğu"ndan söz eden tarihçilere de rastlanır. Bunlardan en ünlüsü, "Türklerin Genel Tarihi"ni (*A General Historie of the Turkes*) yazan Richard Knolles (1603) tur. Batı Dünyası'ndaki Türk İmgesi'nin nice değişikliğe (erozyona) uğradığı, İngiliz Edebiyatı'nın ünlü eleştirmeni Dr Samuel Johnson'un (1751), tarihçi Knolles'a yönettiği şu sert eleştiriyi örneklenebilir:

Tarihçi Knolles'in "Türk Tarihi" (1603) eseri, artık değersiz ya da ilginç olmayan bir konuda yapılmış eşi bulunmaz bir çalışmadır. Türklerin bize uzaklığından ya da barbarlığından başka hiçbir husus, bu tarihçiyi unutulmaya mahkûm edemezdi. Böylesine büyük bir tarihçiyi yetiştiren İngiliz Ulusu, onun dehâsını anlamaz ya da yatarsız bir tarih araştırmasıyla tüketmiş olmasına sadece üzülmemektedir. Tarihçi Knolles, Türklerle uğraşacağına, kendi ülkesinin tarihini yazmış olsaydı, hiç şüphesiz ölümsüzler arasına katılabilirdi." (Bz Geoffrey Lewis 1974: 39; Dr Samuel Johnson'un tarih yazarlığına karşı takındığı olumsuz tavır için Bz Carr ile Fontana 1992: 23.)

Voltaire'in çağdaşı olan ünlü İngiliz yazarı Dr Johnson, yukardaki değerlendirmesiyle, bir yandan yurttaş Knolles'i eleştirirken, öte

yandan Türklerle ilgili konuları yazılmaya hatta tartışmaya bile değer bulmadığını açıkça söylemektedir. İngiliz dilindeki olumsuz Türk imgelerinin, Amerika Birleşik Devletleri'ni nasıl etkilediğini; Amerika aracılığı ile Dünya'ya nasıl yayıldığını § 73'te izlemeye devam edeceğiz. Ancak, Aydınlanma Çağı'nın Türk imgesine geçmeden önce, "Rönesans İngilteresi'ndeki Türk" imgesinin biraz daha yumuşak veya ılımlı yorumuna da yer vermek doğru olur. Nazan Aksoy'a (1990) göre, ortaçağlardan Rönesans'a geçerken, değişmekte olan Türk imgesi, dönemin İngiliz Edebiyatı'na yansımaktadır. Türk tipine olumlu / olumsuz, hem iyi hem de kötü nitelikler yüklenmektedir. Bunun en güzel örnekleri Marlowe'un oyunlarında görülür. Tümüyle olumsuz nitelemelere ise, Osmanlı Devleti ve Askeri gücüyle doğrudan ilişkide bulunan Avusturya, Alman ve İtalyan edebiyatında rastlanır.

Elizabeth I dönemi İngiliz eserleri, günlük ve seyahatnameleri, Türklere karşı daha yumuşak ve hoşgörülüdür. Bunun başlıca nedeni, Osmanlıların hasmı olan İspanya ve Fransa gibi Katolik ülkelerin İngiltere'ye rakip olmasıdır. Ayrıca, İngiltere Akdeniz ticaretinden bir pay alabilmek için Ceneviz ve Venedik gibi İtalyan kent devletleriyle mücadele etmekte, bu anlamda Osmanlılarla iyi geçinmeye özen göstermektedir. İngiltere, Osmanlıları, "düşmanın düşmanı" yani doğal müttefik olarak görmektedir. İkinci bir neden de, İngiltere açısından Osmanlılar yakın bir tehlike sayılmamaktadır.

Elizabeth çağına kadar çeviri eserler, başta Bizans tarihçileri olmak üzere, Türk imgesini besleyen kaynaklar olmuştur. Bu çevirilerde kötü bir Türk tipi çizilmektedir. Almanya'daki Türk imgesinin oluşmasında önemli kaynak kişi olarak (yukarda sözü edilen) Macar asıllı Bartolomeus Georg'un Türklerle ilgili anıları İngilizceye çevrilerle yayımlanmıştır. Nasıl Türkler, Batı dünyasındaki Doğu kavramının nesnesi veya simgesi olmuşsa, İngiltere'de de bir Türk = Doğu özdeşliği görülmektedir. Türkler, Arapların (Sarasenlerin), Müslümanların yöneticisi, koruyucusu olarak görülmektedir. Lewis (1974), tarihi Türk=Arap özdeşliğinin çağdaş İngiliz düşüncesinde hâlâ sürdüğünden yakındır. Aksoy ise, İngiliz yazınındaki farklı tutumu, ticari çıkarlarla açıklamaya çalışmaktadır:

- İslam konusundaki Protestan görüşünün Katoliklerle Latinlerden farklı olması,

- İngiliz ticari çıkarlarının, kilisenin dünya görüşüyle çelişmesi,
- Türklerle doğrudan diplomatik ilişkilerin kurulmuş olması, gibi.

Türklerle doğrudan ilişkilere dayalı, tarihi, diplomatik, romantik belgeler, Türkleri kınayan ve aşağılayan imgelerle çelişmektedir. Ancak ılımlı tavrın sonraki yüzyıllarda tümüyle değişikliğe uğradığına Dr Samuel Johnson'un (1750) Knolles'a yönettiği eleştirilerde tanık oluyoruz. Lady Montagu'nun (1793) ülkemizde okunmayan *Türkiye Mektupları*'nın (1717), İngiltere'de etkili olmadığı anlaşıyor.

§ 73 Fransız Aydınlanma Çağı'nda Türk İmgesi (Timur 1986'dan)

Seyyahlarda, oryantalistlerde, Aydınlanma Çağı'nın yazar ve düşünürleri olan filozof, denemeci ve ansiklopedistlerdeki Türk imgesi nasıl bir gelişme çizgisi izledi? Nereden nereye geldi?

Türkoloji, Çin (Doğu) araştırmalarının alt dalı olarak, XVII yy'da başladı. Türk kültür tarihinin ilk, en eski belgelerine Çin kaynaklarında rastlandı. Deguignes (1750'ler), Türkleri, "zalim ve acımasız bir ırk" olarak niteledi. Türkolojinin önde gelen kurucularından sayılan Cahun (1896), Türklerle ilgili olumsuz bazı gözlemlere yer veriyordu (Kutu 73 -1).

Kutu 73-1

Frenklerin Türk İmgesi

İnsanlar arasında Türkler, anlayış bakımından sonuncudur. İnançtan ötesini kavrayamazlar; anlamaya da çalışmazlar...Ordu, Türk için gerçek (somut) ulustur. İslam dininin Türkler üzerindeki etkisi iyi sonuç vermedi. Türkler, Müslüman Asya'nın Avrupa'ya karşı savaşan askeri oldu... "Müslümanlık, Türk dehasına ters düştü. İslam, bu "Yarı Çinliler"den "Acımasız İranlılar" yarattı.

Timur'a göre (1986:128), Batı kendi medeniyetine uygun evrensel değerleri işlerken Doğu'yu da yarattı; kendi varlığını Doğu'ya (Türklerle) karşı, Türklüğün karşıtı olarak tanımladı:

Batı, üstün bir değer kazanırken; Doğu, küçültücü hatta aşağılayıcı bir sıfat oldu. Türkler ise, giderek daha da küçülen Doğu'nun temsilcileri olarak kaldılar. Oysa XVII yy'dan önce, Türklere duyulan saygı ve hayranlık gizlenemiyordu. O dönemde, "muhteşem ve müthiş Türkler" Avrupa'yı küçük görürken, Avrupalılar Türk varlığını incelemiş ve bir "Türk İmgesi" yaratmışlardı. XIX yy'da, Türkler Batı'ya bağımlı [yarı-sömürge] duruma gelirken, Türk imgesi, medeniyete ters düşen yeni yüklem kazanmaya başlamıştı.

Aydınlanma Çağı'nın dini önyargılardan arınan ve bağımsızlaşan tarih anlayışı, Türklerle ilgili inançları düzeltmeye ya da kurtarmaya yetmedi. Başka bir deyişle, Cahun (1896), Doğubilimin bulgularını değil, toplumdaki yaygın değer yargılarını yansıtıyordu. Yirminci yy'a gelince, çağdaş bir eleştirmen şöyle soruyor: "Türklerin yiğitliğini, yeteneklerini ve olaylara nüfuz eden ruhlarını anlatmayı göze alacak kadar akıllı [yürekli] bir bilgin var mı?" (Pernoud 1977: 223.) Aydınlanma Çağı düşünürleri, Batı'da gelişen mutlakçı (buyurgan) yönetimlerin – Weberci anlamda – "ideal tipi" ni Doğu'da, Osmanlı'da buldular. Bu yönetim türü, despotizm, "Doğu Despotizmi" olarak adlandırıldı. Osmanlı ile Türk, böylece, Batı'nın "Şamar oğlanı" oldu.

Kutu 73-2

Türk İmgesinin Oluşması Timur'un (1986) Yorumu

*Doğu-Türk imgeleri, üç ayrı düzeyde gelişti, yerleşti
Bu kavramlarla ilgili izlenimleri (bilgi ve gözlemleri):*

- Gezginler toplayıp getirdiler, yazdılar;
- Felsefeci-denemeciler değerlendirdiler;
- Oryantalist-Türkologlar, Tarihçiler yazıp çizerek Dünya'ya yaydılar.

Batı toplumlarının Türkiye'ye gösterdiği ilgi, Rönesans'tan sonra artmaya başlamıştı. XVI yy'da, Batı ülkelerinde en çok basılan kitaplardan biri Villamount'un (1595) *Türkiye Seyahatnamesi*'dir. XVII yy'da 20 baskı yapmıştır. Ancak, Viyana Kuşatması (ve bozgunu),

Türkiye'ye gösterilen ilginin dönüm noktası olmuştur. Yenilip çekilen Türkler "korkulu bir rüya" olmaktan çıkmış, ekzotik (ilginç hatta gülünç) bir varlık olarak görülmeye başlanmıştır.

Bodin'in (1629: 122), "*Zalim Monarşi*" fikrinden, Montesquieu'deki "*Doğu Despotizmi*"ne uzanan yolda, Hobbes'un (1651), *Patrimonyal Krallıklar* kavramı önemli bir yer tutar. XX yy'ın başlarında, Max Weber'in yeniden gündeme getirdiği, "*Patrimonyal Monarşi*" ile Osmanlı Devleti ima edilmekteydi. (Bz Timur 1986: 138.) Hobbes ise, daha önce bu despotizmi, *Tevrat*'tan aldığı "*Leviathan*" (mitolojik deniz canavarı) ile simgeleştirmişti. Bütün yetkilerin monarş'ta toplandığı, bireyin hiçbir hakka sahip olmadığı yönetim düzeni! Bu yüzden *Leviathan*, Batılı filozoflarca, buyurgan rejimlerin felsefi gerekçesi ya da ahlaki savunması olarak eleştirilmiştir: "Hobbes, böylece, iktidarı zorla ele geçiren zorbaları yasallaştırmış olmaktaydı." Batı siyasi düşüncesinin Hobbes'a ya da Türklere karşı gelişen tutumu belli bir ölçüde bu kitaptan kaynaklanıyordu. Hristiyanlar, Hobbes'un, "*Homo homini lupus*" ("İnsan insanın kurdudur") benzetmesine de karşılırdılar. Batı'nın Doğu'ya karşı tutumu, *Leviathan*'dan sonra, ünlü seyahatnamelerde izlenebilir:

- Tavernier (1677: 579), despotizmi eleştirmekle birlikte, Türk adaletini beğenmişti.
- Chardin (1687: 121), sağduyuya dayanan Türk yönetimini üstün bulmuştu.
- Bernier (1699: 320), Osmanlı Devleti'ni "Doğu Despotizmi" olarak nitelemişti.

Ancak, tarihçi Athar Ali (1986), Bernier'nin, daha çok Hindistan'la ilgili gözlemlerinin İslam devletleri için geçerli olmadığı görüşündedir. Adı geçen bu seyahatnamelerden esinlenen Montesquieu (1773: 237), Osmanlı yönetim düzenini, "*Despot* devlet"in öncüsü olarak görmüş, Türkiye'yi [Osmanlı'yı] "özgürlüğün en kısıtlı olduğu ülke" olarak eleştirmiştir. (Bz Timur 1986.)

Türklerle ilgili dini - ahlaki önyargılara mertçe - açıkça karşı çıkan ilk Batılı düşünür Voltaire (1775) olmuştu. Araştırmacı Osman Yense-ni (1975), Voltaire'in çeşitli eserlerinden derlediği ve Türkiye İş Bankası'nca yayımlanan *Türkler, Müslümanlar ve Ötekiler* eserinde, ünlü filozofun şu görüşlerine yer veriyor:

Kadınları baskı altında tutan ve güzel sanatlara ilgi göstermeyen Türkleri sevmiyorum. Ancak, iftiradan öyle tiksiniyorum ki, Türklere bile çamur atılmasına katlanamıyorum.

Voltaire, Türk tarihinin bilinmeyen ya da bilinmek istenmeyen olumlu yanlarını, karşı görüş olarak, savunmaktan çekinmedi. Ne ki, bu kişisel çabasında Voltaire yalnız kalmaya mahkûmdu, gerçekten yalnız kaldı. Burjuva kökenli Voltaire, soylu Baron Montesquieu'nün eleştirilerine karşı çıkıp Türkleri savunurken, Bernier'yi (1699) bir yana bırakıp Marsigli'nin (1739) eserinden yararlanmıştı. Ancak Voltaire'in bütün çabalarına karşın, Aydınlanma ve Ansiklopedi çağının önde gelen düşünürleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun "*Despotik bir devlet*" olduğu görüşünü korumuş ve yaymışlardır. Seçilmiş örnekler için Timur'un 1986 göndermelerine Bz. (Turgot 1844: II-639, Rousseau 1852: II-520, ve Diderot 1875: IV -79 gibi.) Osmanlı Türk toplumunun – Türklerin – belki de en tarafsız değerlendirmesi, "Türkler de – bizim gibi – insandır" diyen Thévenot (1965, 1664) tarafından yapılmıştır. Bu genç Fransızın izlenimleri – Voltaire'in savunmaları ya da Théophile Gautier'nin (1853) iki aylık seyahat anıları gibi – ne yazık ki pek de etkili olamamış görünüyor.

§ 74 Amerikan Okul Kitaplarındaki Türk İmgeleri

(Onursal 1986'dan özet; kaynaklar için Bz Belge 74)

Amerikan okullarında okutulan tarih kitaplarındaki Türk, Selçuklu, Osmanlı, Yunan, Ermeni ve Kürt imgeleri nelerdir?

● *Türkler, Araplar ve Savaşçı Türk Karakteri (Kişiliği)*

Yaklaşık 1000 yılına kadar Arapların esiri olan Türkler dağ insanı niteliğinde bir kavimdir (Warshaw:168).

Orta Asya'dan Irak'a gelip Bağdat'ı ele geçiren Türkler haşin, savaşçı bir aşirettir (Warshaw: 121).

Savaşçı bir ırktan olup kısa bir zaman önce İslamiyet'i kabul eden Selçuklu Türkleri, XI yy'da Arap ülkelerini ele geçirdiler (Beers:195).

Orta Asya'dan gelen Türkler savaşçı bir millettir (Mazour: 264).

● *Selçuklu Türkleri ve Hristiyanlar*

Selçuklu Türkleri, kutsal Hristiyan topraklarını baskınlar ve soygunlar yaparak ele geçirdiler; kutsal toprakları ziyaret eden Hristiyanları esir aldılar (Linder: 180).

Selçuklu Türkleri, Kudüs'teki kutsal tapınakları bakımsız bıraktılar. Hristiyanların ziyaretini yasakladılar. Türkler bu yerleri soydukları gibi, yasaya uymayan Hristiyanları öldürdüler (Warshaw: 169).

Selçuklu Türkleri kendilerinden önceki Müslümanlara göre daha az hoşgörülüydü. Kutsal topraklara sahip olduktan sonra, bu yerleri ziyarete gelen Hristiyanları öldürmeye başladılar (Roselle: 252).

Selçuklu Türkleri, kutsal tapınma yerlerini ziyaret etmek isteyen Hristiyan Hacılar zorluklar çıkardılar (Yohe: 145).

● *Osmanlılar ve Ermeni Soykırımı*

Osmanlı Sultanı Abdülhamit, milli ve dini nedenlerle, Balkan Hristiyanlarına karşı cephe aldı. 1915 yılında Ermenileri Ruslara yardım etmekle haksız yere suçlayarak, ülkede yaşayan bütün Ermenilerin öldürülmesini emretti. Abdülhamit, bu soykırımda oynadığı rol yüzünden, "Kızıl Sultan" şöhretini kazandı. Soykırım, 200 000 Ermeni'nin ölümü ile sonuçlandı. Kaçmayı başaran Ermeniler, Ortadoğu ile Avrupa ülkelerine ya da Amerika'ya sığındılar (Welty: 90).



Rm 74. *Ermeni Terörü ve Türk Kartpostali*

XIX yy ortalarından sonra Ermeniler arasında milli duygular uyanmaya başlamıştı. Bunu tehdit olarak görerek Ermenileri ortadan kaldırmaya karar veren Türk milliyetçileri büyük bir öfkeyle Ermenilere saldırdılar. 1895-96 yıllarında binlerce; 1915 yılında yüzbinlerce Ermeni öldürüldü (Perry: 397).

Osmanlı Türkleri Müslümandı. Gerek milli ve gerekse dini nedenlerden dolayı Ermenileri sevmezlerdi. Buna rağmen Ermeniler İstanbul'da, diğer Türk limanlarında başarılı tüccarlar ve sermaye sahipleri olmaktan geri durmadılar.

Enver Paşa'ya göre, Türk ve Müslüman olmayan kimseler Türkiye'ye sadık olamazlardı. Paşa, 1915 yılında bir milyon Ermeni'nin öldürülmesi emrini verdi.

Çocuğunun Köy kilisesinde diri diri yakıldığını gören bir anne şöyle haykırıyordu:

"Ne oluyor görmüyor musunuz? Tanrı aklını yitirdi!" (Linder: 559-50.)

Bir zamanlar Suriye ve Doğu Anadolu'da hızla gelişen bir medeniyet iken, bir milyon Ermeni'nin öldürülmesiyle küçük bir azınlık konumuna düştüler. Mısır'a ve ABD'ye göç eden ya da soykırımdan kurtulup Rusya'da kalan Ermeniler, bundan böyle Türklere karşı derin nefret duyguları içinde yaşayacaklardır (Brinton: 295).

● *Yunan Bağımsızlık Savaşı ve Osmanlı Türkleri*

Yunanlılar, 1821 yılında, sert Osmanlı yönetimine karşı ayaklandılar. Edirne (1929) Antlaşması ile bağımsızlıklarını kazandılar (Mazour: 480).

Kültürlü Amerikalılarla Avrupalılar, klasik Yunan kültürüne hayrandırlar. Ortodoksların dinlerine sadık oluşu Ortodoks Rusları son derece duygulandırmıştı. Türklerin isyancılara yaptığı işkence, Avrupalıların öfkesini körüklemiş; Yunanlıların kararlılığını pekiştirmişti. Chios'ta yapılan soykırımda 100 bin Yunanlı öldürülmüştü. Yabancı imparatorluk yönetimine karşı savaşan Yunanistan sonunda bağımsızlığını kazanmıştır (McKay: 818-20).

● *Kürtler, Batılılar ve Türkler*

Batılı Müttefik Devletler Doğu Türkiye'de yaşayan Ermeni ve Kürtlere kendi milli devletlerini kurabilecekleri işaretini ve umu-

dunu vermişlerdi. Türkiye'nin bir parçası olarak kalacakları gerçeğini öğrenince her iki topluluk da ayaklandı. İsyanı bastırmak için Ordu amansızca üstlerine yürüdü. Pek çok Ermeni çatışmalarda öldü. Diğerleri canlarını kurtarmak için ülkeden kaçtılar (Yohe-Ralph: 403).

Bütün bu tarihler, suçlamalar iyi de, Türk Devletleri ya da Türkler, Hristiyan öldürmekten ve Hristiyanlara eziyet etmekten başka hiçbir şey yapmadı mı? sorusuna, yukarda anılan kitaplardan birisini basıp dağıtan (HBJ) yayınevi yöneticileri, "Yer darlığı ve program öncelikleri nedeniyle, Dünya tarihlerinde her ülkeye yeterli yer ayıramadıkları ama ileride yapılacak yeni basımlarda Türklerden gelen eleştirilerin dikkate alınacağı" yanıtını vermişlerdir (Yıl 1985). Başka bir deyişle, yazılanlar bunlardır. Başka bir Türk veya Türkiye yoktur – Amerikan tarih kitaplarında. Onun için Amerikalı tanıştığı Türk insanını, zihnindeki Türk imgesine benzetemez: "Siz hiç Türk'e benzemiyorsunuz" der. (Kutu 70.) Ne yapsın? Türkiye'nin Amerika'daki Büyükelçisi Elekdağ (1993), Louisville Üniversitesi'nde yapılan bir araştırmanın (1990) sonuçlarına dayanarak, Amerika'da Türklerin hiç sevilmediği olgusunu doğruluyor (Bz Mc Carthy 1992).

● *Amerikan Tarih Kitaplarına Yorum ve Eleştiri*

Amerikan tarih kitaplarının yazdıklarını, yorumlamadan aynen verip, eleştirisini okuyucuya bıraktık. Bu kitaplarda, tarihten ziyade, tarihi düşmanlıklar dile getirilmekte, olaylarla gerçek olgular gözardı edilmektedir. 1915 Soykırımını emrettiği iddia edilen Abdülhamit, o tarihte, tahttan indirilmiş bir padişah olarak, göz altında ölümünü beklemekteydi. (Bz Akşam 1992.) Ancak, Amerikan kitaplarında yansıtılan Türk imgesinin sadece bir yer darlığı, program sorunu, ya da Ermeni soykırımı ile ilgili olmadığı gerçeği, Kardinal Newmann'ın (1854), geçen yüzyılın ortalarında Liverpool'da verdiği "Hristiyanlık açısından Türk Tarihi" konferanslarının metinlerinde daha açıkça görülmektedir (§ 75).

Kutu 74

**“Amerikan Okullarında Türk İmgesi”
Araştırmasında incelenen Kitaplar
(Onursal 1986)**

<i>Beers, B.F.</i>	<i>World History Patterns of Civilization. Prentice Hall.</i>
<i>Brinton, C. et al.</i>	<i>A History of Civilization. Prentice Hall.</i>
<i>Linder, B.L. et al.</i>	<i>A World History: The Human Panorama. Science Research Association.</i>
<i>Mazour, A.G. et al.</i>	<i>People and Nations. Harcourt Brace and Jovanovich Publishers.</i>
<i>Mc Kay, J.P. et al.</i>	<i>A History of Western Society. Houghton Mifflin Co.</i>
<i>Perry, M.</i>	<i>A History of World and Unfinished Journey. Houghton Mifflin.</i>
<i>Roselle, D.</i>	<i>Our Common Heritage : A World History. Ginn and Co.</i>
<i>Warshaw, S.</i>	<i>The World Past and Present. Harcourt Brace and Jovanovich.</i>
<i>Welty, P.T.</i>	<i>The Human Expression: A History of the World. Scribner Publishing Company.</i>
<i>Yohe, R.S. et al.</i>	<i>Exploring Our World: Eastern Hemisphere. Follet Publishing Co.</i>

§ 75 Kardinal Newmann’a Göre Türkler ve Papalar

Katolik Kilisesi Kardinallerinden Newmann’a göre Türklerin asla bağışlanamayan günahları neydi?

Osmanlı Devleti yöneticileri, “Gülhane Hattı” ve “İslahat / Tanzimat Fermanları” ile Avrupalıya benzemeye, Hristiyan Dünyası’na şirin (medeni) görünmeye çabalarlarken, Kardinal Newmann (1854), *Türk Tarihi* üzerinde Liverpool’da verdiği konferanslar dizisinde, yukardaki soruya ışık tutmuş; yanıt vermiştir. Kardinal Newmann (1854: 3.

Konferans), Katolik Kilisesi'nin görüşlerini, belgelerini şöyle açıklamaktadır:

Vizigotlardan Sarasenlere değin, Hristiyanlık dini ile temasa geçen bütün ırklar, kavimler er geç Hristiyanlığı kabul etmişlerdir. Bu genel kuralın tek istisnası Türklerdir. Hristiyanlığı kabul etmek şöyle dursun, Hristiyanlığı ortadan kaldırmaya çalışmışlar; tarih sahnesine çıktıkları 1048 yılından beri, Hristiyan (Haçlı) düşmanlığının öncüsü, sözcüsü, simgesi olmuşlardır. Bu yüzden Türkler, Katolik Kilisesi (Vatikan Devleti)'nin XI-XVIII yy'lar arasındaki en önemli sorunu, düşmanı olarak görülmüştür, Hatta, Papalık Devleti'nin son bin yılı Türklerle savaşarak geçmiştir de denebilir. (Örnekler için Bz Kutu 75.)

Hristiyan Kilisesi'nin *Türk Tarihini* böylece özetledikten sonra, Kardinal Newmann üçüncü konferansını şöyle noktıyor:

Türklerin savaş gücünü inkâr etmiyorum. Ama işte bu güç, onları, iman ve uygarlığın amansız düşmanı yapıyor. Onun için, Türklerle savaşmak onları yok etmek zorundayız.

Kutsal savaş ilanı, İslam dinindeki *Dar'ül Harp* (ya da *Gaza*) ülküsünün tam karşısını oluşturmaktadır. Hristiyanlığın gerileyişine, Batılı ulusların laikleşmesi sürecine paralel olarak, Avrupa, Türkleri belki yine de kabul edebilirdi ama, laik ve milliyetçi akımlar, anlaşmaz, kolayca savunulamaz gerekçelerle, kilisenin geleneksel değerleriyle önyargılarına aynen sahip çıktılar (Bz Duroselle 1965: 83). Toplumların – gerçek ya da hayali – düşmanlara ihtiyacı vardır. Hazır Türkler varken önlerinde, nerede arayıp bulsunlar daha iyisini, neden yaratsınlar ki [düşmanın] yenisini?

Dünya'daki Türk imgesinin odağı, kaynağı olan Papalık (Vatikan) Devleti'nin Ankara'daki Büyükelçisi Ekselans Sebastini'nin, "Hristiyanlık'ta olduğu gibi, insan hakları, çağdaşlık ve Avrupa'da kabul görmek için İslam dininin – yorumunda değil – özünde reform yapılmasını ve değişen zamanlara uyulmasını" öneren demeci için Bz *Cumhuriyet* 29 Mart 1993. Gerçekten de Hristiyan Kiliseleri köklü reformları gerçekleştirdiler. Papa'nın kendisini öldürmek isteyen "Türk" Ağca'yı bağışlaması Hristiyanca bir davranıştı. İnsanlık ve barış adına, Kilisenin, tarihi "Türk Düşmanlığı" konusunda, son reformu da yapmasını beklemek iyimserlik mi olur acaba?

Kutu 75

Türklerle Savaşan Papalar

(Kaynak: Newmann 1854)

P a p a l a r

II Sylvester	Türklerle karşı Hristiyan Birliğini kurdu.
V Gregory	Türkleri durdurmak için 50 bin asker topladı.
II Urban	Haçlı Seferlerini başlattı.
II Honorius	Hacıları korumak için Knight Templars'ı örgütledi.
III Eugenius	Aziz Bernard'a "Kutsal Savaş" yetkisi verdi.
V Innocent	Lateran Konseyinde Kutsal Haçlı Savaşı savundu.
IV Nicholas	Türklerle karşı Tatarlarla anlaşmaya çalıştı.
X Gregory	Kral I Edvard ile birlikte Haçlı Seferine katıldı.
V Urban	Türklerle karşı Yunan İmparatoru'na taç giydirdi.
VI Innocent	Peter Thomas'ı Türklerle karşı görevlendirdi.
IX Boniface	Niğbolu'da savaşan Haçlı Ordularını topladı.
IV Eugenius	Varna'da savaşan Macarlarla Lehleri örgütledi.
V Nicholas	Hristiyan Prenslerini Türklerle karşı destekledi.
III Callixtus	Hunniad'ları Türklerle karşı seferber etti.
II Pius	Zamanın Türk Sultanına tehdit mektubu yolladı.
IV Sixtus	Türklerle karşı savaşacak bir Donanma kurdu.
VII Innocent	Papalık görevi süresince Türklerle savaştı.
V Pius	Bir Türk zaferi üzerine Auxilium Christianorum payesiyle nişanını ihdas etti.
XIII Gregory	Türklerle karşı Rosary Bayramını ilan etti.
IX Clement	Türklerle savaşta yenilince kahrından öldü.
XI Innocent	Viyana sonrası Kutsal Mary Bayramı'nı ilan etti.
XII Clement	Belgrad Zaferi üzerine XIII Gregory'nin Rosary Bayramı'nı tüm Hristiyanların Bayramı yaptı.

Ş 76 Batı'nın Çizgi Romanlarındaki Türk imgeleri

(Uluengin'in "1989 Belgesel Dizisi"nden özet)

Genç/yaşlı her ülkede geniş okuyucu kitleleri bulan çizgi romanlarla albümlerde, Batı insanına sunulan Türk imgesinin özellikleri nelerdir? Çizgi romanlar, tarihi imgeleri ne ölçüde yaşatmakta, hangi yönde değiştirmektedir?

Basm-yayın özgürlüğünün kara sanatı olarak bütün dünyada gösterilmekte olan ünlü *Geceyarısı Ekspresi* filmini değerlendiren film eleştirmeni, *Le Monde* gazetesindeki yazısını şöyle noktalıyordu:

Anlatılan öykü, izleyicide öylesine şiddetli nefret ve lânet duyguları uyandırıyor ki, sinemadan çıkan kimsenin "*Böyle bir milletin var olmaya hakkı yoktur*" diyesi geliyor.

Batı dünyasındaki Türk imgesinin belgesi olarak bu tartışmalı film üzerinde çok da fazla durulmamalı. Çünkü filmin yetenekli yönetmeni yaptığı yanlış anlamış, özür dilemiş, hatta günah bile çıkarmıştır. Bu film yerine, o kadar tartışılmayan fakat belki daha da etkili bir imge taşıyıcısı olan çizgi romanlarda, bakınız nasıl bir Türk imgesi sunuluyor Batılı okurlara.

● *Bretanyalı Köylü Kızı Bekasin Türkler Arasında*

Fransız Katoliklerin genç kızlar için yayımladığı *Süzet Haftası*'nda, Türk korsanlara esir düşen Bretanyalı, saf köylü kızı Bekasin'in "Türkiye Serüvenleri" anlatılmaktadır. Öyküler, Birinci Dünya Savaşı sonlarında (1919), Batı düşüncesindeki "Türk = Müslüman = Arap" özdeşliğini yansıtır. Cezayirli halı satıcısı Ben Kadir Türkçe bilmektedir. Pera Palas'ta ahçılık yaptığı için kusursuz Fransızca konuşan Türk Murat ise, Bekasin ile arkadaşlarını zaptiyelerden koruduğu için Araplardan biraz daha iyi bir Türk'tür. "Gerçek Türk" ise Lövanten'dir:

Redingotlu, kravatlı, tespihli, köstekli, fesli ve şişman Ernest Paşa, Ermeni, belki de Rum'dur. Fransa'da görev yapmış Osmanlı casusudur. Almanlardan rüşvet alarak Osmanlı'yı savaşa sokmuştu Savaş yitirilince Fransızlara yanaşıp yaranmaya çalışmaktadır.

Sıradan Türk imgesi: *Redingotlu, rüşvetçi, hilebaz, çıkarıcı, keyif çili. Batı'yı tanıyan, gayrimüslim bir Doğulu, aşâğılık bir Lövantendir.*

Jön Türkler ise, Turancı (Pan-Türkist) maceralar peşindedir. Zor durumlara düşen Bekasin, Uzak ya da Orta Asyalı bir Türk kızı olarak abuk sabuk şeyler mırıldanarak, yargıçların vereceği cezadan kurtulur. Selanik'te Batılı ve Yunanlı askerler tarafından karşılanır. Çizilen kişilik tipleri, sonradan Fransız sömürgesi olan, XVII ve XVIII yy Türk -Arap ülkelerinde yaşayan yerli insanları anımsatır.

● *Doğu Kapısı*

İtalyan sanatçı Giardino'nun 1986'da yayımladığı "*Doğu Kapısı*" albümü, "Çizgi Roman Ödülü" kazanmıştır. Komünist ve Batılı istihbarat ajanlarının cirit attığı "*Doğu Kapısı*", İstanbul'dur. 1938'in İstanbul'u gerçeğe uygun çizilmiştir. Ancak, Kuzey Afrikalılar gibi *Cellaba* giyen kişilerle Türk=Arap özdeşliği yansıtılmaktadır. KGB ajanı Abdi ile Bebek Gazinosu garsonu vb rollerdeki sevimsiz Türkler ikinci plandadır. *Doğu Kapısı*'nda Bekasin'e benzeyen öğeler vardır.

Pratt'ın "*Semerkand'ın Altunevi*" albümünde Ermeni soykırımı anlatılır. Aynı sorunu ele alan, "*Köpekler Adası*" ile "*Ian Kaledine-Şan Paşa*" ve "*Peri*" romanlarına göre, en tarafsız ya da nesnel olanı "*Altunev*" dir. Şan Paşa'daki kişilerden birisi olan Kaledine, *Rum ve Rumi*'yi şöyle açıklar:

"*Rumi, Roma'dan gelir. Müslümanlar, Bizans'ı yöneten beyaz adamlara Rumi derlerdi. Sonra bütün Beyazlar Rumi oldu.*"

Uluengin (1989: II), bu açıklamayı şöyle yorumlar: "Türkler Beyaz değil '*öteki*' dir. Renkli desenlerde, beyaz tenli kahramanlara göre, Türkler, daima daha esmer hatta karadır. Batıya ve kente yaklaştıkça renkleri açılır, beyazlaşır, yüzleri güzelleşir."

Çizgi romanlardaki "gerçekçi çevre - hayali insan" çelişkisi Kutu 76'da özetlenmektedir. Çizgi roman yaratıcıları arasında en yetenekli, tarafsız görünen Hergé Usta, *Ottokar'ın Asası* serüveninde Türkleri şöyle anlatır:

(Balkan ülkesi) Sildavya, X yy'da Türkler tarafından fethedilmişti. Slav aşiretin Başkanı Hveghi, 1127 yılında, gönüllü savaşçılarıyla birlikte dağlardan indi, ovadaki Türk köylerine saldırdı, direnenleri kılıçtan geçirdi. Türk başkenti Zilehorum yakınındaki Moltus yöresinde, Türklerle büyük savaş oldu. Uzun süre hareketsiz kaldığı için zayıf düşen, iyi yönetilmeyen Türk Ordusu dayanamadı kaçtı.

Hergé Usta, herhalde, çağdaş Bosna-Hersek (Mostar) dramının senaryosunu yazmıyordu; ama anlatılan öykü, Batı'nın neden eyleme geçemediğini, Türkleri Bosna'ya neden sokmak istemediğini açıklamaya yardımcı olabilir.

Daha güncel olaylarla serüvenlerde, Türk ülkesini simgeleyen özellikler, *ağır yük taşıyan hamallar, üniformalı askerler, polisler, bayrak bolluğudur*. Romanlarda Türk kahraman yoktur. Olanlar da olumlu ya da sevimli kişiler değildir. Kimi serüvenlerde, beyaz insanlarla beyaz olmayan zencilerle Araplar, Türklere karşı birlikte savaşır, Uluengin'in (1989: III) kişisel yorumu şöyledir:

- (1) Beyaz olmayan da Türk'ten daha iyidir; Batılı'ya biraz daha yakındır.
- (2) Batı'nın sömürgesi olmadıkları için, Türkler, Batı ile diyalog kuramazlar.
- (3) Batılılar Doğu'ya da medeniyet götürdü; ama Türkler paylarını alamadılar.

Kutu 76

Çizgi Romanlarda Gerçekçi Çevre - Hayali İnsan

• Gerçekçi Çevre

Sokaklar, evler, trafik, taşıtlar, kahveler, lokanta ve oteller son derece objektif çizilmiştir. Sanatçının Türkiye'ye geldiği, kroki ve fotoğraf aldığı, ciddi bir belgeleme çalışması yaptığı görülmür. Çevre ve dekorlar çok başarılıdır.

Hayali İnsan •

Coğrafya (yer) neresi olursa olsun, Türkler, "öteki"ne zulmeden barbarlar konumundadır. Egemenliğini, yönetimini, zorbalık üstüne kurmuştur. Hoşgörülü zekâdan yoksundur. Her türlü medeniyete karşıdır.

Türk imgesindeki kadın-erkek ilişkileri, kadın'ın meta değerini vurgular: "Türk öyle barbardır ki, eline ne geçerse kadın, oğlan bakmadan hemen şa'apar onu." İspanyol sanatçı Juan Goytisolo'nun Türk kadını ve kentiyle ilgili gözlemleri ilginç olduğunca anlamlıdır:

*Arap kentinde kadın, mahremiyetiyle her yerde vardır.
İstanbul'da ise kadın yoktur. Varlığı, var olmayışındadır.*



Rm 76-1. Batılı çizgi romanda gerçek mekân, çevre



Rm 76-2. Çizgi romanda hayali Türk kahramanlar

Türk kadını örtülü bir köylü olarak çizilir. Yüzü görülmez, gösterilmez. Âdeta yüzü (kişiliği) yok gibidir. Romancılar, "Müthiş Türk" temasını kullanır; "Türk eşittir şiddet" özdeşliğini saptar; yeri geldikçe şiddeti yarattıkları kişiye ya da öyküye monte ederler. Ortaçağlardan kalma "Barbar Türk" imgesi, çağımızda "Müthiş (dehşet salan/terrible / korkunç) Türk"e dönüşmüş olarak yaşatılmaktadır. Türk'ün her türlüşü vardır; ama güzel olanı yoktur. Ermeni ve soykırım öykülerindeki Türkler daha da çirkinleştirilmiştir. Kılık kıyafetleri, yoksulluklarıyla açıklanamayacak ölçüde pejmürdedir. Ancak, "İstanbul Hançeri" başlıklı öyküde görülen

Kaytan bıyıklı, tespihli, yelekli, cepkenini omuzuna atmış, yumurta topuk, yarım iskarpinli kabadayı (ya da İstanbul külhanbeyi) tipleri, doğrusu güzel çizilmiştir. (Rm 76-2.)

Bu dizide sunulan tarihi (olumsuz) Türk imgelerini değerlendiren Uluengin (1989: IV) belgesel dizisini şu sözlerle bağlıyor:

Aynalar-İmgeler-İnsanlar

İmgeleri nice çarpıtılmış olursa osun, insanlar, aynaların belli bir gerçekliği yansıttığını bilirler. Aynadaki görüntüler tümüyle gerçek dışı olamaz. Bilinmeyen ya da bilinmek istenmeyen şeyler (gerçekler) aynalara düşen surete (imgelere) yansır.

§ 77 Sosyalbilimin Konusu Olarak Türkler

Sosyalbilimciler Türk varlığı üzerinde neler buluyor, söylüyor? Bulgu ve vurgular Batı'daki Türk imgeleriyle ne ölçüde uyuyor ya da çelişiyor? Bilimsel çalışma ya da araştırmaların toplumca desteklenmesi Dünya'daki olumsuz Türk imgelerinin düzeltilmesinde güvenilir çözüm yolu olabilir mi?

Toplumlar birbirleriyle ilgili imgeleri uzaktan, dolaylı, tarihi olaylara bağlı olarak, zamanla edindikleri halde, sosyalbilimciler, belli bir toplumda belli bir süre çalışıp, o toplumu tanıdıktan sonra bir yargıya varmaya çalışırlar. Bazen de varamazlar, yargı (sonuç) sorusunu yanıtsız bırakırlar. Sosyal gerçek, tek bir bilgin'in alan çalışmasına boyun eğmeyecek kadar karmaşıktır. Gerçi, yabancı araştırmacılar ülkemizde, köy-kasaba ve *survey* tipi anket araştırmaları yapmışlar, bulgularını yayımlamışlardır; ama Türk kimliği, karakteri veya imgesi konusunda kesin şeyler söylememeyi yeğlemişlerdir. Stirling'in (1966) *Türk Köyü* çalışması gibi bir alan araştırması ile Türk köyleri üzerinde önemli bazı bulguları dile getirilmektedir. Ancak, *Türk Kimliği* ya da kişiliği konusunda ne söylenebilir? Kasaba çalışmaları arasında akla gelen Benedict'in (1974) *Ulla* ve Magnarella'nın (1976); "*Türk Kasabası* (Susurluk)'nda gelenek ve değişim", Mansur'un (1972) *Bodrum* ve (1974) *Turkey* çalışmaları, kimlik sorularına yer ver-

memektedir. Aradan yirmi yıla yakın süre geçmesine karşılık, adı geçen eserlerin Türkçeye çevrilmemiş olması anlamlıdır. Gazeteci Hotham'ın *Türkler*'i çevrilmiştir ama bazı bulgularıyla yargıları tartışmalıdır. Türk yazarların durumu daha iç açıcı değildir. Kıray'ın (1964) *Sahil Kasabası: Ereğli* çalışması, Ceyhun'un (1992), bir gazeteci yaklaşımıyla kaleme aldığı "*Kara Bıyıklı Türkler*"i gibi bir "*Best seller*" (çok satar) olamamıştır. Okuyucunun ilgisini çekebilmek için sanki *yepyeni, tartışmalı, çarpıcı* şeyler söylemek gerekmektedir – Asena'nın (1987: 41. baskılı) *Kadının Adı Yok* denemesi gibi. Sayılan örnekler şu sonuca götürüyor: Yayınlar, bilimsel olduğu oranda tutulmuyor; ne kadar güncel ya da çarpıcı ise o kadar çok okunuyor! Okuyucu, düşünmek, düşündürölmek istemiyor; hazır tanılar, kesin yargılar bekliyor. Öte yandan, bilimsel çalışmaların şu yetmezliğini dile getirmek gerekir ki, hemen daima, güvenceli yanda olmayı – orada tutunmayı – yeğleyen bilimsel yayınlar, kesin yargılardan kaçınmakta; değer yargılarını okuyuculara bırakmaktadır. Bu çalışmada da göröleceğı gibi.

Daha önceki yıllarda çalışmış sosyabilimcilerden Robinson'un (1954), Türk köylüsünün yalnızlığı ile içe dönüklüğünü, vergiden kurtulma eğilimine bağlayan bulguları geçerliğini büyük ölçüde yitirmiş gibidir. Bugün vergi vermeyen "*yüzsüzler*" saklanmak gereğini duymadıkları gibi, Devletçe bilinmekte fakat açıklanmamaktadır. Ancak Kolars'ın (1963), ekonomik ilişkilerdeki ekolojik etkenleri gündeme getiren araştırması üzerinde yeterince durulmamıştır. Öte yandan, Spencer'in Türk ailesinde gözlemlediğı Orta Asya ya da *İslamöncesi* gelenekler, bu araştırmanın varsayımlarını destekler niteliktedir. İslamiyet'in kabulünden sonra Türk kültürü değişikliğe uğramakla birlikte tarihi bazı özelliklerini (törelerini) korumuştur.

Bir gözlemci olarak ölkemizden hızla geçen Pritchett'in (1964: 188-89), "Yüzüyle oturan ya da oturan yüzlü Türk" tanısı bir ara duyulmuş ama nedense yeterince yankılanmadan unutulmuştu. Gözlemciye göre, Türkiye'de taşıyıcı (hamal)lar ve oturanlar olmak üzere iki tür insan vardır:

Kimse Türkler gibi, güzel, rahat, yayılıp gevşemiş olarak, ilik ve kemiğıyle, ruhu ve bedeniyle oturamaz; otursa da keyfini çıkaramaz. Oturmak, Türk insanının özgün niteliğidir. Bedeninin her hücresi, yüzünün çizgileriyle oturur. Sanki hiç kalkmamış ya da kalkmayacakmış gibi. Bu sanatı, Topkapı Sarayı'ndaki Sultanlar-

dan öğrenmiştir sanki. Başkalarını, evine, ofisine, odasına, okuluna, kahvesine, bahçesine oturmaya çağırır. Gelmeyene gücenir. Oturmayan konuğun ziyaretini saymaz. Oturanlar da birbirlerini oturmaya davet ederler. Resmi toplantılara oturum derler. Oturumlara ad ve sayı verirler. En ciddi konuşmalar bir köşeye çekilip oturarak yapılır. Üç-beş halhatırdan sonra, oturanlar genizlerini temizler, derin bir sessizliğe gömülür – oturmaya devam ederler.

Ayağa kalkmak, *ayaklanmak*, yürümek, otoriteye karşı gelmek ya da baş kaldırmakla eşittir – sanki. Özetle, oturmak, Türk kültürünün kendine özgü niteliği, kimliğidir. (Bz Kutu 77.)

Kendine “Saldırgan gezgin” sıfatını uygun gören keskin gözlemci Pritchett, Türk kültürünün ve insanının özgün yanlarını kendi açısından görüp tanımlamışsa da açıklamamıştır. Konmak, konar-göçer töresinin ancak yarısıdır. Aslında hiç kalkmayacakmış gibi oturmak, Türkmen / Yürük geleneğine ters düşmektedir. Yerleşik hayata geçen göçebelerin geleneksel konar-geçerliğe dönmek niyetinde olmadığını da simgeliyor olabilir. Yayılıp oturmak, binlerce yıllık göçerliğin sonsuz ya da dönüşü olmayan molası gibi de yorumlanamaz mı? Ne var ki, binlerce yıllık kültür tarihini, “Türk Kimliği”ni bu kadar basite indirgemek ne mümkündür ne de doğrudur. Olgunun başka ve daha değişik boyutları olmalıdır – kuşkusuz.

Kutu 77

“Saldırgan Gezgin” Pritchett’in
Türk Portresi (1964: 186)
İşte orada, durup duran Türk

Sıradan, uyanık, inatçı, kararlı, askerce (otoriter ya da itaatkâr) biri. Ciddi ve kaderci. Yunanlı gibi geveze, Araplar gibi heyecanlı değil; sakın. Orta Asya göçebe boylarının saygın ve onurlu insanı (Şu “boy” sözcüğünden de hiç hoşlanmıyor!) En az altı yüzyıldan beri, Anadolu kıyılarında ve yaylalarında yaşıyor. Yerleşik hayata geçerken üzerinde yaşadığı Hitit, Frik, Elen, Roma ve Bizans kültürlerinden etkilenmiş. Hitit yontularının, Elen kentleriyle tiyatrolarının, Roma (at) meydanlarının, Bizans kiliseleriyle Haçlı kalelerinin sahibi, kalıntılarının, ören yerlerinin bekçisi olmuş.

Amerikalı Frey'in (1966), "Türk Köyü Araştırması"ndan sonra yayımladığı "Bölgesel Farklılıklar Raporu"nda, şu çarpıcı değerlendirmeye yer verilmektedir:

Genel sonuç olarak, özetle denebilir ki, Türkiye'nin herhangi bir yerinden başka bir yöresine gidildiğinde, yalnız, topografya, iklim koşulları ve ekonomik gelişmişlik düzeyleri değil, *fakat psikolojik ortam, kişilik yapıları ile kimlik seçimleri de değişiyor*.

Ulusal örnekleme giren, ülkeyi temsil edecek şekilde seçilmiş, 6000 denekten alınan yanıtlarda, bölge köylülerinin, yabancılara duyduğu güven, yurt bilgisi, bölgesel ve ulusal kimliğe bağlılık dereceleri arasında, köyün ekonomik kalkınmışlık düzeyi ile orantılı farklılıklar görülüyordu. Bu bulgu, Coon'un (1962), *Kervan* eserinde sözünü ettiği "kültürel mozaik"ten başkası değildi. Ancak, bazı bulgular da araştırmanın beklentilerine ters düşüyordu:

- Köylerin dindarlığı veya dine bağımlılığı, ekonomik gelişmişlik düzeyinden bağımsız (her yerde yüksek) çıkıyordu.
- Oysa gelişmiş bölge köylüleri, dinin çoğu gereklerini yerine getirmiyor, bu konularda kendilerini daha özgür hissediyorlardı.

Ancak aynı araştırma raporunda dile getirildiği gibi,

- Demokrat Parti'nin 1950'lerde izlediği "Köye yol, içme suyu, toprak, tarıma kredi ve Cami yaptırma" politikaları günümüzde de geçerliydi; DP'nin seçim sandığındaki köylü desteğini açıklıyordu. Köylüler, hâlâ, çoğunlukla, *yol, su, kredi ve toprak* sorunlarına çözüm bekliyordu.

Araştırmacı Meeker (1971), "Karadeniz Türkiyesi" konulu araştırmasında, Frey'in bulgularından yola çıkıyor: Karadenizlilerin, "Namus ve Şeref" anlayışı ile bireylerin toplumsal değer ve beklentilere ne derece duyarlı ya da saygılı olduğunu; başka bir deyişle, Karadenizli'nin sosyo-ekonomik hayattaki başarıları ile siyasi hayattaki gücünün öz saygısıyla görev tutkusundan kaynaklandığını öneriyordu. Aynı araştırmacının ülkedeki büyük "Ağa Aileleriyle" ilgili ikinci araştırması ise, Devletin erişemediği, toplumun geliştiği yörelerde, güçlü ailelerin merkezi otoritenin yerini aldığını, yasal yaptırımların toplumsal gelişmelerin gerisinde kalmaya başladığını ortaya koyuyordu.

Çağdaş Türk kişiliği ve kimliğinin incelenmesi açısından en ilginç çabalardan birisi, Dundes, Leach ve Özkök'ün (1970) "Türk oğlan çocuklarının kafiyeli ağız dalaşı" konulu araştırması olmuştur. Hemen herkesin bildiği, fakat nedense, yerli-yabancı hiç kimsenin o günlere değin üzerinde ciddi olarak durmadığı "küfür edebiyatımızı" gündeme getiriyordu. Ortadoğu ile Balkan ülkelerinde küfürleriyle ünlü Türklerin küfür eğitimi, ergenlik öncesi 8-14 yaşları arasındaki erkek çocukların "kafiyeli ağız dalaşı" olarak başlıyor; hayat boyu bir eğitime dönüşüyordu. Kuşkusuz, her yerde her zaman küfür vardı; ama Türkçedeki kadar zengini, gelişmiş, sunturlusu, nerdeyse yüksek bir güzel sanat düzeyine erişmiş küfür edebiyatı yoktu. Araştırmacılar işte bu ilginç kültür hazinesini folklor (halkbilim) konusu olarak inceleyiyor, fakat açıklamada zorlanıyordu. Sonuç olarak bazı denenceler (ipotezler) üzerinde duruyorlardı. Kafiyeli ağız dalaşı:

- 1) Kadın-erkek cinslerinin ayrı yaşamasından doğan cinsel açlık ve doyumsuzluğun dile getirilmesi;
- 2) Ailenin şeref ve namusunu üstlenmeye hazırlanan erkek çocukların bir an önce erkek olma çabalarının dışa vurulması;
- 3) Çocuklarının sünnet edilmesine (kesilmesine) razı olan sevgili analara ve kadınlara duyulan tepkinin ifadesi;
- 4) Sünnet sırasında cinsel uzvun tümüyle kesilmediğini gösterme ya da erkekliğini kanıtlama çabası;
- 5) Buyurgan devlet ile katmanlaşmış toplumun baskıları karşısında eğilerek kul-köle durumuna düşürülen erkeklerin, birbirleriyle oynadığı "ben senden daha erkek bir erkeğim" oyunu olabiliirdi.

Mark Glazer'in (1976: 87-89), eleştirdiği gibi, bu tür varsayımlar (denenceler) kuşkusuz sınamaya değerdi; ama olguyu açıklamaya yeterli değildi. Müslüman ya da Müslüman olmayan, sünnetli ya da sünnetsiz, demokratik ya da totaliter, sınıflı sınıfsız, erkek ve kadın cinslerini birbirinden ayıran / ayırmayan hemen her toplumda az-çok küfür ile ağız dalaşı vardır; ama Türk küfürüne yaklaşıp, onunla yarışını yoktur. Bu kadar seçkin, ayrıcalıklı durum, özgün ipotezlerle açıklamaları gerektirir. (Bz Güçlü 1994.)

Kanaatimce, hem araştırmacılar hem de eleştirmen, olgunun tarihi boyutunu görmezlikten geliyordu. Türk halk edebiyatında, esnafın küfür etmesini yasaklayan Sultan fermanı üzerine, çırağına,

Gözünün bebeğini sevdiğimin Agop'u, anlarsın ya!

diye seslenerek asıl niyetini açıklayan "usta öyküleri" vardır. Bu tür öyküler, ergenlik öncesi oğlanların ağız dalaşı ile sınırlı olmadığı gibi, günümüzde de yaşamaktadır. Sözcelişi, Belde halkının fazlaca küfürbaz olduğu yolunda dışardan yöneltilen eleştiriler üzerine, kürsüye fırlayan Belediye Başkanı şiddet ve hiddetle hesap sormuştur:

Hangi anasının aurasını "sevdi"ğimin oğlu çıkarıyor bu söylentileri?

Saygıdeğer bir büyük gazetemizdeki köşe yazısının başlığı ünlü Hoca fıkrasını çağrıştırır:

Uysa da... Uymasa da...

"Uyduramadın yan gitti" kafiyesiyle ilgili fıkrayı bilenler başlığın sonunu kolaylıkla görebilirler. Ağız dalaşma yanıt veren bıçkın kişi, "kafiye uysa da uymasa da" erkekliğini kanıtlamaktadır. Görünen, duyulan köy odur ki, Tosunlarla Mollalar, yalnız küçük düşürülmek istenen delikanlı akranların değil, genç yaşlı bütün Türklerin, kadın erkek, dünyadaki bütün insanlarla onların gelmiş ve geleceklerinin hizmetinde bulunmaya karardır, hazırdır.



Kar 77

*Erkeklik mi, cinsel
doyumsuzluk mu?*

Araştırmacı Dundes ve arkadaşları (1970), Türk küfür geleneğinin, Doğu Afrika kökenli "Kara Düzüne" (*Negro Dozen*) geleneğinden çok, Meksika Kültüründe gözlemlenen *Albures* düellosuna yaklaştığını saptıyor; fakat bulduğu yakınlığı yeterince araştırıp soruşturmuyor. Ozan Octavio Paz'ın (1950) ünlü *El Laberinto de la Soledad* denemesinin Türkçesi (*Yalnızlık Dolambacı* 1978)'nin Önsözünde, Türk ve Meksika kültürlerinin benzerliğine değinerek ozanlarımıza çağrıda bulunmuştum. O zaman şaşırtıcı bulduğum benzerlik, Meksikalıların kutsal Malinche Ana'ya ulusça sövmeleriydi. Fiesta, boğa güreşi ve futbol stadyumunda bir araya gelen Meksikalılar birbirlerine ve topluluğa

"Viva México, hijos dela Chingada!"

diye haykırırlarmış (Türkçeye "Yaşasın Meksikalılar, ırzına geçilmiş Ana'nın çocukları" diye çevrilebilir). Azteklerin tanrıçası Malinche Ana ile İspanyalı Fatih Cortés Babanın mutsuz birleşmesinden doğan melez Meksikalılar, ırzına geçilmiş ana ile ırza geçen baba arasında, bugünün moda deyimiyse, yaşadıkları *kimlik bunalımı* ile öfkelerini böyle dile getirmektedirler.

Chingada sözcüğünün tarihi gelişmesiyle türevlerinin ayrıntılı dokümünü yapan Paz (1988: 4. Bölüm), bizim kafiyeli ağız dalaşına çok benzeyen erkeklik gösterilerini, Meksika'nın fethinde yaşanan, erkeklik gururunu yıkan bazı olaylara bağlıyor. Meksika insanı, İspanyol babası gibi erkek olmak istiyor, ama yerli Anasının ırzına geçen saldırgan (İspanyol) babayı da bağışlayamıyor. İki arada bir derede kalmış, bocalıyor, bunalıyor. Cortés'e teslim olan Malinche Ana'ya kalayı basıyor. Meksika ulusal kişiliğini inceleyen Fransız tarihçisi Jacques Lafaye (1974) da Meksika ulusal bilincinde benzer bulgulara yer verir.

Elimizdeki yazılı belgelerle kanıtlar daha kesin genellemelere izin vermiyor. Ancak, Dundes ve arkadaşlarının hipotezlerine tarihi bir boyut eklenebileceğini sanıyorum. Ana, avrat ve bacılara söven erkek adayı ergen delikanlılar, şeref ve namuslarını korumakla görevli oldukları kadınların erkeklerine de sövmüş olmuyorlar mı? Türkçedeki "En güvendiğim kadın anamdı, onu da babamla yakalamışlar" fıkrasının gerisinde trajik bazı olayların yaşandığı seziliyor. Göçebe Yürüklerdeki (İslam ve yerleşme öncesi) küfür edebiyatının, İslamiyet'e geçişten sonraki küfür edebiyatı ile karşılaştırılması, Anadolu'nun

Türkleşmesiyle Türklerin Anadolululaşması süreçlerine ışık tutabilir mi, diye sormak istiyorum. Asya Türkmenlerinde küfür bunca zengin değilse, Dünya'ca ünlü Türk küfürünün Anadolu'da gelişip gelişmediği araştırmaya değer bir konu olabilir. Genç araştırmacılara duymak isterim.

§ 78 Batı'daki Türk İmgeleri'nin Dünü, Bugünü, Yarını

(Davison 1981: 1-6'dan Özet; Bz Criss 1992)

Batı Dünyası'ndaki Türk imgelerinin geçmişi, geleceği nedir? Batılılarla Türkler ortak tarihlerini birlikte yazabilir mi? Geçmişin olumsuz etkilerini silme zamanı gel(me)di mi acaba? Bu alanda işbölümü ya da işbirliği için neler önerilebilir?

Çağdaş Türkler, yabancı ülkelerdeki olumsuz imgelerinden haklı kaygılar duymaktadır. Avrupalı, Türkleri Avrupalı; Amerikalı ise medeni saymıyor. Türklerin Dış dünyadaki imgeleri genellikle onur kırıcıdır. Milliyetçi Araplar, Arapça konuşmayan Türkleri Müslüman saymadıkları gibi (Spencer 1993), Arap dünyasının, Batı'ya göre geri kalışından Osmanlı'yı sorumlu tutuyorlar. Şöyle diyor Haddad (1980: 20):

Arap Müslüman dünyasının (ülkelerinin) geri kalışının nedenlerinden biri Osmanlı İmparatorluğu'nun ihmavidir.

Türk dostları ile Türkiye'yi yakından tanıyan gözlemciler, Türklerin kaygılarını paylaşıyorlar. Ancak, Dünya'daki olumsuz imgesini düzeltmeye çalışan tek ülke Türkiye değildir. Büyük küçük pek çok ülkenin çeşitli imge sorunları vardır. Sorunun yaygınlığı Türklerin kaygılarını azaltmaz kuşkusuz. Dış imgelerin çoğu, gerçeğe ilgisi olmayan, övücü ya da övünülecek yanları bulunmayan karikatürlerdir. Bazen de tam bir karikatür olarak çizilir: göbekli, bıyıklı, fesli, şalvarlı kötü kişi... Çünkü insanlar:

*Libasıyla karşılanır;
Kelâmıyla uğurlanır.*

(Kişi giysisiyle karşılanır,
Sözü sohbetiyle uğurlanır)

Sözü geçerli ise, Türk'e fazlaca bir şans tanınmadığı açıktır. Davison'a (1981:1) göre, Türkiye'nin dış imgeleri, Ümit Yaşar'ın "Sadra-

zam Hamamda" şiiri kadar bile gerçeğe (aslına) benzememektedir. Türk İmgeleri, tek kelimeyle Türk ya da Türk'e ait değildir. Osmanlı tarihinde çok daha kötü imgeler vardı. Atatürk (Cumhuriyet)'ten sonra, ulusal ya da uluslararası dengelere göre, Türk imgesi sürekli dalgalanmalar geçirmiştir. Demokrasiye geçiş ve Kore savaşı ile düzelir gibi olmuşken, Afyon ekimi ve Kıbrıs (1974) müdahalesi ile yeniden bozuldu. Batı'daki etnik azınlıklar (Ermenilerle Yunanlılar) bu tür olayları Türkiye'ye karşı kullandılar. Ermeni soykırımı küllenirken, Kürt ayrılıkçılığı geldi gündeme. Eğer, bir mucize ile ülkenin, enflasyon, terror, Kıbrıs, Kürt sorunları bugünden yarına çözümlenmiş olsaydı, kuşkusuz, olumsuz Türk imgesi de değişir, düzelirdi. Ne var ki böyle mucizeler olmuyor. Yavaş fakat sürekli, kararlı çözümler aramaktan başka yol yok önümüzde. Olumsuz Türk imgeleri belli başlı köklerden besleniyor:

- *Birincisi*, Müslümanların Hristiyanlığı kabul etmediği gibi reddettiği inancıdır. Bu yaygın inanç (Kardinal Newmann'ın Türkler tarihçesinde izlendiği gibi) Avrupa'daki uluslaşma dönemiyle yeniden canlanan Hristiyan akımlarca da beslenmiştir.
- *İkincisi*, Batı'nın ve Avrupa'nın teknoloji ve ekonomisiyle Dünya'ya egemen olmasından sonra gelişen üstünlük duygusudur. Bu duygu, Batı'nın Doğu ile ilişkilerini olumsuz yönde etkilerken, Doğulu Türkler de bu sağlıklı gelişmeden kendi paylarına düşeni almışlardır.
- *Üçüncüsü*, XIX yy'da Osmanlı egemenliği altında yaşayan azınlıklarda ortaya çıkan milliyetçilik akımlarıyla ulusal bağımsızlık savaşlarının yarattığı Türk imgesidir. Yunanlılar, Sırlar, Romenler, Bulgarlar, Ermeniler, Arnavutlar, Araplar, birbirlerinden özenip özerklik ya da bağımsızlık istediler. Avrupalı ülkeler milliyetçi bağımsızlık hareketlerini çoğu zaman sempatiyle karşıladıkları gibi fiilen desteklediler de – Türklerinki hariç. Bütün milliyetçi hareketler Türklere karşı olduğu için, hareketleri destekleyen Batılılar, Türk yönetimine karşı tavır almış; Türkleri özgürlük düşmanı gibi görmüş ya da göstermişlerdir.
- *Dördüncüsü*, Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'nda Almanların yanında yer almasıdır. Fransızlarla İngiliz-

ler, Osmanlı ile onu izleyen Türk Bağımsızlık Savaşı'nı düşman ve Barbar olarak görmüşlerdir.

Davison'un dört ana nedenine yenileri eklenebilir, kuşkusuz. Birinci Dünya Savaşı'nı izleyen Milli Kurtuluş Savaşı'nda, Türk Ordusu görünürde Yunan Ordusu ile savaştı. Aslında Britanya İmparatorluğu'na bir anlamda bütün Batı'ya karşı savaştı (Fromkin 1990). Batı Dünyası, Türk Milliyetçilik hareketinin başarıya ulaşmasını önleyememiş, yenik düştüğü Türkleri de bu yüzden bağışlayamamıştır. Batı Dünyası, savaştığı Almanya ile Japonya'yı bile bağışladığı halde, Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'nda tarafsız kalışını anlamamıştır. Osmanlı Devleti'ni savaşta yenip Sèvres'de parçalayarak, "Doğu Sorunu"nu çözümlediğine inanan Batı'nın, zafer sevinci – yıkıntının içinden yükselen Kemalist Türkiye ya da dirilen Türk varlığı karşısında – kursağında kalmıştır. Türk düşmanlığının ana nedenlerinden biri, Batı'nın yok etmeye çabaladığı Türk varlığının dirilmiş, var kalmış olmasıdır. (Bz İnönü 1993).

Ancak çoğulcu Batı'nın Türkiye'ye karşı tutumu aynı değildir. Çoğunlukla Türkiye'ye karşıdır; ama farklı nedenler ve gerekçelerle:

- *Laik Batı*, Papayı öldürmeye teşebbüs eden İslam fanatizmine ya da sağcı komplosuna karşıdır.
- *Liberal Batı*, Türk askeri gücünden, görüntüsünden çekinmektedir.
- *Hiristiyan Batı*, Türklerin, İslam Köktenciligi akımına katılmasından korkmaktadır.
- *Demokrat Batı*, Türk demokrasisinin ekonomik geleceğinden kuşku duymaktadır.
- *Akılci ve Pragmatik Batı*, "Müthiş Türkler"le ortaklık kurmakansa, Türkiye'yi Ortadoğu'daki çıkarlarını savunan bir taşeron olarak görmek istemektedir. (Bz Güvenç 1989: 90.)

Büyük Britanya'nın Dışişleri bakanlarından, eski sosyal demokrat Lord David Owen, geleceğin Avrupası'nda Müslüman Türklerin asla yer alamayacağını açıklamıştır. (Güvenç, *Cumhuriyet*, 1991). Bosna'da yaşanmakta olan insanlık dramında (1993), Avrupa Topluluğu'nu aynı Sir David Owen'in temsil ediyor olması, Avrupa'nın İslam'a karşı değişmeyen tutumunu yeterince yansıtmıyor mu?

1990 yılında İngiltere'de yapılan bir Avrupa Forumu'nda tanıştığım Balkan asıllı Avrupalı meslektaşım, Kıta Avrupası'nın Türkiye'ye nasıl baktığını şöyle özetliyordu: "Topluluğa katılmak istiyorsanız, Saddam'a karşı savaşmalısınız. "Topluluğa katılmak için bu oldukça yüksek bir bedel değil miydi?" "Evet ama" diye yanıtladı Avrupalı: "Büyük ödüllerin bedelleri de yüksek olur." Peki ama böyle bir savaştan sonra, Türkiye'yi topluluğa kabul edeceğinizden nasıl emin olabiliriz? "Ee, dostum, büyük atılımların rizikoları da büyük olur, tabii."

Tarihçi Davison, daha barışçı, daha az rizikolu fakat daha umut verici bir yaklaşım öneriyor: Türk bilim adamlarıyla öteki milletlerden bilginlerin bir araya gelip ortak tarih projeleri üzerinde çalışması zamanı geldi mi acaba? Türklerle ilgili olumsuz imgelerin, Eski Osmanlı milletlerinden kaynaklandığını, günümüzde (medyada) beslendiğini gördük. Fransız ve Alman tarihçileri bir araya gelip nasıl ortak tarihler yazabilmişse, Türkler de aynı yolu seçebilir, en azından deneyebilirler. Yunanlı Bizans tarihçisi Profesör Laiou da (*Cumhuriyet* 9 Şubat 1991), Ortaylı ile yaptığı söyleşide, böyle bir işbirliğini önermişti. "Türlere yüklenen çoğu suçlamaların aslı ve astarı yoktur" demek elbet yeterli değildir. Bu suçlamaları yapanların, söylenenlere inananların gerçekleri bilmesi gerekir. Dış ülkelerde yaşayan Türkler de, olumsuz Türk imgesinin düzeltilmesinde önemli görevler üstlenebilir.

*"En güvenilir ve sağlıklı ülke imgeleri,
insanlarla iletişim kurarak yaratılır!"*

diyen Davison'a katılmamak elde değil. Dış Dünya'daki imgelerimizi düzeltmek elbet mümkündür; ama bunun için tarihçi Lowry'nin (10 Ekim 1985 günü) yazara sözlü olarak önerdiği ve ulusal karakterimizin temelini oluşturduğunu sandığım

"Ya hep ya hiç!"

tutumumuzu bir yana bırakarak kendimiz ve dünya ile uzlaşma zamanının geldiği kanısındayım. Türklerin Dünya'daki imgeleriyle ilgili bu bölüm, tarihçi Cahen'in şu tarafsız gözlemiyle özetlenebilir:

Osmanlı İmparatorluğu, Hristiyan Batı Dünyası ile uzun yüzyıllar boyunca savaş halinde bulunduğu için Türk'e ait her şey, önceden ve tartışmasız olarak "geri, kötü, sorumlu ve despotik" olarak suçlanmış ve yargılanmıştır. (Cahen 1968: Önsöz, xv1.)

Batı dünyasındaki Türk imgesi, fetihlerin yol açtığı korkuların bir kan (*vendetta*) davasına dönüşmüş olduğunu gösteriyor. Osmanlı fetihleri, Anadolu jeopolitiğinin gereği idi. Osmanlı'dan önce Bizanslı Justinian ve öteki İmparatorlar da aynı fetih politikasını izlemişlerdi (Bz Russel 1958: 158). Makedonyalı İskender'in Hindistan'da, İranlı Serhas'ın Makedonya'da ne işi vardı? Ama Dünya bu tür soruları sormuyor artık. O sayfaları kapatarak yeni dünyanın kuruluşuna katkıda bulunmak, yalnız Batı'nın değil biz Türklerin de ulusal ülkümüz olmalıdır. Yeni Avrasya'nın ancak Türkiye ile Rusya'nın katılmasıyla gerçekleşmesini öneren Béhar (1992), böyle bir uzlaşmanın, yalnız gerekli değil, mümkün, hatta kaçınılmaz olduğu görüşünü savunuyor. Sandığımız kadar da yalnız olmayabiliriz. Berlin'de yargıçlar olduğu gibi, Avrupa'da da sağduyulu, akli başında, barıştan yana insanlar var. Aranırsa bulunabilir.

Çoğu ulusların kıskandığı Fransızların, kendileriyle ilgili imgelelerin ciddi bir gülmececi için Bz *Le Canard enchaîné* 1993 (*Made in France*). Kendi kimlik algılamasıyla dış imgeleri birbiriyle uyuşmayan tek ülke Türkiye değildir kuşkusuz. Konuya gülmece açısından yaklaşmanın da bazı yararları, sağlıklı sonuçları olabilir.

Avrupa geleneğinde Türk umacıdır.

– Stanford Shaw, *Cumhuriyet*, 16 Temmuz 1994 –

* * *

Estonya Folklorunda:

*"Hristiyan düşmanı köpekylü Türkler,
Firavun halkından olup, dünyanın uzak kıyısında yaşar".*

– Jean Kaplinsky, Estonyalı yazar, 1993 –

§ 79 Başlıca Kaynaklar

Bölümün yazılmasında başvurulmuş başlıca kaynaklar:

- Artemel, Süheyla; 1973, *"Turkish Imagery in Elizabethan Drama."* (Kraliçe Elizabeth Dönemi Tiyatrosunda Türk İmgesi) Bz Halman (1973: 82-114.)
- Davison, Roderic H.; 1981, *"The Image of Turkey in the West in Historical Perspective."* *Turkish Association Bulletin* No. 1:1-5.
- Davison, Roderic H.; 1992, Makalenin Türkçe çevirisi (Bz Bilge Criss *Tarih ve Toplum*, Ocak ayısı.)
- Grothaus, Max; 1986, *"The Foe Image of the Turk in Habsburg Culture between Renaissance and Enlightenment."* (Rönesans ile Aydınlanma Çağları (XV-XVII yy) arasında Habsburg Kültüründe 'Düşman Türk'İmgesi).
- Gürol, Ümit; 1987, *İtalyan Edebiyatında Türkler: Başlangıcından 1982'ye*. Ankara: İmge.
- Kula, O. Bilge; 1992, *Alman Kültüründe Türk İmgesi I ve II*. Ankara: Gündoğan.
- Luther, Martin; 1529, *On War against the Turk* (Türlere Karşı Savaş.)
- Luther, Martin; 1541, *Appeal for Prayer against the Turks* (Türlere Karşı Dua.)
- Luther, Martin; 1542, *Refutation of the Koran by Brother Richard*. (Birader Richard'ın Kuran reddiyesi.) *The Complete Works of Martin Luther* Vol V:81-120, Vol 43: 219-41. Philadelphia: Holman Co. and the Castle Press.
- Newmann, Cardinal J.H.; 1854, *History of the Turks: in relation to Christianity*. (Hristiyanlık Açısından Türklerin Tarihi). Dublin: James Duffy.
- Onursal, Bekir; 1986, *"Amerikan Okul Kitaplarında Türk İmgesi."* *Turkish-American Community Forum*'unda bildiri. New York: ATAA.
- Timur, Taner; 1986, *Osmanlı Kimliği*. İstanbul: Hil Yayınları.
- Uluengin, Hadi; 1989, *"Avrupa Çizgi Romanında Türk İmajı."* (İnceleme Dizisi.) *Cumhuriyet*, 12-15 Şubat 1989.

Sekizinci Bölüm

GELECEĞİN TÜRK KİMLİĞİ ÖNERİLER VE ÖNCELİKLER

*Dünyada her şey için, medeniyet için
hayat için, muvaffakiyet için
en hakiki mürşit ilimdir, fendir.
İlim ve fennin haricinde mürşit aramak
gaflettir, cehalettir ve dalalettir.*

– Mustafa Kemal Atatürk –

*

*Ve bize, o gün ile bugün arasındaki
farkı unutmamak görevi düşüyor*

– Süha Oğuzertem –

(Saçak, 1988, 48: 30-34)

*

Tarih yazmak, tarih yapmak kadar önemlidir.

– Mustafa Kemal Atatürk –

*

*Milliyetçiler, dilde yalnızca bir iletişim aracı
değil, milletlerin ruhunu ve dehasını buldular.*

– Polk 1970 –

*

Halkın dili / Ruhun dili!

– Yaku Masao –

(1972: 13)

*

*Ulusal kimliğimiz kadınlarla ilişkilerimize benzer:
Onurla değiştirilemeyecek kadar içimize sinmiştir;
değiştirmeye değmeyecek kadar da rastlantısaldır.*

– Santayana –

*

Türk'ün aklı sonra gelir başına.

– Türk Atasözü –

*

§ 80 Zemin-Zaman: Değişme ve Süreklilikler

Kimlik, kendini bilmek ya da tarih içindeki yerini bulmak ise, ideolojik çatışmaları yumuşatmak, dünyadaki olumsuz Türk imgelerini düzeltmek mümkün olabilir mi? Yakın geleceğin Türk Kimliği için neler söylenebilir, neler yapılabilir?

Tarihleri boyunca, savaşçı Türklerin fethettikleri kültürlerce nasıl özümseindiklerini izledik. Bu genel eğilimin az sayıdaki istisnalarından biri Küçük Asya'da yaşandı. Göçebe Oğuz Boyları, toprağa yerleşip Anadolu'yu oldular ama, Türklüklerini yitirmediler; Anadolu'yu Türkleştirdiler. Anadolu yerlileri ile Türkler günümüze değin süren bir *kültürleşme* süreci yaşadılar. Türkler ise, kendi kurdukları Selçuklu ve Osmanlı imparatorluklarına karşı direnerek varlıklarını korudular. Bu başarıyı sağlarken içte, dış dünyada çifte bir çelişkiyi yaşadılar:

- Türklerin kurduğu devletler, Türkleri kendi varlığına karşı gördü, küçümsedi;
- Dünya ise, kurucusunu küçük gören devletleri "Türk" olarak bildi, adlandırdı.

Ünlü deyiimiyle, Türkler ne Musa'ya ne de İsa'ya yaranabildiler; yani, ne kendi devletlerine ne de yabancı ülkelere yar oldular. Türkleri seven birkaç ulus kalmış olabilir; ama onlar – Türk değil de – belki daha çok Müslüman olduğu için tutuyorlar Türkleri, Müslüman Türkiye'yi. Bu tarihi yalnızlık içinde, bağımsızlık savaşı veren çağdaş Anadolu insanı, *Osmanlı, İslam, Anadolu* seçenekleri arasında, Türk kalacağını Dünya'ya duyurdu. Tarihi kararını bu yönde verdi; çünkü *Türkçe* konuşuyordu. Doğrusu da buydu. Toplumun kültürel kimliği *diliydi, dilindeydi*. Dil ile kültür arasındaki karşılıklı, yaşayan ilişki açısından sağlıklı karar böyle olmalıydı. Ancak, Türklerin *Türk Kimliği'* ni bulup benimsemesi, Türkçe konuşmayan komşular arasında, Türk'e dostça bakmayan Batı dünyası (Yedinci Bölüm) karşısında, Türkleri, korku verici bir yalnızlığa da sürüklemiş görünüyor. Belki hepsi Atsız (Belge 10-1) gibi ürpermiyor, bütün Dünya'yı kendisine düşman görmüyor; ama büyük çoğunluk, durumunu sağlamlaş-

tıracak, yalnızlığını unutturacak, güvensizliğini giderecek kökler, dayanacak temeller, tutunacak dallar arıyor. Bu aranış, doğal olduğu kadar, son derece insanca bir davranıştır. Kimi "Turani Soydaşlar"a, kimi "Müslüman Kardeşler"e, kimi "Küçük Asya' daki Atalar"a, kimi "Analar"a, kimi "Batılı (liberal veya sosyal) Demokratlar"a yönelip onlardan destek bulmaya çalışıyor. Biz Türkler bunlardan hangisiyiz, ya da hangisi olmalıyız? *Kuşkusuz hepsiyiz*. Hepsi biziz ama bu gerçeği henüz göremiyoruz. Çünkü kültür tarihimizi bilmiyoruz. Sonuç olarak, Dünya'yı bizim gibi görmeyenleri anlamıyor; bağışlayamıyoruz. "Bilimden başka güvenilir yol gösterici yoktur" diyen kurucunun heykellerini kırıyor, yazıtlarını kazıyor; laiklikten söz edenleri, Türklüğü savunan laik aydınları dinsizlikle, bölücülükle, kışkırtıcılıkla kınıyoruz. Kimlik ya da var kalma sorunumuz buradadır. Kimi vatandaşlarımız kendileri gibi düşünmeyenleri düşman gibi gösterip yakmaya, yok etmeye; birliği, barışı ve gelecek güvencesini çeşitliliği ortadan kaldırarak sağlamak istiyor. Çıkar yol bu değilse, *ulusal kimlik sorunu nasıl çözümlenebilir? Çözümü, geçmişte mi aramalıyız gelecekte mi? Yoksa geçmişten geleceğe süreklilikte mi? (Güvenç 1992: 383.) Birlikte mi çoklukta mı? Yoksa birlik içindeki çeşitlilikte ya da çeşitlilik içinde yaratacağımız yeni birlikte mi? Kökü geçmişte olan gelecek miyiz? - gerçekten? Tarih boyunca sürekli değişip, uyum sağlayarak sürdürmüştük varlığımızı. Şimdi, tarihi direncimize, dayanıklılığımıza güvenerek atılabilir miyiz ileriye, bizi bekleyen yeni serüvenlere? İşte bu bölümde ele alıp yanıtlamaya çalışacağımız başlıca sorunlar...*

§ 81 Çevre: Uyum ve Çelişkiler Yumağı

Uygarlık-kültür ya da kültür-teknoloji ayrımları yakın geleceğin dünyasında geçerli olmayacak ise, yorgun düşmüş çevremizi daha fazla tüketmeden nasıl bir milli kültür ya da kalkınma politikası izlenebilir?

Doğu'da olsun, Batı'da olsun, kültür ya da uygarlığa dayalı varlık görüşü çağımıza egemendir. İslam Dünyası, kültürel birliği, kurtuluşu (selâmeti) dinde (inançta) aradı; Batı Dünyası bilim ve teknolojiye (akılda) buldu. İslam'ın bilime, Batı'nın dine dönüş söylemleri bizim kendimizi aldatmamız, yanılsamamızdır. İslam'ın toplumumuzdaki "milliyetçi" yorumuna göre, *kültürün değişmeyen özü din'dir*. Öyleyse

İslam dinimizi koruyabilir, Batı'dan yalnız teknoloji olarak çağdaşlaşabilir; Batı'ya yetişebiliriz, deniyor. Nasıl? Tabii tek örnek Japonların başardığı gibi. Japonlar acaba gerçekten böyle mi yapmışlar? (Bz Rm 65.) Bilim ile teknolojinin önemini yadsımayan Attila İlhan'dan Türk-İslam Sentezcilerine değin, kimi aydınlarımız böyle düşünüyor. Japon mucizesinin böyle olup olmadığını Berkes Hoca (1976) da sorgulamıştı. Gerçeğin hiç de öyle olmadığını göstermeye çalıştım. (Bz Güvenç 1980 ve 1992.) Şöyle ki, Japonlar, Batı'dan yalnız bilim ile teknoloji değil kültür de aldılar. Ancak, geleneksel kültürlerini bir yana bırakıp unutmadan; Batı kültürlerini kendi geleneksel kültürleri üzerine, ağacın yeni yaş (*cambium*) halkaları gibi aşılayıp ekleyerek. Geleneksel kültürlerini korudukları için, Batı kültürünü almıyormuş gibi görünerek Dünya'yı yanılttılar. Eskiye atmadan yeniyi alıp geliştirmek, Japonların çoğu ada kültürlerine benzemeyen özgün, üstün yeteneğidir. Tarihleri boyunca, Doğu-Batı arasında varkalmış Türklerin, Japonların yaptığını yapması pek de kolay görünmüyor (Bz Güvenç ve Ark, *Japon Eğitimi* 1991.)

Batı'nın teknolojisini alıp kullanabilmek için Batı kültürünü anlamak, bilimini alıp uyarlamak zorunluğu vardır. Teknolojiden yararlanmak – Japonların kanıtladığı gibi – ancak onu *üretecek düzeye* getirmekle mümkündür. Teknolojiyi üretebilmek için onun dayandığı temel bilimleri almak, *bilim yapmak*; bilimsel bilgiyi yaratan akılcı dünya görüşünü topluma egemen kılmak zorunludur. Kültürsüz teknoloji taklitçilik olur ki onunla ancak yeni sömürgecilğe varılır. Çağdaşlık, teknolojiyi kullanmak değil, üretmektir. Eğer toplum teknolojiyi üretemezse, teknoloji insanları kullanmaya başlar ki, çağımızda “*kültürel geri kalma*”, “*kültür emperyalizmi*,” ya da “*kültür boşluğu*” adı verilen olgu budur. Soğuk (ideolojik) savaş ile yüksek teknolojinin yarattığı “*İletişim Devrimi*”, Doğu-Batı (sosyalist-kapitalist) çekişmesini ortadan kaldırdı. Kimi yorumculara göre, Dünya'yı “*Dünya Köyü*”ne dönüştürüyor. Doğu-Batı çelişkisinin tam merkezinde, çevre ülkesi olarak varlığını koruyabilen genç Türkiye Cumhuriyeti, XXI yy'da kendisini, “*dünya köyü*” (*Global village*)’nde, gelişmiş kuzey ile geri kalmış güney yarımlarının arakesitinde bulacak. Türkler, Batılı mı olacak yoksa Doğulu mu kalacak? Teknoloji mi kültür mü? Akıl mı Kelâm mı? tartışmaları içinde bocalarken, gelecek yüzyılda karşılaşacağımız temel sorun “*Kuzeyli mi Güneyli mi?*” ya da “*Varsıl mı yoksul mu?*” ikilemleri olacak gibi görünüyor. Sorunun

çözümü – doğu-batı; kuzey-güney gibi – coğrafi yönlerde, yani *mekân yöneliminde değil, zaman kavramında*, yani çağdaşıktadır. Ülkemizin üç kıta arasındaki coğrafya konumu değişmez; ama dünya ulusları arasındaki durumu değiştirebilir. Çevreselliği (dış “merkez”lere bağımlılığı) aşabilirsek; *“Geliştikçe budanan, kurudukça sulanan bir ülke”* olmaktan sıyrılabilirsek (Bz. Yerasimos 1995); Ortadoğu’nun merkez ülkesi olmak için çok elverişli bir durumda bulunuyoruz. Sorun, “çevresellik”ten kurtulup nasıl bir “merkez ülke” olacağımızdır. (Bz Mardin 1973: 169-190.) Kimliğimizi çağdaşlıkta bulabilir, varlığımızı çağdaşlaşarak koruyabiliriz ancak. Kimselere benzemeye kalkışmadan; kendimiz kalarak. Zaten istesek de benzeyemediğimizi artık anlamış olmalıyız. Kimlik bunalımı, değişerek kimliğini yitirmek değil, tarihini öğrenmemekte direnmek – yani değişmemek, yaşanan değişimlere ayak uyduramamak – sorunudur. (Bz Mango 1994; Fuller 1993.)

Bilinçsizce kullanımdan, aşırı zorlamadan, sürekli aşınmadan yorğun düşmüş topraklar üzerinde yaşıyoruz. Gidecek, göçecek ya da fethedecek bakir topraklar kalmadı – önümüzde, arkamızda ya da çevremizde. Var olanla yetinmek, tüketmeden üretmek, var olanı korumak, gelecek kuşaklara yaşanabilir, aldığı borçları ödeyebilir bir ülke bırakmak zorundayız. Hep yinelendiği gibi, kültürel varlığımızı yalnız atalarımızdan yadigar bulmadığımızı, gelecek kuşaklardan da ödünç aldığımızı – söyleyip duruyoruz ya – artık bunun gereğini yapmak, geleceğe yönelmek zorundayız.

§ 82 Üretim-Tüketim ve Mülkiyet İlişkileri

Dünyaya açılıp yeni Avrupa Birliği içindeki yerimizi almaya çalışırken, tarihi-kültürel varlığımızı, milli kimliğimizi nasıl koruyabiliriz? Çarşı pazarlarımızı övünülecek “ulusal marketler”e nasıl dönüştürebiliriz?

Çağdaşlaşmayı, dünyadaki yaygın akımlara uyarak yalnızca ekonomik kalkınma sorunu olarak görenler tarihi bir yanılgıya düştüler. Son yirmi yıldan beri ortalama yüzde 4-5 oranında kalkınıyoruz. Bu oranın yarısı, artan nüfusa düşülünce, geri kalanıyla – aslında yeterince hızlı kalkınamıyor – sadece tüketim toplumuna dönüşüyoruz. Oysa, sağlıklı kalkınma, *üretim ile tüketimi birlikte, dengeli biçimde*

büyütmekle sağlanır. Dünyada ne varsa ülkemizde de bulunuyor; ama gelir düzeyimize göre çok yüksek fiyatlarla. Tüketimde belki Dünya'ya yaklaşıyoruz; ama üretimde, verimlilikte hâlâ çok gerilerdeyiz. Ülkemizi bekleyen dar boğazlardan birisi Güney Amerika (veya Arjantin) "*Sendromu*"dur. İkinci Savaş yılları öncesinde, Dünya'nın gelişmiş (varlıklı) ülkelerinden birisi sayılan Arjantin, hızlı kentleşme, yavaş endüstrileşme politikasıyla, son yıllarda yeniden "kalkınma yolundaki ülke" konumuna düşmüştür. Liberal ekonomiyi, liberal anlamda, "serbest pazar" gibi yorumladığımız gözlemleniyor. Çağdaş demokratik devlet, üretimi özel girişime bırakabilir; ama pazarı yani ekonomiyi tümüyle başıboş bırakamaz. İktisat tarihçisi Polanyi' nin (1944; Türkçesi 1990) açıkça gösterdiği gibi, "Pazar" denilen sosyal olgu hiçbir ülkede, hiçbir zaman tümüyle serbest olmamış, serbest bırakılmamıştır (Bz Timbergen 1979:150; Durant 1992: 9. Bölüm). 1930' ların "Dünya Ekonomik Bunalımı", özünde bir "serbest pazar" bunalımı idi. Devlet veya toplumsal bilinç, pazarı gözetim ve denetim altına almak zorunda kaldı. Tutmaya başladı. Bugün de denetliyor. Uluslarüstü örgütlenmeler, ulusal devletin yerini alıyor, pazar başıboş bırakılmıyor.

Küçük ya da büyük, devletin ekonomiyi gözetim altında tutabilmesi için, ülkenin ekonomik varlığını bilmesi gerekir. Çağdaş devletin dağıtım ya da yeniden dağıtım politikaları, ülkenin ekonomik varlığını bilmekle başarılı olabilir. Bu varlığı öğrenmenin güvenilir aracı *tapu-kadastro*'dur. Türkiye Cumhuriyeti Devleti, ülkenin yarısının tapu kadastrolarına sahip değildir. Harita Mühendisleri Odası, yapılmış kadastroların da tam güvenilir (doğru) olmadığı görüşündedir (Güvenç 1992: *Harita Mühendisleri Kurultayı*). Gelir dağılımının bozuk (haksız) olduğu gerçeğinin kabul edildiği ülkemizde, sağlıklı kadastro, gelir dağılımı ile vergi reformunu gerçekleştirecek güvenli yoldur. Başka bir deyişle, içte ve dışta borçlanmadan, istikrar içinde kalkınabiliriz. Demokratik Hükümetlerin, "yapısal sorun" adını verdiği enflasyona başvurmadan, sürekli kalkınmanın mümkün olduğunu savunan çeşitli tezler vardır (örnek olarak Bz Çapoğlu 1992). İstikrar içinde, sürekli kalkınacaksa, kalkınmanın yükleriyle nimetlerini *halkça*, ya da daha *hakça* bölüşmek, yani *gelir dağılımını* düzeltmek zorundayız. Türkiye' de Serbest Pazar fikrini savunanları, ülkenin mali denge, *vergi denetimi* ile *toprak reformu* sorunlarını görmezlikten gelenleri hoşgörüyle karşılamak artık mümkün değildir. (Bz Sadıklar 1995.)

Çağdaş kültürlerin övünülecek kurumlarından biri, pazarlarının zenginliği kadar ulusallığıdır. Yöresel çarşılarımızı uluslararası pazarlara açarken, ulusallığımızı yitirmemeye dikkat etmeliyiz. Başka konularda da olduğu gibi, *ulusal pazar* ile ulusal ekonomi, önce *övünç*, sonra *güven* ve bol üretim istiyor. Pazar ekonomimizin, bugün *Dolar'a* bağımlılığı, toplumun kendi parasından kaçması, milli kimliğimizin, milli övüncümüzün en büyük sorunu olarak beliriyor. Paramıza sahip çıkmak, onu düştüğü utanç verici durumundan kurtarmak, ülkemizin öncelikli sorunudur. Parasının saygınlığını koruyamayan ülkenin – pazarı serbest değil olsa olsa – bütçesi açıktır; ekonomisi hastadır. Türk toplumu, açık pazar ile serbest ekonomi farkını görececek düzeye gelmiştir.

Yiyecek-içecek, giyim-kuşam, konut-konak, eğitim-öğretim, iletişim-ulaşım, dinlence-eğlence pazarlarımızı serbest hale dönüştürüp geliştirirken, kamu kuruluşlarını özelleştirirken ulusallığı göz ardı etmemeliyiz. Pazarlarımızın zenginliği, güvenirliliği, sağlıklı gelişme gücüyle de övünebilmeliyiz. Sadece dünyadaki her şeylerin – her ne bahasına olursa olsun – bizde de var olmasıyla değil. Nasıl gidemediğin yer senin değilse, satın alınamayan, tüketilemeyen mal da aslında toplumun varlığı değildir; ulusal refahın / dirliğin ölçüsü sayılamaz.

§ 83 Nüfus Hareketleri: Göçler ve Yerleşmeler

Ülkemizin, köy, kent, kasaba yerleşmelerindeki farklı yaşam düzeyleri nasıl dengelenebilir? İç ve dış göçler nasıl denetlenebilir? Küçülen ya da çok hızlı büyüyen yerleşmelerin geleceği nasıl güvence altına alınabilir?

Nüfus büyüklüğü değilse bile nüfus artış hızı, ülkemizin güncelliğini koruyan sorunlarından biridir. Artış hızının başlatıcı nedeni – sanıldığı gibi – *yüksek doğum* değil, kısa sürede *düşürülmüş ölüm* hızıdır. Ancak şimdi, doğum hızının da düşürülmesi gerekiyor. 1930'lu yıllarda 35 yıllık ömür beklentisine sahip görünen Türk toplumunda iki kuşak insan yaşarken, bugün 65 yıllık ömür beklentisiyle üç-dört kuşak birlikte yaşıyor. Artan nüfus, (1) köylerden kentlere, (2) iç yörelerden kıyılara, (3) Doğu illerinden Batı illerine doğru sürekli bir iç göç süreci içinde bulunuyor. Köylerle çoğu kasabalar nüfus yitirerek

küçülürken, kentlerle büyük kentler göçen nüfusu alarak, ülke ortalamasından 2-3 kat hızlı büyüyorlar. Belediyeler, bu kadar hızla büyüyen kentlere altyapı hizmeti vermeye yetişemiyor. Sonuç olarak, yeni yollar açılıyor, mevcutlar genişletiliyor, kanalizasyon, temiz (içilebilir) su, doğalgaz boruları döşeniyor. Kanallardan birisi kapatılırken öteki açılıyor. Kaplamalar yenileniyor, kaldırımlar her yıl yükseltiliyor. Yeni kentler, toplu konut mahalleleri kuruluyor. Elektrik hatları çekiliyor, değiştiriliyor, telefon hatları yer altına alınıyor:

Kentlerimiz, hiç kapanmayan şantiye görünümünü sürdürüyor.

Nüfusumuzun en az yarısı, içinde dolaşılması "tehlikeli ve yasak" olması gereken inşaat şantiyelerine benzeyen "çarpık" ve "çamurlu" kentlerde yaşıyor. Mahalle veya sokağın bir ucu son imar durumuna göre bitirilirken, sokağın öbür ucu veya başı, en yeni imar (kat) sayısına uyum sağlamak üzere yıkılmaya başlanıyor. İnsanlar da, moloz taşıyan, yapılara hazır beton ve malzeme yetiştiren kamyonlar arasında sürdürüyor günlük yaşamını. Kimi köşe yazarlarının "*köyleşme*" adını verdiği, "*sağlıksız kentleşme*" görünümü budur. Ancak, yaşanan koşullar köy ortamından çok, yakın çağların *siper savaşlarına* benzemektedir. Bu koşullar altında yerleşik hayata geçiş, köyleşmekten çok, sanki yeni tür bir *göçebeliğe* dönüşmektedir. İç göç hızı denetim altına alınamazsa, çarpık büyüme sonucu oluşan yeni kentler, yakın gelecekte yaşanamaz duruma düşebilir. Bu süreç, yeni göçlere yol açabilir. Ülke ekonomisi, insangücü ile enerjinin sakımı açısından, verimlilik düzeyi düşük bir çağdaşlaşma süreci içindedir. Ancak, şunu da ekleyelim ki, Dünya'nın hiçbir gelişmiş ülkesinde, kalkınma (sanayileşme) "*dengeli*" olamamıştır. Yavaş ya da hızlı, planlı-plansız her türlü değişme dengesizliklere yol açar. (Bz Wilson 1945). Bozulan dengeler kolay kolay kurulamaz. Umutsuzluğa ya da karamsarlığa kapılmayalım. (Bz Güvenen 1993, Belge 83.)

İnsanlarımızın sağlığı ile kimliği açısından, mekândaki süreksizliğin, önceden kestirilemeyen, sakıncalı sonuçları olmuştur, olacaktır. Hareket genel kural olarak berekettir ancak hareketliliğin bu derecesi, şantiye koşullarının, yani gelip-geçiciliğin kanıksanması; giderek, düzensizliğin düzen, kuralsızlığın kural olmasına; sosyologların geçen (XIX) yüzyılda "*anomie*" (kuralsızlık) adını verdiği karmaşaya (*kaos'a*) ya da Batı dünyasının yaşamadığı ölçüde *nihilizme* (aldırmazlığa) yol açabilir. Bu olasılığın ilk belirtileri İstanbul gibi büyük kent-

lerimizde daha bugünden görülmektedir. Bir-iki kuşaktan beri İstanbul'da yaşayan kentli, Büyükkent Belediye Başkanı' nın yerinde tanısıyla, kendisini 40 yıldır yaşadığı "İstanbul" gibi değil, "doğum yerli" olarak algılıyor. İstanbul'u "İstanbul" yapan hemşerilik olgusu, duygusu, bu koşullar altında, hızla tükendi, tükeniyor.

Türkiye gibi benzersiz bir güç ya da dinamikle değişen toplumlar da, iç göçlerin tümüyle denetim altına alınması kuşkusuz olanaklı değildir. Güncel sorunlar – kentleşmekten değil – *kentlileşememekten* kaynaklanıyor. Genç kuşakların sağlığı açısından, kentleşme hızının düşürülmesi, yaşam standartlarının korunması ya da geliştirilmesi; kent yaşamında *sürekliliğin sağlanması* gerekmektedir. Bir sokak veya mahalle çevresinde en az 15-20 yıllık (bir kuşaklık) süreklilik sağlanmadığı takdirde, yeni "kentlilerin kimlik bunalımı"na düşmesi kaçınılmaz olacaktır. Kentlerimizin *telaşlı hayatındaki otomobil egemenliğini* vurgulayan Alman WAZ muhabiri Rogge (4 Ekim 1987), şu yargıya varıyordu:

Türkiye Avrupalı değil ama belki olmak yolunda...

(bulunuyor, bunalıyor).

Haftalık *Die Zeit* muhabiri Christoph Bertram (21 Mayıs 1993) ise, Türkiye'deki izlenimlerini:

"Boğaz'daki Güçlü Adam" (*Der starke Mann am Bosporus*) diye özetliyordu.

Kent insanların anılarında yaşayan eski yerleşme kimliği de artık onlara yardımcı olmayabilir. Kimlik bunalımına düşen kentli, göç ederek terk ettiği köyü ya da memleketiyle özdeşim kurmakta güçlük çekmektedir. Sorunlar, ülkenin her bölge ya da yöresini denk koşullara kavuşturmakla tümünden çözümlenmese bile hafifletilebilir. Taşınabilir düzeye indirilebilir. DPT'nin "Kalkınmada öncelikli bölgeler" için öngördüğü yatırım projelerine karşın, gelişmiş Batı'nın, geri kalmış Doğu'dan daha hızlı kalkındığı bulgusu artık bir devlet sırrı değildir. Ülkemizin bölünüp parçalanmasını istemiyorsak onun yalnız turistik kıyılarına değil, bütününe sahip çıkmak, endüstri ve hizmetlerle iş (çalışma) olanaklarını daha dengeli biçimde dağıtmak aşamasına gelmiş bulunuyoruz. Kimi küçük kentlerimizin büyük kentlerden daha sağlıklı, kararlı dengelere varmış olmaları dikkat çekiyor; ancak çoğunda daha hızlı büyümek, büyük kent olma çabası da gizlenemiyor.

§ 84 Yönetim: Din-Devlet ve Siyaset Sahnesi

Din ile devleti ayırma ya da birleştirme gibi kısa ömürlü politik sloganlar yerine, din ile devletin barış içinde birlikte var olması önerisi, çoğulcu ya da laik bir kültür politikası ile sağlanabilir mi?

Çok uluslu, dinli ve dilli Osmanlı İmparatorluğu'nda dinle devlet işleri birbirinden ayrılmamıştı. Laik Türkiye Cumhuriyeti bu iki kurumu birbirinden yasa gücüyle ayırmayı denedi. Bugün ulaşılan aşamada, izlenen politikanın söylendiğince – ya da umulduğunca – başarılı olamadığını kabul etmek gerekiyor. TBMM'deki Bütçe konuşmalarında, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 1992-93 bütçesini savunan ilgili Devlet Bakanı, TV ekranında aynen şunları söylüyordu:

*Politikanın emrindeki din yerine;
Dinin emrinde politika istiyoruz!*

Bu sözler – eğer talihsiz bir dil sürçmesi değil idiyse – bir kanadı Sosyaldemokrat Halkçı Parti (SHP)'ye dayanan Koalisyon Hükümeti' nin, laiklik ilkesine uymadığının kanıtı sayılabilir. Sivas (2 Temmuz 1993) felaketine yol açan işte bu politikaydı. Suçluyu ya da sorumluyu başka yerlerde aramaya ne gerek var? (Bz Güvenç *Cumh.* 18 Temmuz 1993.) Eğer dil sürçmesi değilse, bu yanlış nasıl düzeltilebilir? Din ile devlet, laik Cumhuriyetin 70. yılında ancak bu kadar ayrılabilmişse, belki de, laikliği bir başka türlü tanımlama ya da uygulama zamanı gelmiştir. İşte bu bağlamda olmak üzere, din ile devlet işlerini ayırdık / ayırıyoruz diye kendimizi aldatmaktansa, kadın toplumunun (yani vatandaş bile sayılmayan *Laikos*'ların) çalışma hayatına katılmasını amaçlamak daha gerçekçi, daha başarılı bir laiklik politikası olabilir. Ülkemizde çalışarak hayatını kazanan iki erkeğe karşılık bir kadın bulunduğu açıklanmıştır (Bz Bakan Akyol TC-UNDP 1993). Ancak, dinin emrindeki politika, böyle bir laiklik uygulamasına girişemeyeceğine göre, toplumdaki kadın-erkek ayrılığının, erkek ayrıcalığının süreceği anlaşılmaktadır. Politikacılar, laikliğin yasal reformlardan ziyade bir "eğitim sorunu" olduğunu ileri sürmekte haklıdırlar. Ancak, eğitim sorununun, iki erkeğe bir kız düşen orta ve yükseköğretimle ya da kızlara imam-hatip okulları açmakla çözümlenemeyeceği gerçeği de ortadadır. Eğitim sorunlarının çözümü toplumda bulunacağına göre, laiklik, din ve siyasetten çok, kültü-

rel bir sorun olmaktadır. Kendimizi aldatmayalım. Diyanet İşleri (eski) Başkanlarından Dr Lutfi Doğan, dinin emrinin böyle olmadığını açıkça dile getirmekten çekinmiyor:

İslam âleminde halen görülen kadın, İslamla kendisine verilen değer, saygı, hak ve hukuktan çok uzaktır. Endülüslü bilgin ve düşünür İbn Rüşd'ün sekizyüz yıl önceki tesbitleri günümüzde de geçerlidir. (HNEE 1993: Böl IV; "İslam Âleminde Kadının Yeri" için ayrıca Bz Omran 1992: Böl III.)

Çağdaşlaşma gereği olarak, Türkiye Cumhuriyeti'nde, laik devletten laik topluma; resmi (askeri) toplumdan sivil topluma geçilecekse, eğitimde, çalışma hayatında kadın-erkek eşitliğinin sağlanması zorunludur. Başka deyişle, *laiklik*, kadınlarımız eşit vatandaş durumuna gelebildiği oranda sağlanmış olacaktır. Öyleyse, kadın hakları sorununun – "Kadın İşleri Bakanlığı" kurarak değil de – insan hakları sorunu olarak görerek değerlendirilmesi gerekir. (Duygu Asena'nın baskı rekorları kıran *Kadının Adı Yok* denemesi, belki satış hızını kesti ama güncelliğini koruyor: *Aslında değişen bir şey yok!* Sorunların sürekliliği için Bz Celal Nuri 1993. Türkiye'de neden bir şeriat devleti kurulamayacağı konusunda Bz Feroz (1994): Aleviler, Şeriatçı İslama karşı laik islamı savunuyor.

§ 85 Yenilenme: Yayılma ve Yabancılaşma Süreci

Milli varlığımızın en büyük güvencesi olan çağdaş uygarlık düzeyine ulaşma süreci nasıl hızlandırılabilir? Bu amaçla, İletişim Devrimi ile yüksek teknolojiye nasıl yararlanılabilir?

Milli varlığımızın en büyük güvencesi olan çağdaş uygarlık düzeyine ulaşma ülküsü nasıl gerçekleşebilir? Batı dünyasının 6-7 yüzyılda geldiği düzeye, 6-7 onyılda varmayı amaçlayan Türk toplumunun çağdaşlaşma çabasındaki başarıları ile aldığı yol asla küçümsenmemelidir. Yeryüzünde, bu kadar köklü bir kültür devrimini deneyip da hâlâ ayakta kalabilmiş toplumların sayısı yüksek değildir. Sorun, geçmişteki çabaların yeterliği / yetmezliği değil; nasıl hızlandırılacağıdır. Çağdaşlaşma, kuşkusuz, devletin aydın kadrolar aracılığı ile "tepeden uyguladığı" bir politikaydı. Tarihte, tabandan gelen kültür

devrimi görülmemiştir. Ancak son yıllarda, toplumun kazandığı değişimin ivmesi, siyasi kadroları geride bırakmaya başlamıştır. Devlet ile politik kadroların çağdaşlaşma sürecinde toplumsal süreçlerin gerisinde kaldığı yolunda yaygın bir ortak kanı (*consensus*) oluşmaktadır. Eğer bu tanı geçerliyse, yapısal sorunların çözümü, toplumun hızlı kalkınmasından çok, kamu hizmetlerinin yeniden örgütlenmesi olarak ele alınabilir. (Çapoğlu 1994.)

Çağımızın sorunu özgürlüktür (Fromm 1973). Politik özgürlüklere baskı dini tepkilere, dine inançlara baskı ise politik tepkilere yol açıyor. Demokratik yönetim bu iki büyük gücü dengede tutma sanatıdır. Oy almak için verilen ödünler, huzur ve güven için yapılan baskılar daha büyük, çözümsüz sorunlarla karşı karşıya bırakıyor toplumları. Sovyetler Birliği'nin yıkılıp dağılmasından alınacak dersler vardır.

Bürokrasiyle teknokrasinin yeniden, hizmet içinde geliştirilmesi, Erich Fromm'un (1973); yıllar önce işaret ettiği, gibi (demokratik ya da sosyalist) bütün yönetim sistemlerinin varlık sorunudur. Çağdaş bürokrasiler, eğitim teknolojisindeki gelişmeleri yaygın eğitimle uyarlamamanın yollarını deniyorlar; ancak aynı yüksek teknolojinin, bürokratik kadroların eğitiminde nasıl kullanılabileceği konusunda denenenler son derece sınırlıdır. Bu konuda yakın geleceğimiz, umutsuz olmamakla birlikte, ciddi sorunlarla karşı karşıya bulunmaktadır.

§ 86 Eğitim: Bilim-Sanat-Felsefe ve Tarih Bilinci

Milli Eğitimde (bilim, sanat ve felsefede) taklitçi, ezberci, kopyacı, seçkin kullar yerine, yaratıcı, uygulayıcı, bağımsız düşünebilen vatandaşlar yetiştirmek için neler yapılabilir? Okullarda resmi (siyasi / ideolojik) tarihler yerine, sosyal-kültürel tarihlerin okutulması sorunu nasıl çözümlenebilir?

Milli Eğitim hayatında gereksiz ve çağdışı bazı ikilemlerin çözümünüle uğraşılmaktadır:

- Kalite-kantite (Nitelik-nicelik)
- Teori-pratik (Bilgi-uygulama)
- Mesleki-Akademik
- Bilmek-düşünmek

- Bilim-bilgi (Soru-yanıt)
- Fen-sosyalbilim
- Kadın-erkek (Cinsiyet ayrımı)
- Eğitim-öğretim gibi.

Çağdaş eğitim kuramına göre, uğraştığımız ikilemlerin büyük bölümü ya geçerli ya da güncel değildir. Yapısal sorunların eğitim kurumlarında – yani okullarda – çözümlenemeyeceği üzerinde daha önce (§ 85) de durulmuştu. Eğitim sürecinde, sorunlara nitelik-nicelik açısından ikili yaklaşım artık geçerli değildir. Çağdaş eğitimde *teori / pratik* ayrımı yerine *praksis* (birliği) üzerinde durulmaktadır. Modern Mantık'ta, bilimsel yöntemin tümevarım hem tündengelim üzerine kurulması gibi, çağdaş eğitimde, öğrencilere bugünden yarına değişen geçici bilgiler verilmesi yerine, kalıcı soruların yüklenmesi yeğlenmektedir. Kadına ya da erkeğe “uygun eğitim” yerine, her bireyin yeteneklerini keşfedici ve geliştirici programların karma okullarda uygulanması yoluna gidilmektedir. Çağdaş eğitimde, kurumların “mesleki ve akademik okullar” olarak ikiye ayrılması, yükseköğretim düzeyine kadar geciktirilmekte; temel eğitim yıllarında yatay geçiş kapıları açık tutulmaktadır. Eğitimde her şeyi öğretmek yerine az sayıda, seçilmiş konuları çok iyi öğreterek, *öğrenmeyi öğretmek* yolu izlenmektedir. Geçen yüzyıllardan miras kalmış eğitim-öğretim ayrımı hemen hemen tümüyle terk edilmiştir. Bilim ve sanat eğitimi aynı kurumda, aynı çatı altında yapılmaktadır – sosyal bilim – fen bilimi ayrımına başvurulmadan. Bilim, bilim yöntemiyle üretilen bilgi olup, sosyal bilginin kendine özgün yöntemi olmadığı artık anlaşılmıştır. Mutlaka bir fark aranıyorsa, sosyal bilimin – daha kolay değil – daha zor olduğu genellikle kabul edilmelidir. Matematik bilmemek, sosyal bilim yapmak için yeterli görülmediği gibi – tamamen tersine – sosyal bilim yapmak için daha yüksek matematik yeteneğinin gerekli olduğu anlaşılmıştır. Öğretmenin yerini alacak veya tutacak araç bulunmadığı gerçeği ders kitaplarına geçmiştir. İyi öğretmen sistemin eksiklerini kapatabildiği halde, öğretmenin eksiklerini kapatacak bir eğitim sistemi veya öğretim makinesi henüz bulgulanmamıştır. Eğitimde bir milyon bilgisayarla gerçekleştirilecek mucizelerin birer ham hayal olduğu anlaşılmıştır. Bilgisayar destekli eğitim için uygun programları yürütecek yetenekte öğretmenlerin yetiştirilmesine çalışılıyor. (Güvenç 1993.)

Milli Eğitimimizde eksikliği duyulan felsefe, bilgi yetmezliğinden, ya da *bilimsizlikten* kaynaklanmaktadır. Çağdaş (bilimsel) felsefe, ancak bilim yapılan ortamlarda ve kurumlarda gelişebilir. Eğer ger-

çekten felsefeye gerekseme duyuluyorsa, bilim eğitime, bilimsel bilgi üretimine öncelik verilmelidir. Bilim – üzerinde konuşarak değil – yaparak üretilir. Kimlik sorunu, tarih veya tarih bilinci sorunu olarak kabul edilebilirse, kimlik sorunlarımızı çözecek olan tarih, ideolojik ya da resmi tarih değil, sosyal-kültürel tarihtir. *Resmi Tarih*’in nasıl bir tarih olduğu, aynı adı taşıyan Güney Amerika filminde anlatılmış, ülkemizde de gösterilmişti. *Tarih ve Öğretiminin gelişme aşamaları ve sorunları* için Bz Behar (1992) ve Özbaran (1992).

Böyle tarihler yazabilecek tarihçilerin bilim alanlarından gelmesi gerekir. Başka bir deyişle, Resmi Tarih’in, bilimsel araştırmalara yön vermesi yerine, bilimsel araştırmaların tarih yazımına yardımcı olması gerekir. Özetle, kimlik sorununun kalıcı çözümü, tarih yazarlığı ile bilim eğitiminde köklü reformlar yapılmasına bağlı görünmektedir. Çağdaş tarih yazarlığından alınabilecek kimi dersler için Durant (1992) ve Carr ve Fontana (1992) çevrilere bz. Bir yıl içinde dört önemli tarih denemesinin Türkçeye çevrilerek yayımlanmış olması, tarih eğitiminin geleceği açısından gerçekten umut verici, mutlu bir gelişmedir. Bu kaynaklardan yararlanmaya çalışmalıyız.

Eğitim sorunları, yoksulluktan değil, tartışmalı önceliklerden kaynaklanmaktadır. Ulusal Eğitim Politikamızın finansman, verimlilik sorunlarıyla çözümleri için Bz Adem (1993). Sanat konusunda Bz: Kutu 86-1.

Kutu 86-1

Türk İmgesi ve Sanat

Amerikanı, İtalyanı, Fransızı, Türkiye’nin Doğu yüzünü biliyor ama çağdaş yüzünü bilmiyorlar. Cumhuriyet döneminde yaptığımız atılımı sergilememiz lazım. Çünkü yurtiçinde bu yönümüzle övünüyoruz. Onlar bizi hâlâ peçeli, fesli biliyor. Yapmamız gereken, çağdaş sanatı sizin kadar iyi yapabiliyoruz iddiası olmamalı; kendi kültürünü yaratan, çağdaş ve ulusal benliğini (kimliğini) arayan Türkiye’yi gözler önüne sermeliyiz.

Devlet Opera ve Bale Gn. Md. – Rengim Gökmen –

(Cumhuriyet II Eki, 3 Ağustos 1993.)

§ 87 Diller: Duygular ve Düşünceler Dünyası

Koruyucu çevrelerin kanatlarından sıyrılıp biz-kendimiz olmaya karar verebilir miyiz? Kendimize güvenip övünebilmek için şiddetle muhtaç olduğumuz toplumsal başarıları nasıl elde edebiliriz?

Spor kulüplerinin taraftarları üzerinde ciddi araştırmalar yapılırsa, insanları belli kulüplere çeken temel etmenin, *renk beğenisi*'nden çok, *başarı tutkusu* olduğu gerçeği ortaya çıkabilirdi – sanırım. Kulüplerin şampiyon olduğu yıllarda kazandığı genç taraftar sayısı, öteki yıllardan kat kat yüksektir. Yazarın, sarı-lacivert renkli kanaryalara tutulduğu (30'lu) yıllarda, Fenerbahçe Futbol Kulübünün üst üste şampiyonluklar kazandığını hatırlıyorum. Batı dillerinde "Başarı gibi başarı yoktur" deymi vardır. Bir toplumu oluşturan insanların, belli (milli) kimlik simgesinde birleşmeleri isteniyorsa, o kimliği bir "*başarı simgesi*" yapacak başarı yolları açılmalıdır. Başarının ille de spor alanında ya da futbolda kazanılması şart değildir. Ulusal başarı:

Bilimde, güzel sanatlarda, müzikte, edebiyatta, felsefede, folklorda, yönetimde, eğitimde, teknolojiye, diplomaside, demokraside, barışta...

Özetle, spor yarışmaları dahil kültür hayatının herhangi bir dalında olabilir. Başarı kazanmak, millet varlığı, onuru için öylesine önemlidir ki, Cumhurbaşkanı Özal, halterci Süleymanoğlu'nun Olimpiyatlar'da Türkiye adına yarışma iznini elde edebilmek için Bulgar komşulara bir milyon dolar ödediğini iftiharla açıklamaktan çekinmemiştir. Doğrudur. Başarının yerini tutacak ortak kimlik mayası henüz keşfedilmemiştir. Ne var ki, başarıya muhtaç kitlelerin başarıyı nerede aradıkları da, bir genel kültür ya da eğitim sorunudur. Başarılı bilim ve sanat adamlarımızdan çoğu, yurtdışında daha ünlüdür. Çünkü onların çabaları, kendi ülkelerinde başarı sayılmamaktadır. Bu konuda basınımıza büyük görevler, sorumluluklar düşmektedir. Bilim-sanat elçileri konut fonu (vergisi) öderken, futbol takımlarını desteklemeye giden seyircilerin konut fonundan bağışık tutulması, toplumdaki başarı ölçüsüne politikacıların ne derece duyarlı baktığını gösterir. Günlük basınımız toplumumuzdaki başarı tutkusunu kuvvetle körüklemektedir. (Bz Belge 87.) Başarıyı zafer, yenilgi-

yi felâket veya ihanet olarak göstermek sportmenlikle asla bağdaşmayan milli duygu sömürüsüdür.

Futboldaki başarı tutkumuzun benzeri Eurovizyon şarkı yarışmalarında yaşanmaktadır. Neden başarılı olamadığımızı anlayamıyor, son sıralarda yer almayı bir türlü gururumuza yediremiyoruz.

TÜRK MİLLETİ SANA KURBAN OLSUN CİM-BOM



Belge 87

*Başarıyı zafer,
yenilgiyi felaket
olarak pazarlayan
Spor Medyası.*

Öte yandan, milli kimlik duygusu milli dil ile de yakından ilgilidir. Dünya' daki milliyetçilik akımlarını inceleyen araştırmacılar (Bendix 1964, Fishman 1972, Krejci ve Velinsky 1981 gibi), "Milli kimliğin oluşması ile milli dil arasındaki karşılıklı etkileşimin önemi" üzerinde durdular. Örnek olarak, Fishman' a (1973: Önsöz: x) göre:

Milliyetçilik, sadece milli devlet kurmayı amaçlayan siyasal bir hareket değil, toplum ile topluluğu, 'kültürel kimlik' çerçevesinde örgütleyerek birleştirmeyi, savunmayı ve yaşatmayı amaçlayan ideolojidir.

Türk milliyetçilik hareketinin dil devrimini – Gökalp'ten Atatürk'e kadar – dikkatle inceleyen Fishman (1973: 79-80), şu ilginç yorumu ekliyor:

Türk dilinin millileştirilmesi, Atatürk'ün genel çağdaşlaşma programının parçasıydı. Arap alfabesi, Türkçenin seslerine uygun olmadığı gerekçesiyle terk edildi. Arap asıllı Peygamber, Türk dilinin gereksemelerine ya da Türklerin gerekçelerine karşı çıkmazdı – herhalde. Anadolu köylüsünün yabancı sözcük, deyimlerle bozulmamış dili, saflığın ve toplum gerçeğinin temeli olarak benimsendi. *Türk kimliği* – Osmanlı-Müslüman kimliğine karşı – *en sağlam dayanağımı kendi öz dili olan Türkçede buldu.*

“Türk kadınlarının konuştuğu, saf, tatlı ve güzel Türkçeyi tercih eden Gökalp” (Heyd 1950: 116) de, “Dini ibadetin, Arapça yerine, Türkçe yapılmasını, Kuran’ın Türkçe okunup okutulmasını istiyordu” (Bz Heyd 1950: 102-3). Türk dilinin yalnız korunarak sevilmesi değil, kullanılarak geliştirilmesi öncelikle önerilebilir. Çünkü ülkemizde orta ve yükseköğretimin İngilizce olmasını savunan “günümüz milliyetçileri”, Gökalp’in *Türk Milliyetçiliğini* okuturken, onun Türk diliyle ilgili sağlam görüşlerini bilmezlikten geliyorlar. (Bz Gökalp, *Türk Yurdu* 1914.) Yabancı dil öğrenme ya da öğretme çabalarımızla Dünya’ya açılırken evdeki bulgurdan olmamaya dikkat etmeliyiz. (Bz. Tahsin Yücel 1993.) Yabancı dilleri öğrenelim ama yeniden Karagöz ile Hacivat durumuna düşmeyelim. Bu arada viran olmuş Karagöz perdesini onarmaya da özen gösterelim. Çünkü ondan alacağımız büyük tarih dersleri vardır.

Anadilimizin geleceği ve gelişmesi, Analarımızın toplumdaki yeri, değeri ile yakından ilişkili hatta bağımlıdır. *Kuvayı Milliye Destanı*’nın ozanı şöyle yazıyordu:

<i>Ve kadınlar, bizim kadınlarımız:</i>	<i>ve ekinde, tütünde, odunda</i>
<i>korkunç ve mubarek elleri,</i>	<i>ve pazardaki</i>
<i>ince küçük çeneleri, kocaman gözleriyle</i>	<i>ve karasabana koşulan</i>
<i>Anamız avradımız yarımız</i>	<i>ve ağılarda</i>
<i>ve sanki hiç yaşamamış gibi ölen</i>	<i>ışığına yere saplı bıçakların</i>
<i>ve soframızdaki yeri</i>	<i>oynak ağır kalçaları</i>
<i>öküzümüzden sonra gelen</i>	<i>ve zilleriyle bizim olan kadınlar</i>

dağlara kaçırıp uğrunda hapis yattığımız bizim kadınlarımız.

Geleceğimiz, geçmişimiz gibi, kadınlarımızın kurtuluşuna ve de yükselmesine bağlı görünmüyor mu? (Bz Celal Nuri 1993.)

§ 88 Kişilik Yapıları: Dünya Görüşleri

Toplumsal ya da ulusul kişiliğimizi (milli karakterimizi), otoriter (diktacı / buyurgan) eğilimlerden kurtarıp daha demokratik, çoğulcu, hoşgörülü bir yapıya kavuşturabilir miyiz?

Kişilik yapımız, kimliğimizi; kimliğimiz de, dünyadaki imgelerimizi etkilediğine göre, acaba ulusal sorunlarımızın çözümüne, davranışla-

rımızı programlayan, dünyaya bakış açımızı belirleyen toplumsal kişiliğimizden başlayabilir miyiz? Başka deyişle, buyurgan eğilimdeki kişilik yapımızı yumuşatıp demokratikleştirebilir miyiz?

Ulusal kimliklerimizi kolay kolay bire (tek'e) indirgeyemediğimize göre, acaba, çoğa, çoğula ve çeşitliliğe karşı daha hoşgörülü davranabilir miyiz? (Aydın 1993). Bu sorun'un çözümü demokraside bulunabilir. Demokrasimizin temel sorunu ise, kanımca-sanımca, *yoksulluk* değil *buyurganlık*'tır. Daha demokratik olmayı içtenlikle istiyor olabiliriz; ama demokrat bir kişilik yapısına sahip değiliz. Zorlandığımız her yerde sorunu kaba kuvvet, şiddet ve ceza ile çözümlemeyi yeğliyoruz. Şu köktenci ve acı reçeteyi – çevremizden – sık sık duyarız:

*Bana yetki verilsin. Her gün beş-on kişiyi sıra sıra sallandırayım;
Ülkeyi on beş günde güllük gülistanlığa çevirmezsem, bana da...*

Önerilen çözüm demokratik ülkü ve ilkelerle çelişiktir. Kültür adamı Nermi Uygur'un (Cumhuriyet 20 Mart 1992) tanısıyla "*kültürün kökü bunalım*" dır. Silahlı kuvvetlerimiz birkaç kez denedi, başarılı olamadı. Nedeni, şiddetin azlığı değil belki çokluğu idi. Şiddet, Devlet terörü olarak sonuçlandı. Eğitim felsefecisi Ertürk'ün söylediği gibi "İtaat ekenler isyan biçerler." Temel kişilik yapısını yumuşatmak gerekiyor. İnsanoğlu, dana pırzolası değil ki dövüldükçe yumuşasın. Kültür sorunlarının çözümü yine kültürel süreçlerde bulunmalıdır. Sert kişilikli ana babaların çocuklarını, aile ortamında, okul öncesi dönemde daha demokratik (çoğulcu ve hoşgörülü) yaklaşımla eğitmeyi başarısak, giderek öğretmenlerin, yöneticilerin ve politikacıların, uzman kişilerle özel danışmanların kişilik yapılarının yumuşaması gerçekleşebilir. Kimlik bunalımı dünyanın sonu değildir elbet. Ancak bunalımlar, dolaba kaldırılarak, kendi kendilerine de çözümlenemiyor. Atılımlar yapmak isteyenlere destek olmak gerekiyor. Erginlerle yetişkinlere fazla bir şey yapılamıyor. Geriye onları kullanarak, bebeklerle çocukları kurtarmak seçeneği kalıyor Kuşkusuz güç ama olanaklıydı değil. Toplumun elindeki teknik iletişim araçları ile *Medya*'daki bilimsel, bilinçli programlarla bu hedefe bir-iki kuşakta ulaşılabilir gibi görünüyor. Nermi Uygur'un (1989) "İnsanın tükenmezliği ve bunalıma dayanıklılığı" görüşlerine kuşkusuz katılıyorum. Ancak toplumsal kişilik yapısının dayanma sınırını da zorlamamak gerekir. Nazileri iktidara getiren Alman otoriter kişi-

liği hâlâ ölmemiştir; ibret alınacak bunca derse karşılık yaşamaktadır (Fromm 1973). Üzülenin, mahcup ya da pişman olmanın, esef etmenin, özür dilemenin yararı görülmemiştir. Bunalımlardan korkmayalım, umutsuzluğa da kapılmayalım ama olup bitenleri kendi doğal gidişine bırakmak aymazlığına da düşmeyelim. Elimizden gelenleri önerip yapmaktan, inandıklarımızı savunmaktan geri durmayalım (Bz Kutu 88-1.)

Kutu 88-1

"Asteroit 604"

Küçük Prens'ten Dünyalı Havacıya Tarih Dersi

Küçük Prens'in gezegeni Asteroit 604, yıllarca önce bir Türk bilgini tarafından keşfedilmiş; ancak acayip giysileri nedeniyle kimse Türk bilgin'in keşfini ciddiye almamıştı. Yürekli bir yönetici çıkıp da, ülkesinde devrim yapınca (Türklerin kıyafetini değiştirence) Asteroit 604, Gökyüzü Atlaslarına geçti.

St Exupèry, Küçük Prens.

Özetle, kimlik sorununun çözümü, toplum ile birey arasındaki karşılıklı ilişkilerin, *güven ve övünç* içinde yürümesine bağlı görünmektedir. Bu duyguyu sağlamanın yolu kuşkusuz milli eğitimidir; ama *ulusal birlik ile bir-örnekliliği* birbirinden ayırabilen bir milli eğitim bilinci! Ziya Gökalp'in gönlünde yatan millet (olma) ülküsü ile "milli duygu"nun günümüzdeki adı 'Ulusal Kimlik' oldu. Belki de, uzun uzun yazıyor ama sanki çok da yeni şeyler söylemiyoruz.

Türkiye'de kimlik tartışmasını başlatan öncülerden Murat Belge, son denemesinde (1991: 55), "Kim olduğuna ya da kim olmak istediğine karar verememiş" bir toplumdan söz ediyordu. Sanımca, durum o denli umutsuz değil. Konda'nın yayımladığı (1993) kimlik araştırmasında, umutlu eğilimlere yer veriliyor (Bz Tablo 88-1).

Tablo 88-1

İSTANBULLULAR

"Kendilerini nasıl hissediyor?"

Tablo 88-1'in Geçici Yorumu

Cevaplar	%	İstanbulcuların üçte ikisinden çoğu kimlik sorununu çözümlemiştir.
Türk	69	Geri kalan %20 Müslüman Türk, ulusal birlik açısından umutludur.
Müslüman Türk	21	Kendisini Kürt ve diğer olarak algılayan %10, çoğulcu toplumda normal sayılmalıdır.
Müslüman	4	Kimlik sorunu: İstanbul gibi büyük bir kentte, sanki çözümlenmiş gibi görünmektedir.
Kürt	4	
Diğerleri	+ 2	
Toplam	% 100	
Kaynak: Konda Anketi 1993.		

Dış dünyadaki imge sorunlarımızın çözümü de içerdeki kimlik sorunumuzun çözümüne bağlı görünmektedir. Evet, durum umutsuz değil; ama durumu ya da umudu yeterince ciddiye alıyoruz mu? Sözü yine Ata'ya bırakalım (Kutu 88-2).

CUMHURİYETTEN
UĞUR MUMCU
ANISI NA



Rm 88-1. Uğur Mumcu

Kar 88-1. Tan Oral



Vural Arıkan'ın (1990) Laiklik Önerisi

(Fransa örneğinden esinlenerek)

- 1) Devlet, hiçbir dinden yana veya dine karşı değildir.
- 2) Devlet, dini eğitim vermez.
- 3) Devlet, dini eğitim veren kurumlara yardım etmez.
- 4) Devlet, dini eğitim görenlere kamu görevi vermez.
- 5) Dini eğitim veren vakıflar, kamu yararına hareket etmek zorundadır [yani denetlenmelidir].

*Dil, kimliğimizin ve
kişiliğimizin derin yapısıdır.*

– Tahsin Yücel 1993 –

Kutu 88-2

Gençliğe Sesleniş

(24 Ocak 1993 Pazar)

Uğur Mumcu'yu Anma Günü

Ey Türk gençliği! Birinci ödevin; Türk bağımsızlığını, Türk Cumhuriyetini, sonsuza kadar korumak ve savunmaktır.

Varlığının ve geleceğinin biricik temeli budur. Bu temel senin en değerli hazinedir. Gelecekte de seni bu hazineden yoksun bırakmak isteyecek iç ve dış düşmanların olacaktır. Bir gün bağımsızlığını ve cumhuriyeti savunmak zorunda kalırsan, göreve atılmak için içinde bulunduğun durumun olanaklarını ve koşullarını düşünmeyeceksin! Bu olanak ve koşullar çok elverişsiz olabilir. Bağımsızlık ve cumhuriyetine göz koyacak düşmanlar bütün dünyada benzeri görülmemiş bir zafer kazanmış olabilirler. Zorla ve aldatıcı düzenlerle sevgili yurdunun bütün kaleleri alınmış, bütün tersanelerine girilmiş, bütün orduları dağıtılmış ve yurdun her köşesi işgal edilmiş olabilir. Bütün bu koşullardan daha acı ve daha korkunç olmak üzere, yurdunda iş başında bulunanlar aymazlık ve sapkınlık, hatta hainlik içinde bulunabilirler. Hatta iş başında bulunan kişiler, kendi çıkarlarını yurdu-na girmiş olan düşmanların siyasal amaçlarıyla birleştirebilirler. Ulus, yoksulluk ve sıkıntı içinde ezgin ve bitkin düşmüş olabilir.

Ey Türk geleceğinin çocuğu! İşte bu ortam ve koşullar içinde bile ödevin, Türk bağımsızlığını ve Cumhuriyetini kurtarmaktır. Bunun için gereken güç, damarlarındaki soylu kanda vardır!

K. Atatürk

§ 89 Başlıca Kaynaklar

Bu bölümün yazılmasında kullanılan başlıca kaynaklar.

Béhar, Pierre;1992, *Une Géopolitique pour L'Europe vers une nouvelle Eurasie.*

(Yeni Avrasya'ya doğru bir Avrupa Jeopolitiği Önerisi.) Paris: Edition Desjonquères.

Belge, Murat; 1992, *Türkiye dünyanın neresinde?* (denemeler). İstanbul: Birikim.

Carr, E. H. ve J. Fontana; 1992, *Tarih Yazımında Nesnellik ve Yanlılık* (çeviren Özer Ozankaya). Ankara: İmge Kitabevi.

Durant, Will ve Ariel; 1992, *Tarihten Dersler* (çeviren B. Güvenç). İstanbul: Cem Yayınevi.

Fishman, Yoshua; 1973, *Language and Nationalism: Two Integrative Essays* (Dil ve Milliyetçilik üstüne iki Deneme). Rowley Mass: Newbury House.

Fromm, Erich; 1973, *Çağımızın Özgürlük Sorunu* (çeviren B. Güvenç). Ankara: Özgür İnsan Yayınları.

Güvenç, Bozkurt; 1992, *Japon Kültürü*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayını.

Heyd, Uriel; 1954, *Language Reform in Modern Turkey*. Kudüs.

Wilson, G.; 1945, *The Analysis of Social Change* (Sosyal Değişimin İncelenmesi). Cambridge.

Uygur, Nermi; 1989, "Kültürün Kökü Bunalım(dır)." *Cumhuriyet* 20 Mart.

Türk Kimliği'nin "Sözsonu"
için Bz Son Kutu.

Sözsonu: Son Kutu

Bu araştırmada neler yapmaya çalıştım? Hangilerini nice yapabildim? Neleri gönlümün çektiğince yapamadım? Neler öğrendim? Serüvenimin sonunda, genç araştırmacılara, okurlara neler önermek isterdim?

“Türklerin kim olduğu?” sorusunu, kültür tarihinin güvenilir bulduğum verileriyle yanıtlamaya çalıştım. Toplam olarak yaklaşık 100 bin sözcük yazdıktan sonra, acaba söylenmemiş ne kaldı ki geriye? Gerçi “gök kubbe altında söylenmemiş şey yoktur” derler; ama değişen yapılar ve değerler, söylenmişleri yinelemeyi kaçınılmaz kılıyor – özellikle sözün başında ve sonunda.

Devlet, millet, toplum ya da kültür varlığı açısından kimlik, topluluğu oluşturan bireylerin, ortak varlıkla özdeşmeleri, ortak ülkü ve simgelerde birleşmeleri, ortak tasa ve kıvançları paylaşmaları olgusudur.

“Kimsiniz, necisiniz, nereden gelmiş nereye gidersiniz?”

sorusuna verdiğimiz yanıtlarda sergilediğimiz ortaklıklar – ya da duyarlıklar – toplumsal varlığı ayakta ve güçlü tutan dayanışmanın öğeleridir. Bu anlamda kimlik tam bir tarih sorunudur. Ne var ki insanlar kimliklerini belli bir toplumun üyesi olarak yalnız toplumdan yana değil, bazen başka toplumsal varlıklara karşı da algılayabiliyor. Öyle ki tarihi dostluklarla düşmanlıklar, toplumları yaklaştıran ya da karşı karşıya getiren işlevler görebilir. Örnek olarak, Hristiyan Avrupalılar tarihi kimliklerini Müslüman Türklere, Müslüman Türkler de tarihi kimliklerini Hristiyan dünyasına karşı algılamışlardı. Karşıtlıklar, kimlik bilincine kaynak olmaktadır. Günümüzde herkes barıştan söz ediyor olsa da, tarihi karşıtlıklar sürmekte, gelecekte de süreceğiz benzemektedir.

Kimlik özdeşimleri ne kadar benzer ya da uyumlu ise toplum o kadar sağlıklı, zinde; ne kadar bölünmüş ve çatışmalı ise o kadar zayıf ve sorunlu gibi görünür. Bu nedenle, çoğu toplumlar, ulusal devletler, gelenek ortaklığına, tarih bilincine dayalı kültürel kimlikler yaratmaya, kimlik tasarımıyla simgelerini korumaya çalışırlar. Toplum yaşamında ulusal ülkünün görevi, ortak kimlikle onun tarihi temellerini sakınmaktır. Bu yüzden devletler, resmi tarihler yazdırır,

okuturlar; vatandaşlarından resmi tarihe inanmalarını, kendilerini o tarihle özdeşleştirmelerini beklerler. Geleneksel toplumlarda töre'nin belirlediği kimlik, değişen-gelişen dinamik toplumlarda yeniden yazılan, yorumlanan tarihlerle sağlanmaya çalışılır. Ancak, resmi tarihler yeni kimlik simgeleri üretirken, kültür boşluklarına yol açarlar. Bu boşluklar, toplumlarda ve bireylerde geçmişteki *köklerini arama* özlemleri yaratır. "*Kimlik bunalımı*" denen olay budur. Türk toplumunun bireyleri, Cumhuriyet Devrimlerinin 60'lı yıllarında, kök-köken arama eğilimlerini dışarı vurmaya başlamışlardı. Kaçınılmaz bir gelişmeydi bu. Ulusal / tarihi kimlik, dış dünyadaki imgelerden tümüyle bağımsız değildir. Toplamlar dış imgelerini kendi davranışlarıyla yarattıkları gibi, kendi köklerini (tarihlerini) arar ya da seçerken dış imgelerden etkilenirler. İnsanbilimci Geertz (1963), bir toplumun ilk (*primordial*) varlığını ya da kimliğini belirleyen, besleyen dil, din, topluluk duygusu (bilinci), ortak soy sop (kan) bağı, ortak tarih ve töre gibi farklı boyutlar üzerinde dururken; meslektaşı Anderson (1983), milli varlık bilincinin oluşmasında, konuşma ve yazı dilinin (yani bireylerle kurumlararası iletişimin) önemini vurgular. Ulusal kimliği belirleyen çoğu ortak değerleri kültür olgusunun bileşenleri (bağımlı öğeleri / bütünü) olarak görmek gerekir. Bu kavramlaştırma beğenildiği takdirde, Milli / tarihi / kültürel veya ulusal kimliği:

Milli Kimlik Boyutları:

Vatan ↔ Toplum ↔ Kültür ↔ Din ↔ Dil

gibi varlık simgelerinin birliği ya da ortaklığı olarak yorumlamak mümkün olur. Kavramsal şemanın kutu içindeki öğeleri, Gökalp'in Türk milliyetçiliği için önerdiği modelden pek de farklı değildir. Kimlik öğeleri birbiriyle ne kadar uyumlu ve bağdaşık ise, ulusal / toplumsal kimlik de bugün ve gelecek için o kadar güven vericidir. Ancak özdeşliğin, çok güçlü görüldüğü Japonya gibi bir örnek (bağdaşık) kültürlerde bile mükemmel olmadığı, öyle gösterildiği saptanmıştır (Befu 1992: 10-12). Çok kültürlü toplumsal birliklerin çoğunda, söz konusu özdeşliklerden ancak birkaçı bulunabilir. Başka deyişle, dünyada ideale yaklaşan bir örnek (homojen) toplumların sayısı çok azdır. Yoktur demek, bilimsel gerçeğe biraz daha yakın olabilir.

Türk toplumu açısından, kimlik sorunu, bu modele göre şöyle değerlendirilebilir: Türkiye Cumhuriyeti, kuruluşundan bu yana toprak

(vatan) birliğini “Misak-ı milli” sınırları ile tanımlamayı, korumayı bilmiştir. Yabancı ülkelerin farklı yorumları olsa da, Türk kimliği açısından bir anavatan ya da Turan sorunu yoktur. Türkler, bugün Anadolu’yu yurt yapan insanlar olarak da tanımlanabilir. Meriç’in söylediği gibi “Coğrafya’dan Vatana” geldik.

Ancak çok dinli ve çok dilli bir dünya imparatorluğunun torunlarından oluşan Türk toplumu, soy sop (biyolojik) ve kültür özellikleri yönünden zengin çeşitlilikler sergilemektedir.

Dini inançlar açısından resmen laik olan Devlet vatandaşlarının büyük çoğunluğu (yüzde 98-99 oranında) “İslam kimliği”ni taşısa da; bir yandan laiklerin dinsizlikle itham edilmesi, öte yandan Sünni çoğunluğun Alevi vatandaşları Müslüman saymayan tutumu, din birliği söyleminin sözde kaldığını, sanıldığı kadar işlevsel / geçerli olmadığını düşündürmektedir.

Aslında, din-mezhep ikilemi, geleneksel kültürdeki varlıklı-yoksul, yöneten-yönetilen ikilemlerini yansıtmaktadır. Milli Birliği kuran Cumhuriyet Devrimi, toprak, gelir, vergi adaletini tam sağlamadığı için, din-mezhep ikilemini ortadan kaldıramamış; Milli Eğitim’deki fırsat eşitliği uygulaması, ekonomik hayattaki eşitsizlikleri dengelemeye yetmemiştir. Köy-kent farkları azalırken, Doğu Batı (bölge) farkları büyümekte; asker-sivil, erkek-kadın ayrımları sürmektedir. Laik devlet ilkesiyle çelişen Anayasa emri zorunlu din eğitimi / öğretimi uygulaması; çığ gibi büyüyen İmam Hatip okulları, Milli Eğitim Birliği’ni, sakıncalı ikilemlere dönüştürmektedir. (Sivas’ ta yaşanan felaket [Güvenç 1993] kaygının yersiz olmadığını kanıtlamıştır.) Büyük kentlerdeki laik kültür öğelerine karşılık, kasabalarda İslami kültür (dünya görüşü) egemen gözükmektedir. (Kasaba kültürü-İslam dini ilişkisi için Bz Roux.) Kuzeybatı’nın yükselen gökdelenlerine karşılık, Doğu’nun çığ altında kalabilen mağara yerleşmeleri, kültür çeşitliliğinin sınırlarını belirlemektedir. Bölgelerarası sosyo-ekonomik gelişme farkları – kalkınmada öncelikli bölgelere yönelik türlü teşvik önlemlerine karşın – büyümektedir. Sosyo-kültürel farkların varlığı ülkenin birliği açısından mutlaka sakıncalı olmasa bile, bu farkları bir arada tutan orta sınıfın küçüldüğünü gösteren bulgular vardır. Eğilimler bu yönde, bu hızda devam ederse, yakın gelecekte, “köşeyi dönmüşler” ile “dönememişler” olmak üzere iki Türkiye oluşabilir. Türk toplumu planlı bir kapitalistleşme süreci içindedir. Kapitalin sahip olduğu, korumaya kararlı görüldüğü ayrı-

calıklar, ekonomik kalkınma yoluyla çağdaşlaşmanın sosyal maliyetini çalışan kesimlere yüklemiş gibi görünmektedir.

Tarihi ya da kültürel mozaîği bir arada tutan, milli kimliği yaratan, iletişimi sürdüren Türk dilidir. Herkes okuyup yazmasa bile, büyük çoğunluk Türkçe konuşup anlaşılmaktadır. Ağız ve lehçe farkları anlamlı değildir. Roux'nun gözlemlediği gibi,

“Türk, Türk diliyle konuşandır.”

Türkçemiz, ulusal kimliğimizin en temel ögesi, kültürel simgesidir. Tarihi varlığını diliyle koruyan Türk, bugünü diliyle yaşamakta, geleceğini yine diliyle tasarlamaktadır. Dil birliğinin tek istisnası Kürt asıllı vatandaşlardır. Türkçenin yaygınlığına karşı Kürtler de kendi ana dilleriyle direnmektedirler. Bu bakımdan, Kürtlerin kültürel varlığını (farklılığını) kabul etmeyen resmi (milli) ideoloji, etnik sorunun ayrılıkçılık hareketine dönüşmesine – sınırlı ölçüde – yardımcı olmuştur. Kürt varlığını uzun süre yok sayan milliyetçi ideoloji, Kürtleri Türklere yaklaştıracığına daha çok Kürt yapmayı başarmıştır. Kürt sorununun kalıcı çözümü kuşkusuz ekonomik bütünleşmedir. Ancak ekonomik gelişme yoluyla bütünleşme sağlanıncaya kadar yapılacak görevler, sakınılacak çıkmazlar vardır. Kültürel kimliğin, çoğu zaman başka ya da egemen kültüre karşı tanımlandığı gerçeği göz önünde tutularak, Kürt kimliğinin varlığı kabul edilmeli, bu varlığın kendisini Türklüğe karşı savaşıarak bulmasına fırsat verilmemelidir.

Toplumsal barış ve birlik ancak çeşitlilik içinde sağlanacağına göre, demokrasi yalnız çağdaş bir yönetim tarzı değil, geleceğimizin de en sağlam güvencesi olmaktadır. Ancak demokratikleşme sürecinin başarıya ulaşması, toplum bilincinde, *birlik ile bir örnekliğin* birbirinden ayrılmasına bağlıdır. Birlik güzel, sağlıklı, bir örneklik ise son derece kararsızdır. Demokrasinin yasalarla ya da tüzel önlemlerle sağlanamadığı gerçeğinden hareket edilirse, demokrasinin en büyük engeli buyurgan kişilik yapıları olmaktadır. Öyleyse:

Türk varlığının geleceği birbirini kabul etmeyen bireylerin zorla veya okulla birbirine benzetilmesiyle değil; birbirine benzemeyen insanların birbirini hoşgörüyle, gönülden kabul etmesiyle sağlanabilecektir.

İnsanın yetiştirilmesi kuşkusuz eğitim sorunudur; ama çözüm yalnız okulda değildir. Çünkü çocuğun temel (demokratik veya otokratik) kişilik yapısı okul-öncesinde, ailede, ana-baba etkileşimiyle yapılmaktadır. Öyleyse, devrimin amaçladığı yeni Türk İnsanının yara-

tılması ülküsü, dönüp dolaşıp halk ya da yaygın eğitim sorununa gelmektedir. Türk toplumunu kurtaracak, Türk kimliğini yaşatacak olan kadınlarımızın eğitimidir. Kısırdöngünün kırılması, ancak, yaygın eğitim, modern iletişim araçları (*medya*) ile mümkün olabilir gibi görünmektedir. Bu eğitim, geçmişteki askeri zaferler ya da dünya egemenliği düşleriyle övünmek yerine, sosyal tarih bilinci kazandırarak, tarihimizle barışmamızı sağlayabilirse, savaş sanatları dışında da yaratıcı olabileceğimizi kanıtlarsa, Türk İnsanı kendi öz varlığına övünçle bakabilirse; bu güvenin sağladığı heyecanla çalışırsa, kimlik konusu sorun olmaktan çıkar; toplumla kişiler daha üst düzeylerdeki yeni kimliklere aday olabilir.

Bu ülkenin gerçekleşmesi, kültür tarihi ile varlık bilinci kazanmamıza bağlı görünmektedir. *Türk Kimliği* eserimin toplumumuzda böyle bir bilinç yaratılmasına aracı olmasını dilerdim. Ölümsüzlüğe ulaşmanın yolu, sanıyla yaşamaktır – arşivlerden çok insanların gönüllerinde. Öğrencilerimi, dostlarımı bu yönde bir şeyler yapmaya özendirebilmişsem, ne mutlu bana.

*Ölümlü insan için, ölmek / öldürmek zor değildir;
yaşamak / yaşatmaktır asıl güç olan.*

Bu satırları yazıp, yazdıklarımı düzeltirken, sorduğum soruları tümüyle yanıtlayamadığımı görüyorum. (Okuyorum: Bz. Köseoğlu 1995.) Ancak yanıtız kalan soruları – metinden çıkarmaktansa – aynen yerinde bırakıyorum. “Sormuş ama yanıtlanmamış ya da yanıtlanmamış” türü eleştirilerin çoğu haklıdır. Bugün değilse bile yarın cevaplanacak, ya da yeniden sorulması gerekecek sorular daima olacaktır, olmalıdır.

Kültür alanında çalışmamı destekleyen, yönlendiren dostlarıma duyduğum şükran borcumu ancak böyle bir denemeye ödeyebileceğimi sanıyorum. Bu denemeyi okuyanların, çalışmaya bıraktığım yerden başlamalarını; girişecekleri serüvenin amaçları her ne ise, başarılı olmalarını dilerim.

*Doğrusu eğrisiyle,
Bunları yazar olduk;
Okuyana selam olsun.*

Son Kutu

Dokuzuncu Bölüm

EKLER

§ 90	İÇİNDEKİLER.....	<i>Sayfa</i>
§ 91	BELGELER	361
§ 92	ÇİZİMLER	368
§ 93	HARİTALAR	368
§ 94	KISALTMALAR	370
§ 95	A KARİKA-TÜRK'LER	371
	B KUTULAR	371
§ 96	RESİMLER VE RENKLİ FÖYLER.....	373
§ 97	SORUNLAR	376
§ 98	TABLolar.....	377
§ 99	YAYIN VE KAYNAKLAR	378
§ 100	DİZİN	413

§ 91 Belgeler

BELGE 10-1 NİHAL ATSIZ'IN VASIYETNAMESİ

4 Mayıs 1941

Yağmur Oğlum !

Bugün tam bir buçuk yaşındasın. Vasiyetnameyi bitirdim, kapatıyorum. Sana bir resmimi yadigâr olarak bırakıyorum. Öğütlerimi tut, iyi bir Türk ol.

Komünizm bize düşman bir meslektir. Bunu iyi belle. Yahudiler bütün milletlerin gizli düşmanıdır. Ruslar, Çinliler, Acemler, Yunanlılar tarihi düşmanlarımızdır.

Bulgarlar, Almanlar, İtalyanlar, İngilizler, Fransızlar, Araplar, Sırp,lar, Hırvatlar, İspanyollar, Portekizliler, Romenler yeni düşmanlarımızdır.

Japonlar, Afganlılar ve Amerikalılar yarınki düşmanlarımızdır.

Ermeniler, Kürtler, Çerkezler, Abazalar, Boşnaklar, Arnavutlar, Pomaklar, Lazlar, Lezgiler, Gürcüler, Çeçenler iç(ri)ki düşmanlarımızdır.

Bu kadar çok düşmanla çarpışmak için iyi hazırlanmalı.

Tanrı yardımcın olsun !

Nihal Atsız

BELGE 35 OĞUZ BOYLARI*

BOZOKLAR	OĞULLARI		ÜÇOKLAR
Kayı	G	G	Bayındır
Bayat	ö	ü	Beçene
Alka Evli	k	n	Çavuldur
Kara Evli	h	h	Çepni
	a	a	
	n	n	
Yazır	A	D	Salur
Döğer	y	a	Eymür
Dogurga	h	ğ	Alayuntlu
Yaparlu	a	h	Yüregir
	n	a	
		n	
Avşar	Y	D	İğdir
Kızık	ı	e	Bügdüz
Beğdili	d	n	Yuva
Kargın	ı	i	Kınık
	z	z	
	h	h	
	a	a	
	n	n	

Kaynak: Reşidüddin, *Camiüt-Tevarih*. Boy adlarının anlamı, ongun ve damga işaretleri için Bz *Meydan Larousse* 9: 484.

* * *

BELGE 46 ANADOLU'DA YAŞAYAN AHLİK

Yaşayan Ahilik

*Sevgi göster herkese ha! Selâmdan kaçınma sakın.
İnsanları ayırma ha ! Hepsine adil ver hakkın.
Niyetin iyi olsun ha! Her şeyin gerçeğini söyle.
Hayırlı'dan ayrılma ha! İyi anlaş herkes ile.
Etrafına dostluk saç ha! Eser kalır sen gidersin.
İyi belle, unutma ha! Önce hizmet sonra sen'sin.*

Babadağ Çarşı Kapısı'ndaki yazıt – (Denizli),
Yorum, Prof. İlhan Başgöz'ündür. Bz § 46.

* * *

**BELGE 56 MEKTEB-İ SULTANİ VEYA GALATASARAY LİSESİ
(KUR. 1868) TÜRK EĞİTİMİ'NİN "BATI'YA AÇILAN PENCERESİ"**



Keçecizade
Mehmed Fuad
(1815-1869)



Galatasaray

Okul daha ilk günlerde ciddi sorunlarla karşılaşmıştı:

"Bütün dini liderler (Papa IX Pie. Ermeni Katolik Patriği, Rum Patriği, Hahambaşı ve Şeyhülislam) kendilerince haklı görünen türlü gerekçelerle, okula (laik eğitime) karşı çıkıp cemaatlerine mensup çocukların okula gönderilmesini engellemek istedilerse de, farklı, dil, din, mezhep ve "millet"lere mensup çocuklar okula geldiler ve birarada eğitim gördüler. *Galatasaray Eğitim Vakfı Broşürü*, 1992.

BELGE 63-2 TÜRKİYE'DE ETNİK GRUPLAR
(P.I. Andrews 1994 ve 1992)

Türkler	Yörükler	Türkmenler	Tahtacılar
Abdallar	Azeriler	Karapapaklar	Uygurlar
Kırgızlar	Özbekler	Tatarlar	Balkanlar
Karaçaylar	Kumuklar	Göçmenler	Dağıstanlılar
Sudanlılar	Estonlar	Yahudiler	Kürtler
Yezidiler	Zazalar	Ossetler	Ermeniler
Hemşinliler	Arnavutlar	Kazaklar	Molokanlar
Polonezler	Çingeneler	Rumlar	Almanlar
Araplar	Nusayriler	Süryaniler	Keldaniler
Çerkesler	Gürcüler	Lazlar	vd

* * *

BELGE 64 AÇIKBAŞLI VE BAŞÖRTÜLÜ KADINLAR:

“Geleceğin Türkü: Hangisinin Eseri Olacak?”

(Bz Rm 64 Foto: *Cumhuriyet* 13 Aralık 1992)

* * *

BELGE 67-1 İBRET-İ TEBRİK: ANLAYANA KUTLU OLSUN!

(Ahmet Taner Kışlalı, *Cumhuriyet* 7 Haz 1993)

Ramazan-ı Şerif Bayramınızı tevhid-i imaniye ve uhuvvet-i İslamiye’de ittifaken, tevazu ve telailfe tebrik eder, Alem-i İslama Malik-i ebedi’den saadet-i dareyn ve Vahdet-i itikad niyaz ederim.

RAMAZAN TÜRKOĞLU

(Samsun Terme Sağlık Lisesi Müdürü)

* * *

BELGE 68-1 TÜRK BASININDA ANSİKLOPEDİ SAVAŞI (ARALIK 1992)

(Kent meydanında uçuşan renkli yapraklardan bir örnek)

“Türkiye’ye Soruyoruz: Hangi Ansiklopedi ? Karar Sizden.

Yeni Büyük Ansiklopedi Bizden” (Bz Rm 68-5.)

* * *

BELGE 68-2 KARAOSMANOĞLU (1981: 203)'NA GÖRE AYDIN SORUMLULUĞU

Anadolu İnsanı'nın:

*Bir ruhu vardı, nüfuz edemedin;
bir kafası vardı aydınlatamadın;
Bir vücudu vardı, besleyemedin;
Üstünde yaşadığı toprağı işletemedin;
Ne ektin ki ne biçecektin? Sana ıstırap
veren bu şey (durum), senin kendi
eserindir !*

(Yaban'dan)

* * *

BELGE 68-3 MARDİN FESTİVALİ'NDE TARİH RESMİ GEÇİDİ*

O yıl (1967) Diyarbakır'da düzenlenen (VIII) Türk Tüberküloz Kongresi'nden sonra, dolmuş ile Mardin'e gitmiştim. Meydan'da büyük bir kalabalık toplanmıştı; sordum, üç gün sürecek Mardin Festivali'nin açılış töreni yapılıyor. Bir kahvenin önünde bulduğum masaya oturdum. Yanımdaki yaşlılardan, kalabalığın, Geçit Resmi'ni beklediğini öğrendim. Biraz sonra, Bando sesiyle birlikte geçit başladı. Mardinli yaşlı adam yabancı konuğuna, değişik kıyafetli genç grupları, tek tek tanıtmaya koyuldu: *Sümerler geliyor; Akadlar geliyor, şimdi Asuriler, arkadan Geldaniler ile Hititler geliyor; İranlılarla, Yunanlılar geliyor, Romanlılar onları izliyor. Şimdi sıra, Bizanslılar ile Araplarda, Selçuklular ile Osmanlılar arkadan geliyor; son olarak da Türkiye Cumhuriyeti geçiyor.*

Geçitten sonra, yaşlı komşularım, Suryani Kilisesi'ni görmemi salık verdiler. Mardin Dağı ile Mezopotamya ovası arasındaki Kiliseye dolmuşla gittik. Kilisenin rahibi, ziyaretçileri karşılayıp gezdirdikten sonra loş bir bodrum katına indirdi. Burası, İnsanların güneşe taptıkları antik çağlardan kalmış bir tapınak kalıntısı idi. Kilise mabedin üzerine inşa edilmişti.

* Dr İsmail Dülgeroğlu'dan dinlenmiş ve derlenmiştir (1993).

BELGE 71 ALMANCA YENİ ÖNYARGILAR SÖZLÜĞÜ'NDE TÜRK İMGELERİ

*Kaynak: DAS NEUE LEXIKON DER VORURTEILE
(JOGSCHIES 1987: 110, Bz § 71.)*

* * *

BELGE 76-1 ÇİZGİ ROMANDA GERÇEKÇİ ÇEVRE İSTANBUL CEPPLİ'NİN "KARAKULAK'IN DOĞUŞU" NDA ALBÜMÜ'NDE

(Kaynak: Uluengin 1989; Bz § ve Rm 76-1.)

* * *

BELGE 76-2 BATILI ÇİZGİ ROMAN'DA "HAYALİ İNSAN" PELLEJERO'NUN "İSTANBUL HANÇERİ" ALBÜMÜ'NDE TÜRK

(Kaynak: Uluengin 1989; Bz § 76-2.)

* * *

BELGE 83 DIE BAŞKANI GÜVENEN'DEN TÜRKİYE MANZARALARI (CUMHURİYET, 23 TEMMUZ 1993)

Türkiye'de her yüz kişinin bakmak zorunda olduğu 70 kişi var.
ILO'ya göre gerçek işsizlik % 16'ya ulaşıyor.
Kayıtdışı yeraltı ekonomisi, GSMH'nın % 50'sine ulaşıyor.
Göç eden 1000 kişiden 357'si büyük kentlere yerleşiyor.
Orta ve batıda kadın başına 3,4; doğuda 5,6 çocuk düşüyor.

* * *

BELGE 87 GÜNLÜK BASIN'IN "SPOR SAYFASI" NDA DUYGUSAL BAŞARI SÖMÜRÜSÜ:

(5 Kasım 1993, Bz § 87.)

Üzüntü: Kanarya, kalles hakeme elendi: 7-1
Türk Milleti Sana Kurban olsun Cim-Bom:
Eintracht'ı ezip 3 tura çıktılar: 1-0

* * *

§ 92 Çizimler

ÇİZİM	13-1	Atatürk'te : "Kültür=Uygarlık" Özdeşimi
	25	Bizans'ta Yönetim Kısır Döngüsü: Devleti/Toplumu Kim Yönetiyor?
	26	Karekök 2 ($\sqrt{2}$) dünyada ve hayatta : "Her şey matematik (sayı) değil (mi?)"
	42	Selçuklu ile Bizans : Simetrik ve Çapraz İlişkiler, Çelişkiler ve Çatışmalar
	46	Selçuklu Bezeme Sanatından Örnek
	52-1	Osmanlı Toprak (Tımar Düzeni)
	52-2	Kınalızade'nin "Adalet Çemberi" (Aristo'dan mı alınmıştı, hangi yolla?)
	64	İslam Mezhepleri Tablosu (§ 64)

§ 93 Metindeki Haritalar

Harita	20	Bizans'ın <i>Anatolikon</i> Vilayeti (Ostrogorskii 1986)
	20-1	Küçük Asya veya Anadolu'nun "Beş Kültür Bölgesi" (Ön kapak içi)
	22	Küçük Asya / Anadolu'da Yağış (Bates-Rassam 1983 : 7)
	23-1	Dağlık Anadolu / Küçük Asya
	37	Kaşgarlı Mahmud'un "Türk Dünyası" (Türkçe uyarlama: Kaya Güvenç, Arka kapak içi)
	60-1	Sevres Antlaşmasına göre Anadolu ve Türkiye
	61	TC Yılığ'ında (1988) "Dünya ve Türkler"
	68-1	Türk Karayolları Trafiğinde Gelişme (1970)
	68-4	Türkçe Konuşan Asya Cumhuriyetleri

(MAVİ-SİYAH) TARİH HARİTALARI
(KAYNAK: MC EVEDY 1961 VE 1985)

Föy 34

MÖ	8500	TARIM DEVRİMİ
MÖ	4500	BAKIR ÇAĞI
MÖ	2750	BEYAZ IRKLARIN BEŞİĞİ
MÖ	2250	YAZININ BULUNMASI
MÖ	1300	OKUR-YAZARLIĞIN YAYILMASI
MÖ	1300	HİTİTLER: TUNÇ ÇAĞI
MÖ	1000	KÜÇÜK ASYA'DA DEMİR ÇAĞI
MÖ	825	ALFABELERİN ÇEŞİTLENMESİ
MÖ	560	LİDYA, BABİL VE MEDLER
MÖ	480	DARA'DAN SONRA ASYA
MÖ	375	ELENLER VE PERSLER
MÖ	323	İSKENDER İMPARATORLUĞU
MÖ	192	BERGAMA VE PONTUS
MÖ	67	ROMA LEJYONLARI
MÖ	44	ROMALILAR VE PERSLER
MS	138	ROMA İMPARATORLUĞU
MS	406	DOĞU ROMA İMPARATORLUĞU
MS	600	DOĞU ROMA - AVAR TÜRK HANLIĞI
MS	737	BİZANS-EMEVİLER-TÜRKLER
MS	771	BİZANS-ABBASİLER VE TÜRKLER
MS	998	BİZANS-EMİRLER-TÜRKLER
MS	1028	BİZANS VE OĞUZLAR
MS	1071	BİZANS VE SELÇUKLU
MS	1092	SELÇUKLU SULTANLIĞI
MS	1130	HAÇLILARDAN SONRA ANADOLU
MS	1230	LATİN-SELÇUKLU-EYYUBİ
MS	1360	OSMANLI BEYLİĞİ (DEVLETİ)
MS	1401	OSMANLI VE TİMURLENK
MS	1430	OSMANLI-BİZANS-BEYLİKLER
MS	1478	OSMANLI-AKKOYUNLU-MEMLUK

§ 94 Kısaltmalar

Bu çalışmada, çok az sayıda kısaltma kullanılmış ve kısaltmalar ilke olarak ilk kullanıldığı yerde açıklanmıştır. Ancak açıklanmadan kullanılan ve TDK yazın kılavuzunda bulunmayan kimi sözcükler için aşağıdaki alfabetik açıklamaya bakmak ihtiyacı duyulabilir.

KISA AÇIKLAMALAR

AB	Avrupa Birliği	m	Metre (uzunluk birimi)
ABD	Amerika Birleşik Devletleri	MÖ	Miladî (İsa'dan önce, BC)
AD	<i>Anna Domini</i> (İsa'dan önce)	MS	Miladî (İsa'dan sonra, AD)
AÜ	Ankara Üniversitesi	MEB	Millî Eğitim Bakanlığı
AT	Avrupa Topluluğu	ODTÜ	Orta Doğu Teknik Ün v ; METU
BC	<i>Before Christ</i> (İsa'dan önce)	Ölm	Ölüm yılı (parantez içinde)
BÜ	Boğaziçi Üniversitesi	PTT	Posta-Telgraf-Telefon İdaresi
BY	Binyıl (1000 yıl, <i>Millenium</i>)	Rm	Resim
Bz	Bakınız	SBF	AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi
<i>Cumh.</i>	<i>Cumhuriyet</i> Gazetesi	sm/cm	Santimetre (0,01 metre)
Çev	Çeviren, çeviri	§ / §§	Altbölüm ya da ana paragraf
Çm.	Çizim		Alt ya da önemli paragraf
DİE	Devlet İstatistik Enstitüsü	TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
Doğ	Doğum yılı (parantez içinde)	TDK	Türk Dil Kurumu
DPT	Devlet Planlama Teşkilatı	TRT	Türkiye Radyo Televizyon Kurumu
DTCF	Dil ve Tarih Coğrafya Fak.	TTK	Türk Tarih Kurumu
Ed (s)	Editör(ler), yayımcı(lar)	Ünv	Üniversite – Üniversitesi
Fak	Fakülte	vb	Ve benzeri
Har	Harita	vd	Ve diğerleri (ötekiler)
HÜ	Hacettepe Üniversitesi	yy	Yüzyıl (100 yıl), asır, <i>Century</i>
Hzn	Yayına hazırlayan(lar)	a / b	A ya da B (sözcükler arasında)
İÜ	İstanbul Üniversitesi	YÖK	Yükseköğretim Kurulu
İTÜ	İstanbul Teknik Üniversitesi		
Km	Kilometre		
Kutu	Metin içinde çerçeveli yazı (Box)		
Kz	Karşılaştırınız (Cf)		

§ 95 A Karika-Türk'ler Kaynakçası

<i>Sanatçı</i>	<i>Dergi</i>	<i>Yıl</i>	<i>§§</i>
Ayça, N. Rıza,	<i>Akbaba,</i>	1953, 62, 66	56,64
Balcıoğlu, S.	<i>Akbaba,</i>	1961	64
Beyner, Zeki	<i>Akbaba,</i>	1993	
Bozok, Erdoğan	<i>Balcıoğlu Alb.</i>	1987	
Dinççağ, Şadi	<i>Akbaba,</i>	1965	64
Doğan, Ferruh	<i>Akbaba, Tef</i>	1953, 55, 57,	64
Erbulak, Altan	<i>Akbaba,</i>	1953	56
Ersoy, Ulvi Ali	<i>Cumhuriyet</i>	1993	100
Gökçe, Ramiz	<i>Aydede</i>	1922	63
Mıstık	<i>Çeviker Arşivi</i>	1993	
Oral, Tan	<i>Cumhuriyet</i>	1983	88
Poroy, Semih	<i>Cumhuriyet</i>	1993	
Selçuk, Turhan	<i>Milliyet</i>	1957	64,68
Togo, Kozma	<i>Balcıoğlu Alb.</i>	1987	67
Ural, Orhan	<i>Şaka, Akbaba</i>	1974	(Arka kapak)
Uykusuz, Mim	<i>Çeviker Arşivi</i>	1993	
Yalaz, Suat	<i>Balcıoğlu Alb.</i>	1987	77
Zorlu, Cafer	<i>Çeviker Arşivi</i>	1993	

§ 95 B Kutular

Kutu (§)	Biz Türkler Kimiz?
10-1	
10-2	Türk Adı ve Anlamları
13	Kişisel Anılar: 1936
18	Araştırmamanın Yapısal Sorunları
28-1	"Midas'ın Kulakları"
28-2	"Lityerses ve Herakles"
28-3	"Gordiyum'un Kördüğümü"
28-4	"Pers Adaleti"
28-5	"Serhas ile Pityus'un Kardeşliği"
28-6	A. Erhat'ın Mitoloji Yorumu

- 38-1 Orhon Yazıtları'nda Türkler/Oğuzlar
 38-2 Kaşgarlı'nın Türk Boyları
 40 Araştırma ve Hoşgörüyü Çağrı
 41 Papa'nın Haçlılara Savaş Çağrısı
 44-1 Osmanlı'nın Kuruluş Söylencesi I
 44-2 Osmanlı'nın Kuruluş Söylencesi II
 48 Rum Diyarı *Türkiye* oldu mu?
 51 Osmanlı'nın Ekonomi Politikası
 52 "Adalet Mülkün Temelidir!"
 53 Devşirme Kurumu (Lewis'ten)
 54-1 Osmanlılar
 54-2 Osmanlı-Türk Çatışması (Frenk Yorumu)
 55-1 Osmanlı Neden Göçtü? (Lewis)
 55-2 Osmanlı Neden Uzun Yaşadı? (Gellner)
 56-1 Medrese'de Okutulan Bilimler
 56-2 Tanzimat Okulları
 58 "Saçı Uzun Akı Kıs Kadınlar"
 63 Toplum: Beşiktaş 1932-33
 66-1 Cumhuriyet Okulunda Fizik: 1937
 66-2 Tarımdan Endüstriye Geçiş: 1950
 68-1 Gecekondu'nun "Arabesk Türküsü"
 68-2 Temel Fıkrası "Delilik şart mıdır?"
 68-3 Temel Fıkrası "O kadar da değil!"
 68-4 Suna Kili'nin *Atatürk Devrimi*
 71-1 İtalyanların Türkü
 71-2 Almanların Türkü
 71-3 Habsburgların "Düşman Türk'ü"
 71-4 Rásonyi'nin "Tarihte Türk"ü
 72 İngiliz Tiyatrosunda Türk
 73-1 Frenklerde Türk İmgesi
 73-2 Türk İmgesinin Oluşması (Timur)
 74 Amerikan Okullarında Türk İmgesi
 76-1 Batı Çizgi Romanında Türk İmgesi
 76-2 Aynalar ve İmgeler (Uluengin)
 77 "Oturana Türk" (Pritchett)
 86 Türk İmgesi ve Sanatı
 88 "Asteroid 604" (St Exupéry, *Küçük Prenses*)

§ 96 Metin İçi Resimler ve Renkli Föyler

A Siyah Beyaz Fotoğraflar

11	Ziya Gökalp	60	Atatürk ve İnönü
12	Yusuf Akçura	62-1	Yürük Kadını
13	Mustafa Kemal	62-2	Yürük Erkeği
15	Peyami Safa	65	Atatürk
16-1	S. Eyuboğlu	66-1	Yusuf Akçura
16-2	Nazım Hikmet	66-2	Ziya Gökalp
31	Yürük Çadırı	66-4	Hasan Âli Yücel
37-2	Uygur Yazısı	67-1	M. Akif
52-1	Sultan Süleyman	67-2	Yaşar Kemal
53-1	Tarihi İstanbul	67-3	A.H.Tanpınar
53-2	Yeniçeri	67-4	Yahya Kemal
55-7	Nasreddin Hoca	67-5	Sabahattin Ali
56-1	Osmanlı Hat Sanatı	74-1	Ermeni Terörü
57-3	Cevdet Paşa	74-1	Çizgi Romanda Türk
58-1	Boğaziçi Yalıları	88-1	Uğur Mumcu

B Renkli Föyler: FÖY 23

Rm 20-1	Büyük İskender'in Büstü (İAM, Akşit 1982)
Rm 20-2	İskender ile Dara'nın Elçisi (<i>İskendername</i> 'den)
Rm 20-3	Pamukkale: Apollon ile Marsiyas'ın yarışma alanı
Rm 20-4	İskender ile filozof Arastu (<i>İskendername</i> 'den)
Rm 21-1	Dağınık köy yerleşmesi: Karadeniz kıyı şeridi
Rm 21-2	Düşük Tanrı-Krallar: Nemrut Dağı
Rm 21-3	İyonya Tapınağı
Rm 21-4	Likya Mezarı (İAM, Akşit 1982)
Rm 21-5	Ayasofya Kilisesi (Trabzon)
Rm 21-6	Bergama Anfi-Tiyatrosu (Akşit 1982)
Har 20	Bizans Devleti'nin " <i>Anatolikon</i> "u (Ostrogorskii 1986)
Har 22	Küçük Asya'nın Yağış Bölgeleri (Bates 1983: 7).
Har 23-1	Küçük Asya'nın Dağlık Topografyası
Har 23-2	Akdeniz'in Uzantısı Küçük Asya
Rm 24-1	Hitit Tanrıları (Boğazköy / Hatusaş)
Rm 24-2	Ana Tanrıça'nın Anası: Verim ve Bereket miydi?
Rm 24-3	Akdeniz ve Ege'nin ortak Deniz Kültürü
Rm 24-4	Hristiyanlığın Kurucusu: Aziz Paul (Russell 1959:130).

FÖY 56

- Rm 50-1 Zgedvar Muhasarası (Nasuh minyatürü)
 Rm 50-2 İstanbul'un Fethine Doğru: Rumeli Hisarı
 Rm 54-1 Ayasofya Kilise-Camii Müzesi (Raks Takvimi '93))
 Rm 54-2 Kilise ile bütünleşen cami (Magosa, Kıbrıs)
 Rm 54-3 Kubbealtı'na Giriş (Topkapı): (Raks Takvimi 1993)
 Rm 56-1 Mimar Sinan'ın Süleymaniyesi (İstanbul)
 Rm 56-2 Süleymaniye Şadırvanı (Güner, Sönmez 1988)
 Rm 56-3 Süleymaniye'de Namaz (M. Taner)
 Rm 56-4 Sinan'ın Başeseri Selimiye (Edirne)
 Rm 56-5 Osmanlı Hat (yazı) Sanatı
 Rm 56-6 Sinan'ın Çekmece Köprüsü: Minyatür
 Rm 56-7 Sinan'ın Mağlova Su Kemerli (Çeçen 1992)
 Rm 56-8 Rüstem Paşa Camii Çinileri (S. Güner 1988)
 Rm 56-9 Topkapı Sarayı Sünnet Odası Çinileri (Serpil Bağcı)
 Rm 56-10 Osmanlı Çarşı-Pazarı (Rogier, Kayaoğlu 1992: 66)
 Rm 56-11 Osmanlı Kasabası: Sokak ve Evler (Günay 1989)
 Rm 57-1 İskender ile Dara'nın Elçisi (*İskendername*'den)
 Rm 57-2 Mevlevi Dervişleri
 Rm 58-1 Süleymaniye Mangalı (Kayaoğlu 1992: 90)
 Rm 58-2 Avrupalılaştan İbrik ve Leğen: Dolmabahçe'de Kültürleşme
 Kar 58-3 İmparatorluktan Cumhuriyet'e Geçiş
 Rm 58-4 Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kültür Mirası
 Rm 58-5 Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kültür Mirası
 Har 58-6 Anadolu: Doğu ile Batı Arasında Kültür Köprüsü
 Rm 58-7 Ayasofya Kilisesi: Trabzon 1240'lar
 Rm 58-8 İsa Bey Camii: Kiliseden Camiye Geçiş Şahaseri
 Rm 58-9 Dolmabahçe Sarayı: Avrupalılaştan Osmanlı Mimarisi

FÖY 67

- Rm 60-1 Ana Tanrıça Kubala / Kibele / Sibel
 Rm 60-2 Türk Kiliminde Yaşayan Kubala Motifi
 Har 61 Göçler ve Türkler: Bütün Dünya Türk mü? (*Türkiye* 1988)
 Rm 62-1 Türkiye Anıtkabir'den mi Yönetiliyor?
 Rm 62-2 Devrimi Koruyan Aslanlar (Evliyagil 1988: 60)
 Rm 63 Kız ve Erkek Kuleler (İstanbul: Ara Güler)

- Rm 64 Çağdaş Uygarlık Ailesi: Hangisi Türk ?
 Rm 65 Japon Mucizesi: Kültür mü, Teknoloji mi? (*Look Japan*)
 Rm 66 Anadolu Kültüründe Süreklilik: Amasya
 Rm 67 Çağdaş Türkiye: Aile Çay Bahçesi
 Rm 68-1 Müslüman Türkiye (Kartpostal 1970'ler)
 Rm 68-2 Milliyetçi Türkiye (Kartpostal 1970'ler)
 Rm 68-3 Demokrat Türkiye (Kartpostal 1970'ler)
 Rm 68-4 Türkiye: Batıya mı Doğuya mı? (1992)
 Rm 68-6 Günlük Basın: Spor mu Politika mı?
 Rm 68-7 Yerleşik Düzene geçen Hayvancılık
 Rm 68-8 Anadolu'da Yaşayan Türk Halı Sanatı (Şerare Yetkin-1974)
 Rm 68-9 Pamukkale
 Kar 64-1 Laik Cumhuriyet: Özde mi Sözde mi? (Balcıoğlu, *Akbaba*);
 Kar 64-2 Laik Cumhuriyet: Özde mi, Sözde mi? (N. Rıza, *Aydede*)
 Kar 64-3 İlköğretim Seferberliği (*Akbaba*, 3.9.1993: 77)
 Kar 64-4 Turhan Selçuk, Söz Çizginin, Milliyet, 1979
 Rm 68-10 Geçmişten Geleceğe Roma, Bizans, Osmanlı ve Türkiye
 Rm 68-11 Ege Efe'si

Föy 89

- Rm 88-2 Kıbrısık, Bolu (Şakir Eczacıbaşı)
 Rm 88-3 "Ana ile Bebe" Bolu (Şakir Eczacıbaşı)
 Rm 88-4 "Çocuklar", Muradiye, Bursa (İzzet Kenbar)
 Rm 88-5 "Kardeşler", Çeşme, İzmir (İzzet Kenbar)
 Rm 88-6 "Hasat", Sungurlu, Çorum (Nusret Nurdan Eren)
 Rm 88-7 "Genç Kızlar", Ayder, Rize (İbrahim Zaman)
 Rm 88-8 "Oynayan Çocuklar" Kasımpaşa, İst. (İzzet Kenbar)
 Rm 88-9 "Ziyaret" (Osman Hamdi Bey)
 Rm 88-10 Atakule, Ankara (Ara Güler)
 Rm 88-11 "Dünya Durdukça Duracak" ... Sinan (Kaya Güvenç)
 Rm 88-12 Altınkaya Barajı ve Hidroelektrik Tesisleri: "Bir Bayındırlık Anıtı" (İrfan Karaoğlu: 1993)
 Rm 88-13 "Bekleyiş": "Heyecan ve Merakla..." (Mehmet Güler Albümü, 1991: 73)
 Rm 88-14 Boğaziçi Köprüsü, "Geçmişten Geleceğe: Nereye?" (Bün-yad Dinç)

§ 97 Ana Sorunlar: Bölümlerin Konu-Şablonu

Çalışmanın 3, 4, 5, 6 ve 8. bölümleri (on bölümden beşi ya da yarısı) aşağıda gösterilen, 10 paragraflık konu-şablonuna göre tasarlanmış ve yazılmıştır. Benzer başlıklar altındaki sorular özgün ve değişiktir. (Gerekçeli, kısa açıklama için Bz § 18.)

- | | |
|------|--|
| § 00 | ZEMİN- ZAMAN: DEĞİŞME VE SÜREKLİLİKLER |
| § 01 | ÇEVRE: UYUM VE ÇELİŞKİLER YUMAĞI |
| § 02 | ÜRETİM -TÜKETİM VE MÜLKİYET İLİŞKİLERİ |
| § 03 | NÜFUS HAREKETLERİ: GÖÇLER VE YERLEŞMELER |
| § 04 | YÖNETİM: DİN-DEVLET VE SİYASET SAHNESİ |
| § 05 | YENİLENME: YAYILMA VE YABANCILAŞMA SÜRECİ |
| § 06 | EĞİTİM: BİLİM-SANAT-FELSEFE VE TARİH BİLİNCİ |
| § 07 | DİLLER: DUYGULAR VE DÜŞÜNCELER DÜNYASI |
| § 08 | KİŞİLİK YAPILARI: DÜNYA GÖRÜŞLERİ |
| § 09 | YARARLANILAN KAYNAKLAR |

§ 98 Metindeki Tablolar

TABLO*	24	KÜÇÜK ASYA'NIN TARİHİ COĞRAFYASI
	24-1	BİZANS ORDUSU'NUN BİRİMLERİ
	44-1	SELÇUKLU DEVLETİNDE YÖNETİM ŞEMASI
	44-2	NİZAM'ÜL MÜLK'ÜN BÜROKRASI MODELİ
	52-1	REAYA'DAN ALINAN VERGİ ORANLARI
	55	OSMANLI TOPLUM YAPISI (SINIFLAR)
	56-1	GAZALİ'YE GÖRE BİLİMLER
	56-2	İBN HALDUN'A GÖRE BİLİM SINIFLAMASI
	56-3	OSMANLI EĞİTİM KURUMLARI
	56-4	TANZİMAT OKULLARININ GELİŞMESİ: 1870
	56-5	SAYILARLA TANZİMAT EĞİTİMİ: 1872
	60-1	TÜRKİYE'NİN YAKIN TARİHÇESİ: 1919-89
	62	DİLLER, DİNLER VE YERLEŞMELER: 1945
	64	İSLAM MEZHEPLERİ (ERÜNSAL 1972)
	63	OSMANLI MİRASI TOPLUM YAPISI: 1932
	63	KAMUS-U TÜRKİ'DE SÖZCÜK DÖKÜMÜ
	67	T.C.'DE LAİKLİK VE KADIN ANKETİ: 1992

* Tablo numaraları, metindeki ana § konusuna göre verilmiştir.

§ 99 Yayınlar ve Kaynaklar

Hangi yayınlar hangi ölçütlerle seçildi ?

Açıklama

Metinde adı geçen, gönderme veya alıntı yapılan yazarların yayınlarına (yazar adı, yayın tarihi, yeri ve yayımcı) ek olarak, herhalde kullanılmış fakat doğrudan gönderme yapılmamış bazı genel ve temel yayınlara kaynakçada yer vermeye çalışılmıştır. Kuşkusuz, eksikler ve belki fazlalıklar kalmıştır. Yabancı dillerdeki önemli bazı yayınların Türkçeleri de derlemeye alınmıştır. Resim, fotoğraf, karikatür, harita vb görsel malzemenin kaynakçaları kullanıldığı yerlerde gösterilmiştir. Okurun, Türk kültürü ve kimliği konusunda görmek isteyip de burada bulamayacağı bazı yayınlar için, bölüm sonlarındaki seçilmiş (temel) eserlerin özel kaynakçalarına başvurulabilir.

Adem, Mahmut; 1993, *Ulusal Eğitim Politikamız ve Finansmanı*. Ankara: AÜ Eğit Fak Yay No 172.

Adıvar, Halide Edip; 1926, *Memoirs*. Londra.

Adıvar, Halide Edip; 1928, *The Turkish Ordeal*. Londra.

Adıvar, Halide Edip; 1956, *Türkiye'de Şark, Garp ve Amerikan Tesirleri*. İstanbul.

Adıvar, Adnan; 1943, *Osmanlı Türklerinde İlim*. İstanbul: Remzi.

Afet, İnan; 1939, "Atatürk'ün Tarih Görüşü." *Belleten*.

Afet, İnan; 1941, *L'Anatolie: Le Pays de la Race Turque*. Genève: George and Cie.

Afet, İnan; 1964, *Atatürk ve Türk Kadın Haklarının Kazanılması*. İstanbul: MEB.

Afet, İnan; 1969, *Atatürk'ten Yazdıklarım*.

Afet, İnan; 1982, *Atatürk ve Kültür*. Ankara: HÜ.

Ağaoğlu, Ahmet; 1911 (1327), "Türk Alemleri." *Türk Yurdu* I: 195-201.

Ağaoğlu, Ahmet; 1942, *İhtilal mi İnkılap mı?* Ankara: A. Kral Basımevi.

Ağaoğlu, Ahmet; 1972, *Üç Medeniyet*. Ankara: Kültür Müsteşarlığı.

Ağaoğlu, Ahmet; 1989, "Türk Alemleri." *Tarih ve Toplum*, 63: 18-20.

Akarsu, Bedi; 1985, "Felsefe, Dil, Kültür ve Ahlak Konusunda Söyleşi." (Kaynardağ ile) *Çağdaş Eleştiri Dergisi*. Ocak, I:15-23.

- Akarsu, Bedia; 1993, "Kimlik Sorunu ve Kültür." *Cumhuriyet* 26 Ağustos.
- Akçam, Taner; 1993, *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu*. İstanbul: İletişim.
- Akçura, Yusuf; 1904, *Üç Tarz-ı Siyaset*. Ankara: TTK.
- Akçura, Yusuf; 1928, *1928 Yılı Yazıları*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Akçura, Yusuf; 1978 (1928), *Türkçülük: Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*. İstanbul: Türk Kültür Yayınları.
- Akçura, Yusuf; 1981, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri*. Ankara: Kültür B.
- Akçura, Yusuf; 1985, (1940) *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri* (XVII ve XIX YY). Ankara: TTK.
- Akdağ, Mustafa; 1963, *Celali Karışıklıklarının Başlaması*. Ankara.
- Akdağ, Mustafa; 1974, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*. İstanbul: Cem.
- Aksan, Doğan; 1981, *Atatürk'ün Yolunda Dil Devrimi*. Ankara: TDK.
- Aksoy, Muzaffer; 1993, "Kaynakların yüreğine yolculuk." (Kazım Çeçen ile) *Cumh. Kitap*, 30 Nisan.
- Aksoy, Nazan; 1992, *Rönesans İngilteresinde Türkler*. İstanbul: Çağdaş.
- Akşin, Sina (Yön), Ü. Hassan, H. Berktaş ve A. Ödekan
1987, *Türkiye Tarihi 4 cilt*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Akşit, İlhan; 1982, *Turkey*. İstanbul: (Yazar'ın kendi yayını).
- Akurgal, Ekrem; 1956, "Tarih İlmi ve Atatürk." *Belleten*, 20:80, 571-84.
- Akurgal, Ekrem; 1969, *Ancient Civilizations and Ruins of Turkey*. İstanbul: Mobil.
- Akurgal, Ekrem; 1980, *The Art and Architecture of Turkey*.
- Akurgal, Ekrem; 1988, "Türk-Avrupa Kültür Sentezi." *Cumh.* 6 Haz.
- Alaaddin, Ali Tüsi; 1990, *Tehafütü'l-Felâsife. (Kitâbu'z - Zühr)*. Çeviren Recep Duran. Ank: Kültür B.
- Ali, Hazret-i; (?), *Devlet Adamlarına Öğütler*. Ankara: Seha.
- Ali Ufki (Albert Bobowski); 1976 (1650), *Mecmua-i Saz ü Söz*. (Hazırlayan Ş. Elçin). Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Altar, Cevat Memduh; 1988, "Kültür politikası kanunla olmaz." *Cumh.* 28 Eylül.
- Al-Maçoudie; 1877, *Les Prairies d'Or*. Paris.
- Alpaut, T.; 1990, "Osmanlı'da Dine Dönüş." *Cumh.* 10 Şubat.
- Alpay, Şahin; 1995, "Resmi tarih bıkkınlık veriyor." Erik Zürcher (1993) ile sohbet. *Milliyet*, 21 Haz.
- And, Metin; 1972, *Türk Tiyatrosu 1839-1908*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- And, Metin; 1994, *İstanbul: In the 16 th Century*. Akbank.
- Anday, Melih Cevdet; 1984, *Açıklığa Doğru*. İstanbul: Adam Yayınları.
- Anday, Melih Cevdet; 1987, "Türk Kimliği." *Cumh.* 30 Ocak.
- Anday, Melih Cevdet; 1988, *Cumh.* 23 Aralık.
- Anderson, Benedict; 1983, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Londra: Verso.

- Andriç, Ivo; 1962, *Drina Köprüsü*. İstanbul: Altın Kitaplar.
- Andrews, Peter Alford; 1987, "Republic of Turkey: Rural-Ethnic Minorities." *Tübinger Atlas des Orient*. A VIII 14. Wiesbaden: Dr Ludwig Reichart Verlag.
- Andrews, Peter Alford; 1989, *Ethnic Groups in the Republic of Turkey*. Wiesbaden: Dr L. Reichart Verlag.
- Andrews, Peter Alford; 1992, *Türkiye'de Etnik Gruplar* (Çeviren: M. Küpüşoğlu). İstanbul: Ant Yayınları.
- Antel, Sadrettin Celal; 1940, "Tanzimat Maarifi." *Tanzimat*: 441-62. İstanbul: Maarif.
- Antoun, R. ve I. Harik; (?), *Rural Politics*. Bloomington: Indiana University Press.
- Arai, Masami; 1985, "The Genç Kalemler and the Young Turk: A Study in Nationalism." *METU Studies in Development* 12(3,4): 197-244,
- Araz, Nezihe; 1959, *Anadoluyu Aydınlatanlar*.
- Arel, H. Saadeddin; 1990, *Türk Musikisi Kimindir?* Ankara: Kültür Bakanlığı /112.
- Arıkan, Vural; 1990, "Laiklik İçin Öneri." *Cumh.* 20 Kasım.
- Arsel, İlhan; 1993, *Arap Milliyetçiliği ve Türkler*.
- Arnakis, G. G.; 1951, "Gregory Palamas among the Turks and Documents of his Captivity as Historical Sources." *Spellum*, XXVI.
- Anderson, Benedict; 1983, *Imagined Communities*. Verso.
- Andriç, Ivo; 1962, *Drina Köprüsü*. İstanbul: Altın Kitaplar.
- Artemel, Süheyla; 1973, "Turkish Imagery in the Elizabethan Drama." Bz Halman 1973 referansı.
- Asena, Duygu; 1987, *Kadının Adı Yok* (35. Baskı). İstanbul: Afa.
- Aslan, Asım; 1989, *Sömürülen Atatürk ve Atatürkçülük*. Ankara: Aslan.
- Aslanapa, Oktay; 1972, *Türk Sanatı I ve II*. Ankara: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı.
- Atabay, Neşe, Sevgi Özel ve Ayfer Çam; 1981, *Türkiye Türkçesinin Sözdizimi*. Ankara: TDK.
- Atacan, Dr Fulya; 1992, "Kara Ses Kimin Sesi?" *Cumh.* Dizi, 5 Aralık.
- Atalay, Besim; 1975, *Divanü Lügat-it Türk* (Çevirisi). Ankara: TDK 521.
- Atatürk, Mustafa Kemal; 1959, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I ve II*. Ankara: TDK.
- Atay, Hüseyin; 1991, *Kur'ana göre İslamın Temel Kuralları*. MEB.
- Atay, Hüseyin; *Kur'ana göre Araştırmalar*: I, II ve III. Ankara: Kendi Yayınları.
- Athar Ali, M.; 1968, *The Moghul Nobility...* New Delhi: Asia Publication House.
- Atlas of Archeology; 1990, *Past Worlds*. Hammond and Times.
- Atıl, Esin (Ed); 1980, *Turkish Art*. Washington DC: Smithsonian Press.
- Atsız, Nihal; 1970, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*. İstanbul: MEB/1000 Temel Eser.
- Avcıoğlu, Doğan; 1978- 1984, *Türklerin Tarihi* (5 cilt). İstanbul: Tekin.
- Aydemir, Şevket Süreyya; 1932, *İnkılap ve Kadro*. Ankara: M.A. Halit Kitaphanesi.
- Aydemir, Şevket Süreyya; 1967, *Suyu Arayan Adam*. İstanbul: Remzi.
- Aydın, Erdoğan; 1994, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu?* Ankara: Başak Yayınevi.

Aydın, Suavi; 1993, *Modernleşme ve Milliyetçilik*. Ankara: Gündoğan Yayınları.
 Aydınlar Ocağı; 1973, *Aydınlar Ocağının Görüşü: Türkiye'nin Meseleleri*. İstanbul: Aydınlar Ocağı.

Bacque-Grammont, J-L.; 1992, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Doruğu: Olaylar (1512-1606). Mantran (Yön). İstanbul: Say.

Bahadır Han, Ebulgazi; (?), *Şecere-i Türki*. (çev Ahmet Vefik). *Tasviri Efkar*.

Balbay, M.; 1995, "Kimiz, Kimlerdeniz?" *Cumh.* 22 Ocak.

Balcioğlu, Semih; 1987, *Cumhuriyet Dönemi Türk Karikatürü*. Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları.

Baloğlu, Zekai; 1990, *Türkiye'de Eğitim*. İstanbul: TÜSIAD.

Barbarossa, Frederik; 1198, *Ansbert Günlüğü*. (Bz Kula 1992).

Barkan, Ömer Lütfi; 1939, "Türkiye'de Toprak Meselesi." (Dizi yazı). *Ülkü Dergisi* XI-XII.

Barkan, Ömer Lütfi; 1942, "Fetihten Zaviyeye: Dervişler." *Vakıflar Dergisi*, 2.

Barkan, Ömer Lütfi; 1975, *Türkiye'de Din ve Devlet*. Ankara: TTK

Barker, Ernest; 1982, *Bizans: Toplumsal ve Siyasal Düşünüşü*. Ankara: Dost.

Barthold, W.; 1927, *Orta -Asya Türk Tarihi Dersleri*. İstanbul: Türkiyat Enst.

Barthold, W.; 1928, *Turkestan down to the Mongol Invasion*. London: Luzac Co.

Barthold, W.; 1945, *L'Histoire des Turcs de L'Asie centrale*. Paris.

Barthold, W.; 1963, *İslam Medeniyeti Tarihi* (Köprülü'nün düzeltmeleriyle 2. baskı). Ankara: TTK.

Başgöz, İlhan; 1986, "Digression in Oral Narrative." *Journal of American Folklore*. 99 (191): 5-23.

Başgöz, İlhan; 1987, *Cumh.* 5 Şubat.

Başgöz, İlhan ve M. Glazer (Eds); 1978, *Studies in Turkish Folklore*. Bloomington: Indiana Univ.

Bates, D.G.; 1973, *Nomads and Farmers*. Ann Arbor: Michigan University.

Bates, D.G.; 1983, *Peoples and Cultures of the Middle East*. Englewood Cliffs NJ: Prentice Hall.

Battuta, Ibn; 1969, *Travels in Asia and Africa*. Londra: Routledge and Kegan.

Bayat, Ali Haydar; 1990, *Hüsn-i Hat Bibliyografyası*. Ankara: Kültür Bakanlığı /1158.

Baydur, Suat Y.; 1964, "Türkçe'de Yaşayan Yunanca Sözcükler." *Dil ve Kültür*. Ankara.

Baykal, Füsün; 1989, *Salihli Kent Coğrafyası*. Salihli Belediyesi Kültür Derneği.

Baykara, Tuncer; 1985, *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya*. Ankara: Kültür Bakanlığı.

Baynes, Norman H.; 1977, *The Byzantine Empire*. New York: Harry Holt Co.

Baysun, Cavit (Hzn); 1967, *Cevdet Paşa Tezâkir*. 4 cilt. Ankara: TTK.

Baysun, Cavit (Hzn); 1963, *Cevdet Paşa'nın Güney Aşiretlerinin Zorla İskanı (1862) Anıları*.

- Beans, George E. 1980, *Turkey Beyond the Meander*. London: E. Benn.
- Beck, L. ve N. Kiddie; 1982, *Woman in the Muslim World*. Cambridge: Harvard.
- Becker, Carl L.; 1932, *The Heavenly City of the Eighteenth Century Philosophers*. New Haven: Yale University Press.
- Behar, Büşra Ersanlı; 1992, *İktidar ve Tarih: Türkiye'de Resmi Tarih Tezinin Oluşumu*. İstanbul: Afa.
- Behar, Cem; 1993, "Türk Musikisi Kimindi?" *Cumhuriyet Kitap* (Owen 1992) 17 Nisan.
- Béhar, Pierre; 1992, *Une Géopolitique pour L'Europe vers une nouvelle Eurasia*. Paris: Editions Desjonquères.
- Beeley, B.V.; 1969, *Rural Turkey: Bibliographical Introduction*. Ankara: HÜ.
- Befu, Harumi; 1992, "Cultural Construction and National Identity: The Japanese Case." *Culture and Communication. Working Paper*. Honolulu, Hawai: The East-West Center.
- Bektaş, Cengiz; 1992, *Akşehir Evleri*. İstanbul: Yapı Endüstri Merkezi (YEM) Yayını.
- Beldiceanu, Irène; 1992, "Başlangıçlar: Osman ve Orhon" *Mantran* (Yön) 1992:17-36. İstanbul: Cem.
- Beldiceanu, Irène; 1992, "Osmanlı İmparatorluğunun Örgütü (XIV-XV YY.)" *Mantran* (Yön):147-63.
- Belge, Murat; 1983, *Tarihten Güncelliğe*. İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Belge, Murat; 1990, "2000 Yılına Doğru Türk Ulusal Kimliği." *Birikim*, Ocak: 49-55.
- Belge, Murat; 1992, *Türkiye dünyanın neresinde?* (Denemeler). İstanbul: Birikim Yayınları.
- Belgil, Vehbi; 1986, "Kültürümüz Üzerine Söyleşi." *Cumh.* 11 Eylül.
- Belgil, Vehbi; 1992, "Türkler Mankafa mı?" *Cumh. Bilim Teknik* 2 Ocak.
- Bendix, Reinhart; 1964, *Nation Building and Citizenship*. New York: John Wiley.
- Benedict, Peter; 1974, *Ula: An Anatolian Town*. Leiden: Brill.
- Benedict, Peter et. al.; 1974, *Turkey: Geographic and Social Perspectives*. Leiden: Brill.
- Benninghaus, Rüdiger; 1979, "The Laz: An Example of Multiple Identification. Bz Andrews (Ed), 497-502.
- Berend, Ivan; 1985, "The Role of Cultural Identity in Eastern Europe." *Question of Identity*. WC Smithsonian 1985:11-18,
- Berkes, Niyazi; 1964, *Development of Secularism in Turkey*. Mc Gill University.
- Berkes, Niyazi; 1965, *İkiyüz yıldır neden bocalıyoruz?* İstanbul.
- Berkes, Niyazi; 1973, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. Ankara: Bilgi.
- Berkes, Niyazi; 1976, *Asya Mektupları*. İstanbul: Çağdaş.
- Berkes, Niyazi; 1984, *Teokrasi ve Laiklik*. İstanbul: Adam Yayıncılık.
- Berkes, Niyazi; 1985, *Felsefe ve Toplum Bilim Yazıları*. İstanbul: Adam Yay.
- Berkol, Bülent; 1993, "Yeni Yunancada Türkçe Sözcükler." *Cumhuriyet Kitap*, 158: 11.
- Berktaş, Halil; 1987 "Osmanlı Devletine Kadar İktisadi Toplumsal Tarih." Bz Akşin (Yön) 1987.

- Bertram, Christoph; 1993, "Der starke Mann am Bosphorus." *Die Zeit*, 21 Mai.
- Beyatlı, Yahya Kemal; 1990, *Kendi Gök Kubbemiz*. Ankara: Kültür Bakanlığı /1191.
- Bıçışkyan, Per Minas; 1969, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası* (çev). İstanbul: İÜ Ed Fak 1411.
- Bilgin, Nuri; 1993, *Sosyal Bilimin Kavşağında Kimlik Sorunu*. İzmir: Ege Yay.
- Binder, Leonard; 1955, "Al- Ghazali's Theory of Islamic Government." *The Muslim World* XLV (3): 240.
- Bingöl, G.; 1970, *Kan Transfüzyonu*. Ankara: Gürsoy.
- Binyazar, Adnan (Hzn); 1973, *Dedem Korkud*. İstanbul: Milliyet.
- Birdoğan; 1989, "Aleviler." *Cumhuriyet*. 16 Ağustos.
- Birge, J.K.; 1937, *The Bektashi Order of Dervishes*. Londra.
- Birge, J.K.; 1991, *Bektaşilik Tarihi*. İstanbul: Ant.
- Birinci, Ali; 1984, "Halil Rifat Paşa'nın Tenbihnameleri." *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi* 3.
- BKAF (Bilim-Kültür Vakfı); 1995, *Yunus Emre, Nasreddin Hoca ve Hacı Bektaş Veli Düşüncesinde Hoşgörü*; Ankara: Kültür B.
- Blount, H.; 1636, *A Voyage into the Levant*. Londra.
- Boratav, Pertev N.; 1973, *Yüz Soruda Türk Folkloru*. İstanbul: Gerçek.
- Boyce, George; 1993, "Ethnicity versus Nationalism in Britain and Ireland." (Krüger (Ed) 1993: 15-90.)
- Boysan, Aydın; 1991, *İstanbul: Esintiler*. İstanbul: Bas Yayınları.
- Bozkurt, Fuat; 1992, *Türklerin Dili*. İstanbul: Cem Yayınları.
- Bozkurt, Mahmut Esat; 1967, *Atatürk İhtilali*. İstanbul: Altın Kitaplar
- Braudel, Fernand; 1980, *On History*. Chicago: University of Chicago Press.
- Braudel, Fernand; 1989, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*. Eren Yayıncılık.
- Braudel, Fernand; 1991, *Akdeniz: İnsanlar ve Miras*. İstanbul: Metis.
- Brochermann, Carl; 1992, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*. (Çn. Neşet Çağatay). Ankara: TTK.
- Bryer, A. ve H. Lowry; 1986, "Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society". (Zeroxed Papers).
- Bulaç, Ali; 1985, *İslam Dünyasında Düşünce Sorunları*. İstanbul: İnsan.
- Bulaç, Ali; 1992, *Cumh. Aralık*.
- Buran, Ahmet; 1992, *Doğu ve Güneydoğu Araştırmaları II: Ağızlar*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Caferoğlu, Ahmet; 1970, *Kaşgarlı Mahmut*. MEB: Devlet Kitapları.
- Cahen, Claude; 1949, "Le Melik-nameh." *Oriens*, II: 31-65.
- Cahen, Claude; 1968, *Pre-Ottoman Turkey*. New York: Taplinger.
- Cahen, Claude; 1984, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*. İstanbul: E-Yay.
- Cahen, Claude; 1988; (1955) *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi. XI yy İkinci Yarısı*. Ankara: TTK XXV Dizi - sayı 4.

- Cahen, Claude; 1988, *La Turquie pre-ottomane*. İstanbul: Institut Français d'Etudes Anatoliennes.
- Cahun, L.; 1896, *Introduction à l'Histoire de l'Asie, Turcs et Mongols des Origines à 1405*. Paris.
- Canan, İbrahim; 1984, *Peygamberimizin Hadislerinde Medeniyet, Kültür ve Teknik*. Cihan Yayınları / İslam Kültürü 11.
- Carr, E.H. ve J. Fontana; 1992, *Tarih Yazımında Nesnellik ve Yanlılık*. Ankara: İmge.
- Carrol, Mark; 1966, "Observations on Book Publishing in Turkey." Report of the author to the Ford Foundation.
- Carreto, Giacomo; 1985, "1930'larda Kemalizm-Faşizm- Komünizm Üzerine Polemikler." *Tarih ve Toplum*, 17: 56-60; 18: 62-72.
- Caussat, Pierre; 1989, *L'Identité culturelle: Mythe ou Réalité*. Paris: Declée de Bronver.
- Cebecioglu, Ethem; 1991, *Hacı Bayram Veli*. Ankara: Kültür Bakanlığı 1283; Türk Büyüklükleri 139.
- Celaledin Paşa, Mahmud; (?), *Turcs anciens et modernes*. İstanbul: *Courriers d'Orient*. (Bz Akçura 1978: 54 Referansı.)
- Celal Nuri; 1993, (1995) *Kadınlarımız*. Ankara: Kültür Bak.
- Cem, İsmail; 1982, *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*. İstanbul: Cem.
- Cem, İsmail; 1986, "Kimlik Sorunu ve Laiklik." *Güneş* 5 Aralık.
- Cemşidov, Şamil; 1990, *Kitab-ı Dede Korkud*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Ceram, G.W. (Marec); 1971, *Tanrılar ve Mezarlar*. İstanbul: Remzi.
- Ceram, G.W. (Marec); 1970, *Gods, Graves and Scholars*.
- Ceram, G.W. (Marec); 1973, *Tanrıların Vatanı Anadolu*. İstanbul: Remzi.
- Cevat Şakir (Halikarnas Balıkcısı); 1971, *Anadolu Efsaneleri*. Ankara: Bilgi.
- Cevat Şakir (Halikarnas Balıkcısı); 1985, *Anadolu Tanrıları*. Ankara: Bilgi.
- Cevdet Paşa, Ahmet; 1972, *Tarih-i Cevdet* 12 cilt. İstanbul: Fatih Yayınevi.
- Ceyhun, Demirtaş; 1985, *Can Çekişen Kitap*. İstanbul: Cem.
- Ceyhun, Demirtaş; 1992, *Ah Şu Biz "Kara Bıyıklı" Türkler*. İstanbul: E-Yayınları.
- Chaucer; ?, *The Canterbury Tales* (Canterbury) öykülerinde.
- Christensen, Stephen Turkc; 1990, "The Heathen Order of Battle." in *Violence and the absolute state* (Ed'd by Christensen.) Copenhagen: Akademisk Forlag
- Cıntlı, Hüsnü ve Bahir Sorguç (Editörler); 1987, *Cumhuriyet Dönemi Eğitimcileri*. Ankara: UNESCO Türkiye Milli Komisyonu.
- Cin, Halil; 1978, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bozulması*. Ankara: Kültür Bakanlığı No.3.
- Cipolla, C.M.; 1980, (1965) *Dünya Ekonomik Tarihi*. Ankara: Tur.
- Clauson, Gerard; 1957, "Notes on some early Turkish Tribes." *Proceedings of the 22. Congress of Orientalists*. Leiden: Brill, pp. 373-75.
- Clark, Kenneth; 1986, "On America's Moral Schizophrenia." *WC Smithsonian*, March.
- Cohen, Yehudi; 1969, "Social Boundary Systems." *Current Anthropology*, 10, 1:103-26.
- Coon, Carleton.; 1962, (1954) *The Story of Man*. New York: Alfred A. Knopf.

Coon, Carleton.; 1962, (1958) *Caravan: The Story of the Middle East*. New York: Holt.
 Coşan, Esad; 1990, *Makalat: Hacı Bektaş Veli*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
 Coşturoğlu, Mustafa; 1981, *Sosyal Şizofreni ve Atatürkçülük*. Ankara: Kendi.
 Coşturoğlu, Mustafa; 1992, *Toplumsal Çözüm (Pataloji)*. Ank: Gündoğan.
 Criss, Bilge; 1992, "Türkiye'nin Batı'daki Tarihsel İmajı." (Davison 1981'den çeviren). *Tarih ve Toplum* 19, 109: 34-38.
 Criss, Bilge; 1993, *İşgal Altında İstanbul: 1918-23*. İstanbul: İletişim.

Çağatay, Neşet; 1974, *Bir Türk Kurumu olarak Ahilik*. Ankara: AÜ İlahiyat Fak.
 Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği (ÇYDD); 1990, *Yaratıcı Toplum Yolunda: Çağdaş Eğitim*. İstanbul: ÇYDD.
 Çalışlar, Oral; 1992, *Hız Ali -Muaviye Çatışması: İlk Ayrılıklar*. İstanbul: Pencere Yayınları.
 Çamuroğlu, Reha; 1993, *Dönüyordu: Bektaşilikte Zaman*. İstanbul: Metis
 Çapoğlu, Gökhan; 1992, *Türkiye Nasıl Kalkınır?* Ankara: Adım Yay. Siyasi Tikanıklığı Aşmak İçin. SAV.
 Çavdar, Tevfik; 1970, *Osmanlıların Yarı-sömürge Oluşu*. İstanbul.
 Çam, Nusret; 1990, *Osmanlı Güneş Saatleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı 1243.
 Çay, Abdülhalûk; 1986, "Türk Kültürü ve Kaynakları." *19 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fak. Dergisi* I.
 Çeçen, Anıl; 1984, *Kültür ve Politika*. İstanbul: Hill.
 Çelebi, Süleyman; 1970, *Mevlid* (Yay Hzn Faruk Timurtaş). İstanbul: MEB (1000 Temel Eser).
 Çeçen, Kazım; 1992, *Sinan's Water Supply System in İstanbul*. İst: Büyükşehir Belediyesi ve İSKİ.
 Çetin, Osman; 1994, *...Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*. Ank: TTK
 Çolpan, Yılmaz; 1963, *Ataç'ın Sözcükleri*. Ankara: TDK.

Dahl, Robert A.; 1982, *Dilemmas of Pluralist Democracy*. New Haven: Yale Press.
 Danişmend, İsmail; 1961, *Eski Türk Seciye ve Ahlakı*. İstanbul: İstanbul Kitabevi.
 Danilevskii, N.L.; 1920, (1869) *Russland und Europe*. Berlin: Karl / Nötzel.
 Danişman, Zuhuri; 1972, *Koçu Bey Risalesi*. İstanbul: MEB.
 Davison, Roderic H.; 1954, "Turkish Attitude concerning Christian-Muslim Equality in the Nineteenth Century." *American Historical Review*. October 1953-July 1954.
 Davison, Roderic H.; 1963, *Reform in the Ottoman Empire:1856-1876. Turkey*. Englewood Cliffs N.J.: Prentice Hall.
 Davison, Roderic H.; 1980, "The Turks in History." Bz Atıl (Ed) 1980:17-42.
 Davison, Roderic H.; 1981, "The Image of Turkey in the West in Historical Perspective." *Turkish Association Bulletin* 161. (Türkçe Çevirisi için Bz Criss 1992.)
 Delaney, Carol; 1991, *The Seed and the Soil*. Berkeley: University of California.

- Demirel, Hamide; 1991, *The Poet Fuzûlî*. Ankara: Ministry of Culture.1253/72. (Bibliyografya.)
- Dengler, Ian; 1982, "Turkish Women in the Ottoman Empire: The Classical Age." Beck and Keddie (Eds) 1982: 229-44.q.v.
- Dennet Jr, D. C.; 1950, *Conversion and the Poll Tax in Early Islam*. Cambridge: Harvard University.
- Dernschwam, Hans; 1993, (1994) *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü* (Çeviren: Yaşar Önen). Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Develioğlu, Ferit; 1990, *Türk Argosu*. Ankara: Aydın Kitabevi.
- Dewey, John; 1989, (1924) *Türk Maarifi Hakkında Rapor*. Ankara: MEB Yaygın Eğitim Şûrası.
- Diderot; 1875 , IV -79. (Bz Timur 1986)
- DİE; 1990, *Türkiye İstatistik Cep Yıllığı*. Ankara: DİE.
- DİE; 1965, *Türkiye Nüfus Yıllığı*, Ankara: DİE.
- Dikerdem, Mahmud; 1990, *Direneler: Barışın Savunmasıdır*. İstanbul: Cem.
- Dilmen G. ile T. Halman; 1991, I- *Anatolia ("Ben Anadolu")*. Ankara.: Kültür Bakanlığı.
- Divitçioğlu, Sencer; 1967, *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumı*. İstanbul: İÜ.
- Divitçioğlu, Sencer; 1987, *Kök Türkler*. İstanbul: Ada Yayınları.
- Diyanet İşleri Yüksek Kurulu; 1989, "Alevilik hk Görüş." *Cumhuriyet* 8 Şubat.
- DPT; 1983, *Milli Kültür (Özel İhtisas Komisyonu) Raporu*. Ankara: DPT 1920 / 300.
- Douva-ed-Erir Bey; 1886, *Minor Memoirs of Turkey*. "Osmanlı Sarayı'nın Aldığı Rüşvet." (Bahış).
- Dr Abdullah Cevdet; 1910'lar, *İçtihat Dergisi*.
- Duben, A. ve C. Behar; 1991, *İstanbul Households*. Cambridge University Press.
- Dumont, Louis; 1980, (1966) *Homo Hierarchicus*. Chicago: University Press.
- Dumont, Paul; 1975, "La Pacification du Sud-Est Anatolien en 1865." *Turcica*, cilt V.
- Dundes, A. et. al.; 1970, "Strategy of Turkish Boys' Verbal Dueling Rhymes." *Journal of American Folklore*. 83, 329: 325-49.
- Durant, Will; 1929, *The Mansions of Philosophy*. New York.
- Durant, Will and Ariel; 1968, *Lessons of History*. New York: Simon and Schuster.
- Durant, Will and Ariel; 1992, *Tarihten Dersler* (Türkçesi B. Güvenç). İst.: Cem.
- Dursun, Turan; 1992, *Tabu Can Çekişiyor: Din Bu 1*. İst.: Kaynak Yayınları 84.
- Eberhard, W.; 1986, (1957) *Uzak Doğu Tarihi*. Ankara: TTK.
- Ecevit, Bülent; 1985, Gericilik Osmanlılıktan Kaynaklanıyor. *Nokta* 13 Ekim.
- Ebüzziya Tevfik; 1973, *Yeni Osmanlılar*. İstanbul: Kervan Kitapçılık.
- Elekdağ, Şükrü; 1993, "Türklerin Görüntüsü." *Milliyet* (Dünyaya Bakış köşesi) 25 Nisan.
- Emerson, Rupert; 1967, *From Empire to Nation*. Cambridge: Harvard U. Press.

- Engin, İsmail; 1993, "Akçaenış Tahtacılarında Dinin ve Dini Örgütlenmenin Günlük Yaşama Etkisi." (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi SBE.
- Enginün, İnci; 1978, *Halide Edip Adıvar'ın Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi*. 1st: İÜ. Ed. Fak. 2398.
- English, P.W.; 1967, "Urbanites, Peasants and Nomads." *Journal of Geography*, 66, 2: 54-59.
- Eliade, Mircea; 1971, *La Nostalgie des Origines*. Paris. (Bz Timur 1986: 16.)
- Eliade, Mircea; 1992, *İmgeler ve Singeler*. Ankara: Gece Yay.
- Erdem, Hüsamettin; 1990, *Panteizm ve Vahdeti Vücut Mukayesesi*. Ankara: Kültür Bak. 1000.
- Ercilasun, Ahmet B.; 1984, "Hititler ve Türk Milleti." *Türk Kültürü*, XXII, 256: 492-6.
- Ergin, Muharrem; 1970, *Orhon Abideleri*. İstanbul: MEB 1000 Temel Eser.
- Ergin, Muharrem; 1973, *Türkiye'nin Bugünkü Meseleleri*. İstanbul.
- Ergun, Doğan; 1993, *Türk Bireyi Kuramına Giriş*. Gerçek.
- Erhat, Azra; 1978 (1972), *Mitoloji Sözlüğü*. İstanbul: Remzi.
- Erickson, Erick; 1968, "Psychosocial Identity." *IESS*, VIII: 61-65.
- Erişirgil, Emin; 1951, *Bir Fikir Adamının Romanı*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Erişirgil, Emin; 1957, *Neden Filozof Yok?* Ankara: Maarif Yayınevi.
- Erişirgil, Emin; 1986, *İslamcı Bir Şairin Romanı*. İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ersanlı, B. ve G. Günay; 1985, "Ulus ve Ulusçuluk Üzerine." *Toplum ve Bilim*, 28:175.
- Erseven, İlhan Cem; 1990, *Aleviler'de Semah*. İstanbul: Ekin Yayınevi.
- Ertop, Konur; 1993, "Laikliği Savunan bir Aydınlanmacı: Ataç." *Cumh.* 17 Mayıs.
- Erzurumlu İbrahim Hakkı; 1835, *Marifetname*. Kahire: Bulak Basımevi.
- Esandal, Memduh Şevket; 1934, *Ayaşlı ve Kiracıları* (roman).
- Esin, Emel; 1980, *A History of Pre-Islamic and Early Islamic Turkish Culture*. İstanbul: İ.Ü.
- Esmer, Yılmaz; 1992, *Anket Sonuçları*. *Cumhuriyet* 13 Aralık.
- Evans, Laurence; 1965, *United States Policy and Partition of Turkey*. (Elekdağ 1993 Ref.). John Hopkins University Press.
- Evliyaoğlu, Necdet; 1988, *Atatürk ve Anıtkabir*. Ankara: Vakıflar Bankası Armağanı.
- Eyuboğlu, İsmet Zeki; 1988, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. İstanbul: Sosyal.
- Eyuboğlu, İsmet Zeki; 1990, *Tarikatlar- Mezhepler Tarihi*. İstanbul: Der Yay.
- Eyuboğlu, İsmet Zeki; 1992, *Kaygusuz Abdal*. İstanbul: Özgür - Dağ Yay.
- Eyuboğlu, Sabahattin; 1967, *Mavi ve Kara*. İstanbul: Çağdaş.
- Eyuboğlu, Sabahattin; 1974, *Yunus Emre* (Fransızca). Ankara: UNESCO Türkiye Milli Komisyonu.
- Eyuboğlu, Sabahattin; 1979, *Köy Enstitüleri Üzerine*. İstanbul: Cem.
- Fakhry, Majid; 1983, "Philosophy and History." *The Genius of Arab Civilisation.*; MIT Press. pp. 55-76.
- Farabi, Ebu Nasrel; 1990, *El- Medinet'ül Fazıla*. Ankara: Kültür Bakanlığı.

- Faroqhi, Soraiya; 1984, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia*. Cambridge: Univ. Press.
- Faroqhi, Soraiya; 1984a, *Towns, Agriculture and the State in the Sixteenth Century Ottoman Anatolia*.
- Faroqhi, Soraiya; 1984b, "New Approaches in Ottoman History" Paper.
- Faroqhi, Soraiya; 1993, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*. (Çeviren: N. Kalaycıoğlu). İstanbul: Tarih Vakfı, Yurt Yayınları.
- Faruqui, I. R. et al.; 1974, *Historical Atlas of the Religions of the World*. New York: MacMillan .
- Feroz, Ahmat; 1994, *The Making of Modern Turkey*. (Bz. Saybaşı, Cumh. Kitap 192: 18-9.)
- Fikret, Tefik; (?), "Tarih-i Kadim." (Şiir).
- Findley, Carter Vaughn; 1989, *Ottoman Civil Officialdom: A Social History*. Princeton UP.
- Fishman, Yoshua; 1973, *Language and Nationalism*. Rowley: Newbury House.
- Fonton, Charles; 1987, *XVII YY'da Türk Musikisi: Avrupa ile Karşılaştırmalı bir Deneme*. İstanbul: İletişim.
- Frey, Frederic W.; 1966, "Surveying Peasant Attitudes in Turkey." *Public Opinion Quarterly* 27, 3.
- Frey, Frederic W.; 1965, *Turkish Political Elite*. Cambridge: MIT Press.
- Froebenius, L.; 1898, "Afrika Kültürü'nün Kaynakları." (Bz Güvenç 1991: 338.)
- Fromkin, David; 1990, *A Peace to End all Peace: The Fall of the Ottoman Empire*. New York: Avon Books.
- Fromm, Erich; 1973, *Çağımızın Özgürlük Sorunu* (Güvenç çevirisi.) Ankara: Özgür İnsan Yayınları.
- Frye, R.N. ve Aydın Sayılı; 1943, "Turks in the Middle East before the Seljuks." *Journal of American Orientalists Society*. LXIII:194- 207.
- Fuat, Mehmet; 1976, *Yunus Emre*. İstanbul: DE Yayınevi.
- Fuller, Graham E. ve Ian O. Lesser; 1993, *Turkey's new Geopolitics*. Westview / Rand.
- Gabain, A. Von; 1988, *Eski Türkçenin Grameri* (çeviri). Ankara: AKDITYK-TDK 532.
- Gamkrelidze, T.V. ve V. V. Ivanov; 1990, "History of Indo-European Languages." *Scientific American*. March 83-88.
- Garnett, L.M.J.; 1982, *The Turkish People*. New York: Ams Press.
- Gauguin; "Kimiz, nereden gelmiş, nereye gidiyoruz?" (Tahiti) Tablosu.
- Gautier, Théophile; (?), *İstanbul Seyahatnamesi* (Çev. Nurullah Berk). İstanbul: İstanbul Kitaplığı.
- Gazali, İmam El-; 1975, *İhya'ul Ulumid-Din*. İstanbul: Bedir Yayınları.
- Gazali, İmam El-; 1981, *Tehafüt el-Felasife*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Geçer, İlhan; 1990, *Cumhuriyet Dönemi Türk Şiiri*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Gedikoğlu, Şevket; 1971, *Köy Enstitüleri*. Ankara: İş Matbaacılık ve Ticaret.

- Geertz, Clifford (Ed); 1963, "Primordial Sentiments and Civic Politics in the New States." *Old Societies and New States*, pp. 105-157. New York: Free Press.
- Gellner, Ernest; 1969, *Saints of Atlas*. London.
- Gellner, Ernest; 1981, *Muslim Society*. Cambridge University Press.
- Gellner, Ernest; 1983, *Nations and Nationalism*. Cambridge University.
- Gellner, Ernest; 1987, *Culture, Identity and Politics*. Cambridge University.
- Gellner, Ernest; 1992, (1983) *Uluslar ve Ulusçuluk (çeviri)*. İstanbul: İnsan.
- Georgeon, François; 1986, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876-1935)*. Ankara: Yurt Yay.
- Gibbons, H.A.; 1916, *The Foundation of Ottoman Empire*. Oxford Press.
- Gillis, John R.; 1970, "Political Decay and the European Revolution." *World Politics*, XXII: 344-70.
- Glazer, Mark; 1976, "On Verbal Dueling among Turkish Boys." *Journal of American Folklore* V 89, 351: 87-89.
- Göğüş, Zeynep; 1991, *Bir Avrupa Rüyası*. İstanbul: AFA Yayıncılık.
- Gökalp, Ziya; 1914, *Türk Yurdu Yazıları*.
- Gökalp, Ziya; 1918, (1912) *Türkleşmek-İslamlaşmak, Muasırlaşmak*. İstanbul.
- Gökalp, Ziya; 1924, *Türkçülüğün Esasları*.
- Gökalp, Ziya; 1959, *Turkish Nationalism and Western Civilisation*. New York: Columbia Press.
- Gökalp, Ziya; 1970, (1924) *Türkçülüğün Esasları* (Hzn M. Kaplan). Ankara: TTK.
- Gökberk, Macit; 1983, "Çağdaş Düşüncenin Işığında Atatürk." *Aydınlanma Felsefesi: Devrimler ve Atatürk*. İstanbul: Eczacıbaşı Vakfı.
- Gökay, Orhan Şaik; 1987, "Mimar Sinan'ın Dilinden İstanbul Çeşmelerine Su Getirilmesi." *Tarih ve Toplum*, 45:24-32.
- Gölpınarlı, Abdülbaki; 1969, *Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar* (100 Soruda). İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Gölpınarlı, Abdülbaki; 1989, *Fihri Mafih ve Mecalisi Seba'dan Seçmeler*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Göyünç, Nejat; 1973, *Osmanlı İmparatorluğu Hakkında Bazı Düşünceler*. Ankara: Türk Kadınları Kültür Derneği Gn. Merkezi.
- Grothaus, Maximillian; 1986, "The Foe Image of the Turk in Habsburg Culture." (Mimeo).
- Güçhan, Gülseren; 1992, *Toplumsal Değişme ve Türk Sineması*. Ankara: İmge.
- Güçlü, Faruk; 1993, *Toplumsal Yaşamda Küfür*. İstanbul: Kerem Yayınları.
- Güleç, Cengiz; 1992, *Türkiye'de Kültürel Kimlik Krizi*. İstanbul: V-Yayınları.
- Günaltay, Şemseddin; 1971, *Zulmetten Nura*. İstanbul: Hürriyet.
- Günay, Reha; 1989, *Safranbolu Evleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Güney, Eflatun Cem; 1990, *Masallar*. Ankara: Kültür Bakanlığı / 523 - Çocuk Kitapları /49.

- Güngör, Erol; 1989, *Tarihte Türkler*. İstanbul: Ötüken.
- Güngör, Nevin; 1991, *Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu: Kültür-Eğitim ve Dil Üzerine Görüşleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı 1290 / 167.
- Günyol, Vedat; 1985, *Bilinç Yolunda*. İstanbul: Ada Yay.
- Günyol, Vedat; 1986, *Güler Yüzlü Ciddilik*. İstanbul: Çağdaş.
- Gürol, Ümit; 1987, *İtalyan Edebiyatında Türkler: Başlangıcından 1982' ye*. Ankara: İmge.
- Güvenç, Bozkurt; 1969, "Universals of Agrarian Culture and Change."; *HÜ Bulletin of Social Sciences and Humanities*. I, 1: 24-33.
- Güvenç, Bozkurt; 1976, "A Comment on Turkish Social Anthropology. *Current Anthropology*, 7, 2.
- Güvenç, Bozkurt; 1981, "Suna Kili'nin Yarışma Eseri üzerine Rapor." İş Bankası Jürisine.
- Güvenç, Bozkurt; 1985, *Kültür Konusu ve Sorunlarımız*. (Bz V Böl). İstanbul: Remzi.
- Güvenç, Bozkurt; 1986, "The Quest for Historical Identity in Turkey." *A Colloquim Paper*. Presented at Wilson Center, Smithsonian, Washington DC.
- Güvenç, Bozkurt; 1988, "Atatürk'ün Kültür Anlayışı" Atatürk'ün Ölümünün 50. Yılı Sempozyumu. Ankara: HÜ Yayını, s 209-16.
- Güvenç, Bozkurt; 1991, *İnsan ve Kültür*, İstanbul: Remzi.
- Güvenç, Bozkurt; 1991, "Atatürk'ün Kültür Anlayışı." Atatürk Dizisi 24. Ankara: Gnkur. 1-6.
- Güvenç, Bozkurt; 1992, *Japon Kültürü*. Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Güvenç, Bozkurt; 1992, *Mantık ve Metot*. Anadolu Üniversitesi. Açık Öğretim Fakültesi Yayını.
- Güvenç, Bozkurt; 1992, "Family in Turkey." HÜ Nüfus Etütleri Araştırma Raporu.
- Güvenç, Bozkurt; 1992, Seçilmiş Ülkelerde Yükseköğretime Geçiş. Ankara: ÖSYM-4.
- Güvenç, Bozkurt; 1993, "Görüldü Sivas'ın Bağları." *Cumhuriyet* 18 Temmuz.
- Güvenç, Bozkurt; 1993, "Ethnocentrism: Roots and Remedies." Krüger (Ed) 1993: 21-6. q.v.
- Güvenç, Bozkurt; 1995, *Kültür ve Eğitim*. Ank: Gündoğan.
- Güvenç, B. ve Ark.; 1992, *Türk-İslam Sentezi Dosyası*. İstanbul: Sarmal Yay.
- Güvenç, B. ve F. Shorter; 1971, *Türkiye Demografyası*. Ankara: HÜ-Nüfus Etütleri Enst.
- Güzél, Abdürrahim; 1991, *Karabagi ve Tehafütü*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Hacettepe Üniversitesi; 1982, *Atatürk ve Kültür*. Ankara: HÜ.
- Haddad, Yvono Yazbeck; 1982, *Contemporaray Islam and Challenge of History*. Albany: State University of New York Press.
- Halaçoğlu, Yusuf; 1995, *XIV-XVII yy'da Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*. Ank: TTK.
- Halbout, (da Tanney) Dominique; 1993, *İstanbul vu par Matrakçı*. İstanbul: Dost.

Halikarnas Balıkcısı; Bz Cevat Şakir.

Halman, Talat; 1973, *Turkey: From Empire to Nation. Review of National Literature*. New York: St John University Publication, Vol IV , No.1.

Hammer-Purcell, J. von; 1839, *Histoire de l'Empire ottoman* XV vols. Paris.

Hammond; 1988, *Past Worlds: The Times Archeological Atlas*.

Harris, Marvin; 1974, *Cows, Pigs, Wars and Witches*. New York: Random House.

Harris, Marvin; 1994, *Yamyamlar ve Krallar: Kùltürlerin Kökenleri*, Ank: İmge.

Has Hacib, Yusuf; 1988, *Kutadgu Bilig* (R.R. Arat çevirisi). Ankara: TTK.

Hançerlioğlu , Orhan; 1989, "Türk Dili." *Cumhuriyet* 28 Eylül.

Hanioğlu, M. Şükrü; 1981, *Dr Abdullah Cevdet ve Dönemi*. İstanbul: Üçdal.

Haslouk, F.W.; 1973, *Christianity and Islam under the Sultans*. Octagon Press.

Hasnaoui, Ahmed; 1977, "Certain Notions of Time in Arab-Muslim Philosophy."
(İslam Felsefesinde Zaman Kavramları). *Time and Philosophies*, pp. 49-79. Paris:
UNESCO.

Hassan, Ümit; 1985, *Eski Türk Toplumunu Üzerine İncelemeler*. Kaynak Yayınları.

Hatiboğlu, Vecihe; 1981, *Atatürk ve Dil Devrimi*. Ankara: TDK.

HBJ (Publishers); 1985, *The World: Past and Present*. New York: HBJ Publishers.

Heper, Metin; 1974, *Bürokratik Yönetim Geleneği*. Ankara: ODTÜ.

Herodot; 1983, *Herodot Tarihi*. İstanbul: Remzi.

Hershlag, Z. Yehuda; 1968, *Turkey: The Challenge to Growth*. Leiden: Brill.

Heyd, Uriel; 1979, (1950) *Foundations of Turkish Nationalism*. Westport, Ct: Hyperion.

Heyd, Uriel; 1954, *Language Reform in Modern Turkey*. Kudüs.

Hirsch, Ernst; 1982, *Hatıralarım*.

Hobbes; 1651, (1958) *Leviathan*. New York: Liberal Arts Press.

Hoca Sadeddin; 1979, *Tacü't- Tevarih I ve II*. Ankara: Kùltür Bakanlığı.

Holt, P.M., A.K. Lambton ve B. Lewis (Eds); 1970, *The Cambridge History of Islam* I. 2
cilt. Cambridge Press.

Hotham, David; 1973, *Türkler (The Turks çevirisi)*. İstanbul: Milliyet.

Hürkan, Hicret; 1989, *Türk İnkılap Kanunları*. Ank: Kemalist Yazarlar ve Sanatçılar
Derneği.

Hız Ali; (?), *Devlet Adamlarına Öğütler* Ankara: Seha.

İbni Battuta - Gibb; 1969, *Seyahatname* (çeviren İ. Parmaksızoğlu).

Ankara: Kùltür Bak.

İbni Haldun; 1977, *Mukaddime I*. (çeviren T. Dursun). Ankara: Onur.

İbni Kemal; 1987, *Haşiye Ale't Tehafüt* (çeviri). Ankara: Kùltür Bakanlığı.

İbni Rüşd; 1986, *Tehafüt et-Tehafüt (Tutarsızlığın tutarsızlığı)*. Samsun:19 Mayıs
Üniversitesi.

İletişim; 1986, *İslam Dünyası*. İstanbul: İletişim.

İbrahim Paşa, Ethem; 1979, *Eğitim ve Çocuklara Öğütler*. Ankara: Kùltür Bak.

- İhsanoğlu, Ekmeleddin, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi* Cilt 1 1994, İstanbul: İslam Tarihi Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi.
- İlhan, Attila; 1986, *Ulusal Kültür Savaşı*. İstanbul: Özgür.
- İlhan, (E.Gn) Suat (AKDİTK Bşk); 1983, "On Kasım." *Türk Dili* XLVII, 384: 505-507.
- İmamoğlu, Vacit; 1992, *Geleneksel Kayseri Evleri-Traditional Dwellings in Kayseri*; Ankara: Türkiye Halk Bankası.
- İnalçık, Halil; 1955, "Land Problem in Turkish History." *Muslim World*, Vol.45.
- İnalçık, Halil; 1957, "Kutadgu-Bilig'de Türk ve İran Devlet ve Siyaset Nazariye ve Gelenekleri." *Reşit Ahmet Anısı*. Ankara. s. 259-71.
- İnalçık, Halil; 1960, "The Problem of the Relationship between Byzantine and Ottoman Taxation." *XI Bizantinistler Kongresi* 237-42.
- İnalçık, Halil; 1964, *The Nature of Traditional Society*." Bz Ward and Rustow (Eds) 1964: 42-63.
- İnalçık, Halil; 1970, "The Rise of the Ottoman Empire." and "The Heyday and Decline of the Ottoman Empire." Bz Holt (Ed) 1970: 295-323 ve 324-353.
- İnalçık, Halil; 1973, *The Ottoman Empire Classical Age: 1300-1600*. Londra: Weidenfeld and Nicholson.
- İnalçık, Halil; 1990, "İstanbul: An Islamic City." *Journal of Islamic Studies* 1: 1-23.
- İnalçık, Halil; (?), "Comments on 'Sultanism': Max Weber's Typification of the Ottoman Polity." *Occasional Papers*, Princeton.
- İnalçık, H., P. L. Picon and K. Kevenk; 1982, "Turkish- Jewish Relations in the Ottoman Empire." Chicago: United Turkish American Associations.
- İnan, Abdülkadir; 1972, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*. Ankara.
- İnan, Rauf; 1970, "Eğitim ve Kültür Tarihimizden Üç Anıt." *VII Türk Tarih Kongresi Tutanakları* . Ankara: TTK.
- İnönü, İsmet; 1993, *İstiklâl Savaşı ve Lozan*. Ankara: Atatürk Araştırma Mکز.
- İslam Ansiklopedisi; Bz "Anadolu" maddesi.
- İslamoğlu-İnan; 1991, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Köylü*. İstanbul: İletişim.
- Issawi, Charles; 1980, *The Economic History of Turkey: 1800-1914*. Chicago: University Press.
- İz, Fahir; 1970, "Turkish Literature." *The Cambridge History of Islam*: 682-694.
- İzgi, Özkan; 1983, "Orta Asya Türklerinin Kültür Kaynakları." *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Dergisi* 2: 35-44.;
- İzgi, Özkan; 1986, *Kutluk Bilge Kül Kağan -Böğü Kağan ve Uygurlar*. Ankara: KTB.
- Jackh, Ernest; 1944, *The Rising Crescent: Turkey Yesterday, Today and Tomorrow*. New York: Farrar and Rinehart.
- Jacobs, Norman; 1971, *Modernisation without Development*. New York: Praeger.
- Jaescheke, Gothard; 1941, "Der Turanismus der Jung Türken. Zur Osmanischen Aussenpolitik im Weltkriege". *Die Welt des Islam*, 23: 1-54.;

- Jaescheke, Gothard; 1951, "Der Islam in der Neuen Türkei." *Die Welt des Islam*: 1-174.;
- Jaescheke, Gothard; 1972, *Yeni Türkiye'de İslamlık* (1951 çevirisi). Ankara: Bilgi.
- Jaroslav, Krejci and Vitezslav Velimsky; 1981, *Ethnic and Political Nations in Europe*. New York: St Martin's.
- Jogschies, Rainer; 1987, *Das neue Lexikon der Vorurteile* (Yeni Önyargılar Sözlüğü.); Frankfurt am Main: Eichborn Verlag.
- Johnson, Clarence Richard; 1922, *Constantinople Today or the Pathfinder Survey of Constantinople: A Study of Oriental Social Life*. New York: Macmillan .
- Kabacalı, Alpay; 1988, *Şair Eşref*.
- Kadir, A.; 1976, (1955) *Bugünün Diliyle Mevlâna*. Hilâl Matbaacılık.
- Kafesoğlu, İbrahim; 1983, *Türk Milli Kültürü*. İstanbul.
- Kafesoğlu, İbrahim; 1985, *Türk-İslam Sentezi*. İstanbul: Aydınlar Ocağı.
- Kapani, Münci; 1989, "Laiklik Üzerine." *Cumhuriyet* 23 Ocak.
- Kaplan (Hocaoğlu); 1992, *Cumh.* 18 Nisan 1992.
- Kaplan, Mehmet; 1970, *Ziya Gökalp: Türkçülüğün Esasları*. İstanbul: MEB 1000 Temel Eser.;
- Kaplan, Mehmet; 1983, "Büyük Senteze Doğru." *Türk Dili*, XLVII 384: 509-11.
- Karaalioglu, S. Kemal; 1980, *Türk Edebiyatı Tarihi*.
- Karal, Enver Ziya; 1969, *Atatürk'ten Düşünceler*. Ankara: İş Bankası Kültür Yay.
- Karal, Enver Ziya; 1987, (1976) *Yusuf Akçura: Üç Taz-ı Siyaset " Önsöz. "* Ankara: TTK 1-18.
- Karaosmanoğlu, Yakub Kadri; 1981, (1960) *Yaban ve Kiralık Konak Romanları*. İstanbul: Remzi.
- Karpat, Kemal; 1959, *Turkey's Political Transition to a Multi-party System*. Princeton.
- Karpat, Kemal; 1970, "Modern Turkey." Bz Holt (Ed) 1970: 527-65. (Parts A and B).
- Karpat, Kemal; 1974, *The Ottoman State and its Place in World History*. Leiden: Brill.
- Karpat, Kemal; 1986, "Yeni Milli Kültüre Doğru." *Tercüman* 16 Ekim.
- Kaşgarlı Mahmut; 1985, *Divanü Lugat-it-Türk* (B. Atalay çevirisi). Ankara: TDK.
- Kautsky, John H.; 1972, *The Political Consequences of Modernisation*. New York: John Wiley & Sons.
- Kaya, Yahya Kemal; 1984, *İnsan Yetiştirme Düzenimiz*. Ankara.
- Kayaoglu, Gündag ve Ersu Pekin (Hzn); 1992, *Eski İstanbul'da Gündelik Hayat*. İstanbul: Büyükşehir Belediyesi Kültür Yay / 7.
- Kaynar, Reşat; 1988, "Ziya Gökalp ve Türk-İslam Sentezi." *Cumhuriyet* 2 Şubat.
- Kaynardağ, Arslan; 1989, "Osmanlı Toplumunda İnsan Anlayışı." *Felsefe Dergisi*. 2: 55-61.
- Kaynardağ, Arslan; 1994, *Bizde Felsefenin Kurumlaşması ve Türkiye Felsefe Kurumunun Tarihi*. Ankara: T. Felsefe Kurumu.
- Kazamias, A.M.; 1966, *Education and Quest for Modernity in Turkey* . Londra: Allen.

- Keddie, Nikki R.; 1984, "Material Culture and Geography: Towards a Holistic History of the Middle East." *Study of Society and History*, 26 (4).
- Keklik, Nihat; 1990, *Muhiddin Arabi'nin El-Futuhât El Makiyye*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Kelly, Sir David; 1952, "Turkey." Bz *The Ruling Few*. Londra: Hollis and Carter. pp. 315-56.
- Kemal Tahir; 1967, *Devlet Ana*. Ankara: Bilgi.
- Kesnin Bey; 1888, "Evil of the East: Truths about Turkey." Londra: Vizetelly & Co.
- Kıbrısı, Nazım (Nakşibendi Şeyhi); 1989, Görüşler... *Cumhuriyet* 23 Ocak.
- Kınalızade, Ali; 1248 , *H. Ahlak-ı Alai*. Kahire: Bulak Matbaası.
- Kıray, Mübeccel; 1964, *Ereğli: Ağır Sanayiden Önce bir Sahil Kasabası*. Ank: DPT.
- Kıray, Mübeccel; 1973, *İzmir: Kentleşemeyen Kent*. Ankara: TSBD.
- Kıray, Mübeccel; 1990, Söyleşi: Köylülükten Kurtulmak. *Cumhuriyet* 9 Eylül.
- Kışlalı, Ahmet Taner; 1993, "Millî İhanet Eğitimi" Genişliyor. *Cumhuriyet* 7 Haziran.
- Kışlalı, Ahmet T.; 1993, *Atatürk'e Saldırmanın Dayanılmaz Hafifliği*. Ankara: İmge.
- Kiel, Michael; 1985, *Art and Society of Bulgaria in the Turkish Period*. (Bölüm Üç) Assen: Von Gorum.
- Kili, Suna; 1969, *Kemalism*. İstanbul: Robert College.;
- Kili, Suna; 1981, *Atatürk Devrimi*. Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kinross, Lord JPDB; 1964, *Atatürk: Rebirth of a Nation*. İstanbul: Sander.
- Kirby, Fay; 1962, *Türkiye'de Köy Enstitüleri*. Ankara: İmece Yayınları.
- Kissling, H.J.; 1954, "Sociological and Educational Role of the Dervish Orders in the Ottoman Empire." *Studies in Islamic Cultural History*, von Grünebaum (Ed), *American Anthropologist Memoir* 76.
- Kitsikis, Dimitri; 1988, "Osmanlı, Bizans'ın Müslüman Hanedanıdır." *Cumhuriyet* 29 Temmuz.
- Klausner, Carla L.; 1973, *Seljuk Vezirate: A Study of Civil Administration 1055-1194*.; Harvard University Press (Center for ME Studies).
- Knolles, Richard; 1603, *A General Historie of the Turkes*. (Bz G Lewis 1974 Ref.)
- Kodalı, Nevid; 1988, *Günümüzde Milli Müzik Anlayışı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Kodaman, Bayram; 1980, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*. İstanbul: Ötügen.
- Koçi Bey; 1631- 1648, *Risalesi*. (Bz. Danışman 1972 sadeleştirme.)
- Kolakowski, Leszek; 1974, *The Myth of Human Identity in the Socialist Idea: A Reappraisal*. 18-43. N.Y.
- Kolars, J.F.; 1963, *Tradition, Season and Change in a Turkish Village*. Chicago: Chicago University Press.
- Koloğlu, Orhan; 1971, *Le Turcs dans La Presse Française*. Beyrut: Maison d' Edition Al Hayat.
- Komproff, Manuel (Ed). ; 1926, *The Travels of Marco Polo*. New York.
- Konda; 1993, *Anketi*. İstanbul: Konda.

- Kongar, Emre; 1984, *Kültür Üzerine*. İstanbul: Çağdaş.
- Koprman, Kazım Yaşar; 1989, *Mısır Memlûkları Tarihi*. Ankara: Kültür Bak.
- Köprülü, M. Fuad; 1966, *Türk Edebiyatında ilk Mutasavvıflar*. İstanbul.
- Köprülü, M. Fuad; 1986, (1931) *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*. (Yayına hazırlayan Orhan F. Köprülü.) İstanbul: Ötüken (2. Baskı).
- Köprülü, M. Fuad; 1980, *Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Kösoğlu, Nevzat; 1995, "Türk Kimliği Çevresinde." *Türk Yurdu*, XV. 89: 3-22
- Köymen, Mehmet A.; 1979, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*. Ankara: AÜ DTCF, STMF No 3.
- Krader, Lawrence; 1963, *Social Organisation of the Mongol-Turkic Pastoral Nomads*. The Hague.
- Krader, Lawrence; 1966, *Peoples of Centrale Asia*. Bloomington: Indiana U.
- Krader, Lawrence; 1966, *Dialectics of Civil Society*. Assen van Gorcum.
- Krejci J. and V. Velinsky; 1981, *Ethnic and Political Nations in Europe*. New York: St. Martin's Press.
- Krüger, Peter (Ed); 1993, *Ethnicity and Nationalism*. Marburg: Hitzeroth.
- Kuban, Doğan; 1982, *Türk ve İslam Sanatı: Denemeler*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat.
- Kula, O. Bilge; 1991, "Türklerde Uşak Edinme Tutkusu." *Tarih ve Toplum* 95: 308-12.
- Kula, O. Bilge; 1992-93, *Alman Kültüründe Türk İmgesi I ve II.*; Ankara: Gündoğan Yayınevi.
- Kuran, Ercüment; 1983, "Değerlendirmeler " (Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar). *Türk Dili* XLVII 384.
- Kuran, Ercüment; 1994, *Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 135. (Birinci baskıda yer alan makaleler bu kitapta toplanmıştır. Dr. Mümzat'er Türköne.)
- Kunt, İ. Metin; 1983, *The Sultan's Servants: Transformation of Ottoman Provincial Government 1550-1650*. New York: Columbia University Press.
- Kushner, D.; 1977, *The Rise of Turkish Nationalism 1876-1918*. Londra.
- Kültür Bakanlığı; 1979, *Kültür Siyaseti (Öneri ve Esasları)*. Ank.: Kültür Bak.
- Lafaye, Jacques; 1974, *La Formation de la Conscience nationale au Mexique*. Paris: Gallimard.
- Laiou, Anjelik; 1991, "Bizans ve Osmanlı üzerine Söyleşi (Ortaylı ile)." *Cumhuriyet* 9 Şubat .
- Lambton, Ann K.S.; 1953, *Landlord and Peasant in Persia: A Study of Land Tenure and Land Revenue*. London: Oxford University Press.
- Lambton, Ann K.S.; 1956, "Quis Quostodiet Custodes?" and "Reflections on Persian Theory of Government." *Studia Islamica* (iki bölüm): V, 1215-48 ve VI:126-46.
- Landau, Jacob M.; 1974, *Radical Politics in Modern Turkey*. Leiden: Brill.
- Landreau, A.N. (Ed); 1978, *Yörük: The Nomadic Weaving Tradition of the Middle East.*; Pittsburg: Museum of Arts Publication.

- Landreau, A.N.; 1983, *Flowers of the Yayla: Yörük Weaving of the Toros Mountains*. Washington D.C.: The Textile Museum.
- Le Canard enchaîné; 1993, *Le Dossier du Canard: Le Français vus d' Ailleurs*. Paris (Juillet).
- Lerner, Daniel; 1958, *The Passing of Traditional Society*. Glencoe: Free Press.
- Levend, A.S.; 1972, *Türk Dilinin Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*. Ankara: TDK.
- Lévi-Strauss, Claude; 1963, (1958) *Structural Anthropology I*. New York: Basic Books.
- Lévi-Strauss, Claude; 1967, *L'Identité* (seminaire dirigé par C. L-S). Presses Universitaires de Paris.
- Lewis, Bernard; 1968, (1961) *The Emergence of Modern Turkey*. Londra: Oxford University Press.
- Lewis, Bernard; 1988, (1984) *Modern Türkiye'nin Doğuşu (Çeviri)*. Ankara: TTK.
- Lewis, Bernard; 1988, *The Political Language of Islam*. Chicago: UP.
- Lewis, Geoffrey; 1974, *Modern Turkey*. New York: Praeger.
- Lewis, Raphaella; 1971, *Everyday Life in the Ottoman Empire*.
- Lichtenstein, H.; 1963, "The Dilemma of Human Identity." *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 11: 173-223.
- Lindner, Rudi Paul; 1983, *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia*. Bloomington: Indiana University.
- Linton, Ralph; 1936, *The Study of Man*. New York: Appleton-Century.
- Linton, Ralph; 1956, (1954) *The Tree of Culture*. New York: Alfred A. Knopf.
- Llosa, Mario Vargas; 1986, "On Democracy in Latin America." The Wilson Center.
- Lokkegaard, Frede; 1950, *Islamic Taxation in the Classical Period*. Copenhagen: Branner and Korh.
- Lowry, Heath W.; 1980, "Portrait of a City: The Population and Topography of Ottoman Selanik in the Year 1478." *Continuity and Change in the Late Byzantine and Early Ottoman Society*. Bz Bryer and Lowry 1986 (Eds.);
- Lowry, Heath W.; 1981, *Trabzon Şehrinin İslamlaşması ve Türkleşmesi:1461-1503*. 1st: BÜ (Dağıtılmadan toplatılmış).
- Ludington, Nicholas J.; 1984, "Turkish Islam and the Secular State." *The Muslim World Today*. Washington D.C.: American Institute for Islamic Affairs /The American University.
- Luther, Martin; 1529, *On War against the Turk*. (Türklere karşı savaş.)
- Luther, Martin; 1541, *Appeal for Prayer against the Turks* (Türklere karşı duaya çağrı).
- Luther, Martin; 1542, *Refutation of the Koran by Brother Richard* (Kurana Reddiye); (Ayrıca Bz Tappert Th. G. (ed, 1967), *The Complete Works of Martin Luther* (Vol V: 81-120, Vol: 43 219-41.) Philadelphia: Holman Co-the Castle Press.
- Luther, Usha M.; 1989, *Historical Route Network of Anatolia: 1550 to 1850's: A Methodological Study*. Ankara: TTK.
- Lybyer, Albert H.; 1913, *The Government of the Ottoman Empire*. Cambridge.
- Lybyer, Albert H.; 1987, *Osmanlı İmparatorluğunun Yönetimi (çeviri)*. İstanbul: Süreç.

- Mahler, M.S.; 1958, "The Problem of Identity." *JAPA* 6: 131-142.
- Magnarella, P. J.; 1976, *Tradition and Change in a Turkish Town*. New York: Wiley.
- MacQueen, J.G.; 1975, *The Hittites and their Contemporaries in Asia Minor*. Londra: Boulder Co and Westview Press.
- Mango, Andrew; "Understanding Turkey." *The Middle Eastern Studies*. 5: 194-213;
- Mango, Andrew; 1994, *Turkey: The challenge of a New Role*. Westport. Praeger.
- Mansur, Fatma; 1972, *Bodrum*. Leiden: Brill.
- Mansur, Fatma; 1974, *Turkey*. Leiden: Brill.
- Mantran, Robert (Ed); 1992, "XVII YY: İstikrar mı Gerileme mi?" *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*: 279-318.
- Mantran, Robert (Ed); 1992, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I (XVIII yy sonuna)*. İstanbul: Say Dağ.
- Mardin, Şerif; 1962, *Genesis of Young Ottoman Thought*. Princeton Univ Press.
- Mardin, Şerif; 1971, "Ideology and Religion in the Turkish Revolution." *International Journal of Middle East Studies*, 2, No 43:197-211.
- Mardin, Şerif; 1973, "Center- Periphery Relations: A Key to Turkish Politics." *Deadalus*, winter: 169-90.
- Mardin, Şerif; 1977, "Religion in Modern Turkey." *International Social Science Journal by UNESCO*, XXIX, No 2: 279-97.
- Mardin, Şerif; 1983, (1969) *Din ve İdeoloji*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Margosyan, Mıgırdıç; 1994, *Gâvur Mahallası*. İstanbul: Akras.
- Marsigli, L.F.; 1732, *L'Etat militaire de L'Empire ottoman*. Paris. (Bz Timur 1986).
- McCarthy, Justin; 1983, *Muslims and Minorities: The Populations of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*. New York: New York University Press.
- McCarthy, Justin; 1992, *The American Image of the Turks*, Vol 3. (Elekdağ 1993).
- Mc Clelland, David C.; 1969, "National Character and Economic Growth in Turkey and Iran." *Communication and Political Development*. Princeton, 152-81.
- McEvedy, Colin; 1984, *The Penguin Atlas of Medieval History*. Hammondsworth.; 1985, *The Penguin Atlas of Ancient History*. Hammondsworth: Penguin.
- Meeker, Michael; 1971, "The Black Sea Turks: Aspects of their Background." *IJMES* II:4.
- Memet Fuat; 1976, *Yunus Emre: Yaşamı, Kişiliği ve Yapıtları*. İstanbul: De.
- Mehmet Paşa, Defterdar Sarı; 1969, *Nesayih'ül -Vüzera V'el-Ümera veya Kitab-ı Güldeste.*; (Dn Hüseyin Ragıp Uğurel.) Ankara: TODAİE.
- Mélikoff, Irène; 1993, *Uyur İdik Uyardılar: Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları* (çeviren Turan Alptekin). İstanbul: Cem. (Ayrıca Bz Werner 1986: 92).
- Mengüşoğlu, T.; 1968, "Tarihilik ve Tarihsizlik." *Felsefe Arşivi*. İÜ Ed Fak 16.
- Mellaart, J.; 1965, *Çatalhöyük: A Neolithic City in Anatolia*. Oxford U. Press.
- Meriç, Cemil; 1984, *Işık Doğudan Gelir (Ex Oriente Lux)*. İstanbul: Pınar Yay.
- Meriç, Ümid; 1975, *Cevdet Paşa'nın Cemiyet ve Devlet Görüşü*. İst.: Ötügen.
- Mevlâna Celaleddin Rumi; ?, *Fihri Ma-fih* (Ne varsa hepsi içinde) Denemeleri.
- Meydan-Larousse; 1969, *Büyük Lugat ve Ansiklopedi*.

- Milli Folklor Enstitüsü; 1971, *Türk Folkloru ve Etnografya Bibliyografyası I*. Ankara: MEB.
- Milli Kütüphane Genel Md.; 1971, *Türk Atasözleri*. İstanbul: MEB.
- Millas, H.; 1995, "Türk Kimliği ve Tarihinin Kaynakları." *Toplumsal Tarih*, Nisan.
- Milli Kütüphane Müdürlüğü; 1982, *Ahmet Hamdi Tanpınar 1901-1962: Hayatı ve Eserleri*. Ankara: KTB.
- Mintzuri, Hagop; 1993, *İstanbul Anıları: 1897-1940.*; İst: Türk Tarih Vakfı: Yurt.
- Mirşan, Kazım; 1970, *Proto-Turkish Inscriptions*. Ankara: MMB.
- Misailidis, Evanelinos; 1986, (1871-2) *Seyreyle Dünyayı*. (Karamanca'dan çev Günyol ve Anhegger). İstanbul.
- Mizancı, Memed Murat; 1909, *Tarihi*.
- Montagu, Lady Mary; 1973, *Türkiye Mektupları*. (Çev Bedriye Şanda). İstanbul Kitaplığı.
- Montesquieu; 1973, (Bz Timur 1986).
- Moran, Berna; 1983, *Türk Romanına Eleştirel bir Bakış*. İstanbul.
- Morgan, J. de; 1917, "Önsöz" Bertrand Bareilles, *Les Turcs; Ce que fut leur empire; leurs comédies politiques*. Paris.
- Morton, C.C.; 1839, *Crania America*. Philadelphia.
- Muller, H.J.; 1958, *The Loom of History*. New York: Harper and Row.
- Mumcu, Ahmet; 1986, *Divan-ı Hümayun*. Ankara: Birey ve Toplum.
- Myerhoff, Barbara; 1978, *Number our Days*. New York: Simon and Shuster.
- Nasoraddin, Siddiki; 1982, *Kuran'da Tarih Kavramı*. İstanbul: Pınar.
- Newmann, Cardinal John Henry; 1854, *Lectures on the History of the Turks in its Relation to Christianity*. Dublin: James Duffy.
- Nizam'ül Mülk ; 1954, *Siyasetname*. Ankara.; 1990, *Siyasetname* (Yayına Hzn Altay Köymen). Ankara .
- Noviçev, A.D; 1979, (1937) *Osmanlı İmparatorluğunun Yarı-Sömürgeleşmesi* (çeviri). Ankara: Onur.
- Ocak, Ahmet Yaşar; 1983, *Bektaşî: İslamöncesi İnanç Motifleri*. İstanbul: Enderun Kitabevi; 1985, *İslam -Türk İnançlarında Hızır yahut Hızır-İlyas Kültü*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Oğuz, Burhan; 1976, *Türk Halkının Kültür Temelleri* 2 cilt. İstanbul: Doğu-Batı.
- Oğuzertem, Süha; 1988, "Doğululuk, Batılılık ve Kimlik Bunalımı, Bütünlük ve Süreklilik Üzerine." *Saçak* 48: 30-34.
- Ohri, İskender; 1983, *Yurdumuzun / Anadolu'nun Öyküsü*. İstanbul: Milliyet.
- Oikonomides, N.; 1983, "Les Danishmendides entre Byzance, Bagdad et le Sultan d'Iconium." *Révue Numismatiques*, XXV:189-207.
- Okay, Orhan; 1975, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Mithat Efendi*. Ankara.
- Omran, Abdel Rahim; 1992, *Family Planning in the Legacy of Islam*. New York: UN; PF-Rutledge.

- Onursal, Bekir; 1986, "Amerikan Okul Kitaplarında Türk İmgesi."; *Challenge to Commitment: Turkish-American Community Forum*, 16 Kasım. New York.
- Orhunlu, Cengiz; 1987, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı*. İst: Eren.
- Ortaylı, İlber; 1982, "Osmanlı Devletinde Laiklik Hareketleri." İÜ SBF Yay. 495.
- Ortaylı, İlber; 1986, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Hil Yay.
- Orhan Asena; 1993, *Bütün Oyunları I*. İstanbul.
- Østergard, Uffe; 1994, "The European Character of the Ottoman Empire." *Middle East Studies in Denmark*. (L. E. Andersen, Ed.) Odens U. Press.
- Ostrogorskii, Georg; 1986, (1981) *Bizans Devleti Tarihi* (çev Işıltan). Ank: TTK.
- Ostrorog, Count Leon; 1972, (1927) *Ankara Reformu (The Angora Reform)*. İ.Ü., Ed. Fak. Yayınları, 1729
- Ozankaya, Özer; 1981, *Atatürk ve Laiklik*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür.
- Ozankaya, Özer; 1982, *Toplumbilime Giriş* (4. Bası). Ankara: S-Yayınları.
- Ozankaya, Özer; 1985, "Reflections of Şemseddin Sami on Women." Bz TSSA (1985) *Family in Turkish Society* 127-148. Ankara: TSSA.
- Ödekan, Ayda; 1987, "Osmanlı Devleti'ne Kadar Türkler." Bz Akşin (Ed). İstanbul: Cem.
- Ögel, Bahaddin; 1971, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları I*. İstanbul: MEB.
- Ögel, Bahaddin; 1984, (1962) *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*. Ankara: TTK.
- Ökçün, Gündüz; 1968, *Türkiye İktisat Kongresi*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- Ölçen, Ali Nejat; 1991, *İslamda Karanlığın Başlangıcı ve Türk İslam Sentezi*. Ankara: Ekin Yayınları.
- Ölçer, Cüneyt; 1988-9, *Osmanlı Devleti Borç Antlaşmaları. (Belgeler, Metinler)*
- Önder, Mehmet; 1972-4, *Şehirden Şehire II-III*. İstanbul: Yapı ve Kredi Bankası Kültür Yayınları.;
- Önder, Mehmet; 1974, *Anadoluyu Aydınlatanlar I ve II*. Yapı ve Kredi Bankası Kültür Yayınları.
- Örnek, Sedat Veyis; 1971, *Anadolu Folklorunda Ölüm*. Ankara: AÜ DTCF Yayını.
- Özakman, Turgut; 1993, *Korkma İnsancık Korkma* (roman). İstanbul: Mitos Yay.
- Özal, Turgut; 1991, *Turkey in Europe and Europe in Turkey*. Londra: K. Rüstem and Brother.
- Özbaran, Salih; 1992, *Tarih ve Tarih Öğretimi*. İstanbul: Cem.
- Özbayrı, Kemal ve J-P Roux; 1964, "Quelques Notes sur la Religion des Tahtacı." *Révue des Etudes Islamiques* 32 (Şerif Mardin Ref).
- Özdemir, Dr. Şevket; 1995, ... *Düşüncesinde Hoşgörü*. Ank: Bilimsel ve Kültürel Araştırmalar Vakfı.
- Özel, İsmet; 1984, *Zor Zamanda Konuşmak*. İstanbul: Dergâh.
- Özerdim, Sami N.; 1981, *Atatürkçünün Elkitabı*. Ankara: TDK Yayını.
- Özkazanç, Alev ve Süreyya T. Kozaklı; 1993, "Cumhuriyet Türkiyeğinde... Dönüşümler." Ankara: Kültür Bakanlığı Yarışması.

- Özkırmırlı, Atilla; 1990, *Alcülilik- Bektaşılık*. İstanbul: Cem.
- Özlem, Doğan; 1986, *Kültür Bilimleri ve Kültür Felsefesi*. İstanbul: Remzi.
- Özön, Mustafa Nihat; 1943, *Türkçe Tabirler Sözlüğü*. Cilt 1. İstanbul: Remzi. 1977, *Osmanlıca Türkçe Sözlük*. İstanbul: Remzi.
- Öztuna, T. Yılmaz; 1969, *Türk Tarihinden Yapraklar*. İstanbul: MEB.
- (?), *Türkiye Tarihi: Selçuklular ve Anadolu Beylikleri*. İstanbul: Hayat.
- Palmer, J. A. B.; 1953, "The Origines of the Janissaries." *Bulletin of the John Rylands Library*. Vol XXXV: 448-81.
- Palmer, J. A. B.; 1993, *Osmanlı İmparatorluğu: Bir Çöküşün Yeni Tarihi* (çeviri). İstanbul: Sabah Kitapları.
- Pamuk, Şevket; 1988., *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi*. İstanbul: Gerçek (100 Soruda Dizisi).
- Parla, Taha; 1985, *The Social and Political Thought of Ziya Gökalp*. Leiden: Brill.
- Parla, Taha; 1989, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*. İstanbul: İletişim Yayınları 76 / İnceleme 9.
- Parla, Taha; 1993, *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları Cilt 3: Kemalist Tek Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Oku*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Paz, Octavio; 1985, *One Earth: Four or Five Worlds: Reflections on Contemporary History*. New York: Harcourt Brace Jovanowich.;
- Paz, Octavio; 1988,(1961) *Yalnızlık Dolambacı* ("Labirenti," çev.). İstanbul: Cem.
- Pernoud, L.; 1977, *Les Hommes de la Croisade*. Paris. (Timur 1986 referansı).
- Peroncel -Hugoz, J-P.; 1986, "La Turquie et l'Islam de la Islamisation à la reislamisation." *Le Monde*, 27 May.
- Petsopoulos, Yanni (Ed); (?), *Tulips, Arabesques and Turbans: Decorative Arts from the Ottoman Empire*. Londra: Alexandria Press.
- Pewsner, Lucille W.; 1984, *Turkey's Political Crisis: Development, Perspectives and Prospects*. New York: Praeger.
- Peyami, Safa; 1958, ('38) *Türk İnkılabına Bakışlar*.
- Peyami, Safa; 1963, *Doğu-Batı Sentezi*.
- Peyami, Safa; 1933-38, *Kültür Haftası Dergisi*.
- Peyami, Safa; 1955'ler, *Türk Düşüncesi Dergisi*.
- Peyami, Safa; 1930'lar, *Fatih / Harbiye* (roman).
- Pigeot, J. W.; 1983, "L'Identité japonaise." *Le Débat*, Ocak No 23.
- Polanyi, Karl; 1957, *The Great Trasformation*. Boston: Beacon Street.;
- Polanyi, Karl; 1986, *Büyük Dönüşüm* (çeviri). İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Porphirios; 1986, *Isagoge: Aristoteles'in Kategorilerine Giriş* (çeviren Betül Çotuksöken). İstanbul: Remzi.
- Prens Sabahaddin; 1965, *Türkiye nasıl Kurtarılabilir?* İstanbul: Elif Kitabevi.
- Pritchett, V. S.; 1964, *The Offensive Traveller*. New York: Alfred A Knopf. p. 183-205.
- Püsküllüoğlu, Ali; 1980, *Efsaneler: Yeniden Yazılmış Anadolu Söylenceleri*. Ankara: TDK.

- Pye, Lucien (Ed); 1965, *Political Culture and Political Development*. Princeton U. P.
- Quatert, D.; 1987, *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire:1881-1909*. New York: NYU Press.
- Ramsay, W.M.; 1972, *The Historical Geography of Asia Minor*. New York: Cooper.
- Rásonyi, László; 1971, *Tarihte Türklük*. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Ens.
- Refik, Ahmet; 1989, *Anadolu'da Türk Aşiretleri (1600-1834)*. İstanbul: Enderun.
- Renfrew W. Colin; 1987, *The Puzzle of Indo-European Origins*. Londra: Jonathan Cape.
- Renfrew W. Colin; 1988, "Hint Avrupa Dillerinin Kaynağı." *Scientific American* , Ekim.
- Renfrew W. Colin; 1989, "Hint-Avrupa Dillerinin Anavatanı Anadolu mu? *Cumh. Bilim Teknik* 145:12-13.
- Rıza Tevfik; 1993, *Biraz da ben Konuşayım*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Risal, P.; 1912, (Bz. Kohen Moiz / Alp Tekin.) *Mercure de France* 47, N 3640. Rice, Tamara Talbot.
- Risal, P.; 1961, *The Seljuks in Asia Minor*. New York: Frederick A. Praeger.
- Ritter, G.; 1944, "Tarih ve Hayat: Nietzsche ile Münakaşa." *DTCF Dergisi* II 2: 251.
- Robinson, Richard; 1963, *The First Turkish Republic*. Harvard University Press.
- Rodinson, M.; 1983, *Batıyı Büyüleyen İslam* (çev. Cemil Meriç). İstanbul: Pınar. Rogel, Carole; 1985, "Edvard Kardelj's Nationality Theory and Yugoslav Socializm." *"Canadian Review of Studies in Nationalism*, XII, 2, 343-37
- Rouillard, Clarence D.; 1938, *The Turk in French History, Thought and Literature*. Paris.
- Roux, Jean-Paul; 1979, *Turquie*. Paris: Librairie Arthaud.
- Roux, Jean-Paul; 1989, *Türklerin Tarihi* (Çev). İstanbul: Milliyet.
- Russel, Bertrand; 1959, *Wisdom of the West*. Rathbone Books Ltd.
- Rustow, Dankwart A.; 1965, "Turkey: the Modernity of Tradition." *Political Culture and Developmet*.
- Saadeddin Efendi, Hoca; 1972, *Tacü't-Tevarih* (Hzn Parmaksızoğlu). Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Sadıklar, Cafer Tayyar; 1995, *2000'li Yıllar: Dünya ve Türkiye*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı.
- Sander, Oral; 1993, *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Sandys, G.; 1652, *Travels (1610)*. London.
- Sauvaget, Jean; 1943, *Introduction a l'Histoire de l'Orient musulman*. Paris.
- Sayılı, Aydın; 1986, "Ortaçağ Bilim ve Tefekküründe Türklerin Yeri." *Türk Kültürü*, 276: 207-17.
- Sevinçli, Efdal; 1993, "Değişen değerlerde eskinin özlemi." *Cumhuriyet*, 13 Mart.
- Sezgin, Abdülkadir; 1990, *Hacı Bektaş Veli ve Bektaşilik*. Ankara: Kültür Bakanlığı /1180.

- Schick, Irvin and E. Ahmet Tonak (Eds); 1986, *Turkey in Transition (to Capitalism)*. Oxford University Press.
- Schimmel, A.M.; 1976, "Islam in Turkey." *Religion in the Middle East*. Cambridge 68-95.
- Schwobel, Robert; 1967, *The Shadow of the Crescent: The Renaissance Image of the Turk:1453-1517*. Nieuwkoop.
- Scott, R.B.; 1965, "Turkish Village Attitudes towards Religious Education." *The Muslim World* 55 No 3. (Ş. Mardin ref.)
- Sebastiano, Sergio; 1993, "Türkiye'de tehlike, laik-dinci kutuplaşmasıdır." *Cumhuriyet*, 10 Nisan.
- Selek, Sabahattin; 1965, *Anadolu İhtilali: Milli Mücadele (Cilt I ve II)*. İstanbul: Kendi.
- Seferoğlu, Ş.K.; 1984, "Tarihi Görüş ve Gerçekler." *Maya* 71: 24-25, 72: 32-33.
- Sencer, Muzaffer; 1969, *Osmanlı Toplum Yapısı*. İstanbul: Ant Yayınları.
- Sertoğlu, Murat; 1966, *Hacı Bektaş Veli*. İstanbul: Şadırvan.
- Seuprum, Jorge; 1988, *Cumhuriyet'te söyleşi*. 21 Kasım.
- Sevilen, Muhittin; 1969, *Karagöz*.
- Sevin, Nurettin; 1990, *Türk Kıyafet Tarihine bir Bakış*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Shakespeare, W.; (?), *IV Henry, King Lear, As You Like It ve III Richard* oyunları.
- Shimizu, Kosuke; 1979, *Bibliography of Seljuq Studies*. Tokyo: ILCAA.
- Silahtar, Mehmed Ağa; 1723, *Tarihi*.
- Sinanoglu, Suat; 1980, *Türk Hümanizmi*. Ankara: TTK.
- Siddiki, Mazharuddin; 1982, *Kur'an'da Tarih Kavramı*. İstanbul: Pınar Yayınları.
- Soysal, İsmail ve Mihin Eren; 1977, *Türk İncelemeleri Yapan Kuruluşlar (Kılavuzu)*. Ank: TTK VII/75.
- Soucek, S.; 1975, "Certain Types of Ships in Ottoman-Turkish Terminology. *Turcica* VII: 233-49.
- Sözen, Metin (Ed) ve Suphi Saatçı; 1989, *Mimar Sinan ve Tezkiret-ül Bünyan*. İstanbul: Emlak Bankası.
- Spengler, Oswald ; 1978 , (1926) *Batı'nın Çöküşü* (çeviri). İstanbul: Dergâh Yay.
- Spencer, Claire; 1993, "Turkey between Europe and Asia." Wilton Park Paper 2. London: HMSO.
- Spencer, W.; 1958, *The Land and People of Turkey*. New York: Lippincott.
- Shaw, Stanford J. ve E.K. Shaw; 1977, *History of the Ottoman and Modern Turkey*. 2 cilt. Cambridge University Press.
- Starr, June; 1978, *Dispute and Settlement in Rural Turkey: An Anthropology of Law*. Leiden Brill.
- Stirling, Paul; 1966, *Turkish Village*. New York: John Wiley.
- Strabon; 1987, *Küçük Asya'nın Coğrafyası* (çeviri). Ankara: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- St Exupéry; ?, *Küçük Prens*. İstanbul: Cem.
- Stokes, Martin; 1989, "Music, Fate and State: Turkey's Arabesque Debate." *Middle East Report*, Sept -Oct: 27-30

- Stone, Frank A.; 1973, *The Rub of Cultures in Turkey*. Bloomington: University of Indiana.
- Sunar, I.; 1974, *State and Society in Politics of Turkey's Development*. Ankara: AU- SBF 377.
- Süleyman Paşa; 1874, *Tarih-i Alem*.
- Sümer, Faruk; 1966, "The Turks in Eastern Asia Minor in the Eleventh Century." *Supplementary Paper. 13 th International Congress of Byzantine Studies*. Oxford.
- Sümer, Faruk; 1972, *Oğuzlar (Türkmenler)*. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Svonoros, Nikos; 1988, *Çağdaş Helen Tarihi*. (Çeviri). Belge Yay.
- Szyliovicz, J.S.; 1966, *The Political Change in Rural Turkey*. The Hague: Morton.
- Şahin, Osman; 1993, *Son Yörük*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Şahin, Sencer; 1994, "Anadolu Gerçeği ve Bugünkü Türk Kimliği. *Cumh. Bilim Teknik*, 12 Kasım.
- Şardağ, Rüştü; 1989, *Mustafa İtri Efendi*. Ankara: Kültür Bakanlığı / 1120.
- Şaylan, Gencay; 1987, "İslamcı Akımlar ne İstiyor ?" (Dizisi) *Cumh.* 11-15 Ocak.
- Şemseddin, Sami (Bz Ozankaya 1985); 1880, *Türkçe-Fransızca, Fransızca- Türkçe Sözlük*.
- Şemseddin, Sami; 1882, (1895) *Kadınlar*. İst: Mihran Basımevi / Cep.
- Şemseddin, Sami; 1889-1901, *Kamus-u Türki* (Türk Dili Ansiklopedisi).
- Şener, Cemal; 1988, *Alevilik Olayı: Toplumsal bir Başkaldırının Kısa Tarihçesi*. İstanbul: Yön Yayınları.
- Şevki, Osman; 1991, *Türk Tababeti Tarihi* (Sadeleştiren İ. Uzel). Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Şimşir, Bilal N.; 1975, *İngiliz Belgeleriyle Türkiye'de Kürt Sorunu: 1924 -38*. Ankara: Dışişleri Bakanlığı.
- Tachau, F.; 1962, "The Search for National Identity among the Turks." *Die Welt des Islams*. New Series V-VIII: 165-176.;
- Tachau, F.; 1984, *Turkey: The Politics of Authority; Democracy and Development*. New York: Praeger.
- Taeshner, Fr.; (?), "Akhi." *Encyclopaedia of Islam*. 2. Edition. Vol 1.
- Tafur, Pero; 1926, *Travels and Adventures:1435-39* (Çn Malcom Letts). New York.
- Tankut, H. Reşit; 1939, *Köylerimiz*. Ankara: Kenan Basımevi.
- Tan, Nail; 1974, *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi* (Folklor dizisi). Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Taneri, Aydın; 1981, *Türk Devlet Geleneği*. Ankara: Töre / Devlet Yay.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi.; (?), *Beş Şehir, Huzur* (vd romanlar).
- Tanyol, Cahit; 1989, "Sünni Olmayan Tarikatlar." *Cumhuriyet* 23 Ocak.
- Tanyol, Cahit; 1989, *Laiklik ve İrtica*. İstanbul: Altın Kitaplar.
- Tanyu, Hikmet; 1976, *Ziya Gökalp: Kızılalma*. Ankara: Kültür Bakanlığı.

- Tanyu, Hikmet; 1986, *İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*. İstanbul: Boğaziçi.
- Tapper, Richard; 1979, *Pasture and Politics* (Shahseven Nomads of Northern Iran). Londra: Academic Press.
- Tapper, Richard; 1993, *Çağdaş Türkiye'de İslam* (çeviri). İstanbul: Sarmal.
- Tappert, Theodore G. (Ed); 1967, *Selected Writings of Martin Luther: 1529-1546*, V 3-4: 9-53. Philadelphia: Fortress Press.
- Tavernier, J.B.; 1988, (1677) *Topkapı Sarayında Yaşam* (XVII YY). İstanbul: Çağdaş.
- Tekeli, İlhan; 1980, *Toplumsal Dönüşüm ve Eğitim Tarihi Üzerine Konuşmalar* Ankara: TMMOB Mimarlar Odası.
- Tekin Alp; 1912, "Les Turcs à la Recherche d'une Âme nationale." *Mercure de France*.
- Tekin, Talat; 1988, *Orhon Yazıtları*. Ankara: TDK.
- Temren, Belkıs; 1993, "Hristiyan ve İslam Dünyası Arasındaki Köprü: Bektaşilik." *Cumhuriyet Dizisi* 29 Mart.
- Tevfik Paşa, Mehmet; 1884-87, *Telhis-i Tarihi Osmani* ("Osmanlı Tarihi Özeti"). İstanbul.
- Tezel, Naki; 1969, *Türk Halk Bilmeceleri*. İstanbul: MEB (Folklor Ens. Yay 2).
- Thévenot, Jean; 1965, (1664) *L'Empire du Grand Turc: vu par un sujet de Louis XIV*. Presentation de François Billacois. Paris: Calmann-Levy (Temps & Continents).
- Thompson, George; 1983, *Tarihöncesi Ege: I*. İstanbul: Payel.
- Thomsen, Vilh.; 1993, *Çözülmüş Orhon Yazıtları*. Ank: TDK.
- Tietze, A.; 1955, "Griechische Lehnwörter in Anatolischen Türkisch." *Oriens VIII*: 204-57.; 1958, *The Lingua Franca in the Levant*. Urbana: Univ of Indiana.
- Timbergen, Jan; 1979, "The Hidden Side of Progress in Japan." *Ekistics*. V, 46, No 276, pp149-52.
- Timur, Taner; 1986, *Osmanlı Kimliği*. İstanbul: Hil Yayınları.
- Timur, Taner; 1991, *Osmanlı-Türk Romanında Tarih, Toplum ve Kimlik*. İstanbul: Afa Yayını.
- Timur, Taner; 1993, *Türk Devrimi ve Sonrası*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Toderini, Giambatista; 1987, "Musiki." *Tarih ve Toplum* 45: 173-79.
- Togan, Zeki Velidi; 1946, *Umumi Türk Tarihine Giriş*. İstanbul: İÜ- Ed Fak.
- Tonguç, İ. Hakkı; 1976, *Mektuplarla Köy Enstitüsü Yılları (1935-46)*. İstanbul: Çağdaş Yayınları.
- Topçu, Nurettin; 1970, *Kültür ve Medeniyet*. İstanbul: Hareket Yayınları.
- Toynbee, J. Arnold; 1957, *A Study of History*. 2 Vols. Londra: Oxford University Press.; 1977, "The Arrested Civilisation: The Ottomans." *Growth of Civilisation*.
- Tökin, İsmail Hüsrev; 1990, (1934) *Türkiye Köy İktisadiyatı*. İstanbul: İletişim.
- Tör, Vedat Nedim (Ed); 1930, *La Turquie Kemaliste* (Dış Tanıtma Dergisi). Ankara: Basın-Yayın Md.
- Tör, Vedat Nedim ; 1991, *Atatürkçülüğün Dramı*. İstanbul: Çağdaş.
- Tuğaç, Hüsamettin; 1975, *Bir Neslin Dramı*. İstanbul: Çağdaş.

- Turan, Osman; 1955, "The Ideal of World Domination among the Medieval Turks." *Studia Islamica*. IV: 71-90.
- Turan, Osman; 1959, "L'Islamisation dans La Turquie du Moyen Age." *Studia Islamica* X:137-52.
- Turan, Osman; 1970, "Anatolia in the Period of the Seljuks and the Beyliks.; *The Cambridge History of Islam*: 231-62.
- Turan, Osman; 1973, *Türkler Anadolu'da*. İstanbul: Hareket Yayınları.
- Turan, Osman; 1978, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi*. İstanbul.
- Turan, Şerafettin; 1981, *Atatürk ve Ulusal Dil*. Ankara: TDK.
- Turan, Şerafettin; 1992, *Türkiye-İtalya İlişkileri I: Selçuklular'dan Bizans'ın Sonuna*. İstanbul: Metis.
- Turan, Şerafettin; 1992, *Türk Kültür Tarihi*. Ankara: Bilgi.
- Turkish National Commission for Education.; 1963, *Report*. İstanbul: American Board.
- Turhan, Mümtaz; 1959, (1951) *Kültür Değişmeleri*. İstanbul: MEB.;
- Turhan, Mümtaz; 1956, *Garplışmanın Neresindeyiz?* İstanbul.
- Tüfekçi, Gürbüz; 1983, *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar*. Ankara: İş Bankası Kültür.
- Türkdoğan, Orhan; 1995, *Alevi-Bektaşî Kimliği*. İst: TİMAŞ.
- Türkkan, Reha Oğuz; 1984, "Türk Milliyetçiliği ve Bazı Temel Sorunlar." *Töre* 155: 45-60.
- Türk Eğitim Derneği (TED); 1989, *Ortaöğretim*. Ankara: TED.;
- Türk Eğitim Derneği (TED); 1989, *Yükseköğretimde Değişmeler*. Ankara: TED.
- Türkiye Ansiklopedisi; 1985, TC Hükümeti ve UNDP (BM Kalkınma Prog.)
- Türkiye Ansiklopedisi; 1992, İnsanca Gelişme Birinci Türkiye Konferansı.
- Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü (TKAE); 1992, *Türk Dünyası El Kitabı*, 1 Coğrafya-Tarih; 2 Dil-Sanat ve 3 Edebiyat. (3 cilt) Ankara: TKAE.
- TSE; 1994, *Türk ve Türklük*. Ankara: TSE Yayını
- TSBD (TSSA); 1985, *Family in Turkish Society: Sociological and Legal Studies*. Ankara: TSSA.
- Tüsi, Alaeddin Ali; 1990, *Tehafüt'ül-Felasife (Kitabu'z-Zuhr)*. Ankara: Kültür Bak. 1186/155.
- Uluengin, Hadi; 1989, "Avrupa Çizgi Romanında Türk İmajı." (İnceleme Dizisi.) *Cumhuriyet Belge Dizisi*, 12-15 Şubat 1989.
- UNESCO; (*Le Courier*, Eylül 1986)
- USC; 1989, *Ecology and Empire: Nomads in the Culturel Evolution of the World. Ethnographic Monographs V.U.S.C. Press.*
- Uraz, Murat; 1967, *Türk Mitolojisi*. İstanbul: Hüsnü Tabiat Matbaası.
- Uysal, Ahmet; 1966, *Tales Alive in Turkey*. Cambridge: Harvard Univ Press.
- Uygur, Nermi; 1989, "Kültürün Kökü Bunalım(dır)." *Cumhuriyet* 20 Mart.

- Üçok , Bahriye; 1985, *Atatürk'ün İzinde bir Arpa Boyu*. Ankara: TBMM.
- Üçyiğit, Ekrem; 1968, Batı ve Doğu Medeniyetleri Arasında Tarih Boyunca Türkiye'de Din ve Devrim: *Din ve Biz*. Ankara: Kendi.
- Ülken, Hilmi Ziya; 1951, *Tarihi Maddeciliğe Reddiye*. İstanbul.
- Ülken, Hilmi Ziya; 1966, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. Konya: Selçuk Yay.
- Vanilişi, Muhammad ve Ali Tandilava; 1992, *Lazlar'ın Tarihi*. İstanbul: Ant.
- Van Loon, Maurits N.; 1990, *Anatolia in the First Millenium B.C*. Leiden: Brill.
- Vassaf, Gündüz; 1984, "Tarihsiz Toplum Liderine Sığınır." *Yeni Gündem*, Mayıs, 36-7.
- Vatin, Nicolas; 1992, "Osmanlıların Yükselişi 1392-1451" (Mantran (Yön) 1992: 43-96.) İstanbul: Cem.
- Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet (Hzn); 1992, *Söylev (3 cilt)*. İstanbul: Çağdaş.
- Veinstein, Gilles; 1992, "Büyüklüğü İçinde İmparatorluk." Mantran (Yön) 1992: 198-273. İstanbul: Cem.
- Villamount, J.; 1595, *Les Voyages du Seigneur de Villamont*. Paris.
- Von Villach, Thomas; 1480, "Tanrı bizleri, Vebadan, Çekirgeden ve Türklerden Korusun." Duası. *Ülke Afetleri Tablosu*. Graz Katedrali (güney kanadı).
- Voltaire; 1975, *Türkler, Müslümanlar ve Ötekiler*. Ankara: İş Bankası Kültür.
- Vryonis Jr, Speros; 1971, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamisation from the Eleventh through the Fifteenth Century*. Berkeley: University of California Press.
- Ward, D.E. ve D.A. Rustow (Eds); 1964, *The Political Modernisation in Japan and Turkey*. New Jersey: Princeton U.P.
- Walker, B.K. ve W.S. Walker; 1983, *Turkish Games for Health and Recreation*. Lubbock: Texas Tech.
- Walker, W.S.; 1982, *A Bibliography of American Scholarship on Turkish Folklore and Ethnology*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Wallois, H.W.; 1967, (1965) *İnsan Irkları* (Tunakan çevirisi). Ankara: DTCF.
- Watanabe Kin-ichi; 1992, "Peut-on parler encore de féodalisme byzantin?" *Mediterranean World XIII*: 1-8. Tokyo: Hitotsubashi University - The Maditerranean Studies Group.
- Watson, Andrew M.; 1983, *Agricultural Innovation in the Early Islamic World*. Cambridge.
- Weber, E.; 1979, *Peasants into Frenchmen*. Londra.
- Webster, D.E.; 1959, *Turkey of Atatürk*. Philadelphia: AAPSS.
- Wells, Calvin; 1984, *İnsan ve Dünyası* (çeviri). İstanbul: Remzi.
- Wells, H.G.; 1920, *The Outline of History*. 2 Cilt. New York: Macmillan.
- Werner, Ernst; 1986- 8, *Büyük bir Devletin Doğuşu*, 2 Cilt (Çev. Orhan Esen ve Yılmaz Öner.) İstanbul: Alan Yayıncılık.

- Wheelis, Allen; 1958, *The Quest for Identity* (Kimlik Arayışı). New York: Norton.
- Wilson, G.; 1945., *The Analysis of Social Change*. Cambridge.
- Witteck, Paul; 1935, *The Rise of the Ottoman Empire*. Paris.
- Witteck, Paul; 1944, *Menteşe Beyliği*. Ankara: TTK.
- Witteck, Paul; 1985, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu* (Çev. F. Berktaş). İstanbul: Kaynak 44.
- Wolfe, E.R.; 1966, *The Peasants*. New York: Prentice Hall.
- Woolf, Virginia; (?), *The Waves* (Dalgalar). Roman.
- Wood, Michael; 1985, *In Search of Trojan War*. New York: Facts on File Pub.
- Woodward et. al. (Ed); 1946, *Documents on British Foreign Policy 1919-39*. Londra.
- Wright, Owen; 1992, *Words without Songs: A Musicological Study of an Early Ottoman Anthology and its Predecessor*. V 3. Londra: School of Oriental and African Studies.
- Yaku Masao; 1972, *The Kojiki in the Life of Japan* (çev. GW Robinson).; Tokyo: CEACS. (Bz Güvenç 1992: 243).
- Yang, Ching-Kun; 1984, (1959) *A Chinese Village in Early Communist Transition*. Cambridge: Technology Press (MIT).
- Yaşar Kemal; 1970'ler, *Orta Direk, Yer Demir Gök Bakır, Ölmez Otu* Romanları.
- Yaşar Kemal; 1983, *Akçasazın Ağaları. Binboğalar Efsanesi* (Roman).
- Yaşar Kemal; 1989, "Nazım Hikmet'in Doğum günü ve Vatandaşlığa İadesi Töreni." *Cumhuriyet* 15 Ocak.
- Yavuz, Hilmi; 1987, *Kültür Üzerine*. İstanbul: Bağlam.
- Yavuz, Muhsine Helimoğlu; 1990, *Diyarbakır Efsaneleri*. Ankara: Doruk.
- Yediyıldız, Bahattin; 1988, "Osmanlı Döneminde Türklerin Gayri Müslim Reayaya Sunduğu Hizmetler." *Türk Kültürü*, 302: 323-328.
- Yerasimos, Stefanos; 1980, (1974) *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye (Turquie: Le Processus d'un sous-développement.)* İstanbul: Gözlem Yayınevi.
- Yerasimos, Stefanos; 1993, *Konstantiniye ve Ayasofya Efsaneleri* (Çeviren Şirin Tekeli). İstanbul: İletişim.
- Yerasimos, Stefanos; 1995, "Avrupa'nın Amacı Türkiye'yi ne yaşatmak ne de öldürmek." *Cumh.* 19 Şubat.
- Yetkin, Şerare; 1974, *Türk Halı Sanatı*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Yinanç, Mükrimin Halil; 1944, *Türkiye Tarihi Selçuklu Dönemi I: Anadolu'nun Fethi*. İstanbul: İÜ.
- Yılmaz, Mehmet Nuri; 1993, "Alevilik, mezhep değil kültürdür." *Cumh.* 25 Mayıs.
- Young, Crawford; 1975, *The Politics of Cultural Pluralism*. Madison: Wisconsin U. P.
- Yücel, Hasan-Âli; 1974, *Kültür Üzerine Düşünceler*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Yücel, Hasan-Âli; 1993(1956), *İyi Vatandaş, İyi İnsan*. Ank: Kültür Bakanlığı.
- Yücel, Tahsin; 1993, *Dil ve Kimlik*. *Cumh.* 28 Eylül.

Zahariadou, E.A.; 1985, *Romania and the Turks (1300-1500)*. Londra: Vaviororum Reprints.

Zelyut, Rıza; 1986, *Osmanlı'da Karşı Düşünce ve İdam Edilenler*. İstanbul: Alan Yay.

Zelyut, Rıza; 1992, *Cumhuriyet 7 Kasım*.

Zürcher, Erik; 1993, *Turkey a Modern History*. Tauris.

TÜRK KÜLTÜR TARİHİYLE İLGİLİ ORTAK KONULAR DİZİNİ

(Ana Kurgunun Metodolojik–Kronolojik Dizini)

YARARLANILAN BAŞLICA KAYNAKLAR

§ 29	Türklerden önceki Küçük Asya	84
39	Turan'dan <i>Rum'a</i> Türk Göçleri.....	120
49	Anadolu'nun Türkleşmesi Süreci	162
59	Osmanlılar ve Türkler (Osmanlı Türkleri).....	219
69	Türk Devrimi'nin Kimliği (Kimlik arayışı).....	282
89	Türk Kimliğinin Geleceği (Öneri-öncelikler)	352

ÇEVRE: UYUM VE ÇELİŞKİLER YUMAĞI

§ 21	Türklerden önceki Küçük Asya	58
31	Turan'dan <i>Rum'a</i> Türk Göçleri.....	91
41	Anadolu'nun Türkleşmesi Süreci	129
51	Osmanlılar ve Türkler (Osmanlı Türkleri).....	170
61	Türk Devrimi'nin Kimliği (Kimlik arayışı).....	227
81	Türk Kimliğinin Geleceği (Öneri-öncelikler)	332

DİLLER: DUYGULAR VE DÜŞÜNCELER DÜNYASI

§ 27	Türklerden önceki Küçük Asya	77
37	Turan'dan <i>Rum'a</i> Türk Göçleri.....	108
47	Anadolu'nun Türkleşmesi Süreci	155
57	Osmanlılar ve Türkler (Osmanlı Türkleri).....	207
67	Türk Devrimi'nin Kimliği (Kimlik Arayışı).....	259
87	Türk Kimliğinin Geleceği (Öneri-öncelikler)	344

EĞİTİM: BİLİM-SANAT-FELSEFE-TARİH BİLİNCİ

§ 26	Türklerden önceki Küçük Asya	73
36	Turan'dan <i>Rum'a</i> Türk Göçleri.....	106
46	Anadolu'nun Türkleşmesi Süreci	153
56	Osmanlılar ve Türkler (Osmanlı Türkleri).....	195
66	Türk Devrimi'nin Kimliği (Kimlik Arayışı).....	248
86	Türk Kimliğinin Geleceği (Öneri-öncelikler)	341

KİŞİLİK YAPILARI VE DÜNYA GÖRÜŞLERİ

§ 28	Türklerden önceki Küçük Asya	79
38	Turan'dan <i>Rum'a</i> Türk Göçleri.....	114
48	Anadolu'nun Türkleşmesi Süreci	159

58	Osmanlılar ve Türkler (Osmanlı Türkleri).....	213
68	Türk Devrimi'nin Kimliği (Kimlik Arayışı).....	268
88	Türk Kimliğinin Geleceği (Öneri-öncelikler)	346

NÜFUS HAREKETLERİ: GÖÇLER VE YERLEŞMELER

§ 23	Türklerden önceki Küçük Asya	63
33	Turan'dan Rum'a Türk Göçleri.....	96
43	Anadolu'nun Türkleşmesi Süreci	141
53	Osmanlılar ve Türkler (Osmanlı Türkleri).....	179
63	Türk Devrimi'nin Kimliği (Kimlik Arayışı).....	233
83	Türk Kimliğinin Geleceği (Öneri-öncelikler)	336

ÜRETİM-TÜKETİM-MÜLKİYET İLİŞKİLERİ

§ 22	Türklerden önceki Küçük Asya	60
32	Turan'dan Rum'a Türk Göçleri.....	93
42	Anadolu'nun Türkleşmesi Süreci	135
52	Osmanlılar ve Türkler (Osmanlı Türkleri).....	173
62	Türk Devrimi'nin Kimliği (Kimlik Arayışı).....	229
82	Türk Kimliğinin Geleceği (Öneri-öncelikler)	340

YENİLENME: YAYILMA-YABANCILAŞMA

§ 25	Türklerden önceki Küçük Asya	70
35	Turan'dan Rum'a Türk Göçleri.....	103
45	Anadolu'nun Türkleşmesi Süreci	149
55	Osmanlılar ve Türkler (Osmanlı Türkleri).....	189
65	Türk Devrimi'nin Kimliği (Kimlik Arayışı).....	245
85	Türk Kimliğinin Geleceği (Öneri-öncelikler)	340

YÖNETİM: DİN-DEVLET, SİYASET SAHNESİ

§ 24	Türklerden önceki Küçük Asya	65
34	Turan'dan Rum'a Türk Göçleri.....	98
44	Anadolu'nun Türkleşmesi Süreci	143
54	Osmanlılar ve Türkler (Osmanlı Türkleri).....	183
64	Türk Devrimi'nin Kimliği (Kimlik Arayışı).....	239
84	Türk Kimliğinin Geleceği (Öneri-öncelikler)	339

ZEMİN-ZAMAN: DEĞİŞME VE SÜREKLİLİKLER

§ 20	Türklerden önceki Küçük Asya	55
30	Turan'dan Rum'a Türk Göçleri.....	87
40	Anadolu'nun Türkleşmesi Süreci	123
50	Osmanlılar ve Türkler (Osmanlı Türkleri).....	165
60	Türk Devrimi'nin Kimliği (Kimlik Arayışı).....	223
80	Türk Kimliğinin Geleceği (Öneri-öncelikler)	331

§ 100 Dizin

- Abaza, 68; eli, 116; suryani, 236
Abbasi (ler), 22, 101, 104, 130, 144, 185; hali-
felîği, 143, 148; hanedanı, 148; sünnilîği,
143; sünni devlet felsefesi, 151
ABD, 169
ABD'ye göç eden Ermeniler, 306
Abdülhak Hamit, 33
Abdülhamit, 215, 223, 305, 307
Acem, İranlı, 287
Açık öğretim, 258
Açık pazar ile serbest ekonomi, 336
Açık başlı ve başörtülü kadınlar, 365
Açıklama, 379
Adalet Çemberi, 174, 175, 183
Adalet Partisi (AP), 222
Adana, 64
Adana'da Ramazanoğulları, 147
Adelphus Tarihi, 292, 293
"Âdetlerinizi terk etmeyiniz..", 224
Adını koymak bilmektir, 227
Adıvar'da (Halide Edip) Doğu-Batı sorunu,
227
Adıyaman, 149
Adriyatik, 166
Afghanistan, 56, 104
Afyon ekimi, 323
Ağa Aileleri, 318
Ağaoğlu, Ahmet, 32, 277, 282
Ağrı Dağı, 56
Ahi (esnaf) örgütleri, 142, 160
Ahiler, Ahilik, 154, 155
Ahlak-ı Alai, 174
Ahmedi, 208
Ahmet Yesevi, Hoca, 102, 133, 156
Ahuntzade Fetih Ali, 262
Akadlar, 61, 366
Akarsu, Bedia, 282
Akatça Aşû, (Asya?), 55
Akbaba, 371
Akçam, Taner, 221, 307
Akçasazın Ağaları, 212
Akçura, Yusuf, 30, 31, 32, 33, 44, 52, 206, 215,
219, 250; katkılar, 30; laiklik, 170; Türkçü-
lûğu, 30; "Üç Tarz-ı Siyaset", 33.
Akdağ, Mustafa, 136.
Akdeniz, 56, 62, 171, 238, 251, 289, 300; ve
Karadeniz, 64.
Akhalar, 61, 62
Akhisar, 71
Akıl ve kelâm, 198
Akıl yürütme veya tartışma, 256
Akılcı ve pragmatik, 324
"Akılsız veya idraksız Türkler", 169
Akif, Mehmet, 36, 247; sakallı, 247; şaire du-
yulan şükran borcu, 248
Akkoyunlu Uzun Hasan, 135, 147
Akla aykırı din? 198
Akla karşı kelâm, 190
Aklın kelâma ters düşmeyeceği, 153
Aksoy, Nazan, 85, 297, 300
Aksu, Orta Asya, 87
Akşin, Sina, 162
Akşit, İlhan, 66
Akurgal, Ekrem, 48, 54, 78, 121, 125
Akyol, Türkân, 339
Alaaddin Ali-Tûsf, 190
Al Harezmi (Harizm), 196
Al-Kindi, 185
Alaeddin Keykubad, 134, 188
Alan, 68, 125
Alanya, 134
Alaşehir, 58, 71, 134
Alaylı çoğunluk, 200
Albures düellosu, 321
Aleksis, İmparator, 133; Komnenos, 130; Pa-
pa İkinci Urban, 130
Alevi (ler), X, 179, 182; Bektaşî, 4, 151, 160,
241; desteği, 243; Hacca giderse, 244; kar-
şılığı, 241, 243; kimliği, 187; kültürü, 180;
oyları, 243; Türklerle Türkmenler, 214; ve
Sünni, 243, 273; Şeriatçı İslama karşı, 340.
Alevi'ye kız vermeyerek, kestiği eti yemeye-
rek, cenazesini kaldırmayarak, 243
Alevi-Sünni ikilemi, 239, 240; tartışması, 244.
Alevi-Türk görüşü, 243
Alevilik, 156, 239, 241, 243
Alevilik-Bektaşilik, 162
"Alevilik'te namaz yoktur, niyaz vardır
Alevilik mezhep değildir, Şia'nın kolu-
dur", 179

"Alevilik mezhep değil, sözüyle ve edebiyatı ile bir kültürdür", 244

Alevilik Olayı: Toplumsal Bir Başkaldırının Kısa Tarihçesi, 219

Ali Kemal, 44

Ali Naki Efendi, 203

Âli Paşa, 186

Ali, Sabahattin, 268

Ali Ufki, 207

Ali yandaşları, 100

Ali'nin öldürülmesi, 100

"Allah devlete millete zeval vermesin", 212

Allah devleti Dünya devleti, 146

Allah ile Peygamberini izleyen Sünniler, 240

Allah ve Peygamber'den başka güç, 245

Allah'a mahsus olan hâkimiyet, 277

"Allah'ın cezası Türkler", 293

Allah-Kul ilişkisi, 239

Alliance Israélite, 251

Alman, dili, kültürü, XI, 68, 311; emperyalizmi, 32; esiri Georg, 213; filozofu Şpengler, 36; İmparatoru Frederik Barbarossa, 134; kültür tarihleri, 291; prensleri, 293; sermayesi, 178; sömürgeciliği, 178

Almanca, 25, 252

Almanlarla Fransızlar, 131

Almanya, 13, 38, 277, 289, 300

Almanya'da Almanlar, 23

Almanya ile Japonya, 324

Alp, Tekin, 15, 33

Alpagut, T., 214

Alparslan (lar), 80, 104; oğlu Melikşah, 133

Alpay, Şahin, 15

Alpli, 25

Altan, Çetin, 80

Altar, Cevat Memduh, 264

Altay dili ve Göçebeler, 91

Altay kökenli Orta Asya dili, 78

Altay ve Pamir yaylaları, 49, 93, 94

Altaylar, 24, 90; dağları, 87

Altaylı, 4; göçebe, 50

Altı Ok, 222, 228

Amasya, 55; *Genelgesi*, 224

Amazon, 59, 75

Amelsiz iman, 239

American Board, 251

Amerika, Amerikalı, 58, 126, 251, 289, 300, 305, 343; Büyükelçisi Elekdağ, 307; Linton, 123; Türk imgesi, 289, 304, 307, 308, 327; ve Avrupalılar, 306; Kongre Kütüphanesi, X

Amerika'nın keşfi, 166

Amu Derya, V, 100

Ana bol, 55; hakkı, 116; Tanrıça, 55, 361

Ana, avrat ve bacılara sövgü, 321

Anadili, 230

Anadili Türkçe, 124

ANADOLU (adı, sıfatları) 23, 29, 47, 53, 55, 102, 104, 123, 124, 128, 130, 131, 132, 133, 135, 145, 150, 152, 153, 154, 156, 177, 214, 331, 361; Alevileri, 187; aydınlatıcılar, 156; Anaksimander, Miletli, 75; ANAP iktidarı, 244, 275; *Anatolia*, 55; *Anatolika*, 55; *Anatolikon*, 55, 57, 153, 168; *Anatolus*, 55; Beylikleri, 132; Bozkıracı yöresi, 134; Cumhuriyeti, 227; halkı İslamiyet'i nasıl kabul etmiş, 127, 139; Hristiyanlık, 131; Hisarı, 152; Irkı, 24, 25; *İhtilali*, 226; ile Türkiye, 227; insanı, 331, 366; İslam Beyliklerine savaş, 151; İslam, Türk seçenekleri, 227; kasabaları, 142; kentleri, 136; kırsal yörelerin Hristiyanlaşması, 138; kıyıları ve yaylaları, 317; kilimleri, 361; köylüsünün Türk kimliği, 345; kültür tarihi, 48, 127; maddeci, 139; Medeniyetleri Sergisi, 48; ne kadar Türk(men) geldiği, 125; nüfusu, etnik nüfus yapısı, 125; öyküsü, 84; Selçuklular, 133; tarih sahnesi, 159; Türk olmuştu, 47; Türkleri, 25, 111; Türk varlığı, 134; Türklüğü, 124, 125; tapusuna vâris aramak, 128; Türkleşmesi, 121, 135, 162; Timur istilası, 105; yurt yapan insanlar, 355

Anadolucular (luk), 15, 16, 47; **Anadolulular** (şan Türkler, 49, 79; **Anadolulu**, X, 182, 331

Anaxagoras, 75

Anaximenes, 75

Anayasa, 222, 246

Anayasa'ya geçirilen laiklik ilkesi, 276

Anayasa-Babayasa ikilemi, 187

Anayurt, 94, 100

And, Metin, 207

Anday, Melih Cevdet, 16, 22, 172, 256, 263

Andrews, P. Alford, 365

Anhegger, Dr., 158

Anıtkabir'in yıkılması önerisi, 245

Ankara, 24, 56, 245, 253, 264, 276

Ankara (1402) Savaşı, 95, 135, 152, 166, 188, 299

Anlaşmaya, uzlaşmaya, bağdaşmaya; birliğe, dirliğe, 156

"Anlayışsız Türk", 287

Annals Okulu, 14

- Ansbert* Günlüğü, 23, 292
 Ansiklopedistlerdeki Türk imgesi, 301
 Antakya (Antioch), 64, 292
 Antalya, 152
 Antel, Sadrettin Celal, 199, 201, 203, 204, 219
 Antep, Gazi, 62
 Apolloncu, 80
 Arabesk, 264, 270, 281; müziğin kısırlığı, 259; olgusu, 270; -leşme, 237
 Arabi, Muhiddin, 154, 156
 Arai, Masamu, 26, 33, 52
 Aral Gölü, 87, 90
 Arap, 3, 23, 56, 72, 101, 121, 160; âleminde Araplaşan, 161; alfabesi, elifbası, 199, 262, 345; alfabesinden Latin'e, 222; asıllı Peygamber, 345; dili, 40; dünyası, 134; kentinde kadın, 314; Müslüman dünyasının geri kalışı, 322; Sözü, 1; ve Türk, 143; Yanmadası, 100; Bizans ilişkileri, 127
 Arap-İslam, 54, 100; -İslam etkisi, 191; -İslam kaynakları, 185; -İslam kültürü, 101; -Osmanlı melez, 270
 Arapça, 23, 40, 78, 107, 154, 156, 157, 175, 235, 257, 261, 262, 322; konuşanlara Türkçe, 113; konuşmayan Türkler, 137; Osmanlı Sözü, 163; ve Farsça eğitim, 222; ya da Farsça eser, 197, 260; yerine, Türkçe, 346; resmi Türkçe üzerindeki etkileri, 133
 Arapça / Farsça, 208; sözbilim ile dizim kuralları, 261
 Araplar, 24, 72, 73, 161, 167, 184, 206, 287, 291, 300, 323, 366; ile Türkler, 78; Sasani (ler), 101; Türklerle karşı, 313; esiri olan Türkler, 304; ve Farslar, 87; ile Türkler çoğu zaman eş, özdeş tutulur, 291
 Araplaşan, 123
 "Araştırmacı yok ki", 255
 Araz, Nezihe, 156
 Arazî Kanunnamesi, 193
 Arel, H. Saadeddin, 206
 Argu, 117, 118
 Arıkan, Vural, 350
 Aristo, Aristoteles, 171, 196, 197, 199
 Aristokrasi, 92.
 ARIT, X
 Arjantin, 335
 Arnavutlar, Arnavutluk, 183, 323
 Arpa Vadisi, 87
 Arsel, İlhan, 280
 Artam, Nurettin, 253
 Arte Liberale, 77
 Artemel, Süheyla, 297, 327
 Artıkürün, 93, 95, 173
 Aryan ve Katolik kiliseleri, 132
 Arzawa, 61
 Asena, Duygu, 316, 340
 Asena, Orhan, 82
 Asıl Asya, 55
 Asım, Necip, 32
 Asia, Asya 55, 64
 Asker köylüler, 131
 Asker ve bürokrat sınıfların etkileri, 194
 Asker-sivil, 355
 Askeri bürokrasi, 191; demokrasi, 92; tehditlerden kaynaklanan Türk imgesi, 295; zaferler, 357
 Aslan, Asım 277
 Aslanapa, Oktay, 154
 Aslında değişen bir şey yok!, 340
 Assuva, 55
 Astronomi, tıp, kimya gibi fen bilimleri ile felsefe, 153
 Asur, Asuriler, 56, 61, 366
 "Asya" adı nereden geliyor?, 55; insanı, 292; stepleri, 94; Tipi Üretim tarzı (ATÜT), 139; Türkleri, 102; Vilayeti, 55, 63; -da İranlı, 124; -dan Avrupa'ya, 90; -ya dönmekten başka çare, 200
 Âşık Paşa, 158
 Âşıkpashaoglu, 148, 149, 158, 188
 Aşiretler, 188
 Aşiretten devlete geçiş, 191
 Aşk-ı Memnu, 211
 Atacan, Dr. Fulya, 273, 277
 Ataç, Nurullah, 253
 Atalar ve Savaşlar, 114
 Atalay, Besim, 113, 117, 118
 Atatürk, Mustafa Kemal, 23, 28, 30, 34, 35, 36, 37, 38, 40, 41, 44, 58, 178, 211, 212, 215, 221, 222, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 245, 246, 247, 249, 276, 277, 329, 345, 351
 Atatürk (Cumhuriyet)'ten sonra, 323
 Atatürk Devrimi, -ciliği, 278, 279, 282; *Devrimi: Bir Çağdaşlaşma Modeli*, 278; Devrimleri, 245; Devrimleri'ne darbe, 257; İhtilali, 281; ilkeleri, 243; İnkılapları, 29; *Söylev ve Demeçleri*, 236; ve Kültür, 34; Yüksek Kurulu, 47; -te Cumhuriyet, 212; -ün "Gençliğe Seslenişi", 278; -ün çevresindeki politik yönetim, 256; -ün Kültür Anlayışı, 52

- Atatürkçü (ler), X, 12, 16; Çağdaşlaşma, 278, 279; görünen sömürü, 277; görüntü veren, 278; YÖK Reformu (?), 278.
- Atatürkçülük, 11, 30, 225, 278
- Atatürkçülüğün Dramı*, 42
- Atay, Falih Rıfkı, 247
- Atçılık veya çobanlıktan rençberliğe, 89
- Athar Ali, 303
- Atheist* (tanrıbilmez), 75
- Atıl, Esin, X, 219
- Atina, 54, 152; – İsparta, 62
- Atlas Okyanusu, 87
- Ath göçebeler, -lik, 91, 103, 105
- Atsız, Nihal, 25, 331, 361
- Attila, 94
- Attilla'nın kimi-kimliği?, 88
- Augustus, İmparator, 62, 63
- "Ava giden avlanır", 121
- Avar (Mogol) lar, 89, 103
- Avarız vergisi*, 175
- Avcıoğlu, Doğan, 136
- Avrasya, Avrasya stepleri, 93, 326
- Avrupa, Avrupalı(lar)*, 11, 24, 30, 33, 75, 77, 78, 87, 139, 151, 152, 159, 166, 200, 238, 289, 305, 324, 326; Birliği içindeki yerimiz, 334; "Çizgi Romanında Türk", 327; edebiyatı, 208; Forumu, 325; geleneğinde umacı Türk, 326; ile Ortadoğu, 142; insanı, 292; milliyetçiliği, 33; Topluluğu, 324; -da Hıristiyanlaşan Türk, 161; -daki uluslaşma, 323; -nın "Hasta Adamı", 283; -nın korkulu rüyası, 298; -nın Rönesansı, 191; -yı taklit, 215; -lı meslektaşım, 325; Türkleri, 322
- Avusturya, XI, 169, 289, 300
- Ay Toldu, 113
- Aya Sofya Kilisesi, 67
- Ayanlar, 190
- Ayaşlı ve Kiracıları*, 264
- Ayça, N. Rıza, 371
- Aydede*, 371
- Aydemir, Şevket Süreyya, 42, 232
- Aydın, Erdoğan, 100
- Aydın, Suavi, XI, 347
- Aydınlanma Çağı, 172, 191, 229, 300, 301, 302; Felsefesi, Devrimler ve Atatürk, 282; ve Ansiklopedi çağı, 304
- Aydınlık Ocağı, 28, 30, 42, 47, 52, 248
- Aydos Hâkimi, 149
- Âyetler, hadisler, tefsirler, 206
- Âyin'ül-Memleke*, 112
- Aynalar-İmgeler-İnsanlar, 315
- Aytoldi, 116
- Azerbaycan, 59, 103, 104
- Azeri, 111, 289; Türkçesi, Türkleri, 111
- Aziz Paul, 66
- Aztek(ler), 321
- Bab-ı Âli, 192
- Bababuyurgan (otoriter) devlet, 186
- Babadag Çarşı Kapısı, 363
- Babalı (lar), 134, 158, 160
- Baba İlyas, 187
- Baba Tanrı, 66
- Babil'in Hamurabi İmparatorluğu, 61
- Babür Şah, 95
- Bacon, Francis, 197, 298
- Bacque-Grammont, 298
- Bağcı, Serpil, XI
- Bağdat, 90, 101, 143, 148, 304; -taki İslam halifeliği, 105; -taki Sünni Halife, Halifeliği, 143
- Bağunsız bir milli meclis, 225
- Bağımsızlık (1776) Bildirgesi*, 58; Savaşı, 23
- Bahriye mektebi, 199
- Bakır, Tunç, Demir gibi maden teknolojileri, 56
- Baki, şair, 208
- Balasagun, 118
- Balcıoğlu, Semih, 371
- Balkan, -lar, 19, 62, 77, 78, 87, 104, 123, 130, 152, 223, 325; -daki Türk yayılması, 152; Hristiyanları, 305; seferleri, 152; Slavları, 72; ve Rumeli'deki hızlı yayılma, 150
- Baloğlu, Zekai, 258
- Baltacıoğlu, İsmayıl H., 42
- Barak Türkmenleri, 209
- Barbar, 289; sözcüğünün içeriği, 289
- Barbarorum*, 291
- Barbarossa, 23, 292
- Barbaros Hayrettin (ler), 171, 195
- "Barbar Türk", 314
- Barışçılarla savaşçılar, 271
- Barış Derneği Davası, 271
- "Barış istersen savaşa hazır ol", 80
- Barkan, Ömer Lütfü, 126, 176, 184, 258
- Barthold, W., 143, 145, 160
- Basmlı, 118
- Basri, Hasan, 247
- Başarı tutkusu, 344
- Başarının yerini tutacak kimlik mayası, 344

- Başarıyı zafer, yenilgiyi felaket olarak pazarlayan medya, 345
- Başgirt (lar), 118
- Başgöz, İlhan, 111, 244, 256, 363
- Başkale, 87
- Başka bir Türk, Türkiye yok, 307
- Başkırlar, 87
- Başkut, Cevat Fehmi, 264
- Baş Müftü, 196
- Bates, Daniel G., 233
- Batı, 13, 27, 106, 170: -dan gelen milliyetçilik akımı, 170; -nın "Şamar oğlanı", 302; -nın Çöküşü, 36; -nın Doğu'ya üstünlüğü, 290; -nın "yarı sömürgesi", 38; -nın ve Avrupa'nın Dünya'ya egemenliği, 323; -ya açılan pencere, 364; -ya karşı savaş, 324; Anadolu (Ege), 133, 134; Anadolu Selçuklu egemenliğine girince, 130; Asya, 101; Asya'yı fethederken İslamiyet'i kabul, 123; Avrupa, 56; Dünyası, 166, 324; düşüncesi, 44; Emperyalizmi, 290; Göktürkleri, 90; Hristiyanları, 131; ile Doğu Kiliseleri, 132; kapitalizminin yarı-sömürgesi, 165; Kilisesi, 166; kültürünü almıyormuş gibi görünecek Dünya'yı yanıltılar, 333; Medeniyeti, 28, 36; (Roma) Kilisesi, 132; sermayesinin "yarı-sömürgesi", 169; siyasi düşüncesi, 303; Türkistan, 103; ve Küçük Asya, 106
- Batıcılık mı çağdaşlık mı? 16, 33
- Batılı, çağdaş ve laik Türkler, 49
- Batılılarla Türkler tarihlerini birlikte yazabilir mi?, 322
- Batılı (liberal veya sosyal) Demokratlar, 332; ilericilerle Doğulu tutucular, 249; Müttefik Devletler, 306; ve Yunanlı askerler, 312
- Batnîler, 155, 160
- Batniye, 239
- Batnî hareketi, 134
- Batlamyus, 54
- Baydur, Memet, 168
- Bayezit, Sultan Yıldırım, 152, 188
- Bayezit'i terk edip Timur'a katılan Türk (men)ler, 188
- Bayezit II, 189
- Bayındır Han, 115, 116
- Baykara, Tuncer, 136
- Baynes, N.H., 68, 84
- Baysun, Cavit 212, 218
- Bean, George E., 54, 81
- Bebek ve çocuk ölümleri, 238
- Becker, Carl L., 40
- Beers, B. F., 304, 308
- Befu, Harumi, 354
- Begil, 115
- Béhar, Pierre, 12, 25, 125, 206, 248, 326, 343, 352
- Bektaş, 188; Babası, 264; Ocağı, 195; tarikâtı, 151
- Bektaşiler, Bektaşilik, 102, 160, 240
- Bektaşilik ile Nakşibendilik, 156
- Beldiceanu, Irène, 149
- Belge, Murat, 16, 17, 42, 282, 348, 352
- Belgrad, 166
- Belleten, 162, 252
- Bendix, Reinhart, 345
- Benedict, Peter, 315
- "Ben-Anadolu" oyunu 48, 53
- "Ben senden daha erkeğim", 319
- Berend, Ivan, 33
- Bergama, 54, 59, 71
- Bergama-Batlamyus, 62
- Berkes, Niyazi, 30, 32, 178, 231, 282, 333
- Berkol, Bülent, 158, 168
- Berktaş, Halil, 15, 95, 120
- Berlin, 326; -Bağdat Demiryolu, 178
- Bernard, Lewis, 22, 218
- Bernier (yazar), 303, 304
- Bertram, Christoph, 338
- Beşiktaş, 234
- Beşiktaş / Fatih tramvayı, 234
- Beş Şehir, 264
- Beyatlı, Yahya Kemal, 268
- Beyaz (Ari) ırk, 25
- Beyaz gömlek-mavi gömlek, 272
- Beyaz olmayan, Türk'ten iyidir, 313
- Beylerbeyi, 68
- Beylerbeylikler, 67
- Beylikler, Dönemi, 59, 143
- Beylik ya da Sultanlık, 149
- Beyrut, 251
- Beyşehir'de Eşrefoğulları, 147
- Beyza şehri, 118
- Biat ile bidat, 241
- Biat ve Şûra, 240
- Bilecik, 131
- Bilge Hakan, Kağan, 90, 108, 109, 115
- Bilgi üretimine geçiş, 106
- Bilim, -araştırmayla olur, 280; -bilgi ilişkisi, 342; -den başka yol yok, 332; -din çelişkisi, 46; -e çağrı, 361; ile felsefe, 107; -sel man-

- ık, 197; -sel yöntemin kurgusu, 342; ve sanat eğitimi, 342; ya da felsefe, 107
- Bilini-Teknik*, 28, 125
- Bilinmek istenmeyen şeyler, 315
- Billacois, editör, 283
- Bilmek-düşünmek, 341
- Binbir Gece Masalları*, 101
- Binboğalar Efsanesi*, 268
- Bingöl, G., 25
- Binyazar, Adnan, XV, 111
- Birdoğan, Nejat, 187, 262
- Bireysel kimlikler, 4
- Birey ve sosyal karakter, 285
- Birinci Dünya Savaşı, 45, 106, 178, 223, 224, 229, 268, 324; -nda Almanlar, 323
- Birinci Timur* oyunu, 152
- Birinci ve İkinci Meşrutiyet, 215
- Birliğin sağlanması, 278
- "Birlik içinde çeşitlilik çeşitlilik içinde birlik" ilkesi, 8, 12, 213
- Bir Millet Uyanıyor* filmi, 41
- Bir Neslin Dramı ya da Romanı*, 215
- "Bir Türk dünyaya bedeldir", 235
- Bir varlığın değişik fotoğrafları gibi, 286
- Bitinya, 147
- Bizans, Bizanslı (lar), 16, 47, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 62, 63, 64, 65, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 77, 78, 79, 101, 104, 118, 121, 124, 127, 129, 130, 131, 133, 134, 135, 138, 140, 141, 142, 144, 146, 147, 150, 153, 158, 159, 165, 166, 167, 179, 183, 185, 312, 317, 366; Justinian, 326; Prokus, 53, 73; Devleti, 138, 166; *Devleti Tarihi*, 84, 162; Elçileri, 89; etkileri, 206, 184; Hukuku, 70; ile Türkler, 89; İmparatorluğu, 72; İmparatorluğu ve İslam, 70, 140; İmparator VII Paleologos, 134; kaynakları, 289; kültürü, 167; *Müesseselerinin Osmanlı'ya Te'siri*, 183, 219; ordusu, 47, 72, 123, 131; Selçuklu ve Danişmend, 132; senaryosu, 130; silahlı kuvvetleri, 69; tarihçileri, 300; tarihçisi Prof. Laiou, 127, 325; ve İran, 136; ve Osmanlı, 127; ve Sasani, 100; ve Selçuklu devleti, 136; yönetimi, 63
- Bizans'ın hiçbir te'siri olmadı mı?, 183
- "Biz bize benzeriz", 38
- "Bizler de değişik zamanla", 221
- Biz-Türkler, 21, 94, 112, 254, 287, 332
- Blumenberg, sınıflaması, 24
- Boaz, Franz, 126
- Bobowski, Albert, 207
- Bodin, *Zalim Monarşi*, 303
- Bodrum, 315
- Bodrumlu tarihçi Herodot, 24, 55
- Boğaz (lar), 65, 115
- Boğaz'daki "Hasta Adam", 223; "Güçlü Adam", 338
- Boğaziçi, 16
- Boğazköy, 58, 66
- Boniface IX, Papa, 310
- Boratav, Pertev Naili, 256
- Bosna, Bosna-Hersek (Mostar) dramı, 166, 183, 313, 324;
- Bosphorus*, 89
- Bostancı, 183, 215
- Bostanüstü, (Beşiktaş/Yıldız), 233
- Bozdağ, İsmet, XV, 190; *Kelam* ile ilgili Yorumu, 281
- Bozkurt, Mahmut Esat, 89, 281
- Bozok (lar), 104, 112, 363, 371
- "Böyle bir milletin var olma hakkı yoktur", 311
- Brahmanlık, 239
- Braudel, Fernand, 14, 80, 263
- Brinton, C. ve diğerleri, 306, 308
- Britannica*, Ansiklopedi 12
- Britanya Adaları ile Fransa, 11
- Britanya İmparatorluğu, 324
- Buddha, Buddhacılık, Budhizm, 89, 98, 99, 239
- Bugünden geleceğe, 273
- Buğra Han, 112
- Bulaç, Ali, 240, 241
- Bulgar (lar), 68, 104, 118, 123, 124, 323
- Bulgaristan, 166
- "Bulgarlar ve öteki düşmanlar...", 361
- Bulgarlarla Rusların yerini alan Peçenekler, 130
- Bulgar Türkleri, 125
- Bursa, 66, 134, 149, 150, 152, 166
- Bursalı Hoca, 190
- Buttenfield, Herbert, 1, 14
- Buyruktu (Sadrazam emri), 192
- Bu karmaşadan nasıl bir düzen?, 269
- Bülten*, 252
- Bürokrasiyle teknokrasi, 341
- Bürokratik yönetim geleneği, 219
- Bürokratlarla "serbest pazarcı"lar, 249
- Bütüncü, 35
- Büveyh Oğulları, 143
- Büyük Bir Devletin Doğuşu*, 219

Büyük Britanya, 169; ile Osmanlılar, 298
 Büyük Frederik, 192
 Büyük İskender, 56, 58, 62, 82
 Büyük kentler, 64; "köyleşmeye" başladı.
 237
 Büyük Millet Meclisi (TBMM), 253
 Büyük Önder, Atatürk, 228
 Büyük Selçuklu Devleti, 101, 104, 105, 140,
 143, 144
 Byzantine, 137
 Caferiye kolu, 239
 Cahen, Claude , 19, 22, 87, 126, 127, 129, 131,
 133, 137, 140, 162, 325
 "Cahil köylüler", 210
 Cahun, L., 301, 302
 Callixtus III, Papa, 310
 Camiüt-Tevarih, 363
 Canlılar, cansızlar, 198
 Canlıüstü varlıklar, 227
 Canning, S. İngiltere Elçisi, 217
 Caparka (Japonya), 117
 Carr, E. H., 299, 343, 352
 Carreto, Giacomo, 229
 Cebriye, 239
 Cedel, 197
 Celalettin Paşa, 249
 Celali isyanları, 97, 176; nedenleri, 173, 177
 Cellaba, 312
 Cem, İsmail , 25, 26
 Cemaleddin Hoca, 277
 Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye, 216, 262
 Cemşidov, Şamil, 111, 112, 120
 Cem Sultan, olayı, 189
 Ceneviz ve Venedik, 300
 Cengiz (Mogol) saldırıları, 105
 Cengiz Han, 94, 95
 Ceppi, 367
 Ceram, G. W. (Marec), 54, 61, 84, 125
 Cerrahoğlu, Nilgün, 257
 Cevdet, Dr Abdullah, 44, 250
 Cevdet Paşa, Ahmet, 106, 185, 186, 191, 211,
 212; -nın Cemiyet ve Devlet Görüşü, 194,
 212
 Ceyhun, Demirtaş, 16, 85, 96, 180, 316
 Cezar, (araştırmacı), 177
 Cezayir, 311
 Chamberlain, Austen, 245
 Chardin, yazar, 303
 Chaucer, şair, *Canterbury*, 299

Childe, Gordon 36
 Chingada (urzına geçilmiş), 321
 CHP, 31, 34, 207, 222, 232, 243, 246, 252; -nin
 "Altı Oku", 41; hükümetleri, 237
 Churchill, Winston , 281
 Cırıtlı, Hüsnü, 258
 Cihad tutkusu, 140
 "Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi", 167
 Cihet-i askeriye, 70, 190, 191
 Cinsiyet oranı, okullarda, 258
 Cipolla, C. M., 63, 231
 Cizye vergisi 175
 Clemenceau, Georges 283
 Clement IX, Papa, 310
 Clement XII, Papa, 310
 "Coğrafya'dan Vatana", 355
 Collège de France, 5
 Conrad Hotel'in altındaki "Tekke", 233
 Coon, Carleton, 65, 67, 69, 84, 318; -un "mo-
 zaik" adını verdiği Orta Doğu, 65
 Cortés'e teslim olan Malinche Ana, 321
 Coşturoğlu, Mustafa, 249
 Criss, Bilge, 322, 327
 Cuauhtemoc, Aztekli 85
 Cumhuriyet, gazetesi, 23, 28, 36, 40, 53, 121,
 141, 158, 179, 186, 200, 208, 226, 240, 243,
 244, 245, 256, 257, 258, 271, 275, 281, 309,
 324, 325, 326, 343, 347, 365, 371; *Bilim-Tek-
 nik*, 75
 Cumhuriyet, XI; balosu, 38; çocuğu, 233;
 devrimi, 211, 248, 354, 355; dönemi, XI,
 106; dönemi eğitimcileri, 258; -in devraldığ
 ı din-devlet, diyanet-siyaset, 241; -in ef-
 sane eğitimcisi, 253; -in laik karakteri, 256;
 -in temeli hangi kültür?, 34, 245; İnkılabı,
 44; okulları, 251; okulunda fizik, 252; Tür-
 kiyesi, 29, 278; ya da Devlet, 185
 Cumhuriyetçi (ler) (lik), 15, 41, 228, 247
 "Cumhur Babalık", 187
 Cungarya, 90
 Cuprum, bakır 61
 Cüzi (küçük) irade, 214
 Çağdaş, -"Düşünce Işığında Atatürk," 282;
 -laik Türk kültürü, 225; Türk kişiliği, 319;
 uygarlık, 38; uygarlık düzeyi, 340; uygar-
 lık ülküsü, 340; ve Batılı, 35
 Çağdaşlaşma, 246, 247, 334, 340; -run sihirli
 formülü, 45; modeli, 279; süreçleri, 269

Çağdaşlık, 15, 44; -tan yana olanlar, 259; düzeyine nasıl varılacağı, 226; teknolojiyi üretmektir, 333

Çağımızın Özgürlük Sorunu, 352

Çakar, Petek, XV

Çalışlar, Oral, 100, 241

Çalı Kuşu, 216

Çambel, Halet, 281

Çamlıbel, Faruk Nafiz, 38

Çanakkale Boğazi, 151

Çankaya, XIII

Çapoğlu, Gökhan, 335, 341

Çarkı Felek, karikatür, 234

Çarlık Rusyası, 32

Çaruk, 118, 118

"Çarpık" ve "çamurlu" kentlerde köyleşme, 337

Çavdar, Tefik, 229

Çay, Abdülhalik, 257

Çeçen (ler), 16, 142

Çehov'un Defterleri, 1

Çek, 5

"Çekeriz kılıçlarımızı, yok ederiz düşmanlarımızı", 288

Çelebi Veled, 32

Çerkez, Çerkezce, 4, 24, 235

Çeşitli alt kültürler, 159

Çeviker, Turgut, XI; arşivi, 371

Çevre, 51; Uyum ve Çelişkiler Yumağı, 58, 227, 332

Çiftliği Topraklandırma Kanunu, 231

Çift akçası (vergi), 175

Çigil, Uğrak, 118, 119

Çin, 8, 22, 55, 58, 89, 90, 91, 92, 93, 98, 109, 110, 112, 114, 117, 118, 119, 123, 142, 160, 170, 186, 301; atasözü, 163; -de Çinleşen, 161; -e geri dönen, 109; Devleti, 109; İmparatoru (luğu), 92, 109; kaynakları, 89, 301; kültürü, 99; ordusu, 100; Seddi, 91; soyu, 110; tarihleri, 110; töresi, 93, 115; Türkistanları, 24; ülkesi, 91, 101; Sarı Nehir, 65; ve Çinliler, 114; ve Maçin, 117; yazmaları, 88

Çince, 88, 94, 109

Çingeneler, 183

Çinhindi: Mekong nehri, 65

Çinli (ler), 87, 89, 90, 91, 105, 109, 112, 115, 118; General Ku, 115; Ong Totok, 115

"Çizgi Romanlarda Türk", 311

Çizimler, 359, 368

Çocuklarına Öğütler, 199

Çok milletli, çok dilli, çok dinli İmparatorluk, 234

Çok partili demokrasi, 230

Çok uluslu, 339

Çolpan, Yılmaz, 261

Çomul Boyu, 118, 119

Çukurova (Toros), 209

D.P.T. (Devlet Planlama), 52

Dadaloğlu, 209

Dağhan oğulları, 363

Dağlar, 268

"Dağlara kaçırıp uğrunda hapis yatmışımız kadınlarımız", 346

Dağlık Karabağ, 59

Daire-i adalet, 194

Damdaki Kemancı, 1, 5

Danışman Sadeleştirme, 171

Darıştay, 261

Danilevsky, N.L., 170

Danışmendiler, 133, 134, 145, 146; -in kalesi Sivas, 134

Dar'ül Harp, 127, 133, 145, 149, 184, 309

Dar'ül İslam, 101, 133, 145, 159, 167

Dar'ül Muallimat, 201

Darüşşafaka Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiyesi, 203

Darwin, Charles, 198

Das Neue Lexikon der Vorurteile, 367

Davison, Roderic, 185, 193, 322, 324, 325, 327

"Deccal'a denk bir yaratık", 293

Dede Korkud, 102, 111, 112, 115, 116, 138, 209; Destanı, 104; Masalları, 108, 111

De Gaulle, General Charles, 12

Deguignes, 301

"Değere değer değil, toprağa toprak katan Osmanlı", 139

Değişmenin ivmesi, 341

Değişmezlik ilkesi, 189

Delaney, Carol, 231

Delilik Şart midir?, 274

Deli Dumrul, 115

Demirel, Süleyman (Başbakan), 187

Demokrasi devrimi, 248

Demokrasimizin temel sorunu?, 347

Demokrat Batı, 324

Demokrat Parti, 42, 43, 232, 318

Demokratik Hükümetler, 319, 335

Demokratlık, 15

- Deniker, biyolog, 24
 Deniz gücü, 68
 Denizhan, oğulları, 363
 Denizli, 363
 Dervişler ve tarikatlar, 189, 243
 Descartes, René, 197
 "Despot devlet", 303
 "Despotik bir devlet", 304
 Devlet, 46, 95, 96; artan verimden pay almayı bilemiyor, 232; -aşiret, 188; felsefesi ve mutluluk, 116; geleneği, 99; gücü, 95; ile Kilise, 71; -i küçültme politikası, 244; -in "resmi dini", 241; -in birliği, 213; -in din üzerinde baskısı, 236; -in erişemediği yerlerdeki güçlü aileler, 318; -in göçebe sorununu, 106; -in "Temeli Millet Olmalı", 250; -in tüzel yetkisi, 278; İslam'ı yeterince koruyamıyor mu?, 244; -Kilise ayrımı, 130; Planlama Teşkilatı (DPT), 47; -Toplum Kuramı, 195; terörü 347; ve Reaya, 181
Devlet Ana, 133, 138
 "Devlet Baba" deyimini, 187
 "Devlet ebed-müddet", 189
Devlet-i Aliyye, 217, 218
Devlet-i Türkiyye, 217
 Devrim, -ideolojisi, 236; -İslam sentezi sorunu, 42; kimliği, 242; nimetleri, 248; yobazları, 46
 Devrimci kitlelerin yabancılaşması, 248
 Devrimcilerle İslamcı güçler, 248
 Devşirme vermek yükümlülüğü, 182, 183, 194
 Dewey, John, 251
 Dış gelişmeler, 189
 Dış Oğuz, 112
 Dicle, Dicle ile Fırat, 64, 65
 Diderot, 304
 DİE TNA, 258
Die Zeit, 338
 Dikerdem, Mahmut, 271
 Dil, -Kurumları, 252; ve kültürümüzdeki felsefe eksikliği, 263
 Dil-kimlik, Dil-kültür, 29, 263, 331
 Dil Devrimi: Düşüncenin Türkleşmesi, 29, 259, 262
 Dilimizin kökenleri?, 262
 "Dilimiz değişmesin?", 259
 Dillerin en yenisi, 118
 Dilmen, Güngör, 48, 53
 Dimetoka, 149
 Din, 230; bilgini, 206; derslerinin Devletçe denetlenmesi, 202; devlet, diyanet, siyaset, 183; devlet, eğitim ile bilim, 214; devlet-yönetim, 240; devlet işbirliği, 257; -i devletten ayırmak, 244; ile devleti ayırma ya da birlikte varolma, 339; -iman-ahiret seçimi, 191; -imizin "oku" emri, 172; -mezhep ikilemi, 355; okulu, 153; "Şer'ie mahkemeleri", 69; ve ahlak, 257; ve siyaset 98, 183, 239
 Dinar (Selaenae), 82, 83
 Dinarik ırk, 24
 Dinci cephe, 257
 Dinççağ, Şadi, 371
 Dinî, -eğitim görönlere kamu görevi, 350; eğitim kurumlarına yardım, 350; hoşgörü ve laiklik, 116; inançlar, 45
 Diocletian, 67, 70
 Dirse Han, 115
 Divan, halk (tekke), tasavvuf edebiyatı, 155, 159
Divan-ı Hikmet, 102
Divan-ı Hümayun, 192, 219
Divanü Lugat-it Türk, 108, 113, 117, 120, 280
Divan al Eyalat, 146
 Divin, 72
 Divitçioğlu, Sencer, 89, 139, 174, 175, 181
 Divriğ'de Mengüşler, 133
 Diyanet İşleri, -Başkanı, 180, 244; Başkanlığı, 339; Başkan Yardımcısı, 244; Örgütü, 244; Yüksek Kurulu, 179; 244
 Diyarbakır, 64, 215, 266
 Diyarbakır / Çayönü, 59
 Doğa tarihi, yöntemi, 50
 Doğa, zaman / mekân, insan / yaşam üzerindeki görüşler, 79
 Doğan, Dr. Lütfi / 340, 371
 Doğramacı, İhsan, 257
 Doğu, 27; Anadolu, 38, 132; Göktürkleri, 90; illerinden Batı illerine göç, 336; kilisesi, 166; -nun İngiliz (centilmen)leri, 361; -nun kötülükleri, 292; (Ortodoks) Kilisesi, 138; Roma, 54, 67, 70; Roma-Bizans, 63; simgesi, 290; sorunu, 32, 169, 324; yaylası, 56
 Doğu-Batı, 249, 270; çelişkisi, 333; ikilemi, veya sentezi, 264; karşılığı, 56; kutuplaşması, 82; sentezi, 30, 42, 43, 45, 47, 52; sorunu, 43
 Doğu Despotizmi, 67, 83, 302, 303
 Doğudan Gelen Işık (*Ex oriente lux*), 73

"Doğu doğudur, Batı da batı", 167
 "Doğu Kapısı": İstanbul, 312
 "Doğu'ya da medeniyet götürdük; Türkler paylarını alamadılar", 313
 Dokuz Oğuzlar, 90, 103, 114
 Dolmabahçe Sarayı, 233
 Domaniç Dağı, 149
 Dördüncü Haçlı Seferi, 134
 DP (Demokrat Parti), 42, 222, 318
 DPT (Devlet Planlama Teşk.) 47, 338
 DSP (Demokratik Sol Parti), 275
 Dukas, 130
 Dumont, Paul, 212
 Dundes, A., 319
 Dundes ve Arkadaşları, 321
 Durant, Will, 54, 62, 73, 99, 335, 343
 Durant, Will ve Ariel, 65, 84, 352
 Duroselle, tarihçi, 50, 309
 "Durum Vaziyetleri", 281
 Dülgeroğlu, İsmail, 366
 Dünya'daki imgesini düzelten ülkeler, 322
 Dünya'daki Türk İmgeleri, 51
 "Dünya'yı Grekler inşa eder, Türkler yıkar.", 158, 160
 Dünyaca ünlü Türk küfürü, 322
 Dünya, -(toplum) devleti, 24, 65; durdukça, 189; egemenliği düşleriyle avunmak, 357; Ekonomik Bunalımı, 335; görüşü, görüşleri, 51, 114; imparatorluğu, 167; Köyü, 333; Savaşları, 139; Tarihi, 11, 26, 35; Türk nüfusu, 124
 "Düşmanımın düşmanı" deyimi, 300
 "Düşman Türk" imgesi, 295, 296; -nin kaynakları, 289
 Düyun-u Umumiye, 169, 178
 Düzensiz değişme, kentleşme, 269
 Dyonisos, Tanrı, 75
 DYP (Doğru Yol Partisi), 275
 Ebubekir, 102, 226
 Ebulgazi Bahadır, 19
 Ebu Ali Hasan bin Süleyman Arslan Han, 113
 Ebu Yusuf, 185
 Ebüzziya Tevfik, 215
 Edebü'l Mülük, 112
 Edirne, 135, 150, 152, 166, 283; Antlaşması, 200, 306; Sarayı, 149
 Efes, 55, 56, 59, 64; kiliseleri, 71

Eflatun, 185; -un devlet felsefesi, 194; ve Aristoteles (Arastu), 185
 Ege, -Adaları, 62; Denizi, 55, 59, 61; kentleri, 62
 Ege'de Aydınöğulları, 147
 Ego versus autre ilkesi, 4, 7
 Eğitim, -reformu, 38, sorunları, 343, 339; süreci, 195
 Eğitim-dil-kültür üçlüsü, 37
 Eğitim-öğretim ikilisi, 342
 Eğitimde *trivium* + *quadrivium*, 77
 Eğrek, 115
 Ekloga, 70
 Ekonomik bütünleşme, 356; gelişmişlik düzeyinden bağımsız, 318
 Eksikliği duyulan felsefe, eğitimde, 343
 Ekzogami, dış evlilik kuralı, 137
 El-Mesudi, 23
 Elektra, 5
 Elen, -asılı Vryonis, 126; Dünyası, 66; felsefesi, 286; kenti, 66; kültürü, 73; Panteon'u, 66; tarihçisi Svonoros, 172
 Elen (ler), 61, 62, 73, 75, 82, 83, 104, 157, 289, 317; iyi tanrıları, 67
 Elence, 55, 78, 133, 138, kaynaklar, 107; konuşmayan "Barbar", 289; veya Rumca, 133
 Elenizm, 65
 Eliade, Mircea, 6, 7, 14, 17
 Elizabeth I, 300; Tiyatrosu'nda Türk İmgesi, 297
 El Laberinto de la Soledad, 321
 El Medinet'ül Fazıla, 185
 Emevi, Emeviler, 22, 101, 104, 185; ile Muaviye, 100
 Emren, 115
 "En az Roma'ya denk" Osmanlı, 298
 "En güvendiğim kadın anamdı, onu da babamla yakalamışlar", 321
 "En hakiki mürşit ilimdir, fendir", 329
 En Uzun Yüzyıl, 213
 Encümen-i Daniş, 201
 Enderun Mektebi, 195, 198, 199, 200
 Endüstri Devrimi, 76, 77, 290
 Enflasyon, 323, 335
 Engürü (Ankara), 149
 Enver Paşa, 306
 Erbulak, Altan, 371
 Ercilasun, Ahmet B., 47

- Erez, Selçuk , 361
 Ergenekon Efsanesi, 89
 Ergenekon Vâdisi, 89
 Erhat, Azra, 82, 83, 84
 Erickson, Erick 17
 Erim, Kenan , 53
 Erişirgil, Emin, 14
 Erkek-kadın ayrımları, 355
 Erkeklik mi, doyumsuzluk mu?, 320
 Ermeni, 24, 56, 60, 111, 147, 307, 314; Beli, 149; Katolik Patriği, 364; Milleti, 30, 39; soykırımı, 307, 312, 323; Terörü ve Türk Kartpostalı, 305; ve Kürtler, 306
 Ermenice, 78
 Ermeniler ve ötekiler, 39, 305, 306, 323, 361.
 Ermenilerle Yunanlılar, 323
 Ermenistan, 73, 126
 Ernest Paşa, 311
 Ersavcı, Zeynep , XI
 Ersoy, Erhan, 371
 Ertop, Konur , XV
 Ertuğrul, Sevgi ve Gündüz, 148
 Ertuğrul Faciası, 286
 Ertuğrul Gazi, 147, 148, 149; -nin Rum'a gelmesi, 148
 Ertürk, Selahattin, 347
 Erzincan, 62, 147
 Erzurum, 56
 Erzurumlu İbrahim Hakkı, 198
 Esir Almanlar, 291, 292
 Eskimo, 36
 Eskişehir, 64, 133, 134
 Eski Osmanlı milletleri, 325
 Eski ve Yeni Türkler, 31
 Esnafın küfür etmesini yasaklayan Sultan fermanı, 319
 Estonya Folkloru'nda Türkler, 326
 Eşarîlerin Maturîdîlere egemenliği, 190
 Ethem İbrahim Paşa, 199, 201
 Ethik / Etika, 117
 Etnosantrizm, 287
 "Etrak-ı bi-idrak" Türkler, 22, 161, 163
 Eudokia, İmparatoriçe, 130
 Eugenius III ve IV, Papa, 310
 Avrupa, 75, 215
 Eurovizyon şarkı yarışmaları, 345
 Evmeer, tarihçi 126
 Evliya Çelebi, 209
 Evrim Kuramı, 198
 Eyaletler, 67
 Eyuboğlu, Sabahattin , 48, 50, 93, 121, 129, 133, 138, 168, 209
 "Ey Yetimi Safa", 46
 Farabi, 45, 106, 153, 185; ile İbn-i Sina, 190
 Faraiz, 197
 Farklı nedenler ve gerekçeler, 324
 Faroqi, Soraya, 141, 176, 180
 Farrington, Benjamin, 14
 Farsça, 23, 78, 101, 133, 147, 154, 156, 157, 211; *Envâr-ı Süheyl*, 185; ile Arapça, 133; ve Hint, 77
 Farsça (Kırmança), 78
 Farslar, 101, 117
 Fatih'ten sonra, 196
 Fatih Sultan Mehmet, 135, 168, 190, 293
Fatih-Harbiye, roman, 42
 Fatih Kanunnameleri, 173, 189
 Fatimîler, 101
 Felsefe dilinde adalet ve hak, 210
 Fen, 198; -sosyalbilim ilişkisi, 342
 Fener, 67
 Fenerbahçe, 344
 Ferhat ile Şirin, 208
 Ferman padişahımızın dağlar bizim!, 97
 Feroz, Ahmet, 340
 "Fetheden biziz, fethedilen de", 48, 93, 129
 "Fethedilmiş bizler, fethediyoruz", 121
 Fetih, 124, 208; tarihçileri, 47
 Fetret dönemi, 166
 Fetva, 217
 Fıkıh, 186, 197
 Fındıkoğlu, Ziyaeddin, 37
 Fırat nehri, 166
Fırka-i İslahiye Kumandanı, 106
 Fidan, Nurettin, IX
Fihî Ma-fih, 145
 Fikret, Tevfik, 10, 249; etkisi, 211; öğrencisi 211
 Filibe, 152
 Filozof yetiştirmeyen toplum, 45
 Findley, Carter V., 219
 Finike, 73
 Finlandiya, 289
 Firdevsi, 101
 Firuzbay, Erdoğan, XI
 Fishman, Yoshua, 345, 352
 Fontana, J., 299, 343, 352
 Fonton, 207

- Föy 23, 65
 Föy 34, 97
 Föy 56, 209
 Föy 67, 257
 Föy 89, 351
 Fransa, Fransız (lar), 5, 11, 15, 16, 19, 30, 68, 121, 169, 211, 293, 311, 312, 326, 343, 350; İngiliz, 177; ve Paris / Sen, 65
 Fransız, Devrimi, 11, 198; Devrimi'nin sloganı, 213; *Medeni kanunu*, 186; Robespierre, 40; J.-P. Roux, 87; tarihçiler, 188; ve Alman tarihçileri, 325
 Fransızca, 25, 31, 210
 Fransızın izlenimleri, 304
 Fransızlar ve İngilizler, 323
 Fransız Aydınlanma Çağı'nda Türk İmgesi (Timur), 301;
 Frenkçe *nation*, 40
 Frenklerin Türk imgesi, 301
 Frey, Frederic, 42, 318
 Friklar, 23, 62, 77, 317
 Friky (lılar), 54, 56, 58, 59, 62, 82, 78, 75; Lit-yerses ile İyonyalı Herakles, 82; Kralı, Mıdas, 82
 Froebenius, Alman halkbilimcisi, 126
 Fromm, Erich, 285, 341, 348, 352
 Frye, R.N., 88
 Fuad Paşa, Sadrazam, 217
 Fuad ve Cevdet Paşalar, 201
 Fuat, Memet, XV
 Fuller, Graham, E. 334
 Fuzuli, 208, 211
 Galatasaray, -Eğitim Vakfı, 364; *Enderun'u*, 198; ile Darüşşafaka Liseleri, 202; Sultani-si, 201, 203,
 GAP, 59
 Garplılaşmanın Neresindeyiz?, 44
 Gaspralı İsmail, 30
 Gauguin, sanatçı, 1, 5, 21
 Gautier, Théophile, 304
 "Gâvur icadı"nın zararları, 171
 Gayrimüslimlerin milliyetçiliği, 214
 Gaza ruhu, 140, 309
 Gaziler, 148, 188; -in savaş gücü, 143
 Gaziosmanpaşa, XV
 Gazne, 95, 101
 Geceyarısı *Ekspres*i, filmi, 311
 Gediz, 62
 Geertz, Clifford, 354
 Geldaniler, 366
 Geleceğin, -Türkü, 365; Türk Kimliği, 329
 "Gelimli gidimli dünya, ahır sonu ölümlü dünya!", 116
 "Gelişmeden modernleşme?", 186
 "Geliştikçe budanan, kurudukça sulanan ül-ke", 334
 Gellner, Ernest, 1, 11, 13, 17, 170, 175, 185, 194, 195
 "Gençliğe Sesleniş", 351
 Genç Kalemler, 26, 33, 88
 General *Historie of the Turkes*, 299
 General Şa Ça, 115
 Georgeon, François, 30, 52, 292
 Georg Bartolomeus (Alman esiri) 300
 Gerçeklere uygun Türk tarihi?, 129
 Gerçek mekân, 314
 Germiyanlar, 152
 Geyikli Baba, 187
 Ghuzz Türkleri (Oğuzlar), 101
 Gide, André, 53
 "Gidemediğin yer senin değildir", 178
 Gifford, Prosser, XI
 Giordano, 312
 Girit Adası, 73, 75
 Glazer, Mark, 319
 Gordiyum, 23
 Göçebe (ler), 85, 91, 93, 94, 97, 106, 110, 124, 182, 190, 321; -Anadolu sentezi, 207; aşi-retleri, 175; atlılar, 91; devleti, 92, 115; ile köylü, 91; kimliği, 16; Oğuz Boyları, 331; ordu, 95; toplulukları, 93; töresi, 106; Türk, 98; Türk varlığı, 212; Türkmenler, 136, 140, 159; Türk boyları, 103, 106; ve ya-rı-göçebe, 181
 Göçerler, 132
 Göç yolları ve yılları boyunca, 98
 Gökalp, Ziya, 11, 22, 25, 26, 27, 28, 29, 32, 33, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 52, 88, 170, 211, 215, 346, 348, 354
 Gökalp'in *Türk Milliyetçiliği*, 346
 Gökalp'ten Atatürk'e, 345
 Gökberk, Macit, 205
 Gökçe, Birsen, 371
 Gökdemirler, 158
 Gökhan Oğulları, 363
 Gökmen, Rengim, 343
 Gökürkler, 23, 89, 90, 103, 109, 110, 169
 Gökürk, -Devleti, 110; Hakanı Bümin, 89; Uygar dönemleri, 103, 107; Kağanı, 89; ki-şilik yapısı, 114; ya da Uygar, 93

- Gökyay, Orhan Şaik, 142
 Gölge Halifeler, 148
 Gölpınarlı, Abdülbaki, 102, 145
 Göyünç, Nejat, 217, 218
 "Gözünün bebeğini sevdiğim", 320
Grand Turk, Seigneur, 299
 Gregoryen takvimi, 45
 Gregory V, Papa, 310
 Gregory X, Papa, 310
 Grekler, 61, 139
 Grek, Roma ve Bizans, 53
 Grek Ateşi, 73
 Grothaus, Maximilian , 295, 327
 GSMH (Gayri Safi Milli Hasıla), 367
 Guldemudt, 296
Güldestesi, 158
 Güleç, Cengiz, 16
 Güler, Ara, 216
 Gülersoy, Çelik, 172
Gülhane Hattı ve Tanzimat Fermanı, 15
 Gültekin, Reşat Nuri, 42
 Günaltay, Şemsettin, 31
 Güneş, Doğan, 187
 Güney, -Avrupa, 59; İtalya, 56; Suriye, 131; Toroslar, 131; Yürük aşiretleri, 212
 Güney Amerika (veya Arjantin) "Sendromu", 343, 335
 Güngör, Nevin, 37
 Günhan Oğulları, 363
 Günlük basınımızda duygu sömürüsü, 444
 Günyol, Vedat, 16
 Gürcistan ve Suriye'nin İslamlaşması, 126
 Gürcü, 4, 24, 111
 Gürol, Ümit, 289, 327
 Gürpınar, Hüseyin Rahmi, 211
 Güvenç, Bozkurt, XI, XV, 11, 16, 25, 28, 30, 36, 37, 39, 47, 52, 59, 63, 92, 95, 96, 99, 106, 112, 120, 123, 124, 126, 168, 174, 193, 197, 287, 324, 332, 333, 335, 339, 342, 352
 Güvenç, Kaya, XI
 Güvenç, Meldâ, XI
 Güvenen, Orhan, 337, 367
 Güvenip övünülecek başarılar, 344
 Habsburg (Avusturya) Hanedanı, 289; "Düşman Türk", 293, 295, 296
 Hac farızası, 163
 Hacettepe Üniversitesi, X, 34
 Hacı Bayram, 133, 156
 Hacı Bektaş, 102, 133, 151, 156, 241; Dergâhı, 243; Ocağı, 195; Veli, 163
 Hacıb, Yusuf Hac, 116, 120
 Haçlı, Haçlılar, 23, 58, 130, 132, 133, 288; kaleleri, 317; kronikleri (günceleri), 291; Seferleri, 131, 223; ve Mogol saldırıları, 129, 132
 Haddad, Yvono Yazbeck, 322
 Hadis, *Hadis-i Şerif*, 197, 224
 "Hafız gelip hafız dönüyorlar", 257
 Hafız Post, 206, 207
 Hahambaşı, 364
 Hakanlı, Hakanlı Türkçesi, 118
 Hakan Bümin, 89
 Hâkim ve tâbî, 181
 Hâkimiyet, -Milletin değil, Allah'ın, 277; Milletindir, 24, 276
 Haksız veya yüksek vergiler, 177
 Halaçoğlu, Yusuf, 219
 Haldun'un toplum kuramı, 194
 Haliç, 65
 Halife (-nin), 144, 148, 222; Tuğrul Bey'i tanınması, 144; yetkileri, 185; Devleti, 101, 104; Harun Reşit, 101; Kuvvetleri, 73; Muktedi, 113; Osman, 72, 100
 Halikarnas Balıkcısı (Cevat Şakir), 63
 Halil Paşa, Kaptan Paşa, 200
 Halil Rıfat Paşa, Vali, 178
 Halkça ya da daha hakça, 335
 Halkçılık ilkesi, 237, 238
 Halkevi, Halkevleri, 38, 249, 252
 "Halkın dili / Ruhun dili!", 33, 329
 Halkodaları, 252
 Halk (tasavvuf) edebiyatı, 107; -nın dili Türkçe, 159; -Divan edebiyatı, 207
 Halman, Talat, 48, 53, 327
 Hamedani, 102
 Hammer-Purcell, J. von, 293
 Hammond Atlası (Arkeoloji), 84
 Hanbeli, 186, 239
 Hanefi, Hanefilik, 186, 239, 241
 Hangi anasının avradını "sevdi"ğim, 320
 Hangi Türkler?, 47
Hanımlar Gazetesi, 216
 Haraç Vergisi, 140, 175
 Harem veya Saray, 215
 Harezmi (Harizm), 95, 102, 197
 Harf devrimi, 262
 Hariciler, 239
 Harita Mühendisleri Kurultayı, 335

Harp Akademileri Komutanlığı, 36
 Harris, Marvin, 96
 Hartmann, Nicolai, 36
 Harvard Üniversitesi, 254
 Hasan'ın hilafet hakkı, 100
 Hassan, Umit, 98, 194
 Hatiboğlu, Vecihe, 262
Hatt-ı Hümayun ve Hatt-ı Şerif, 192
 Hattı, 61
 Hatusaş, Hitit Başkenti, 58, 62
 Hayali İnsan, 313, 367
 "Hayatta en hakiki mürşit ilimdir", 28, 253
 Hayrabolu, 150
 Hazar Denizi, 24, 77, 87, 89, 104, 124
 Hegel diyalektiği, 44
 Helen, Helenistik, 54
 Helenizm, Helenleştirme, 56, 58
 Hemitik (Semitik), 78
 "Hem fatih hem fethedilmişiz", 121
 Henry IV ve V, 298
 Heper, Metin, 219
 Herakleitos, 75, 76
 Herakles, 82
 Hergé Usta, 312, 313
 Herodotus, Herodot, 54, 75, 76
Herodot Tarihi, 22, 83, 84
 "Her dem yeniden doğanz", 157
 "Her işyerinde bir okul, her okulda bir işyeri", 251
 "Her şeyin babası savaş", 153
 "Her şeyin birbirine bağlı olduğu", 259
 "Her şey ölümlü değil", 221
 "Her türlü medeniyete karşı", 313
 "Her yaştan yeni başlar yaratmak", 229
 Heyd, Uriel, 346, 352
 Hidrellez ya da "Hızır İlyas", 161
HİRİSTİYAN (adı, sıfatları), 30, 116, 123, 124, 138, 147, 158, 166, 194; adları, 191; akımları, 323; Almanlar, 293; Avrupalılar, 353; Balkanlar, 184; Batı, 45, 152, 159, 167, 172, 324, 325; Batının görüşü, 128; Batıya karşı Doğu, 289; Bizanslılar, 23, 125, 130; Bizans Devleti, 145; çocukları, 151; Devleti, 133, 289; Dünyası, 134, 308; dünyasına karşı, 166, 353; düşmanlığının öncüsü, sözcüsü, 309; Hacılar zorluk, 305; Haçlılar, 127; Kiliseleri, 70, 309; köylüleri, 137; milliyetçilik akımları, 184; -Müslüman ikiliği, 289; Rum, 123, 159; skolastiği, 196; tarihçiler, 138; tebaa, 187; Türkler, 158; ve

Musevi güvenliği 171, 184; veya Rum 128; ya da Musevi milletlere hoşgörü, 187
Hristiyan(lar), 116, 152, 158, 168, 288, 292, 305; eziyet, 307; İslamiyet'i kabul, 127, 128; öldürdüler, 305; Saint George Yortusu, 161; Türkleşmesi, 184
Hristiyanlık (dini), 31, 33, 54, 56, 58, 62, 65, 67, 70, 72, 77, 89, 99, 156, 160, 239; Açısından Türk Tarihi, 307; adına Kilise, 293; -ğın Beşiği (Küçük Asya), 56; çeşitli mezhepleri, 235; geleneksel düşmanı, 298; ideolojisi, 289; İslam'a karşı, 290; (Tanrı) devleti, 132; reddi, 309; tepkileri, 206
 Hristiyanlaşma, 54
 Hint-Avrupa dili, dilleri, 58, 77, 78, 125, 168; Farsça, 262
 Hint-İran, 185
 Hintli Beydeba, 185
 Hint Okyanusu, 171
 Hipodrom, 67
 Hipokrates, 75
 Hirsch, Ernst, 256
 Hisar, A.Ş., 265, 266
Histoire naturelle / Doğa Tarihi, 251
 Hitit (ler), X, 23, 54, 56, 58, 59, 61, 62, 77, 78, 79, 317, 366.
 Hitit, Urartu, Frikya, Lidya ve Likya, 66
 Hititçe, 78
 Hititlerden Bizans'a kadar, 55
 Hititlerin konuştuğu sekiz dil, 79
 Hititler ile Frikler, 61
 Hitit Devleti, 61
 Hitit tannıcaları, 66
Hiung-nu, 88
 HNEE (Hacettepe Nüfus Enst.), 340
 Hobbes, filozof, 67, 303
 Hoca Rüşdi, 45
 Hoca Akşemseddin, 187
 Hoca Nasreddin fıkraları, 209
 Hoca Saadeddin Efendi, Şeyh-ül, 23, 149, 161; *Tarihi*, 149
Holistic, 36
 Homer, Homeros, 54, 55, 75, 76
 Honorius II, Papa, 310
 Hopa-Tarsus çizgisi, 56
 Horasan, 50, 102, 104, 147, 156
 Hotham, David, 128; "Türkler"i, 316
 Hsieh, 109
 Hukuki, İtikadi ve Siyasi İslam, 239
 Hulagu Han, 148

Humeyni, 13
 Humus, 175
 Hun, Hunlar, 88, 89, 289; lideri Attila veya Atilla, 88
 "Hurufumuz Yunanice, Türkçe meram eyle-
 riz", 158
 Huy-huy'lar, 88
 Huzur, 264, 265, 268
 Hükümdar, 113
 Hükümet-i Saltanat-ı Seniye, 218
 Hükümet edenler, ötekiler, 186
 Hümayunname, 185
 Hüsrev ile Şirin, 208
 Hz. Ali, -den Öğütler, 239, 240; Muaviye çe-
 kişmesi, 240; Devlet adamlarına öğütleri, 240
 Hz İsa, 66, 67, 72, 75
 Hz Peygamber, 72, 111, 132, 224, 295, 296
 İhlamur semti, İstanbul, 233
 Irak, 104, 143
 Işık, İlhan, 19
 İtkname, 210
 İtrî Efendi, 207
 İbrahim Müteferrika, 211
 İbni Battuta, 139, 154, 162
 İbni Sina, 45, 106, 153, 196, 255; ile Farabi, 107
 İbn Haldun, 191, 193, 195, 196, 197, 210, 297
 İbn Kemal, 190
 İbn Rüşd, 45, 107, 190, 191, 196, 255, 340
 İbrahim Şinasi Efendi, 210, 249
 "İbret-i Tebrik", 365
 İçtihat Hareketi, 33, 44, 250
 İçtihat Dergisi, 44
 İç Oğuz-Dış Oğuz ayrımı, 112, 115
 İç ve dış göçler, 336
 İç yörelerden kıyılara göç, 336
 İdea'lar felsefesi, 76
 İdeal tip (Weber'de), 302
 İdil, 118
 İhtilal, 267, 281
 İkinci, -Dünya Savaşı, 230, 253, 266, 324, 335;
 Haçlı Seferi, 131, 134; Meşrutiyet, 200, 208;
 Viyana Kuşatması, 176
 İki Türkiye, 355
 "İki yüzyıldır neden bocalıyoruz?", 231
 İkon, 77
 İktâ-Timar ve mülkiyet, 135, 141, 160
 İktisat tarihçisi Polanyi (Karl), 335
 İlahiyat, 197
 İletişim Devrimi, 333, 340

İlhan, Attila, 16, 333
 İlhanlılar, 167; vilayeti, 134; Devleti, 134; et-
 kileri, 184
 İlimlerin Anahtarı, 197
 "İlim kendin bil'mektir", 157
 İlişkiler: düşey mi, yatay mı?, 275
 İlköğretim ve Öğretmen Okulları, 202
 İlm-i Adab-ül Mülk, İlm-i Adab-ül Vezaret, 185
 İlm-i Hal, 198
 İlm-i Siyaset, 185
 ILO, 367
 İlteriş Kağan, 109
 İlyada ve Odisea, 61
 İmaj, imge, 8, 286
 İmamiye, 239
 İmamoglu, 62
 İmam Gazali, Tahafüt'ü 45, 107, 144, 145, 146,
 151, 153, 160, 190, 196, 197, 241
 "İman ve uygarlık düşmanı", 309
 İmparator, Kilisenin, Devletin başı, 70
 İmparator-Tanrı, 71
 İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, 219
 İmparatorluktan yarı-sömürgeleşmesi, 178
 İmparatorluktan geriye kalan Türkiye, 224
 İmparator Vekili, 69
 İnalçık, Halil, 129, 146, 163, 176, 180, 184,
 187, 190, 219, 258
 İnan, Afet, 25, 35, 198
 İnas (Kız) Rüşdiyesi, 202, 203
 İncil (Yeni Ahid), 56
 İndus Vâdisi, 78
 İngiliz, 68, 246, 286, 300; Fransız demiryolla-
 rı, 178; "Türk" imgesi, 298; Büyükelçisi
 Lindsay, 39; Edebiyatı, 300; tiyatrosunda
 Türk imgesi, 297; Marlowe, 152; parmağı,
 286; "Sarayı Türk Sarayı değil", 298; siya-
 seti, 286; ticari çıkarları, 301; ve Fransız
 toplumları, 11
 İngiltere, 11, 300, 301, 325
 İnkılabın tarih felsefesi yok mu?, 44
 İnkılapçılık, 15
 Innocent V, VI, VII, XI papalar, 310
 İnönü, Erdal, XV
 İnönü, İsmet, 222, 281, 324
 İNSAN, 42; doğa, 98, 272; insan, 98; kültür kı-
 sırdöngüsü, 245; toplum, 98; doğası, 272;
 tükenmezliği, dayanıklılığı, 347; yetiştiril-
 mesi, 356; aklı, Allah Kelâmı, 190; "görü-
 nümlündeki Türkler", 160, 279; her şeyin
 ölçüsü, 286; ve dil, 259; ve Kültür, 120

İnsan, dergisi, 43

İnsan Hakları Savaşçısı (Turhan), 279

İnsan Manzaraları, 46

"İnsan insanın kurdudur", 303

İnşa, 207

İpek Yolu, 56, 87, 94, 169

İrade-i kiilliye, 206

İran, 72, 90, 95, 101, 103, 104, 105, 121, 132, 134, 143, 145, 154, 160, 190, 241; -da Acemleşme, 161; -daki Selçuklu Devleti, 103; -daki Şiilik, 187; Devlet yönetim geleneği, 140; İslam dünyası, 101; "Kralı Türk Saladin", 292; Pers-Pars geleneği, 143; Sasani geleneğinin izleri, 185; Şiileri, 151; yaylası, 78

İranlı (lar), 72, 88, 102, 110, 113, 151, 167, 183, 206, 287, 291, 336; Alaeddin Ali Tüsi, 190; Mani dini, 99; Müslümanlar, 104; Şeyh Yusuf, 102

İrtiş, 118

İsa, Hz. Peygamber, 131; Muhammet'e karşı, 293

İsaguci, 171

İshak oğlu İysu, 118

İshak Refet, 45

İskender, Büyük (Makedonlu), 54, 55, 60

İskenderiye, 64

İskendername, 208

İskitler (ya da Sakalar), 23, 94

İskoçlar, 361

İSLAM (adı, sıfatları), 28, 40, 44, 72, 73, 99, 107, 140, 156, 160, 163, 169, 230, 331; adaleti, 245; Âleminde Kadın, 340; *Ansiklopedisi*, 139; -f bilimler, 153; -f bir lise, 203; Birliği, 2; cemaati, 277; "dine, Batı bilime dayanır", 332; Devleti koruyabileceği, 244; dininin özünde reform, 309; Donanması, 73; Dünyası, 39, 100, 101, 332; fanatizmi, 324; (Halife) Devleti, 90, 132; -Hristiyan çatışması, 131; "ibadeti siyaset, siyaseti ibadettir", 276; ikinci dil Farsça, 101; ile orduya dayanan devrim, 248; kamu hukuku, 185; kalesi, 56; kimliği, 355; köktenciligi, 324; kuvvetleri, askeri, 100, 101; kültürü, 40, 101, 107; Medeniyeti, 36; mezhepleri, 143; milletleri, 32; mezheplerüstü birliği 240; Muhammet ve *Kur'an-ı Kerim* ile ilgili söylentiler, 296; Padişahı, 150; Peygamberi ve Türk imgesi, 295; Sünni devlet felsefesi, 146; tarihi, töresi kimliği, 100, 248; tarikat-

ları, 102; uleması, 255; Uygarlığı, 101; ülkelerinde talan, 136; ümmeti, 28; ve Türk tarihçileri, 127

İslamcı, İslamcılar, 32, 44, 244; Almanya'daki "Kara Ses", 226; Cephe, 277; muhalefet, 246; yorumcuların yarılışı, 138

İslamcılık, 16, 31, 33, 44, 170, 178; Hükümetin emri altındaydı, 45; Laiklik, 264; muhalefet, 246; Osmanlıcılık, 27

İslam Devleti, 31, 72, 100, 101, 106, 144, 167, 245; Cihad geleneği, 143; dini, 143; Sultanlığı, 143

İslamiyet, 47, 89, 90, 98, 99, 100, 102, 103, 104, 106, 107, 156, 159, 160; "Hem din hem devlet, hem ibadet, hem siyaset", 276; kabul şartı, şehadet, 138; Kılıç ve Kalkanı, 124; kabul, 54, 101, 124, 128, 138

İslam öncesi-(Şamanca), 156, 157; inançlar, 102; motifler, 254; Türk, İran gelenekleri, 154

İslambol söylentisi, 168

İslamoğlu-Inan, 173

İspanya, 1, 56, 107, 131

İspanya'da İspanyollar, 23

İspanyalı fatih Cortés Baba, 321

İspanya ve Fransa gibi Katolik, 300

İspanyol, 283

İspanyol babası gibi erkek olmak, 321

İstanbul, X, 4, 29, 38, 64, 65, 130, 131, 134, 148, 152, 166, 168, 180, 214, 215, 235, 238, 250, 253, 337; ağzı, 29, 208, 211; çeşmeleri, 142; çevreleri, 226; dışındaki kentler, 141; dünya görüşü, 215; fethi, 166; *Hançeri*, 314, 367; hayatının sosyolojisi, 211, karşıtı, 180; kasidesi, 208; lehçesi, 23; mahallesi, 264; -taşra ikiliği, 179, 207, 236

İstanbul Seyahatnamesi, 172

İstanbul'dan İnsan Tipleri (Ramiz), 234

İstanbullu, 29, 236, 349; Rumlar, 234; ve Müslümanlar, 226

İstanbulluluk, soyluluğu, 180

İstemi Kağan, 89

İstiklâl Caddesi, 25

İsveçli, 24

İsviçre, 13, 222, 264; Alpieri, 59, 142; Federasyonu, 13

"İşte orada, durup duran Türk", 317

"İtaat ekenler isyan biçerler", 347

İtalya, İtalyan (lar), 289, 343; "Türk" imgesi, 290; edebiyatı, 289, 300; *Edebiyatı'nda Türk-*

- ler, 289, 327; kent devletleri, 300; tarihçi Carreto, 228
 “İlbar etme hele hendeseye”, 198
 İtikadi, 239, 240
 İttihatçı (lar), 45; ve Jön Türkler, 249; Enver Paşa, 33
 İyi bir Türk, 361
 İyi coğrafyacı, doğru felsefe, 65
 İyon, İyonya, İyonyalılar, 54, 56, 58, 59, 62
 İysu oğlu, 118
 İz, Fahir, 133, 157, 166, 219
 İzaguci (Isagoge), 196
 İzgi, Özkan, 110, 120
 İzmir (li), 55, 71, 72, 250; İktisat Kongresi, 230; kentimizin gâvurluğu, 179
 İzmir’de Çaka, 133;
 İzmit, 134, 151
 İznik, 123, 134, 151
 Jacobs, Norman, 186
 Japon, Japonlar, 11, 39, 62, 94, 99, 286, 333, 354; başarısı gibi, 333; Adaları, 91; eğitimi, 333; feodalitesi, 106; kültürü, IX, 352; mucizesi(?), 333; örneği, 246; ulusu, 286
 Japonlar, Afganlılar, Amerikalılar, 361
 Jeune Türk’ler, 15, 26, 33, 215, 312
 Jogschies, Rainer, 294, 367
 John IV İmparator, 135
 Johnson, Dr Samuel, 299, 301
 Juan Juan, 89
 Judaizm (Musevilik), 56, 66
 Kabacalı, Alpay, 213
 Kâbe, 66
 Kadastronun güvenilirliği, 335
 Kadeş Savaşı, 61
 Kadılık, 185
 Kadın (lar), 116; eğitimi, 357; ve askerler, 249; Anketinden seçmeler, 275; “düşküni Türkler”, 299
 Kadın-erkek ayrılığı, 271, 339, 342; karşıtlığı, 259
 Kadın ya da erkeğe “uygun eğitim”, 342
 Kadının Adı Yok, 316, 340
 Kadınışleri Bakanlığı, önerisi, 340
 Kadızadelerle sülûler, 196
 Kadı Burhaneddin, 188
 Kadir A., 157
 Kadro, dergisi, 42
 Kadro sorunları, 232
 Kafeslere kapatılan Şehzadeler, 215
 Kafesoglu, İbrahim, 16, 22
 Kâfirlerin *Dar’ül Harp* dünyası, 288
 Kafkas, Kafkaslar, Kafkasya, 24, 56, 59, 73, 88, 100
 Kağan, 109
 Kahire, 198; Halifesi, 148
 Kalkınmada öncelikli bölgeler, 338
 Kalkınma yolundaki ülke, 335
Kamus-u Türki, Kamus-u Türki ve Kamus-ül Alam, 39, 40, 88, 216, 260, 261, 377
 Kamuya açık yükseköğretim, 201
 Kamu İktisadi Teşekkülleri (KİT), 222
 Kam ozanlar ya da Şamanlar, 102
Kanci (Hanlık) yazısı, 99
 Kaneş, 61
Kanon, kanun, 72, 168
 Kantakuzenos, Bizanslı, 150
 Kanunî, -dönemi, 135; gravürleri, 176; Sultan Süleyman, 176, 185, 214
 Kanun koyma yetkisi, 277
 Kaos, kargaşa, 76, 337
 Kapadokya, Kapadokyalı, 62, 78, 130
 Kapani, Münci, 243
 Kapıdağ yarımadası, 72
 Kapitalizm, Sosyalizm, Nasyonalizm, Korporatizm, Faşizm ve Kemalizm, 227
 Kapitülasyonlar, 169
 Kaplan, Cemaleddin, 276
 Kaplan, Mehmet, 29, 42
 Kaplinsky, Jean, 326
Kapudan-ı Derya Halil Paşa, 200, 215
 Karaağaç, 87
 Kara, -Düzine, X, 321; kutu, 128; ses, sesler, 273, 277; tahtada beyaz tebeşirle eğitim, 252
 Karabağı, *Tehafüt’ü* 191
Kara Bıyıklı Türkler, 316
 Karacaoğlu, 209
 Karaca Hisar, 149
 Karadeniz, 104, 134, 152, 318
 Karadenizlilerde, “*Namus ve Şeref*”, 318
 Karadeniz Türkiyesi, 318
 Karagöz ile Hacıvat, 346
 Karahan, Karahanlı, 90, 102, 113; Devleti, 95, 104, 167
 Karakol bölgesi, Turan’da 87
 Karakoyunlu, 147
 Karakter ya da kişilik yazgısı, 285
 Karakulak’ın Doğusu, 367

- Karal, Enver Ziya, 229
 Karaman, -Beyi, Beyliği, 134, 135, 147; Türk-
 leri, 158, 159; Vilayeti, 153, 158
 Karamanlı, Karamanlılar 134, 137, 158, 188;
 ve Akkoyunlular, 104
 Karamanlı Mehmet Paşa, 189
 Karamanoğlu Alaeddin, 188
 Karamanoğlu Mehmet Bey, 157
 Karanlık (orta) çağlar, 77
 Kara Ordusu, 68
 Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, 42, 215, 247,
 277, 366
 Karatepe, 87
 Karayollarında Gelişme (1970), 270
 Kardinal Newmann, 307, 308, 323
 Karesi Beyliği, 151
 "Karika-türk"ler, 359, 371
 Karluk, 103
 Karpatlar, 28, 93
 Karşı-devrim ve Demokrasi, 245
 Karşılıklılık ilkesi (*reciprosité*), 138
 Karya, 60
 Kasaba, -kültürü-İslam dini, 355; ölçeğinde-
 ki yerleşmeler, 64
 Kastamonu, 152; Çandar veya İsfendiyo-
 gulları, 147
 Kaşgar, 113, 118
 Kaşgarlı, -Haritası, 118; Mahmud, 22, 108,
 113, 120; -nın Dünyası, 119
 Kâtip Çelebi, 196, 197, 209
 Katolik, -Ortodoks ayrımı, 127, 132; Kilisesi
 (Vatikan Devleti), 308, 309; Macarlar, 150
 Kaya, Yahya Kemal, 258
 Kayaoğlu ve Pekin, 180
 Kaygusuz Abdal, 209
 Kayı Boyu, 23, 104, 134, 148, 165
 Kaynar, Reşat, 30, 218
 Kaynaradağ, Arslan, 210, 256, 282
 Kayrakum, 87
 Kayseri, 61, 62, 134
 Kayseri Metropolitleri ve Malumat-ı Mütenev-
 via, 158
 Kay (Kayı) boyu, 118
 Kazan, 115, 116, 215
 Kazancıgil, Ratıp, XV
 Kazan Hanı, 116
 Kazasker/kadı Asker, 196
 Kazasker ve Subaşı, 146
 Keklik, Nihat, 154
 Kelâm'a ters düşmemek şartı, 191, 197
 Kelâm yanında Akl, 190
 Kelile ve Dimne, 185
 Kelime-i şhadet, 138
 Kemal'in yolunda, yönünde olmak, 229
 Kemal, Ali, 30, 250
 Kemal, Yahya, 266, 267
 Kemal, Yaşar, 212, 263, 264, 268
 Kemalist, -Devrim'in "Kültür boşluğu", 267;
 ihtilal (devrim), 267; milliyetçiler, 45; Tür-
 kiye, 324
 Kemalizm, 11, 228, 277; / Kenanizm, 264
 Kemalizmin, -Altı Ok'u, 246; amacı, 229; he-
 defi, 41; ülküsü, 229
 Keçek, Keçekçe, 117, 118
 Kendine yeterli ekonomisi, 63
 "Kendini beğenmiş Türkler", 152
 "Kendini Bil" mek emri, 67, 157, 331
 Kendi kültürünü yaratan, benliğini (kimliği-
 ni) arayan Türkiye, 343
 Kent-köy, -önerisi, 249; çatışması, 131
 Kenter, Yıldız, 48
 Kentle bütünleşemeyen gecekodu, 270
 Kentlilerle Arabeskçiler, 249
 Kentleşme, 269
 Kentlilik, köylülük, 79
 Kent kökenli Devlet, 80
 Kent yaşamında süreklilik, 338
 Keramiye, 239
 Kerbelâ Savaşı, 100
 Kerim Devlet, 186
 Kervan, Kervansaraylar, 142, 318
 Keşf-üz Zünun, 196
 Keysaniye, 239
 Kıbrıs adası, 61, 323
 Kıbrıs Fatih, 248
 Kılıçaslan, 131
 Kılıçaslan II, 134
 Kınalızade Ali, 174, 175
 Kıpçak, 118
 Kır-kent farkı, 271
 Kıray, Mübeccel, 63, 80, 178, 316
 Kırgızistan, Kırgızlar, 24, 87, 88, 89, 90, 114,
 118
 Kırım, 89, 90
 Kırkpınar Salim Rıza, 268
 Kurman, 145
 Kırsal Türkiye, 275
 Kışla, Kışlak'tan, 97
 Kışlalı, Ahmet Taner, 228, 365
 Kıtay, 119

- Kıyı-taşra, 249
 Kıyı (*littoral*) kültürleri, 60
 Kıyı düzlükleri, vâdi ve yamaçları, 59
 Kızılbaş lakabı, 180
 Kızılırmak, 55
 "Kızıl Sultan", 305
 Kili, Dr. Suna, 268, 272, 278, 279, 282
 Kilikya, 59, 60, 147
 Kilikya'dan Marmara'ya, 130
 Kilise, 290, 366; -leri camiye dönüştürme, 187; tarihinde "Türk Düşmanlığı", 309; sa-
 vaşı değil, sevgiyi desteklesin, 293
 "Kimim ben, hangi çağda, neredeyim?", 53
 "Kimiz, kimlerdeniz; nereden gelmiş nereye
 gideriz?", 5
 Kimiz biz?, 21, 129
 Kimi kentlerimizin sağlığı, 338
 Kimliğini Arayan Türk Devrimi, 51, 237
 "Kimlik, *Bitte*," 25
 Kimlik, 3, 5, 8, 12, 238, 265, 286; arayışı, 10,
 15; arayışının uluslaşma süreciyle ilişkisi
 10; belgesi, 111; bilinci, 8; bunalımı, 245,
 321, 247, 354; değiştirme denemesi, 246;
 farklar ve benzerlikler, 6; ile imge, 285,
 287; Kavramı, 1; sorunu, X, 25, 47, 281,
 354; tarih sorunudur, 353; ve İmgeler, 285;
 ya da var kalma sorunu, 332
 Kimselere benzemeye kalkma, 334
 "Kimsiniz, necisiniz, nereden gelmiş nereye
 gidersiniz?", 353
 Kim Bu Türkler?, 21, 50
 Kim kimin kimliğinde?, 217
 Kipling, Rudyard, 56, 166
 Kırallık Konak, 216
 Kirby, Fay, 42, 251
 Kişilik Yapıları: Dünya Görüşleri, 51, 79,
 159, 213, 268, 286, 346
 Kişisel Kimlikler, 4
 Kişiyi nasıl bilirsin?, 272
 "Kişi bile sözün demini, demeye sözün ke-
 mini", 209
 Kitab'el Haraç, 185
 Kitab-es Siyaset, 185
 Kitab-ı Dede Korkud, 120
 Klasik-ulusal musiki ikilemi, 207
 Klausner, Carla L., 144, 145, 146
 Knolles, Richard, 299, 301
 "Kocam değil mi, sever de döver de", 275
 Koca Mimar Sinan, 189, 195
 Koca Yunus Emre, 50
 Koçi Bey, Risalesi (Raporu), 171, 174, 181
 Koço Çaydam Gölü, 109
 Kodallı, Nev'it, 207
 Kohun Dönemi, Japonya, 92
 Kolakowski, Leszek, 85
 Kolars, J. F., 316
 Kolofon, 76
 Komnenos, 130
 Komproff, Manuel, 283
 Komünizm, 361
 Konak, 264
 Konar-göçer, 187
 Konda araştırması, 348
 Konfüçyus (çuluk), 98, 186
 Kongar, Emre, 16
 Konstantiniye (İstanbul), 67, 168; kara veba,
 143
 Konstantinopolis (İstanbul), 54, 138
 Konstantin, İmparator, 67
 Konya, -Rum Sultanlığı, 131, 133, 134, 136,
 147, 152; Selçukluları, 22; Devleti, 22, 134
 Kopraman, Kâzım Yaşar, 194
 Kore / Koryo, 117
 Kore savaşı, 323
 Korkma İnsancık Korkma, 235
 Korkud Ata, 102
 Korporatizm (Devlet) felsefesi, 228
 Koruyucu çevreler, 344
 Kosova, 152
 Kotan, 117
 Kozaklı, 163
 Kozmos (Evren), 76
 Kök, Kök-köken arama, 89, 354
 Köktenci, -İslamcılarla laikler, 226; Müslü-
 manlar, 275
 "Kökü geçmişte olan gelecek miyiz?", 332
 Köpekler adası, 312
 Köprülü, M. Fuad, 102, 126, 183, 184, 219
 Köprülüler, 195
 Körfez, 63
 Koroğlu, 97
 Köseoğlu, Nevzat, XV, 357
 Köse Dağ Savaşı, 134
 Köşebaşı, 264
 Köy, kasaba, kent, 253, 268, 336, 353
 Köye yol, içme suyu, toprak, tarıma kredi ve
 cami, 318
 Köylerden kentlere göç, 336
 Köylerle kasabalar, 249, 336

Köylü, -köylüden alınan öşür, 80, 132, 190, 232, 236; / göçer çelişkisi, 131; ile devşirme, 194; ile göçebe, 190; Kızı Bekasin Türklerle, 311; mü, göçer-konar mı?, 129
 Köylüleşme, 97
 Köy Enstitüleri, 42, 222, 249, 251, 232, 253, Köy vergileri, 176
 Krader, Lawrence, 94
 Krejci, J. ile V. Velinsky, 264, 345
 Kristof Kolomb, 172
 Krom filizi satarak kalkınma, 231
 Krupp ya da Skoda olamamak, 171
 Ksenofon, 76
 Kubala / Kibele, 55, 66, 67
 Kuban, Doğan, X
 "Kuduz barbarlar", 291
 Kudüs, 72, 130, 163, 305
 Kudüs'ü ve Bizans'ı Türklerden kurtarmak çağrısı, 130
 Kula, O. Bilge, 213, 290, 292, 327
 Kuman (lar), 68, 104, 124, 125 ve Oğuzlar, 130
 Kundera, Milan, 5
 Kur'an-ı Kerim, 39, 184, 197, 208, 212, 215, 296; Türkçe okutulması, 346; bilen kişi, 196
 "Kur'anı Türkçeye çevirtme, Arapçayı resmi dil al", 280
 Kuran, Abdullah, X
 Kuran, Ercüment, XI
 Kurtuluş reçeteleri, 215
 Kurtuluş Savaşı, 24, 229, 334; destanı, 263
 Kurus, Daryus, 54
 Kutatgu Bilig, 108, 112, 113, 116, 117, 120
 Kutluk Bilge Kül Kağan, 90; ve Böğü Kağan, 120
 Kutsal Eminlik, 68
 Kutsal Hristiyan toprakları
 Kuvayı Milliye Destanı, 346
 Kuzey-batı Avrupa, 65
 Kuzeyli mi Güneyli mi?, 333
 Kuzey (Rus) stepleri, 61
 Kuzey Afrikalılar, 312
 KÜÇÜK ASYA (adı, sıfatları), 24, 49, 53, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 65, 66, 70, 72, 73, 75, 77, 79, 81, 82, 101, 103, 104, 105, 125, 134, 135, 139, 141, 142, 147, 331; 2000 Yıllık Tarihi, 54; Atalar, 332; coğrafyası; 58, 64, 84; dilleri, 78; dörtgeni, 59; etnik halkları, 224; feodalitesi, 63; fethedip yerleşenler, 49; halkının İslamiyet'i kabulü 138; He-

rakleitos, 153; kasabaları, 65; köylüsü ne kadar Rum ya da Hristiyan, 138; kültürleri, 161; mal-mülk varlığı, 152; nüfus yapısı, 63; önceki Türkler, 53; Savaşın Güçler, 132; Selçuklulardan önceki nüfusu, 141; siyasi birliği, 135; Sünni-Alevi, 132; tarımcılar, 78; Toprak Hukuku, 63; *Turchia* (Türkiye) oluyor, 123; Türk gücü, 153; Türkleşmesi, 138, 158; Türkleştirip Anadolu yaparken, 159; uygarlığa katkıları, 73; üretim-tüketim, vergi politikaları, 135; uygarlıkları ile Bizans, 121; Yarımadası, 55, 123, 131; yurt edindik, 50
 Kül Tigin, 108; Anıtı, 109
 Küçük Ermenistan, 131, 133
 Küçük Fuad Paşa, 255
 Küçük Prens'ten tarih dersi, 348
 Küçülen, büyüyen yerleşmeler, 336
 Küfür edebiyatı, 321
 Külahlı, Cemal, 247
 Külliyyat-ı Şems-i Tebrizi, 157
 Külli (büyük) irade, 214
 Kültegin Yazıtı, 90
 Kültür, 27, 333; Bakanlığı, XI, 34, 47; değişimleri, 34, 44; değişmelerinin tarihi, 129; değiştiği gerçeği, 254; devrimcisi, 34, 37; Devrimi, 12, 247, 259; Devrimi nasıl yapılacak? 245; Devrimi'nin sorunları, 41; emperyalizmi, 333; *Haftası* ve *Ülkü*, 42, 43; ile ilgili, 138, 155, 331; -ün "Kökü bunalım", 347, 352; "politikası kanunla olmaz", 264; sentezciler, 16; sorunlarının çözümü, 347; tarihi, 49, 87, 95; tarih boşluğu, 245, 333; = Uygarlık özdeşliği, 35; *Üzerine*, 265; varlığının değişmeyen özü, 47; varlığının ögesi, 228; ve Medeniyet, 282; ya da uygarlığa dayalı varlık, 36, 332; "yumağı", 51
 Kültürel, -geri kalma, 333; kimlik, 42, 356; kimlik ve kök arayışı, 15; mozaik, 318
 Küntoğdı, 113, 116
 Kürt, -aynılıkçılığı, 323; kimliği, 323, 349, 356; varlığını yok sayan ideoloji, 356
 Kürtçe, 235
 Kürtler, Batılılar ve Türkler, 306, 356
 Kütahya, 152; -da Germiyanogulları, 147
 Lâ'dini, 40
 Ladik, 62, 71, 139
 Lady Montagu, 172, 301
 Lafaye, Jacques, 321

Laik, -Bah, 324 ; bilimler, 198 ; bir kültür politikası, 339; Cephe, 277; Cumhuriyet, 225, 226, 228, 244, 248; Cumhuriyetçiliğe karşı Halkçı Demokrasi, 239; Devrim 242; eğitime karşı, 364; hukuk-Şeriat ikilisinden Şeriataya yöneliş, 191; hukuk düzeni, 185; Kültür Devrimi, 257; -Müslüman ayrımı, 268; okullarda anadili, 205; siyaset, 31; Türk, Türkiye, Cumhuriyeti, 34, 47, 226, 249, 339; Türk Kültürü, Toplumu, 237, 245; ulus, 40; -ulusal çağdaş Türk kültürü, 40; vatandaş kimlikleri, 249; ve millî, 37

Laikler sınıfı (*laikos*), 66

Laikliğe indirilen en büyük darbe, 243

Laiklik, 16, 30, 228, 339, 340; kültürel bir sorun, 339; açısından yorumu, 198; ilkesi, 39, 239, 244; önerisi, 350; politikası, 243; savaşçısı, 253

Laiou, Prof. (Bizansçı), 70, 72, 166

Lâle Devri, 208

Lambton, Ann K.S., 145

Latifundia, 63

Latin, -İmparatorluğu, 134; işgali altındaki İstanbul, 134; özdeyişi, özdeyişleri, 121, 221

Latince, 78; alfabe, 99, 262; ve Elence, 78; ve Fransızca, 197

Lavrater, insan bilimci, 24

Lazca, Lazistan, 73, 235

La Turquie Kemaliste, 228

La Turquie pre-ottomane, 127

Leach, bk. Dundes, 319

Lepanto (İnebahtı) Zaferi, 298

Lévi-Strauss, Claude, 4, 5, 7

Leviathan, 303, 304

Lewis, Bernard , 39, 52, 169, 192, 282

Lewis, Geoffrey , 25, 148, 184, 186, 219, 232, 282, 299, 300

Leybold ders aletleri, 38

Leyla ile Mecnun, 208

Le Canard enchainé, 287, 293, 326

Le Courrier, 191

Le Monde, 311

"Libasıyla karşılanır; kelâmıyla uğurlanır" 322

Lichtenstein, H., 17

Lidya, Likya, Karya ve Bergama, 54, 81

Lidya (Sart), 56, 59, 62, 83; Kraliçesi Omfale, 82

Lidyalı, 55, 78

Likya, 56

Limni Adası, 78, 361

Linder, B. L., 305, 306, 308

Lindner, Rudi Paul, 163

Lindsay, İngiliz elçisi, 245

Lingua franca, 79

Linnaeus, biyolog, 24

Linton, Ralph, 124, 161

Liselerle yüksekokullarda felsefe, 255

Lityerses, 82

Liverpool, 307, 308

Lloyd, George, 221, 225, 245

Londra Konferansı, 225

Long durée, tarih, 14

Louisville Üniversitesi, ABD, 307

Lowry, Heath, W., 128, 191

Lozan Antlaşması, 158

Lövanten, 311

Ludington, Nicholas, J., 222

Luther, Martin , 293, 295, 296, 327

Lybyer, Albert H., 185

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, 200, 201

Maarif (eğitim) denince mektep; 251

Macar, Macaristan, 183, 297, 300, 389

Macaristanlı (Alman) Georg, 292

Machiavelli, 113

Maçın, 112, 118, 119

Made in France, 326

Madrid, 58

Magnarella, P.J., 315

Mahmud, Selçuklu, 101

Mahmud II., 199

Mahmut Celalettin Paşa, 31

Mahreci aklam, Kâtip Okulu, 204

Makedonya, 104; Balkanları, 59

Makedonyalı İskender Hindistan'da, 326

Malatya, 62

Malatya (veya Sivas)'daki Danişmend Beyliği, 131

Malazgirt, 104, 123, 130, 131, 133, 166; Savaş, 47, 113

Maliki, 186, 239

Malinche Ana, Aztekli, 321

Mançurya, 87, 93

Mango, Andrew, 334

Manicilik, Maniheizm dini, 99

Manisa kaleleri, 134

Mansur, 315

Mantık, *Mantık ve Metot*, 197, 256

Mantran, Robert, 194, 219, 283
 Manuel I, Bizanslı, 131
 Mao-tun (Mete), 88
 Mardin, Şerif, 186
 Mardin Festivali, 36, 244, 257, 334, 336
 Marifetname, Türkçe basımı, 198
 Marlowe, I., 299, 300
 Marsigli, L. F., 304
 Marsiyas ile Apollon Yarışması, 75, 82
 Maruzat ve Tezakir, 212
 Masao Yaku, 329
 Masonluk Örgütü, 155
 Matematik, 197
 Maturidiler, Maturidiye, 239, 281
 Maverâ ün'nehir, 90, 102
 Mavi ve Kara, 121
 Mazour, 304, 306, 308
 McEvedy, Colin, 60, 84
 Mc Carthy, Justin, 307
 Mc Kay, 308
 MEB (Milli Eğitim Bakanlığı), 47
 Mecelle, 183, 186
 Mecelle Cemiyeti, 186
 Mecelle-i Ahkâmı Adliye, 186
 Meclis-i Meb'usan, 261
 Medeniyet, -dili Frenkçe, 29; gözetilene alıp tutuklayan, 170; uygarlık yolu, 34; kültür ayrımı, 45
 Medeni Kanun, 186, 222
 Medrese, 144, 153, 198, 199; -den yetişmiş din görevlisi, 196; Eğitimi, 196; neden başarısız?, 195
 Meeker, Mihael, 318
 Mehdi, 214
 Mehmet Bican, yazıcı, 208
 Mehmet III, 196
 Mehteran Bölüğü, Takımı, 287
 Mekân yöneliminde değil, zaman kavramında çağdaşlık, 334
 Mekatib-i Hususiye Nizamnamesi, 251
 Mekke, 163
 Meksika, Meksikalılar, kültürü, 85, 321
 Mekteb-i, -Sultani, Galatasaray, 364; Harbiye, 199; Maarif-i Adliye, 201; Mülkiye, 201; Tıbbiye, 199
 Mektepli, -askerler, 200; İstemezük, 13, 200
 Melamilik, 240
 Melez içişler, 136, 137
 Mélikoff, Irène, 102, 133, 139, 156, 162, 170, 180

Melikşah, 133, 145
 Melikşah'ın kardeşi Tutuş, 133
 Memalik-i Mahrusa-i Şahane, 218
 Memleket dâvâlarının ideolojisini anlayıp, anlatacak, 34
 Memlûkler, 195
 Memluk Sultanı Baybars, 148
 Menderes, 64, 82
 Menghin, Bk. Razonyi, 297
 Menteşeoğulları, 104
 Meriç, Cemil, 73, 355
 Meriç, Ümid , 194, 212; -Düşünce Tarihinde, 212
 Merkez ülke (Çin), 334
 Merkez patrimoniyalizm'den feodaliteye, 191
 Meryem Ana, 295
 Mesih (Hz İsa), 67
 Mesleki-Akademik ayrımı, 341
 Mesleki, -Teknik Öğretim, 222 ; ve akademik okullar, 342
 Mesleme, 73
 Mesnevi, 156, 210
 Mesut I., 134
 Meşrik (ülke), 112
 Meşrutiyet, 15, 26, 28, 41, 44, 255; anayasası, 215; -ten Cumhuriyet'e, 215; (Hürriyet) Devrimi, 33; özelemleri, 210
 Metafizik, 197
 Mete, Hun Hakanı, 88
 Mevlâna Celaleddin Rumi, 133, 142, 145, 154, 156, 157, 158, 160, 210
 Mevleviler, Mevlevilik, 158, 160, 240
 Mevlid, 206, 208
 Mevzuat-ı Ulum, 185
 Mevzuat-ül Ulum Türkçeye çevirisi, 196
 Meydan Larousse, 12, 99, 103, 120, 177, 186, 198, 363
 Mezhebi: Sünni veya Hanefi, 241
 Mezhep-dışı Tarikatlar, 188
 Mezopotamya, 61, 63, 65, 78, 125; ile Nil Del-tası dışındaki bölgelerde verim, 64, 142
 Mısır, 31, 32, 64, 65, 72, 73, 101, 102, 111, 123, 148, 257, 306; Fatimilik, 187; Firavunu Ramses, 61; Memlûkleri, 194
 Mıstık, 371
 Midas'ın Kulakları, 75, 82
 Midillili Saphos, şair, 76
 Miken uygarlığı, 61, 73
 Mikhail VII, İmparator, 130

Miletos, Milet, 40, 62, 75
 Milla, Millet, 39
 Millas, Herkül, XV
Millet-i İslamiyye, 217
Millet-i Osmaniye, 215
 Millet Meclisi, 24; -nin Osmanlıcası, 261
 Milli / tarihi / kültürel veya ulusal kimlik, 354
 Milli, -Birlik (çilik), 15, 355; birlik ve dini barış, 243; duygu sömürüsü, 345; Eğitimde taklitçi, ezberci, kopyacı, kullar yerine, 341; Eğitim Bakanlığı, 262; Eğitim Birliği, 355; Eğitim hayatında, 341; Eğitim Sorunu, 251; kimliğini arama aşaması, 268; kimliğin oluşması ile milli dil, 345; Kimlik Boyutları, 354; kimlik, 237; kimlik (mekûre, ülkü, ideal), 28; Kongre, 225; Kurtuluş Savaşı, 225, 324; Kültür Planı, 47; Kültür Politikası, 28; *Kültür Raporu*, 52; kültür ya da kalkınma, 332; Mücadele, 224; Şef İnönü, 253
 Milliyetçi, Milliyet, 32, 257, 371
 Milliyetçiler, milletlerin ruhunu dillerinde buldular, 329
 Milliyetçilik, 228, 267
 Mimar Sinan, 142, 195
 Minos, 73
 Mintzuri, Hagop, 234
Misak-ı milli, 355
Miskinler Tekkesi, 42
 Mitanni Krallığı, 61
 Mithat, Ahmet, 211
 Mithat Paşa, 204, 214
Mitoloji Sözlüğü, 84
 Mizancı Memet Murat, 206
 Modern, -iletişim araçları, 357; Türkiye, 52; *Türkiye'nin Doğuşu*, 282
 Mogol (lar), 24, 25, 40, 87, 88, 94, 103, 132, 134, 135, 147; Türk boyları, 91; Ordusu, 127, 148; saldırısı, 106; Vali Sivas'ta, 134
 Mogolistan, 89, 108
Molke'nin Anıları, 192
 Monofizit, Monofizitler, 72, 132
 Montesquieu, Baron, 303, 304
 Mora Yanımadası, 152
 Morgan de J., 283
 Morton, C.C., 24
 "Moskof Gâvuru", 287
 Moskova, 287
 Muallimat, 204

Muaviye, 72, 240
 Muğla'da Menteşoğulları, 147
 Muhafız Ordusu, 69
 Muhafız (Mezarıcı) görüş, 245
Muhammediye, 208
 Muharrem orucu, 187
 Muhiddin İbn'ül-Arabi, 45, 154
 Muhtar, Ahmet, 203
 Muhteşem Kanunî Süleyman'lar, 195
Mukaddime, 191, 193, 194
 Muller, H. J., 13, 54, 56, 58, 60, 75, 83, 84
 Mum-söndü propagandası, 241
 Mumcu, Uğur, 219, 277, 278, 349
 Murad'ın oğlu Savcı I., 137
 Murad I., Hüdavendigâr, 152, 183, 198, 298
 Murad ve Nasuh Paşalar, 177
 Museviler, Musevilik, 39, 66, 99, 158, 183
 Mustafa III, Sultan, 192
 Mustafa Kemal'de Kültür ve Millet, 34
 Mustafa Kemal kültür devrimcisi, 39
Mustafa Reşit Paşa Kasidesi, 210
 Musul Valisi, 180
 Muteridi, 281, 230, 281
Müdafaa-i Hukuk, Reddi-İlhak, 225
 Müfredat programı - okul değil - hayatın kendisi, 257
Mühendishane-i Berii Humayun, 199
 Mühendislik, 274
 Mühim olan şu bu değil, Kimlik!, 254
 Mülkiye, 204
 Mülkiyet hakkı, 95
 Mürcie, 239
 MÜSLÜMAN (lar)(adı, sıfatları), X, 3, 4, 23, 30, 32, 33, 39, 100, 111, 159, 194, 214, 238, 246, 289; Anadolu, 184; (Arap)lar, 130, 140; Asya, 301; bir Türk ülkesi, 123; Birliği, 31; çocuklarının Yeniçeri Ocağı'na alınması, 191; daha az hoşgörülü, 305; Doğu, 290; Hanedanı, 183; Hristiyanlığı kabul etmeyenler, 323; kabul edenler, 49; kadın, 275; Kardeşler, 332; kimliği, 40; "mahallesinde salyangoz", 261; Milleti, 39; Oğuz Türkleri, 101; Oğuzlar, 116; olmayan milletlerin hakları, 179; Osmanlı, 160, 170; Şark'ın en büyük özelliği, 267; tarikatları, 235; Türkistan 104; (Türkmen) birlikler, 152; ulus olamaz, 290; ülkeler, 11; ümmeti, 132; ve Hristiyan, 126; ya da Müslüman olmayan, 319

Müslüman Türk (ler), 33, 40, 73, 150, 183, 213, 236, 290, 331, 349, 353; -de Alevi-Sünni aynı, 179; Devletleri, 95; -e karşı, 166; -in aslen Hristiyan olduğu, 124; kültürü, 35

Müslümanlık, 49, 102, 280

Müteşebbis bireyler yetiştirilmesi, 178

"Müthiş Türk", Türkler, 314, 324

Myerhof, Barbara, IX

Myriokephalon, 131

Nadi, Yunus, 247, 267

Naima, 174; *Tarihi*, 210

Nakşibendilik, 240; ile Bektaşilik, 102

Nakşibendi Şeyhi Nazmi Kıbrısı, 243

Napolyon Bonapart, 11, 121

Nasreddin Hoca, 80, 111, 193

Nasturiler, 72

Nasyonalizm, 228

Nazif, Süleyman, 32, 33

Naziler, 13, 25

Nazileri iktidara getiren Alman kişiliği, 347

Neden filozof yok, Türklerde?, 256

Nedim, şair, 267

Nefi, şair, 208

Negro Dozen, küfür, 321

Nehru, Başbakan, 254

Neo-Platonist, Platonculuk, 190

Neo-Platonist sentez, 185

Neolitik, tarım devrimi 58

Nestorian (Nasturi), 72, 132

Newmann, Kardinal J. H., 310, 327

Newmann'a göre Türklerin günahı, 308

Newton çarkı, 252

"Ne ektin ki ne biçecektin?", 366

Ne İslamlaştırmış ne de Türkleştirmiş., 224

"Ne mutlu bana ki", 45

"Ne mutlu Türküm diyene!", 39, 45, 246, 221, 227, 235

"Ne Tanrı ne de kul", 211

Ne tür bir kültür?, 227

Nicholas IV, Papa, 310

Nicholas V, Papa, 310

Niğbolu, 152

Niğde, 62

Nihilizm (aldırmazlık), 337

Nikeferos, Phokas, 73

Nikopolis, 152

Nil Nehri, 65

Nitelik-nicelik ayrılığı, 249

Nizam'ül Mülk, 95, 141, 145, 146, 153

Nizamât, 196

Nizamiye Medreseleri, 145, 153

Nobel ödülü, 14, 94, 163

Nomos-namus ilişkisi, 68

Nomos Georgikos, köy yasası, 71

Normanlar, 130

Noviçev, A. D., 178, 221, 229

Nuh Peygamber, 23

Nüfus hüviyet (kimlik) cüzdanları, 241

Nüşebbihe, 239

Ocak, Ahmet Yaşar, 161, 187

Odgurmuş, 113

OECD (1986) Raporu, 232

Oğuz (*Ghuz*), 23, 90, 116, 117, 118, 124, 125, 133, 152, 169; (Türk) dili, 262; Boyları, 23, 49, 90, 101, 104, 105, 106, 111, 209, 363; Eli, 128; Han, 104; Han'ın ilkcısı, 112; Hanlığı, 104; Kimliği, 115; serüveni, 103; Soy, 104; töresi, 105, 111, 160, 165; Türkleri, 111; -un arsız, Türkmən'in delisi, 111

Oğuz, Burhan, 15

Oğuz, Kırgız ve Uygurlar, 90

Oğuzcan, Ümit Yaşar, 322

Oğuzculuk-Türkmencilik, 27

Oğuzertem, Süha, 329

Oğuzlar, 87, 89, 103, 104, 114, 118, 163; -ın 24 Boyu, 104; -ın Başı, 115; -ın Bozok kolu, 104; -ın kendi iç çekişmeleri, 111; -ın kimliği, 103; -ın Üçok kolu, 104; ve Türkmenler, 120; kimlerdi?, 103; Türk değil miydi?, 114

Oğuzname, 116

Ohri, İskender, 48, 84

Oidipus, 5

Okul-hayat, 249

Okullularla "alaylı"lar çekişmesi, 271

Okul toplumu etkiliyor, 257

Okuma, Yazma ve Aritmetik üçlüsü, 77

Okuryazarlık ile okullaşma, 253, 258

Okuryazar kadınlar, 250

"Okuyana selam olsun", 357

Olimpiyatlar, 344

Olumsuz Türk imgeleri, 323

Olympos Dağları, 66

Omran, Abdel Rahim, 340

Onar, Sıddık Sami, 256

Onuncu Yıl Marşı, 229

Onursal, Bekir, 304, 308, 327

12 Eylülcülerin Kültür Politikaları, 30

Onikinci İmam, 214
 Oral, Tan , 349, 371
 Orbay, Rauf , 226
 Ordu, 46, 198; Devrimi koruyan, 278
 Orgeneral Demirel, 248
 Orhan Gazi, 150, 151; -nin Bizanslı eşi, 137
 Orhon Irmağı, 108; ve Selenga ırmakları, 89;
 Yazıtları, 85, 90, 108, 109, 114, 115, 120
 Ortaçağlar, 166, 289
 Ortaçağların Konstantinopolisi, 64
 Ortaçağ Avrupası, 296
 Ortadoğu, 59, 98
 Ortadoğulu (Müslüman) milletler, 298
 Ortadoğu ile Balkan ülkelerinde ünlü Türk-
 ler, 319
 Ortak dilden daha etkili bir birlik aracı var
 mı?, 264
 Ortak dil ölçütü, 33
 Ortaylı, İlber, 16, 121, 173, 178, 193, 219, 325
 Orta Anadolu, 224
 Orta Asya, 24, 48, 49, 94, 100, 121, 304; göçe-
 be boyları, 49, 317; kökenli Şamanlık, 187;
 Türkleri, 10, 94; İslamöncesi gelenekler,
 316
 Orta Avrupa, 65
 Orta sınıf bulunmaması, 267; yaratılması, 33
 Orta ve yükseköğretimin İngilizce olması,
 346
 Orta ya da Merkez Yayla, 59
 Ortodoks (Sünni) dünya, 160; İstanbul, 132;
 Kilisesi, 184; Rusları, 306; Sırlar, 150; İs-
 lam inançları, 127
 Oryantalist-Türkologlar, 301, 302
 Osman Gazi, 148, 206; oğlu Orhan, 151
 Osman Hamdi Bey, 211
 OSMANLI (adı, sıfatları), XI, 11, 16, 23, 24,
 26, 32, 33, 41, 60, 67, 90, 95, 103, 105, 106,
 107, 138, 140, 141, 146, 149, 150, 154, 155,
 158, 163, 165, 167, 169, 170, 172, 181, 195,
 206, 214, 217, 326, 331; arığı mütegalibe,
 245; Askeriye sınıfı veya bürokrasisi, 196;
 aydını, 40, 214, 215, 250; Bankası, 177; Baş-
 kent İstanbul, 64; Beyliği, 148;
 Beyliğinin Rumeli'de gelişmesi 149; Beyli-
 ği Türk-Türkmen varlığının öncüsüydü,
 150; Birliği, 23; borçları, 23; "boyunduru-
 gundan kurtulan son millet", 218; diyarı,
 27; dönemi, 141, 161; düşüncesi, 196, 211,
 212; edebiyatı, 211; efendisi, 22; egemenli-
 ği, 323; eğitimi, 204; Eğitim Kurumları,

199; ekonomisi hangi teknolojileri dayandı-
 yordu?, 170; fetret dönemi, 152; Haneda-
 nı, 117, 134, 151, 165; hat sanatı, 205; ile
 Türk arasında ayırım, 217; ile Türk kimlik-
 leri; 218; İslam 228; (İslam) Müesseseleri,
 226; kadını, 269; kendini Türk saymadı,
 167; Kimliği, 16, 17, 22, 40, 52, 169, 171, 206,
 212, 218, 219, 327; Kültürü, 212; Maarifi,
 249; maliyesi, 177; Medeniyeti, 29; Medre-
 seleri, 154, 196, 197; mı, Türk mü? 22; mı,
 Türk'tü; yoksa Türkler mi Osmanlı?, 217;
 milleti, oğulları, 23, 31, 32, 147; mirası,
 216, 238, 286; musikisi, 207; mühendisleri,
 142; Müslüman kimliğine karşı, 345; orta-
 çağı, 206; Saltanatı, 222; sınıfları, 190; Sul-
 tanlığı, 134, 135, 148; Tarihi yazılamadı,
 206; Tarih Özeti, 23; tarih yazarlığı, 23,
 150; tebaası 30; toplum yapısı, 139, 165;
 toprak düzeni, 174; Türkleri, 32, 65, 170;
 Türkleri Müslümandı, 306; Uleması, 190;
 vakayinameleri, 210; varlığı, 213; yöneticile-
 ri, 214; yönetimi, 137, 149
 Osmanlı (nın), Avrupa'daki yayılması, 149;
 Bizans'tan etkilenmesi 167; Doğusu, 147,
 148; dramı, 172; dünya görüşü, 224; *En*
Uzun Yüzyılı, 178; hızlı yükselişi, 135; ka-
 deri, 214; kadın varlığı, 216; "kılıç hakkı",
 150; "laik olup olmadığı, 187; neden yıkıl-
 dığı, neden yıkılmadığı 193, 266; Ortado-
 ğusu, 19; Sibiryası, 180; "Timarlı Sipah-
 i"si, 141; Türklüğü, 218; üstünlüğü, 149;
 varlık felsefesi, 189; yarı-sömürge duru-
 mu, 230; yıldızı, 143; zorunlu iskân politi-
 kası, 143
 Osmanlı Devleti, 10, 22, 23, 32, 95, 104, 117,
 139, 154, 165, 167, 184, 212, 241; çöküşünü
 nasıl geciktirdi?, 194; egemenlik, 276; Gö-
 çebe Türk(men) karşıtlığı, 194, 195; *İktisadi*
Toplumsal Tarih, 120; ile Eflatun Devleti,
 195; ile yarı göçebe Türkmen, 268; me-
 murları 297; rönesansı 193; tebaası 167; te-
 okratikti, 186; töresel kaynakları, 183; yık-
 ma politikası, 169
 Osmanlı İmparatorluğu, 223, 266, 283, 323,
 325; Klasik Çağ, 219; tarihi, 219, 283; yarı-
 sömürgeleşmesi, 221
 Osmanlılar, 39, 58, 134, 135, 140, 165, 151,
 159, 184, 300, 366; Bizans, 167; önce *Anado-
 lu'da Türkler* 162; ve Ermeni soykırımı,
 305; ve Türkler, 163

- Osmanlı-Türk**, 207; aydınları, 223; ayrımı, 207; karşıtlığı, 188; özdeşliği, 217; *Romanında Tarih*, 265;
- Osmanlıca**, 23, 29, 31, 185, 261, 286; Türkçe, 207
- Osmanlıcı**, Osmanlıcılar, 26, 32; İslamcılar arasındaki Türk milliyetçileri, 215;
- Osmanlıcılık**, 15, 31, 33;
- Osmanlı'da Karşı Düşünce*, 191
- Osmanlılaştırma**, 224;
- Ostrogorskii**, Georg, 54, 57, 62, 63, 68, 70, 72, 73, 77, 84, 104, 130, 131, 162
- Otman Baba**, 262
- Otoriter-demokratik kişilik**, 268
- Otoriter ya da demokratik**, 259
- Ottokar'ın Asası*, 312
- Oturaklılığa razı olan yürük**, 137
- Oturmak**, Türk kültürü özelliği mi?, 317
- Otuz Tatarlar**, 114
- 31 Mart**, 200
- Owen**, Lord David, 324
- Ozankaya**, Özer, 40, 198, 209, 215, 217, 352
- Ödekan - Akşin**, 154
- Ödğörmüş**, 117
- Ögel**, Bahattin, 89, 103, 154
- Öğdülmiş**, 113, 116
- Öğrenmeyi öğrenmek**, 342
- Öğretimin Türkçe yapılması**, 262
- Öğretmenlerin yetiştirilmesi**, 252, 342
- Ökçün**, Gündüz, 230
- Ölçer**, Cüneyt, 178
- Ölümlü insan için, yaşamak zor**, 357
- Ön-Türkçe**, 362
- Ön-Türkler**, 362
- Önder**, Mehmet, 156
- Önyargılardan sorumlu Türkler**, 294
- Ön Asya'da Müslüman ve Bizanslı**, 124
- Ön Asya halkını Türkleştirme**, 124
- Örfi hukuktan Şer'i hukuka**, 185
- Örfi ve Şer'i kanunlar**, 184
- Örfi İdare (sıkıyönetim)**, 146
- Öşür vergisi**, 175
- Öteki dünya (ahiret) inancı**, 273
- Ötügen**, 89, 90, 114
- Özakman**, Turgut, 234, 235
- Özal**, Turgut, 244
- Özalp**, Kâzım, 251
- Özbaran**, Salih, 19, 343
- Özbekistan**, Özbekler, 24, 87, 88, 102
- Özdemir**, Gültekin, XI, 156
- Özel**, İsmet, 16
- Özerk Üniversiteler Kanunu**, 256
- Özertem**, 265
- "Özgürlüğün en kısıtlı olduğu ülke"**, 303
- Özgürlük için özerklik**, 257
- Özkazaç**, A. ve S. Kozaklı, 163, 281
- Özkırımlı**, Atilla, 162
- Özkök ve Ark. Bz.**, Dundes, 319
- Öztuna**, T. Yılmaz, 124
- Özümse(n)me**, 168
- P'o-P'o halkı**, 109
- Padişah'tan Sadrazam'a**, 192
- "Padişahım çok yaşa"**, 246
- Padişahın**, -denetim yetkileri, 191; mutlak yetkileri, 186
- Padişahlar hasta, çocuk veya deli miydi?**
- Paleologos IV**, 151
- Paleologos'un oğlu Andronikos V.**, 137
- Palmer**, J. A. B., 151
- Pambukis**, 168
- Pamir (Turan) Yaylası**, 24, 59, 87
- Pamuk**, Şevket, 167, 177, 189, 219
- Pan-İslamcı düşünceler**, 215
- Pan-Türkist**, Türkizm, 32, 312
- Panteon Tapınağı**, 66
- Paola Giavio**, 298
- Papa**, 293
- Papalık Devleti'nin**, -Ankara'daki Büyükelçisi, 309; son bin yılı, 309
- Papa II. Paschalis**, 291
- Papa II. Urban'ın Haçlılara Çağrısı**, 130
- Papa IX Pie**, 364
- Papa V Urban**, 152
- Parasının saygınlığını koruyamayan ülke**, 336
- Paratoner**, 218
- Paris**, 210
- Parla**, Taha, 29, 34, 228
- Parmaksızoğlu**, İsmet, 162
- Parti yönelimleri**, 275
- Pastoral (yarı) göçebelik**, 60
- Patrikhane**, 67, 132
- Patrik III Leon**, 77
- Patrimonyal**, Patrimonializm, 183, 186
- Patrimonyal Monarşi ile Osmanlı**, 303
- Payitaht-ı İstanbul**, 217
- Paz**, Octavio, IX, 14, 80, 85, 321

- Pazar ekonomimizin Dolar'a bağımlılığı, 336
- Pazar hiçbir ülkede, hiçbir zaman serbest olmamış, 335
- Peçenek (ler), 68, 104, 118, 124, 125
- Peçevi Tarihi, 210
- Peking, Beycing, 58
- Peki "devlet" nedir?, 267
- Pellejero, 367
- Pençik Yasası, 152
- Peñdname, 113
- Peri, 312
- Pernoud, L., 302
- Pero Tafur, 283
- Perry, M., 306, 308
- Pers, İskender, Roma ve Bizans, 81
- Persea, Persler, 22, 56, 58, 62, 71, 83, 291
- Pers (Pars), 54, 55, 56, 60; Adaleti, 83; Barbarlığı, Ordusu, 83
- Peygamber, Hz. Mustafa, 99, 100, 101, 226, 239, 240, 296
- Philadelphia (Alaşehir), 58
- Philosophia naturalis, 76
- Pi (π) sayısı, 76
- Piri Reis, 171
- Pir Sultan Abdal, 209
- Pisagor, 75, 76
- Pitermus, 77
- Pityus, Likyalı, 83, 190
- Pius V, Papa, 310
- Planlı bir kapitalistleşme, 355
- Platon, Eflatun, 76
- Po (İtalya), 65
- Polatlı, 62
- "Politikanın emrindeki din", 339
- Polk, 329
- Polo, Marco, 283
- Pontus, Pontus gerçeği, 59, 128
- Poroy, Semih, 371
- Porphirios, 171, 196
- Prens Sabahaddin, 178
- Priene, ilk planlı kent, 62, 74
- Pritchett, V. S., 316, 317
- Proletarya, 229
- Promete, 55
- Promoia, Bizans'ta toprak düzeni, 71
- Protestan görüşünün Katoliklerden farklı olması, 300
- Proto-Türkçe yazıt, 79
- Prusya'nın nerede olduğunu bilmeyen Osmanlı yöneticisi, 193
- Prusya Zaferi, 192
- Radjo Gazetesi, 253
- Ragusa (Dubrovnik), 166
- "Raiyet oğlu raiyettir, Sipahi oğlu ise sipahidir", 189
- Ramazanoğulları, 104
- Ramiz, karikatürist, 234
- Rasim, Ahmet, 211
- Rásonyi'nin Türk imgesi, 297
- Rásonyi ve Tarihte Türkler, 93, 97, 106, 297
- Reaya, 95, 173, 174, 177; alınan vergiler, 175; sınıfından askeriye sınıfına, 189
- Recaizade Ekrem Bey, 26
- Redingotlu, rüşvetçi, hilebaz doğulu, 311
- Refahın / dirliğin ölçüsü, 336
- Remzi Kitabevi, XV
- Ren nehri, 65
- Renfrew, W. Colin, 78, 84, 93, 125
- Resmi-ulusal ile evrensel tarih, 6
- Resmi (milli) ideoloji, etnik sorun, 356
- Resmi Tarih (ler), 13, 47, 214, 341, 343, 353, 354
- Reşidüddin, 363
- Reşit, Ali, Vefik Paşalar, 201
- Rıza, N., 200
- Rıza, M. Reşid, 280
- Richard III, 298
- Robinson, Richard, 72, 277, 316
- Roderic, Davison, 219
- Rodos, Rodos tarihi, 292, 293
- Rogge, WAZ muhabiri, 338
- Roma, 16, 54, 55, 56, 58, 60, 62, 65, 66, 67, 70, 80, 160, 165, 167, 317; Bizans, 54; ya da Bizans, 140; Hamamı, 168; Hristiyanlığı, 67; Hukuku, 70; ile Elenler, 129; ile Yunan, 298; İmparatorluğu, 62, 67, 70, 142; Rum, 54; Sen Piyer Kilisesi, 152; tanrıları, 67; Tiber nehri, 65
- Romalı, Romalılar, 62, 289, 366; ve Latinler, 73; Çiçero, 58
- Romanca veya Rumca, 78
- Romanlar, 216
- Romanus IV, Diyojen, İmparator, 123, 130
- Romenler, 323
- Roselle, D., 305, 308
- Rosenblüt, Alman ozanı, 293

Rousseau, J. -J., 304
 Roux, Jean-Paul, 120, 126, 147, 162, 223, 236, 282, 355, 356
 Rönesans, 229, 269, 302; ile Aydınlanma, 295; İngiltere'sindeki Türk, 300
 RP (Refah Partisi), 275
 Rubruck'lu William, 126
 Rum, 24, 111, 118, 124, 145, 148, 157, 158, 311
 Rumca, 78, 157; konuşan Müslümanlar, 137
 Rumeli, -askeri, 188; Bulgarya ve Kıbrıs, 178; fethi, 149, 150, 166, 179; hasları, 176; ile Anadolu, 149, 179, 193, 196; köyleri, 176
 Rumelili, X
 Rumi ve Roma, 156, 312
 Rum, -(Ortodoks) nüfus, 234; Bizans, 129; Diyarı, 108, 159, 168; Diyarı'nın *Türkiye* Olması, 51, 121; diyarı tümünden Türkleşmedi, 161; diyarı Türk oldu, 123; Milleti, 39; Patriği, 364; ülkesi, 118; ve Ermeni, 124; ve Rumi adı, 134
 Rumlar, 23, 39
 Rus, Ruslar, 23, 68, 78, 183, 305
 Russel, B., 66, 76, 326
 Rusya, 199, 200
 Rus, -Savaşı, 200; stepleri, 77
 Rünik alfabesi, 107, 109, 110
 Rüşdiye, 201, 202, 203, 204
 Rüya Tefsiri, Medrese'de, 197
 Rüzgâr, şiiri, 268
 Saçak, 329
 "Saçı Uzun Aklı Kısa Kadınlar", 217
 Saddam'a karşı savaş, 325
 Sadıklar, C. Tayyar, 335
 Sadrazam Fuad Paşa, 262
 Sadrazam Hamamda, 322
 Sadullah Paşa, 200
 Safa, Peyami, 30, 42, 43, 44, 46, 47, 52, 248, 264
 Safahat, 280
 Saffet Paşa, 202
 Sağcı ya da solcu laik ya da İslamcı, 259
 Sağlıklı kalkınma, 334
 Sağlıksız kentleşme, 337
 Sahil Kasabası: Ereğli, 316
 Sakarya, Söğüt'te, 62, 64, 147
 Sakıncalı muhalifler, 222
 Sakız Adası, 76
 Salahaddin Eyyubi, 292
 Saldırgan gezgin Pritchett, 317

Salihli, 62
 Salname'cilik, 207
 Saltanat'tan Meşrutiyet'e, 215
 Saltanatçıların "İslam Milleti", 31
 Saltuk Buğra, 102
 Samanoğulları ve Gazneliler, 101, 104, 144
 Sami, Şemseddin, 32, 40, 88, 216, 217, 249, 260
 Samuray töresi, 106
 "Sana ıstırap veren senin kendi eserindir!" 366
 "Sana nasıl davranılmasını istiyorsan, sen de öyle davran", 67
 Sander, Oral, 170
 Santayana, 329
 Saracoğlu, Şükrü, 262
 Sarasenler, 300
 Saray / Divan musikisi, 207
 Sarı Asyalılar Beyaz Avrupalılar, 25
 Sart, Sardis, 62, 64, 71, 83, 134
 Saruhanogulları, 104
 Saru Yati, 149
 Sasani, Sasaniler, 67, 103, 105; ve Bizans, 89
 "Savaşçı bir ırk", 304
 Savaşlar Çağı, 139
 Savcı, 148
 Savunma, giderlerinin yüksekliği, 53, 232
 Sayılı, Aydın, 88, 107, 191
 Sayıştay, 261
 Saz geleneği, 187
 Saz ve Söz Derlemesi, 207
 Schimmel, A. M., 222
 Scientific American, 125
 Sebastini, Vatikan Elçisi, 309
 Sebilürreşad, 250, 253
 Sebilürreşad ve Sırat-ı Müstakim, 44
 Seferoğlu, Ş. K., 128, 129
 Seğrek, 115
 Selanik, 58, 166, 215, 251, 312
 Selatin-i Osmaniyye, 217
 Selçuk (Selçik), 56, 103
 SELÇUKLU (adı, sıfatları), 16, 22, 23, 59, 65, 90, 95, 101, 103, 104, 106, 107, 134, 140, 141, 146, 147, 151, 154, 155, 157, 165, 167, 169, 175, 241, 305; anıtları, 154; başkenti Konya, 136; bürokrasisi, 143; Devleti, 95, 105, 131, 133, 137, 143, 147, 158, 159; Devlet (leri), 93; yönetimi, 144, 151; Hanedanı, 143; hedefi, 144; ile Danışmend, 145; ile Osmanlı feodal mıydı? 135; kültürü, 147; or-

- dusu, 123, 133; Rum Devleti, 127; saflarına geçen Türkler, 104; sonra Anadolu 140; Sultanı, 101; Sultanlığın simgesi, 185; *Turkiya* adı, 170; Türkleri, 130, 304; ve Hristiyanlar, 305; ve İlhanlı güçlerinin varisi, 135; ve Memluk, 184; ve Osmanlı, 49, 129, 135, 139, 331; Veziri Nizam'ül Mülk, 136; yeri, 147
- Selçuklular, 58, 63, 70, 101, 102, 103, 104, 105, 110, 117, 126, 130, 134, 135, 140, 142, 145, 146, 152, 153, 154, 305, 366; (dan) önce 133; (dan) önceki kimlik, 125
- Selçukname*, 154
- Selçuk Hanedanı'nın soy ağacı, 133
- Selefiye, 239
- Selekiler, 54, 62
- Sele, Sebahattin, 226
- Semah, Alevi töreni, 187
- Semah namazı, 187
- Semerkan'dın Altunevi, 312
- Semprun, Jorge, 1
- Sened-i İttifak*, *Vak'a-i Hayriye*, 190, 191
- Septem Artes Liberales*, 196
- Serbest Fırka denemesi, 246
- Serbest Pazar, 335
- Serencebey, Beşiktaş, 233
- Serhas, Pers İmparatoru, 83
- Servet-i Fünun*, 208, 211
- Sevinçli, Efdal, 264
- Sevr (Sèvres) Antlaşması, 222, 223, 224, 255, 324
- Seyahatname, 139, 162, 209, 303
- Seyahatnamecilik, 207
- Seyfeddin, Ömer, 33, 211
- Seyfiye, 181
- Seyhan ve Ceyhan, 64, 103
- Sezar, İmparator, 240
- Shakespeare, W., 298, 299; *Othello*'su, 298
- Sheffield, Ann, XI
- Sherif, Muzaffer, 256
- Shimizu Kosuke, 162
- Sıbyan mektepleri, 199, 201
- Sıfırcı Avni Kölin Hoca, 252
- Sırbistan, Sırpplar, 151, 152, 183, 323
- Sırp başkenti, Belgrad, 166
- Sivas, Danışmendler, 62, 133, 152, 178
- Sivas'ta yaşanan felaket, 339, 355
- Sibirya, 88
- Silahlı Kuvvetler, 222, 275
- Silahtar Mehmed Ağa, 210
- "Sıldavya" ülkesi, 312
- Simavnalı Şeyh Bedrettin, 152
- Sinan'ın Osmanlı eserleri, 189
- Sinanoglu, Sinan, 16
- Sinan Camileri, 209
- Sincan (*Sin-kiang*), 88, 94
- Sinop, Pervane, 134, 147
- Sipahi, 95, 173, 190
- Sipahi-Yeniçeri, 177
- Sipahiden Ayanlara, 191
- Sirinivias, Hintli bilgin, IX
- Siri Derya, 90
- Sixtus, IV, Papa, 310
- Siyasetname*, 95, 136, 145, 146
- Siyasetsiz ve devletsiz bir İslam, 276
- "Siz hiç Türk'e benzemiyorsunuz", 289, 307
- Skolastik, 199
- Skovholt, Tom, XI
- Smithsonian Kurumu, X
- Smyrna, İzmir, 72
- Sofya, 166
- Sogut, Sogutça, 110, 118
- Soğuk savaş, 333
- Sokrates, 53
- "Solcuların Müslüman olamayacağı", 243
- Solidarizm, dayanışmacılık, 228
- Son Kutu, okuyucuya, 357
- Sorbonne Üniversitesi, 361
- Sorguç, Bahir, 258
- Sosyal-kültürel tarihler, 341
- Sosyaldemokrat Halkçı Parti (SHP), 275, 339
- Sosyalizm, 228
- Sosyal tarih, 14, 39, 357
- Sovyetler Birliği, 246, 341
- Sovyet Devrimi, 229
- Sovyet İmparatorluğu, 169
- Sökippus, 75
- Söylence I, Osmanlı Kuruluş, 147
- Söylence II, Osmanlı Kuruluş, 148
- Söylev ve Demeçler*, 229
- Sözdizimi, Türkçe, 262
- Spencer, Herbert, 255, 316, 322
- Spor Sayfası'nda Başarı Sömürüsü, 367
- Stan-polis → İstanbul, 168
- Stanford, Shaw, 326
- Starr, Jane, 271
- Stepler veya Bozkırlar Ülkesi, 88, 93
- Stirling, Paul, 315

- Stokes, Martin, 270
 Stone, Frank, XI
 Strabon, Coğrafyacı, 55, 75, 84
 Strategos (General), 69
 St Exupéry, 348
 Subaşı Selçuk, 104
 Sufi'ler, Sufi akımları, 105, 159, 160
 Sui Hanedanı, 109
 Sultaniler, Liseler, 202
 Sultanlar, Sultanlık, 144, 152, 176
 Sultanlık ile Halifelik, 144, 145
 Sultan Abdülhamit, 178, 255; Abdülmecit, 177; Alaeddin, 148, 149; Alpaslan, 123; Beratu (izni), 189; İzzeddin Keykavus, 153; Kanunnameleri, 184; Keykubat, 147; II Mehmet, 293; Murad, 151; Orhan, 188; Osman, 188; Süleyman, 180; Tuğrul, 144; Yıldırım Bayezid, 152
 Sûret (resim / heykel) Yasağı, 168
 Suriye, Suriyeli, 61, 63, 104, 123, 145, 289, 306
 Suvar dili, 118
 Suyun berisi, ötesi, 81, 179
Suyu Arayan Adam, 42, 232
 Süleymanoğlu, Naim, 344
 Süleyman Bey, Demirel, 148
 Süleyman Çelebi, 208
 Süleyman Paşa, Askeri mektepler nazırı, 26, 29, 133, 206
 Süleyman Paşa'nın oğlu Kılıçaslan, 133
 Sümer, Faruk, 120, 163
 Sümerce, Türkçeye yakınlığı, 78, 125
 Sümerler, 23, 111, 366
 Sümerlerin Türk olduğu?, 125
 Sünnetli ya da sünnetsiz, 319
 Sünni, Sünniler, X, 102, 144, 159, 239, 241
 Sünni, -Alevi ikilemi, 106, 241; çevreler üzerinde laiklik baskısı, 243; çoğunluğun Alevileri Müslüman saymayan tutumu, 355; Devlet, 151, 153; devlete başkaldıran Şii'ler, 160; devlet felsefesi, 151; hukukçular, 241; ideoloji (dünya görüşü), 241; iktidar, 104; İslam, 105, 145; -İslam inancı, 243; kadrolar, 247; Müslümanlar, 214; oyları DP (veya AP)'ye, 243; ve Alevi, 183, 187 243; ve Hanefi, 143
 Sünnilik, 156, 239
 Süryani Kilisesi, 366
 Süzembolu hisarı, 150
Süzel Haftası, 311
 Sylvester II, Papa, 310
 Şafii, 186, 239
 Şahin, Osman, 209
Şahname, 22, 101, 113
 Şair-i Âzam Abdülhak Hamit, 33
 Şairler Sultanı (Bakı), 195
 Şair Eşref, 213
Şair Evlenmesi, 210
 Şam, 101, 158
 Şaman, 28, 98
 Şamanlık, 98, 107; -tan İslamiyet'e geçiş, 102, 138
 "Şaman idik Müslüman olduk", 50
 Şamlı Mehmed, 113
 Şan Paşa, 312
 Şardağ, Rüşdü, 207
 Şark oturup beklemenin yeridir, 266
 Şaylan, Gencay, 245
Şecere-i Terakime, 19
 Şehit (Martyr) payesi, 73
 Şener, Cemal, 163, 187, 219, 243
 Şengör, A. M. Celal, 75
Şer'i, 197
Şeriat, 33, 216
 Şeriatçı, Şeriatçılar, X, 44, 253; devlet, 177, 277; yeni hedefi, 245
 "Şeriate dayalı Osmanlı", 211
 Şeriatın yola çıkıp tasavvufa varan, 156
 "Şeriat İsterük", 13, 200
Şeyh'ül İslam, 196, 204, 222, 364
 Şeyh Edebalı, 206
 Şeyh Galip, 208
 Şia (Şii) muhalefeti, 100, 101, 102, 143, 214, 239, 240
 Şiddetin azlığı değil çokluğu, 347
 Şii'lik, 160, 239, 241; Caferiye kolu, 240
 Şiir-felsefe geleneği, türü, 263
 "Şimdi bizler, hem fatih hem fethedilmişiz" 48
 Şimşir, Bilal, 39, 246
 Şinasi, İbrahim Ef., 208, 210
Şirketi Hayriye, 234
 T'u-kü-e, 90
 Tabandan gelen kültür devrimi görülmemiştir, 340
 Tabii bilim, 197
 Tâbi (tebaa), 181, 182
Tac-üt Tevarih, 23, 149

- Tachau, Frank, 15, 17, 40, 282
 Tacikler, 24
 Tafur, Pero, 283
 Tahir, Kemal, 133, 138
 Tahiti adası, 5
 Tahsin, Hasan, 32
 Tahsin Paşa, 255
 Taht'ın güvenliğini tehlikeye atmayan üniversite kurulabilir, 255
 Taht'ı mı ihya edeceğiz?, 257
 Tahtacı (lar), 4, 241
 Takiyüddin, gökbilgini, 172
Takvim-i Vekai Gazetesi, 201
 Talan, haraç, vergi, 151
 Talaz şehri, 118
 Tales, 75
Talim-i Edebiyat-ı Osmaniye, 26
 Talim Terbiye Kurulu, 201
 Tan, Ahmet, XV
 Tang, 109
 Tankut, H. R., 117, 119
Tännhaus, 292
 Tanpınar'ın "İhsan Beyi" Yahya Kemal, 266
 Tanpınar, Ahmet Hamdi, 103, 264, 265, 267, 268
 Tanrı-Kral, 71
 Tanrıça Kubala (Kubaba ya da Kibele), 66, 65, 82
 Tanrı (din) devleti, 24, 65
 Tanrı (veya *Tengri*), 98
 Tanrı Apollon, 75, 82
 Tanrı Babası, 67
 "Tanrı böyle istiyor", 130
 Tanrı hakkı, 116
 Tanrı Herakles, 82
 Tanrı iradesi, 206
 Tanrı Zeus, 75
Tanrıların Vatanı, 84
Tanrılar ve Mezarlar, 84
 Tanyol, Cahit, 187
 Tanyu, Hikmet, 88
 Tanzimat, 46, 180, 183, 206, 208, 210, 215, 266
 Tanzimat'tan Cumhuriyet'e, 30
 Tanzimatçılar, 37, 44, 206
 Tanzimatçıların "Osmanlı Milleti", 31
 Tanzimat dönemi, 212; eğitimi, 201; Fermanı, 210; ile Abdülhamit, 250; Maarifi, 199, 219; Okulları, 203; ve *Osmanlı-Türk Tiyatrosu*, 207
 Tao'culuk, 98, 99
 Tapu-kadastro, 335
 Tarım (çift) işletmesi, 140; Devrimi, 56; kültürü, 94; nüfusu, 231; Vadisi, 94
 Tarıma dayalı topluluktan ulus, 229
 Tarımcı-köylü Türk toplumu, 36
 Tarımcılar, 181
 Tarımcı / hayvancı, 131
 Tarımdan endüstriye geçiş, 254
 Tarımdan sanayiye kaynak, 231
 "Tarımsal ekonomiden endüstriyel ekonomiye geçişin yapısal sorunları", 254
 Tarih, -araştırmaları, 16; bilinci, 45; gerçekleri, 129; yapan Türkler, 106
 Tarih Resmi Geçidi, kutusu, 366
 Tarih ve tarih öğretiminin aşamaları ve sorunları, 343
 Tarih yazarlığından alınabilecek dersler, 343
Tarih yazımında nesnellik ve yanlılık, 352
 Tarihi, -Çağlar, 54; Gerçekçilik, 35; ile başmak, 128; kökenler, 45; *Maddeciliğe Reddiye*, 44; yapanlarla yazarlar, 56; ya da kültürel mozaik, 356
Tarih-i Âlem, 206
Tarih-i Cevdet, 212
Tarih-i Kadim, 10, 211
 Tarihilik ve Tarihsizlik, 9
 Tarihini inkâr etmek, 46
 Tarihini öğrenmemekte direnmek, 334
 Tarihin aldatıcı masalları, 94
 "Tarihin Mekiği", 56
 "Tarihin Sonu" mu?, 9
 Tarihlerin ve tarihçilerin tarihçisi (Ahmet Cevdet Paşa), 211
 Tarihsizlik, 267
 "Tarihsizlik / talihsizlik", 41
 Tarihsiz bir Türklük olur mu? 249
 Tarihsiz Selçuklu tarihleri, 124
Tarihte ne oldu?, 36
Tarihte Türkler, 297
Tarihten Dersler, 53, 84, 352
Tarihten Güncelliğe, 17
 Tarikatlar, 183
 Tarikatların İslamöncesi Şamanlığa dayandığı, 187
 Tarikat "yol-yordam" demek, 240
 Tarsus, 64
 Tarsuslu Paul, 56
 "Tarsuslu Aziz Paul Hristiyanlığın mucidi miydi?", 66

- Tasavvuf, Fıkıh, 197; (tekke) edebiyatı, 207;
ve tarihi maddecilik, 267
- Tasvir-kırma (*ikonaklast*), 73
- Taşkent, 100
- Taşköprülüzade Ahmed, 185, 196
- Taşralı, Taşra (dıştan dışarlık), 180, 182
- Tatar, Tatarlar, 24, 87, 89, 118
- "Tatlı su frenkliği", 261
- Taurus=Beyaz Boğa, 59
- Tavgaç şehri, 119
- Tayland, 186
- TC Cumhurbaşkanlığı, 95
- Techne* (Tekne), 168
- TED (Türk Eğitimi Derneği), 257
- Tef*, 371
- Tefsir, tefsirlerin tefsirleri, 197, 206
- Tehafüt*, 154
- Tehafüt El-Felasife*, 107, 153, 190
- Tehafüt et-Tehafüt*, 107, 190
- Tekin, Talat, X, 17, 85, 115, 120
- Teknik ve Medeniyet, 35, 353
- Teknik ve Mesleki Öğretim, 251
- Teknolojiyi üretebilmek için, 333
- Teknoloji alıp Batı kültürünü reddetmek politikası, 245
- Temelion*, temel, 168
- Temel (Nazari) Bilimler, 197
- Temel Fıkrası, 276
- Temür Buka, 115; Mezar Taşı, 109
- Tenbihnameler*, 178
- "Tenekeci var mı ki, filozof olsun?", 255
- Tengri Kağan (Tanrı kiral), 109
- Teokrasi ve Laiklik*, 282
- Teori-pratik ikilemi, 249, 341
- Teori / pratik yerine *praksis*, 342
- Terakki*, 216, 217
- Terör, 323
- Tesalya, 152
- Teslis, 67
- Tevfik, Dr Rıza, 255
- Tevfik, Mehmet, 23
- Tevfik ve Esad Paşalar, 203
- Tevhid-i Tedrisat*, 28
- Tevrat'tan alınan "*Leviathan*", 303
- Tezel, Naki, 260
- Thema* adı verilen askeri bölgeler, 69
- Thema Anatolicon*, 55
- Thévenot, Jean, 283, 304
- The Analysis of Social Change*, 352
- The Canterbury Tales*, 299
- The Waves*, 297
- Tıbbiye'deki öğretim dili, 262
- Tibet, Tibet halkı, 117
- Ticanilik, 240
- Tietze, A., 138
- Timarlı Sipahi, 71, 173
- Timar sistemi, 95, 173, 177, 191
- Timur'un verdiği savaş dersi, 152
- Timur, Taner, XI, 16, 17, 22, 40, 52, 169, 171, 185, 190, 193, 196, 206, 219, 232, 265, 282, 301, 303, 304, 327
- Timurlenk, 94, 95, 135, 152, 299
- Timurlular, 102
- Timurtaş, Faruk, 206
- Timbergen, Jan, 335
- Tisamat, XI
- TKAE, 22
- Togan, Zeki Velidi, 88, 258
- Togo, 266, 371
- Toguzguzlar, 103
- Tokat, 152
- Toker, Özden, XV
- Toksi, 118
- Toksi ile Yağma, 118
- Toksu, 119
- Tokuzguz, 90
- Tokuz Oğuzlar, 90
- Tonyukuk, Çin asıllı vezir, 109, 110, 115
- Topçu, Nurettin, 35, 282
- Topkapı Sarayı'ndaki Sultanlar, 316
- Toplumun kültürel kimliği diliydi, dilindeydi, 331
- "Toprağa toprak kattı; ama değere değer katmadı", 170
- Toprağın sahibi (Allah adına), 173
- Toprağı Şenlendirme geleneği, 180
- Toprak (Timarlı Sipahi) rejimi, 140, 173, 354
- Toprak reformu, 222
- "Toprak Reformu'ndan önce Tanım Reformu", 232
- Torosların Son Yörükleri*, 209, 231
- Toroslar (Alpler) Bölgesi, 59
- Toros Sıradağları, 59
- "Tosunlarla Mollalar" görev başında, 320
- Toynbee, J. Arnold, 224
- Töğültün ovası, 114
- Tör, Vedat Nedim, 42, 288
- Törenin belirlediği kimlik, 228, 354
- Törelerin her şeyi meşru kıldığı, 81
- Trabzon, 62, 128, 135, 168

Trabzon İmparatorluğu, 128, 134, 137
 Trabzon Yöresinin İslamlaşması ve Türkleşmesi, 128
 Trakya, 134, 152, 159
 Troya (lılar), V, 54, 55, 59, 61, 75
 TRT, XV, 47, 87, 249, 257, 270
 TTK, X, 47, 249
 Tu-kue, 22
 Tuğaç, Hüsameddin, 215
 Tuğra, Osmanlı Devlet Simgesi, 185
 Tuğrul Bey, 136, 143
 Tuna Nehri, 65, 104, 171
 Tunçay, Mete, 16
 Tunç Çağı, 63
 Turan ülkesi, 126
 Turan'dan Anadolu'ya, 85, 270
 Turan, Osman, 127, 162, 167
 Turan, Şerafettin, XI, 162, 169, 260, 262, 263
 Turan ülkesi, 22, 24, 25, 26, 27, 31, 87, 88, 90, 100, 103, 108, 126, 335
 Turancı, Turancılık, 15, 27, 32, 33, 266
 Turani, Turani ırkı, 24, 25, 88
 Turanlı, Turanlılar, X, 24, 25, 113, 332
 Turbaned Warriors, 297
 Turcicarum Rerum Commentarius, 298
 Turgot, A. R. G., 11, 304
 Turgut Reis, 171
 Turhan, Mümtaz, 44
 Türkiye'da Türkler, 23
 Turner, Victor, IX
 Turukha, 22
 Tuşalp (yazar), 248
 Tutarsızlık (iddiasının) Tutarsızlığı, 107
 Tüccar, esnaf ve zanaatkarlar, 181, 190
 Türbanlı Savaşçılar, 297
 Türcken Propheceyung, 295
TÜRK (adı, sıfatları) 3, 10, 11, 22, 26, 28, 29, 44, 68, 78, 85, 87, 88, 89, 94, 95, 103, 108, 114, 133, 206, 217, 227, 325, 349; adaleti, 303; adı nereden?, 22, 227; "Ağca", 309; akıncıları, 101; aklı, 329; Alevileri, 239, 240, 243; alfabeleri, 99, 118; "Anlayışsız", 287; = Arap (İslam), 143, 291, 311, 312; Atasözü, 85, 121, 329; bağımsızlığı, 351; Bağımsızlık Savaşı, 324; Basını'nda Ansiklopedi Savaşı, 365; Batı, 44; belgeleri, 110; benliği, 45; Beylikleri, 134; bilgin(ler)i, 348; Boylan, 78, 91, 99, 125, 147; Budunları, 87; çağdaşlaşması sorunu, 230; dahi bilmez idi dilini, 158; demokrasisi, 237;

Delisi, 111; Devlet(ler)i, 95, 110, 115, 143, 167, 217, 295, 307; Dil Devrimi, 248, 260; Dil Kurumu, 47, 249, 370; Dili, 26, 41, 158, 346, 356, Dilinin geliştirilmesi, 346; Dilinin millileştirilmesi, 345; Dilleri dünyası, 117; dini (Religio Türca), 295; = Doğu (Asya) özdeşliği, 300; "Orada durup duran", 317; dünyası ve komşuları, 113, 125; "Dünyaya bedel", 235; *Düşüncesi*, 430; *Düşüncesi'nde Batı Sorunu*, 178; Edebiyatı, 26, 210; Eğitim Derneği (TED), 257; el (ler)i, 117, 118; erkekleri, 275; eşit Müslüman Arap, 311; eşittir şiddet, 314; evlat yetiştirenler, 137; fatihler, 78, 123; *Gazetesi*, 31; geleceğinin gençleri, 40; "Gücü", 133; halk edebiyatı, 159; halkı, Türkçülüğü, 114, 115, 170; hamamı ve namusu, 168, 231; *Hümanizması*, 133, 153; ırkı ve Turan ırkı, 21, 24; ile Arap, 290; il-leri ve dilleri, 113; İnkılabı (devrimi), 43, 45, 46, 47; *İnkılabına Bakışlar*, 42, 43, 44; İran-İslam (Arap) kimliği, 143; İslamcı görüşler politikalar, 30; İslamcılar, 16, 256; İstiklal (Bağımsızlık) Savaşı, 158, *İtalyan İlişkileri*, 169; kadınlarının güzel Türkçesi, 346; kamuoyu, 254; karikatüris-leri, 241; kartpostalı, 305; *Kasabası* (Susurluk), 315; "Katolikleri" benzetmesi, 296; kentleri, kentlileri, 269; Kişiliği ve dünya görüşü, 114, 319; *Köyü ve Araştırması*, 315, 317; Lirası, 248; Milliyetçiliği, 218, 354; Musikisi (> müziği), 195, 206; mü yoksa İslam mı? sorusu, 248; mü yoksa Rum mu? sorusu, 248; Müslümanlığı, 102, 311; nüfusu, 126; Ocağı, 26; "oğlan-ların ağız dalası", 319; Oğuz, 117; okuyucu-su, XIII; olmayan Müslümanlar, 137; Ordusu ve Orduları, 47, 293; Osmanlı ilişkileri, 218; ozanları, 263; "Övün, çalış, güven", 39, 221; Portresi, 317; Rönesansı, 249; Silahlı Kuvvetleri, 243, 248, 278, 280; sözü, 163, 299; "şa'apar" söylencesi, 313; Şiiri, 293; Tarih Kurumu (TTK), X, 47, 124, 218, 249; Tarih Tezi, 248; Tarih ve Dil Kurumları, 37; tasavvuf şairi, 102; -Tatar, 223; tehdidi, 290; *Toplumu'nun Kültür Temelleri*, X; Töresi ve dili, 161, 298, "Türke Türkâne söylemek", 19; "Türk dili-ni konuşandır", 87, 356; Türkistan, 59, 88, 90, 100, 102, 112; Türkmen varlığı,

150; Ulusu, 12, 170; Ülküsü, 29; Ümmeti önerisi, 40; varlığı, 134, 218; varlığının dünü, bugünü ve yarını, 324, 356; ve Batı, 44; ve İstanbulca, 29

Türk-Arap, -ülkeleri, 300, 312; asıllı: bilginler, 153; filozoflar, 107; göçebeler, 128; Hristiyanlar, 128; Müslümanlar, 124; Vezirler, 183

Türk Devrimi, 11, 12, 15, 25, 30, 33, 41, 45, 46, 51, 221, 224, 225, 227, 229, 245, 248, 276, 280, 327; -nin aradığı kimlik, 46, 225; başlıca sorunu, 268; dil boyutu, 263

Türk İmge (ler)i, İmaj(lar)ı 283, 285, 288, 289, 290, 294, 307, 323, 326; dünü, bugünü, yarını, 322; düzeltilmesi, 315, 325, 331; ideolojik temeli, 298; oluşması, 302; ve sanat, 343

Türk İnsan (lar)ı, 108, 258, 357; kişilik yapısı, 269; ölçüleri, 267; öz varlığı, varlık bilinci, 357; ve demokrasi, 237; yaratılması, 39; yaratma ülküsü, 278

Türk-İslam, -düşünürü, 154; kültüründe Hızır, 117; Cumhuriyeti mi?, 226; Devletleri, 99; düşüncesi, ülküsü, 45; kültürü, 106, 107; saltanatı, 184; sentez(ciler)i, X, 42, 43, 46, 47, 184, 243, 257, 333; *Sentezi Dosyası*, 52, 227

Türk Kimliği, XIII, XV, 29, 206, 223, 248, 277, 315, 331, 355, 357; için neler denebilir?, 331; -ni basite indirmek, 317; ve Türklük duygusu, 207; ve kişiliğindeki izler, 157

Türk Kültürü, IX, XI, 47, 91, 225; Araştırma Enstitüsü, TKAE 22; ateşli savunucusu, 297; değişikliğe uğradı, 316; önceki, 51; tarihi, IX, 47, 123, 162, 301; "5000 yıllık", 87

Türk Milleti, 23, 28, 29, 31, 32, 40, 41; bilinci, 41, 227; birliği, 31; dili ne olmalı?, 29; "sana kurban Cim Bom" 367,

Türk Tarihi, 19, 107, 163, 170, 252, 299, 304, 309; Türkçe yazılmalı, 252; nerede, ne zaman başladı? 87,

Türk Toplumu, 11, 355; demografik değişmesi, 237; miras yedi politikalar, 232; olmak/yapmak eğilimi, 274,

TÜRKÇE, 14, 23, 25, 29, 33, 49, 55, 78, 79, 87, 102, 108, 109, 117, 118, 133, 138, 148, 154, 156, 157, 160, 168, 183, 198, 209, 230, 235,

262, 264, 331, 343, 345, 356; anadili 124; -Arapça sözlük 113; akımı 211; Azeri 111; dua 112; eser 112; gazete 210; gelecek güvencesi 78, 125; Halk Edebiyatı 159; konuşup anlamak 356; Kuran çevirisi 280; küfür zenginliği 319; -leştirme 29, 208, 210; meram eyleyenler, 158; Millet dili 29; Orhon Yazıtları 89; Osmanlı 207; Ön Türkçe 362; -nin resmi dil olması 155, 205; resmi dili benimseyen 147, 250; sesi 208; sorunu 29; sözlü neşide, 102

Türkçe konuşan, -boyılar, 217; dervişler, 102; Hristiyanlar, 158; Orta Asyalılar 88

Türkçü, 24, 26, 30, 32, 44; -Turancılar, 47

Türkçülüğün Esasları, 27, 29, 30, 41, 52

Türkçüler (anılan bazıları): Ağaoğlu, Ahmet, 32, 277, 282; Akçura, Yusuf, 30-33; Atatürk, M.Kemal>bz Atatürk; Atsız, Nihal 25, 331, 361; Gökalp, Ziya, 26-30; Hacı Bektaş 102, 133, 151, 156; İnönü, İsmet, 222, 281, 324; Mahmut Celalettin Paşa, 31; Ömer Seyfeddin, 33, 211; Süleyman Paşa, 26, 29, 133, 206; Yunus Emre, 50

Türkçülük, 15, 27, 29 44, 165; tarihi gelişmesi, 219; -ten başka çare yok, 215; önerisi, 32; siyaseti, 31, 32, tarihi, 30

Türkistan, Beş, 103; -Çin 24

TÜRKİYE (*Turci, Turchia, Turkey*), 23, 27, 40, 44, 59, 159, 123, 134, 159, 176, 227, 291, 292, 303, 315; *Ansiklopedisi*, 204; Avrupalı değil, olma yolunda 338; başkası yok (tek), 307; bugünkü meseleler, 47, 52; TBMM, 339; -cilik, 27; *Çağdaş Düşünce Tarihi*, 16; -de eğitim, 258; doğuşu, 282; etnik topluluklar, 365; iki Türkiye, 355; ile Rusya, 326; İş Bankası, 278, 303; Karadeniz, 318; Kırsal, 275; Laik, 34, 249, 336; *Manzaraları*, 367; *Mektupları*, 172, 301; *Nasıl Kurtulur?*, 178; neden filozof yok?, 249; *Nüfus İstatistiği*, (1945) 230; Radyo-TV Kurumu (TRT), XV, 47, 87, 249, 257, 287; *Serüvenleri*, 311; *Seyahatnamesi*, 302; siyasi tarihçesi, 222; *Tarihi I*, 162; -ye yabancı ilgisi neden?, 303

Türkiye Cumhuriyeti, 19, 34, 40, 90, 133, 170, 212, 223, 225, 226, 227, 228, 236, 245, 246, 253, 277, 278, 307, 333, 335, 340, 354, 366; Devleti, 11, 33, 44, 47, 167; Cumhurbaşkanlığı Forsu, 95; -nin laik karakteri 256;

TÜRKLER, 11, 25, 214; ağzından Almanlara öğüt, 293; Alevi, 243; Alevi mi Sünni mi?, 268; "Allahın Cezası", 293; *Anadolu'da*, 162; *Anadolulaşan*, 49-71, 121-162; *Anadolu'ya ilk girişi*, 140, 162; Arapça konuşan, 113; Araplar ve savaşı Türkler, 304; Araplara esir, 304; Araplaşan, 123; Asya, 102; "Barbarlığı", zalimliği, 78, 291; Batı ile ortak tarih yazımı, 32; Bosna'ya neden sokulmadığı, 313; Batılı mı olacak doğulu mu?, 333; "Batı ile diyalog kuramaz", 313; "Beyaz değil öteki", 312; "Biz-Türkler", 21, 94, 112, 254, 287, 332; "Bizim gibi insan", 304; Bulgar, 125; Çin'de Çinlileşen, 161; değişmezliği, 221, 225, 245; den gelen eleştiriler, 307; doğrudan diplomatik ilişkisi, 301; dünyalık gerekçesi, 137; "Dünya Görüşü", 99, 102; eksikliği, 20; geleceği, 51; *Genel tarihi*, 107, 299; *Ghuz* (Uz, Oğuz), 111; *Hangi?*, 47; Hristiyan, 118; -Hristiyanlar, 204; Hotham'a göre, 316; "İnsan görünümünde", 160; "İdraksız Türkler", 169, 287; İslamiyeti, kabul etmesi; Jön (*Jeune*) Türkler, 15, 26, 33, 215, 249, 312; "Kadın düşkünü Türkler", 299; *Karşı Duaya Çağrı*, 293; "Kendini beğenmiş Türkler", 152; Kimliği, 19, 50, 225, 317, 353; "Kimseyi Türkleştirmedim", 236; korku verici yalnızlığı, 331; kurduğu devletler, 331; Kürtler, Batılılar ve -, 306, 356; Müslüman sayılmıyor?, 322; Müslümanlar ve ötekiler, 303; Ne İsa'ya ne Musa'ya, 331; on bin yıllık tarihi?, 87; Ortaçağ ilmine katkısı, 107, 191; "Ön-Türkler", 362; özgürlük düşmanı görenler, 323; savaştan Papalar, 293, 310; "savaşçı millettir", 304; savaşta Tanrı ve Azizler, 293-96; sevmeye ama çamur da atma, 304; soykökü, şeceresi, 10; şanlı imparatorluğu, 299; *Tarihi*, 87, 107, 120, 136, 162, 282; *Tarihte*, 297; tarih yapan, 106; tükenmedi Rum'da, 61; Yeni bir şans verilir mi?, 229; ve Hristiyanlar, 137, 184; ve kafirler, 298; ve Oğuzlar, 114; ve Türkmenler, 161; yazgısı, kaderi, 183, 210; yol açtığı kaygı, korku, 183, 210

Türkler ve İmgeleri (imaj), 285, 325; ABD okul kitapları, ABD tarihçileri, 322-26; Alman kültürü, 290-4; Avusturya (Habsburg), 295-6; Batı çizgi romanı, 311-15; Eston folkloru, 326; Fransız aydınlanması,

301-4; İmam Gazali, 160; İngiliz Tiyatrosu, 297-301; İtalyan Edebiyatı, 289-90; Kardinal Newmann, 308-10; Martin Luther, 293; Mevlânâ, 158, 160, 210; Rásonyi, 297; Sosyalbilim konusu, 315-21

Türkleşme, 121-162; düşünce ve ülküde, 29
Türkleşenler, 19, 49, 79, 103, 125, 126, 135, 138, 158-9, 184, 236

Türklük 27, 28, 29, 112, 182, 277, 301, 331

Türkmen(ler), 4, 24, 78, 93, 103, 104, 106, 111, 133, 136, 138, 140, 154, 153, 159, 165, 177, 187; aileler, 137; Aleviliği, 214; Anadolu'ya göçü, 134; asıllı hanedan, 152; Barak, 209; Beylerle evlenme, 137; Beylikleri, 139, 151; Boyları, 125, 128, 135, 137, 139; Derviş Celal, 176; Oğuzları, 117; = Yürük töresi özdeşliği, 169

Türkmence, 156

Türkmenlik, 173

Türkoğlu, Ramazan, 365

Türk, 22

Türüs (Taurus), 133

TV kanalları, 258

Taylor, E. B., 36

Uç Beyliği, 147

"Ufaklık" ya da "Onparalık Türk", 299

Uğrak, 119

Uğurlu, Cemil, XV

Uğurlu, Nurur, 22

Uğur Mumcu ve Anma Günü, 351

Ukrayna, Ukraynalı Yahudiler, 5, 77

Ulema, 181, 241

Uludağ, 66

Uluengin, Hadi, 288, 311, 312, 313, 315, 327

Uluğ Turan'da, 87

Ulus, 40

Ulusal (milli), -başarı, 344; birlik, 348; devlet, 245; dil, 264; Eğitim, 343; ekonomi, 336; kimliğimiz, 329; kimlik, 264; kimlik sorunu, 332; kişiliğimiz, 346; Kültürel Kimlikler, 4, 354; marketler, 334; pazar, 336; ülkenin görevi, 353

Ulusçuluk, 11

Uluslar ve Ulusçuluk, 17, 282

Uluslaşma, 10, 11, 37, 229

Ulus (*nation*), 39, 40

"Ulus Nedir?", 264

Ural, Orhan, 371

Urartu, Urartu-Ararat, 54, 56, 60

- Urban II, Papa, 310
 Urban V, Papa, 310
 Uruz, *Dede Korkud* kişisi, 116
 USC, 92
Usul-ü Hendese, 199
 Uygarlık-kültür, kültür-teknoloji?, 332
 "Uygulama tümdengelir", 256
 Uygur, 23, 90, 94, 100, 109, 118, 119; (Sogd), 107; Devleti, 90, 100; Kağanları, 110, 115; yazısı, 110
 Uygur, Nermi, 347, 352
 Uygurlar, 87, 89, 109, 110, 118; dilleri, 117; Soğutça, 99
 Uykusuz, Mim, 371
 "Uysa da... Uymasa da" ..., 320
Uyur idik uyardılar, 162
 Uzakdoğu, 27, 106
 Uzel, Rüştü, 251
- Ücretli (paralı) askerlik, 131
 3-5 bin nüfuslu küçük kasabalar, 64
 Üçok, Bahriye, 34
 Üçoklar, 104, 112, 363
 Üçüncü Haçlı Seferi, 134
Üç İstanbul, 216
Üç Medeniyet, 282
 "Üç Tarz-ı Siyaset", 31, 52
 Ülken, Hilmi Ziya, 16, 42, 43
 "Ülkesini Barışa Kavuşturan Hatun" payesi, 109
 "Ülkeyi Başkomutan yönetmelidir", 248
 "Ülkeyi on beş günde" ..., 347
 Ülke nüfusunun yansı, 269
 Ümid, Hassan, 162
 Ümmetin dili Arapça, 29
 Ün, Engin, 227
 Üniformalı askerler, polisler, 313
 Üniter devlet, 264
 Üniversite, -neden kurulmadı?, 195; açılması, kurulması, 203, 257; Özerkliği (Kanunu), 253; Reformu, 252; Sorunu, 257; tartışmalarının kökenleri, 249
 Üsküdar, 234
 Üstün, Galip, 162
- Vak'a-i Hayriye*, (Yeniçeri Ocağının yıkılması), 37
 Vakanüvisler, Vakanüvislik, 206; 207
 Vakıflar, 173, 176, 350
 Valéry, Paul, 1, 14
- Valide Mektebi, 201
 Vámbéry, Arminius, 22
 Van, Van Gölü, 4; 147
 Van Loon, Maurits N., 66
 Varlıklı ile yoksul, 271, 333
 Varlık alanı, bilinci, 42; 227
 Vassaf, Gündüz, 9
 "Vatandaş, Türkçe konuş!", 235, 236
 Vatandaş sayılmayan *Laikos*'lar, 339
 "Vatan ne Türkiye'dir Türklere ne Türkistan", 26, 88
 Vatin, Nicolas, 150, 152, 168, 189
 Veinstein, Gilles, 186, 187
 Velinsky, V., 264, 345
 Venedik ve Ceneviz, 72
 Vergi sorunları, 95, 232, 316, 335
 Verimli Hilal, 59
 Verimlilik, 337, 343
 Villach, Thomas von, 283
 Villamount, 302
 "Viva México, *hijos dela Chingada*!" Yaşasın Meksikalılar, 321
 Viyana Kuşatması, 302
 Voltaire ve savunmaları, 299, 304
 Vryonis, Jr., Speros, 63, 124, 126, 127, 136, 142, 224
- Wallois, H. W. W., 24
 Warshaw, S., 304, 305, 308
 Washington, D.C., (ABD), X
 Weber, Max, 17, 186, 303
 Weberci ideal tipler, 302
Webster's New World Dictionary, 55
 Weiner, insanbilimci, 24, 25, 88
 Wells, H. G., 35
 Welty, P. T., 305, 308
 Werner, Ernest, 127, 138, 139, 141, 142, 150, 152, 158, 162, 175, 219
 Wheelis, Allen, 17
 Wilson, G., 11, 337, 352
 Wilson Bursu, Merkezi, X
 Wittek, Paul, 127
 Wood, Michael, 54, 55
 Woodward, vd., 283
 Woolf, Virginia, 297
 Wright, Owen, 206
- Yabaku* unvarı, 118
Yaban, 215
Yaban ve Ankara romanları, 42

- Yabgu, 89, 104
 “Ya Devlet başa ya kuzgun leşe”, 213
 Yafes, Yafesoğlu Türk, 23; 118
 Yağma, 118, 119
 “Yahudiler bütün milletlerin gizli düşmanıdır”, 361
 Yahudilik, 239
 Yakın ve Ortadoğu, 65
 “Yalan da olsa söyle Tatar Ağası”, 180
 Yalaz, 371
 Yalnızlık Dolambacı, IX, 85, 321
 “Yalnız teknoloji alınması” tezi, 44, 245
 Yalvaç, İbrahim oğlu İshak, 118
 Yalvaç Nuhoğlu Yafes, 118
 Yamar, 118
 Yang-tse, 65
 “Yani siz Türk müsünüz?”, 288
 “Yapmak mı yoksa olmak mı?” ülküsü, 273
 Yargıtay, 261
 “Yan Çinliler”den “Acımasız İranlılar”, 301
 “Yan-Sömürge” tanısı, 223
 “Yan Şaman yan Müslüman”, 187
 Yasa, Memduh, XV
 “Yaşamını onuruyla ya da öz saygısıyla sürdürmeye çalışan ne güzel insanlardır!”, 361
 Yaşasaydı Atatürk ne yapardı? (sorusu yanıtlanamaz), 227
 “Yaşasın Cumhuriyet”, 246
 “Yaşayan Ahilik”, 363
 Yatırım sermayesi, 229
 Yavuz, Hilmi, 16
 Yavuz Selim, 101, 135, 148, 176, 185, 265
 YAY, 104
 Yaya müselleme, 155
 Yaygın eğitim, 258, 357
 Yayılma ve yabancılaşma, 103, 189, 245
 Yazılıkaya, ören yeri, 58
 “Ya hep ya hiç!” (Türk eğilimi), 325
 Yediyıldız, Bahattin, 184
 Yediyıl Savaşları, 192
 Yedi kat Oğuz, 111
 Yeniçeri, 151, 182, 297
 Yeniçeri Ocağı, 183, 192, 198; üyesi Bektaşileri, 180
 Yeni Adam, 42
 Yeni Avrupa Konfederasyonu, 12
 Yeni Düşünce Dergisi, 241
 Yeni Gündem, 241, 243
 Yeni insan, 229, 245
 Yeni Osmanlılar, 215
 Yeni önyargılar sözlüğü (Almanca) ve Türkler, 294, 367
 “Yeni ruh arayışı”, 33
 Yeni tehafütler, 190
 Yeni Türk Devleti’nin Öncüleri, 30, 52
 Yeni Türk İnsanını yaratmak, 34, 225, 356
 Yenseni, Osman, 303
 Yerasimos, Stefanos, 334
 Yerleşik, -göçebe, 131, 188; devlet, 105; tarımcılık, 105; tarım kültürleri, 96
 Yerli Rumlar, 139
 Yermük, 72
 Yesevi, Ahmet, Hoca, 102, 156
 Yesevi tarikatı, Yesevilik, 102
 Yeşil Gece, 216
 “Yeşil sarıklılar” ile “Savaşan şehitler” gibi, 292
 Yetkin, Şerare, 206
 Yezidi, 236
 Yıldırım Bayezit, Sultan, 152, 188
 Yıldızhan, Oğullan, (Oğuz), 363
 Yıldız Sarayı, semti, 233, 234
 Yılın Kitabı Ödülü (Türk Kimliği), XV
 Yılmaz, Vural, XI
 Yinanç, Mükrimin Halil, 258
 20 bin çadırılık Oğuz, 104
 Yirmi dört Oğuz boyu, 125, 363
 27 Mayıs, 226
 27 Mayıs ve Milli Birlik, 248
 Yohe, R.S., 305, 307, 308
 Yoluğ Tigin (Yuluğ Tekin), 109
 Yorulma ile yozlaşma, 189
 YÖK (Yüksek Öğretim Kurumu), 47, 249, 256, 257, 297
 YÖK’ün mimarı, 257
 Yugoslav (Sırp) sözlüğü’nde Türkçe, 168
 Yunanistan, 159, 183
 Yunanistan’daki Müslümanlar, 234
 Yunanlılar, 306, 323, 366
 Yunan, -Bağımsızlık Savaşı ve Osmanlı Türkleri, 306; eser ve fikirlerinden, 153; Felsefesi, 185, 239; Harfli Türkçe Karaman Edebiyatı, 158; kültürü, 101, 306; Ordusu, 324; ve Roma kültür sentezi, 121
 Yunus Emre, 112, 133, 156, 157, 158, 193, 207, 209, 211, 267
 Yurdumuzun ya da Anadolu’nun Öyküsü, 48
 “Yurtta Barış Dünyada Barış”, 8

- Yusuf Has Hacib, 108, 112, 116, 117
Yusuf ve Züleyha, 208
 Yücel, Hasan Âli, 253, 254
 Yücel, Tahsin , 346, 350
 Yücel, Tonguç, 251
 Yücel ve Yedi yıldız, 162
 Yükseköğretim İngilizce olsun?, 253, 262
 Yüksek Doğu Yaylası, 60
 Yüksek teknoloji, 333, 340
 Yüksek Yargıçlar Kurulu (Bizans'ta), 69
 Yürük, Yürükler, 4, 92, 103, 152, 233
 Yürük ve Türkmen (ler), 93, 95; -den Celali-
 lere destek, 177
 Yüzellilikler, 255
 100 milyon altın, 178
 "Yüzüyle oturan ya da oturan yüzlü Türk",
 316
- "Zalim ve acımasız bir ırk", 301
 "Zalim Monarşi", 303
 "Zaman zaman mağlup olsam bile tenime,
 İnsan olmak dokunuyor haysiyetime",
 268
 Zelyut, Rıza, 191, 243
 Zemarkhos, 89
 Zeus, Tanrı, 59
 Zeydiye, 239
 Zihni Efendi, 196, 197
Zinet'ül-iimera, 113
 Ziya, Yusuf , 203
 Ziya Paşa , 215, 250
 Zorla iskân (Osmanlı'da), 212
 Zorla kültürleme süreci, 246
 Zorlu, Cafer, 371
Zulmetten Nura, 31



Rm 20-1
Büyük İskender'in büstü
(İAM. Akşit 1982)



Rm 20-2
İskender ile Dara'nın
elçisi (*İskendername*'den)

Rm 20-3
Eski Myra bugünkü
Demre'de St. Nicholas
(Noel Baba) Kilisesi



Rm 20-4
Iskender ile filozof Arastu
(Iskendername'den)



Rm 21-1

Bütün yollar Roma'ya...
Roma Yolu nereye çıkıyor?
(Mersin, 1995)



Rm 21-2

Tanrı-Krallar:
Nemrut Dağı, Adıyaman
(Ara Güler)



Rm 21-3
lyonya tapınağı



Rm 21-4
Likya mezarı
(İAM. Akşit 1982)



Rm 21-5
Küçük Asya kültür ve sanat
mirasında *Mozaik*'in
önemli bir yeri
ve anlamı var.



Rm 21-6
Bergama amfi-tiyatrosu
(IAM. Akşit 1982)



Har 23-1
Küçük Asya'nın dağlık topoğrafyası

Har 23-2
Akdeniz'in devamı Küçük Asya Yarımadası





Rm 24-1
Hitit tanrıları
(Boğazköy / Hattuṣṣa)



Rm 24-2
Ana Tanrıça'nın anası:
Verim ve bereket miydi?



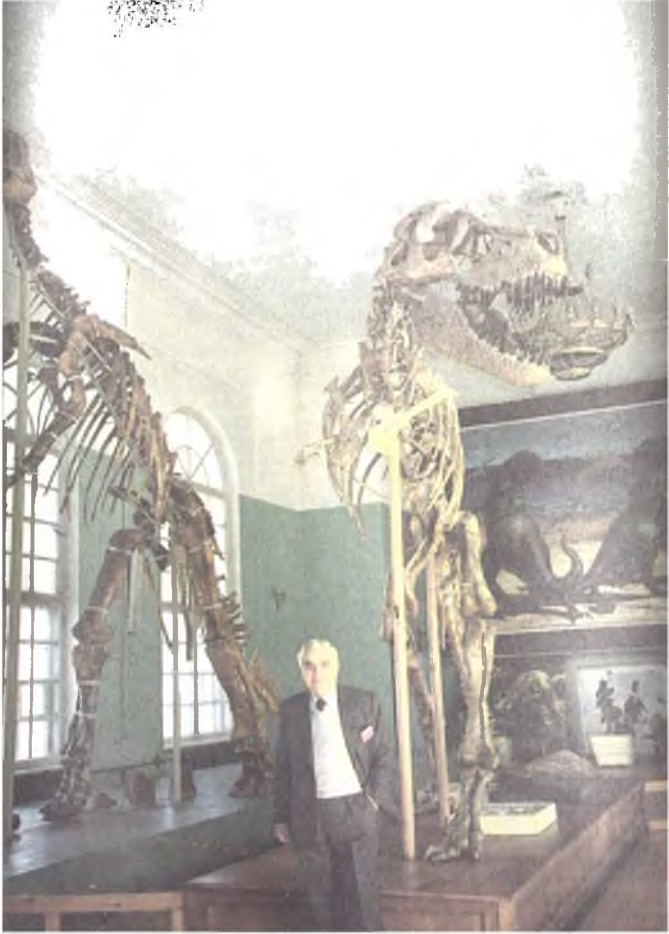
Rm 24-3

Kapadokya / Göreme
Turkish Landscape, s. 114
 (Turizm Bakanlığı 1993)



Rm 24-4

Hristiyanlığın kurucusu:
 Tarsuslu Aziz Paul (Pavlus)
 (Russel 1959:130)



Rm 31-1. Gobi Çölünde bulunmuş dinazor...
İklim ve çevre değişikliğinin çok gerilerde kaldığını kanıtıyor.
(Ulan-Bator, Doğa Tarihi Müzesi, 1995)



Rm 31-2. Uçsuz bucaksız Asya steplerinde...
Göçebe çadırı (Oba)
(Orhon Düzlüğü, 1995)



Rm 32. Bin yıllar sonra.. Orhon Düzünde
köklerini arayan Türkler
(Mogolistan, 1995)



Rm 32-1. Orhon'da göçebe çadırı
(Mogolistan, 1995)



Rm 32-2. Göçebe obasının çatısı
(Mogolistan, 1995)



Rm 34-1
 Şamanlığın yerini alan
 Budha Tapınağı
 (Ulan-Bator, 1995)



Rm 34-2
 Mogol Budhası
 Mogollara benziyor
 (Ulan-Bator, 1995)



Rm 34-3
Mogollar
ve bir Türk
(Orhon, 1995)



Rm 34-4
Göçebe obası ve
Rus jipi önünde
Tarihçi İnalçık ve
Mogol bebeler
(Orhon, 1995)

Rm 35-1
Türk ve Mogol
Cumhurbaşkanları
Mogol Obasında
(Orhon, 1995)



Rm 37-1
Kül Tigin Anıtı:
Dikilişi M.S. 732
(Foto: 1995)



Rm 37-2
Zamana direnen Bilge Kağan Tonyukuk Anıtı (Yazıtı)
(Ulan-Bator, 1995)



MÖ 8500 Tarım Devrimi-Verimli Hilal (Orak)

MÖ 4500 Bakır Çağı

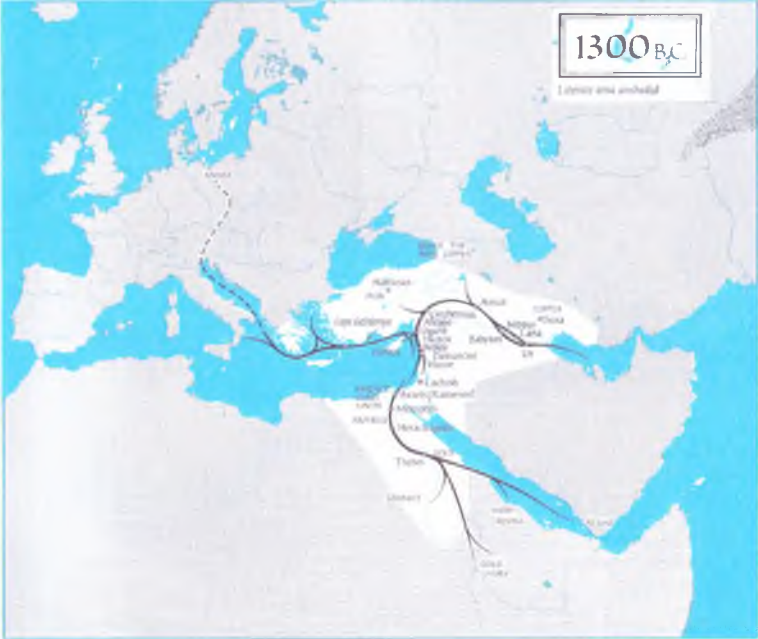




MÖ 2750 Beyaz İrkların Beşiği

Mö 2250 Resim-Yazının Bulunması: Hiyeroglif

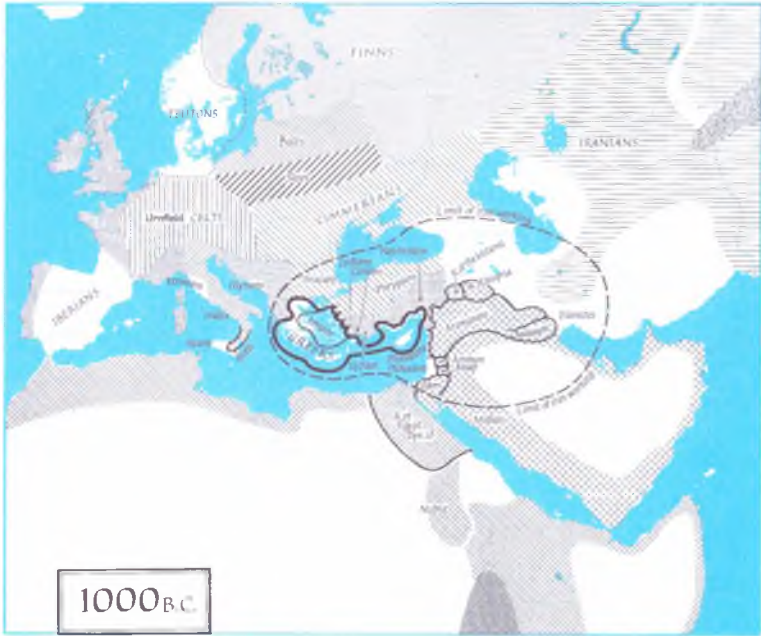




MÖ 1300 Okuryazarlığın Yayılması

MÖ 1300 Hititler: Tunç Çağı





MÖ 1000 Küçük Asya'da Demir Çağı

MÖ 825 Fonetik Alfabelerin Çeşitlenmesi

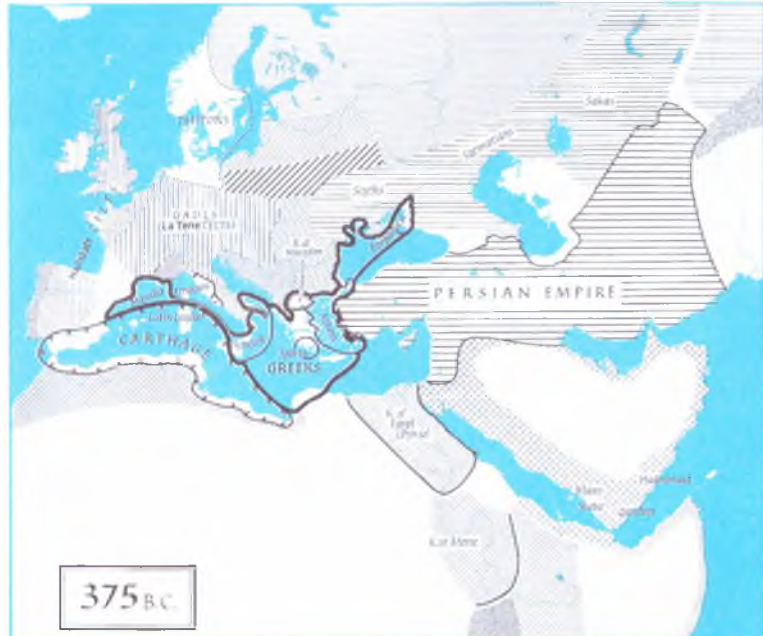




MÖ 560 Lidya, Babil ve Medler

MÖ 480 Dara'dan Sonra Küçük Asya





MÖ 375 Elenler ve Persler: Ege Sınırında

MÖ 323 İskender İmparatorluğu





MÖ 192 Bergama ve Pontus

MÖ 67 Roma İmparatorluğu ve Lejyonları

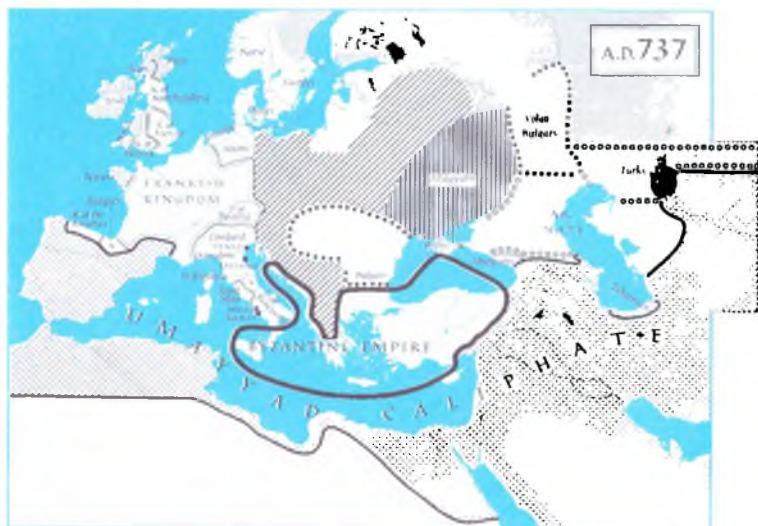




MS 406 Doğu ve Batı Roma İmparatorlukları ile Hunlar ve Persler



MS 600 Doğu Roma-Avar (Türk) Hanlığı



MS 737 Bizans-Emeviler-Türkler



MS 771 Bizans-Abbasiler ve Doğudan Gelen Türkler



MS 998 Bizans-Müslüman Emirlikleri ve Türkler



MS 1028 Bizans ve Oğuzlar (Ghuzz)



MS 1071 Bizans ve Selçuklu Sultanlığı



MS 1092 Selçuklu Sultanlığı ve Bizans



MS 1130 Haçlılardan Sonra Anadolu



MS 1230 Latin İmparatorluğu-Selçuklu ve Eyyubi Sultanlıkları



MS 1360 Osmanlı Beyliği (Devleti) ve ötekiler



MS 1401 Osmanlı Sultanlığı ve Timur Emirliği (Savaş Öncesi)



MS 1430 Osmanlı-Bizans-Beylikler



MS 1478 Osmanlı-Akkoyunlu-Memluk



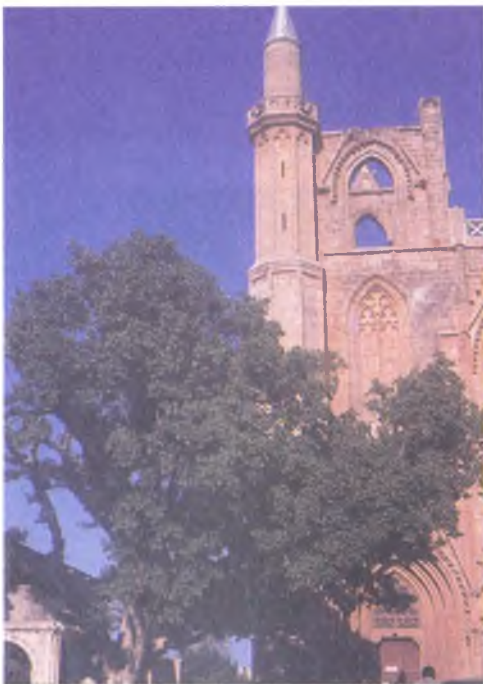
Rm 50-1
Zgedvar Kuşatması
(Nasuh minyatürü)



Rm 50-2
Fetih doğru
Rumeli Hisarı



Rm 54-1. Ayasofya Kilise-Camii Müzesi. Ana yapıdan kopuk minareler...
(Raks Takvimi'93, İstanbul)



Rm 54-2
Kilise ile bütünleşen
Lala Mustafa Paşa Camii
Şerefedeki "Haç bezemeleri"
(Magosa, Kıbrıs)

Rm 54-3
Kubbealtına giriş
Topkapı Sarayı
(Raks Takvimi, 1993)



Rm 56-1
Mimar Sinan:
Süleymaniye Camii
İstanbul



Rm 56-2

Süleymaniye Camii

şadırvanı

(Güner, Sönmez 1988)



Rm 56-3

Süleymaniye'de namaz

(M. Taner)



Rm 56-4
Sinan'ın başeseri
Selimiye Camii (Edirne)



Rm 56-5
Osmanlı hat sanatı
Üç Şerefeli Cami
(Edirne)





*The Completion of the Architect Sinan's Küçükçekmece Bridge
Şahname-i Selim Han (Book of Kings of Selim Khan). Seyyid Lok-
man, 1581. TSMK, A. 3595. Folio 156b*

Rm 56-6

Sinan'ın Çekmece Köprüsü:
Minyatür

Rm 56-7

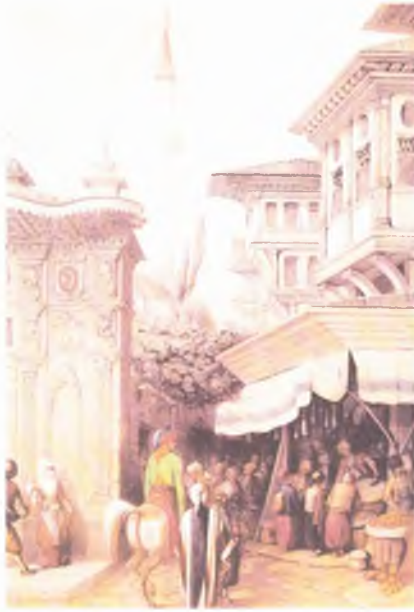
Sinan'ın Mağlova Su Kemeri
Bir mimarlık anıtı
(Çeçen 1992)



Rm 56-8
Rüstem Paşa çinileri
(S. Güner 1988)



Rm 56-9
Topkapı Sarayı
Sünnel Odası
çinileri (Serpil Bağcı)



Rm 56-10
Osmanlı çarşı-pazarı
(Rogier, Kayaoğlu 1992:66)



Rm 56-11
Osmanlı kasabası:
Sokak ve evler
(Günay 1989)

Rm 57-1
Selçuklu Kümbeti:
Geçmişten geleceğe
Gevaş, Van
(Sami Güner)



Rm 57-2. Mevlevi dervişleri (Konya)

Rm 58-1
Süleymaniye mangalı
(Kayaoğlu 1992:90)



Rm 58-2
Avrupalılaştıran ibrik ve leğen:
Dolmabahçe'de kültürleşme



Rm 58-3. "Yaşayan Cirit"
Erzurum (Ara Güler)



Rm 58-4
"Yeniçeri Halil"
İsveçli diplomat
C. G. Löwenheim
(1824)

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e kültür mirası

kültür mirası



Har 58-1
Anadolu: Doğu ile Batı
arasında kültür
köprüsü

Anadolu: Doğu ile Batı arasında kültür köprüsü

köprüsü

köprüsü

Rm 58-6
İsa Bey Camii:
Kiliseden Camiye geçiş
(süreklilik) şahaseri (1404)



Kilise ile caminin cephelerini
ve benzerliklerini karşılaştırınız.



Rm 58-7
İznik Tabakı XVI yy.
Turkish Landscape
(Turizm Bakanlığı 1993)



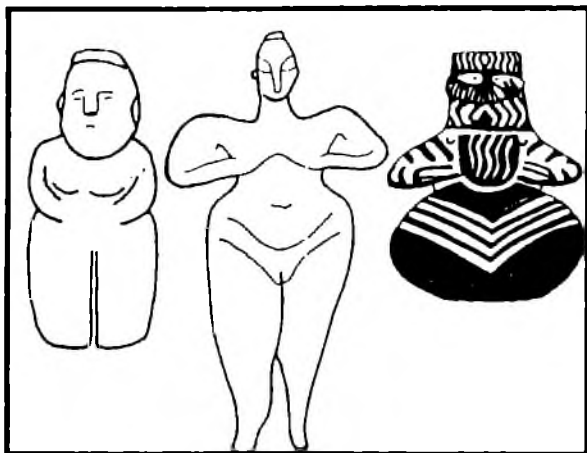
Rm 58-8
Ayasofya Kilisesi:
Trabzon (1240'lar)



Rm 58-9. Dolmabahçe Sarayı: Avrupalılaştan Osmanlı mimarisi



Rm 58-10
Ortaköy Camiinde
Barok ve Rokoko etkileri
Turkish Landscape
(Turizm Bakanlığı 1993)



Rm 60-1
Ana Tanrıça
Kubala/Kibele/Sibel
(Selçuk Erez'den)



Rm 60-2
Türk kiliminde
yaşayan Kubala
(motifi)



Rm 61. Göçler ve Türkler: "Bütün dünya Türk mü?"



Rm 62-1. Cumhuriyet'in simgesi: Anıtkabir
Turkish Landscape'den, Turizm Bakanlığı 1993



Rm 62-2
Devrimi koruyan
"aslanlar"
(Evliyagil 1988: 60)



Rm 63
Kız ve Erkek kuleler
(İstanbul)
(Ara Güler)



More mouths to feed every year.
Who'll help grow the food to feed them?

Olin

Rm 64. Çağdaş uygarlık ailesi:
Türklerin yeri neresi?



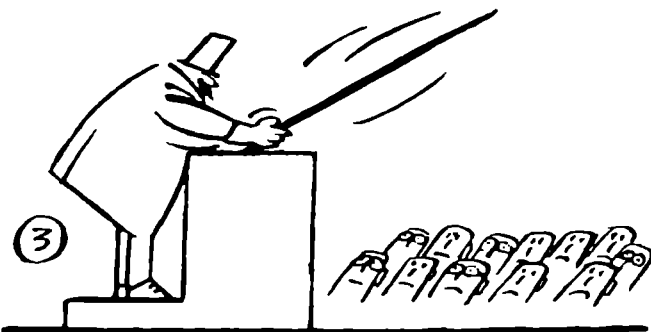
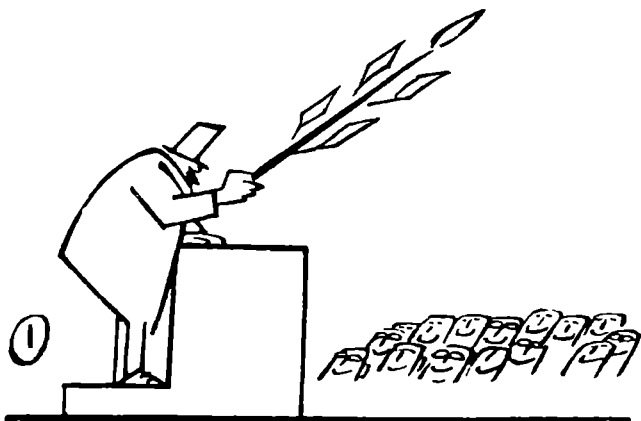
Rm 65
"Japon Mucizesi"
kültür mü,
teknoloji mi?
(Look Japan)



Rm 67-1. Çağdaş Türkiye: Aile çay bahçesi



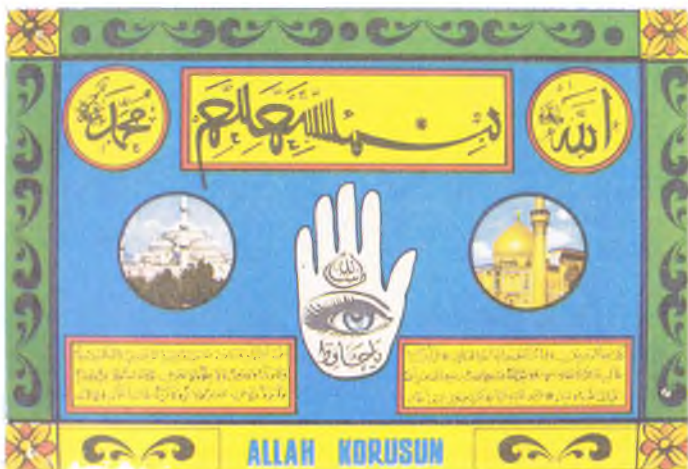
Rm 67-2. İstanbul'da çay bahçesi (Nusret Nurdan Eren)





Rm 68-1
 "Demokrat Türkiye"
 Kartpostal, 1970'ler

Rm 68-2
 "Müslüman Türkiye"
 Kartpostal, 1970'ler

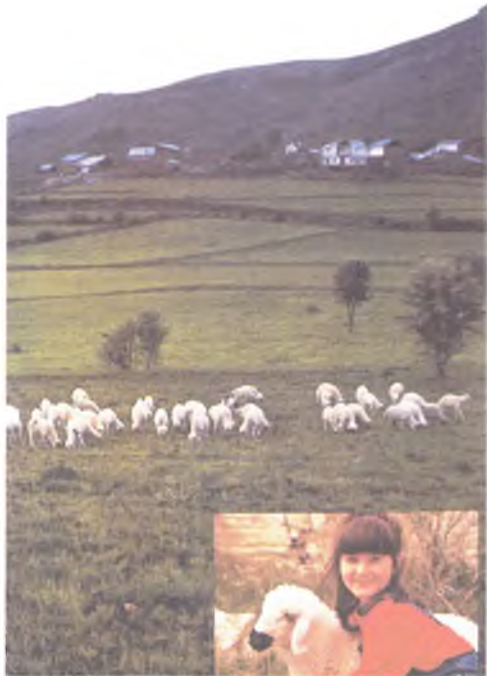


Rm 68-3
"Milliyetçi Türkiye"
Kartpostal, 1970'ler



Rm 68-4
Medya'da "Ansiklopedi Savaşı"
(Türkiye, 1993)





Rm 68-5
Yerleşen
hayvancılık
kültürü

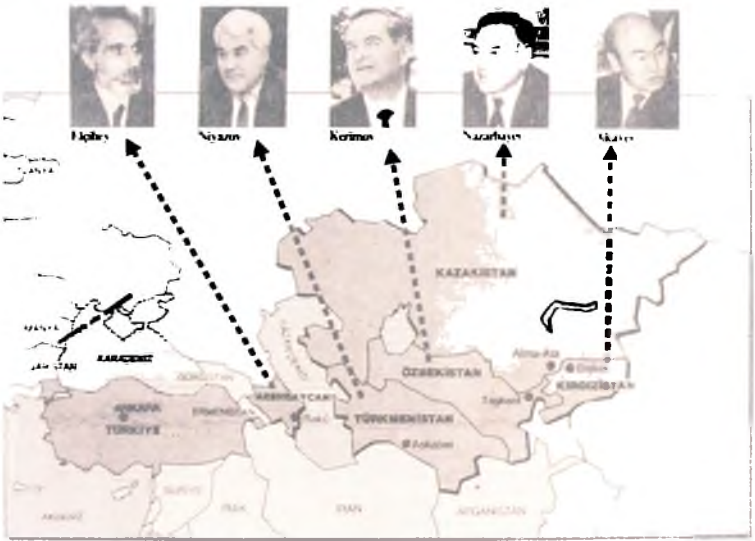


Rm 68-6
Anadolu'da yaşayan halı
(Şerare Yetkin, 1974)

Rm 68-7
Selçuklu
Kervansarayı
Denizli
(İbrahim Zaman)



Rm 68-8
Pamukkale'nin
beyazı
korunabilecek mi?



Rm 68-9. Türkçe konuşan Avrasya...



Rm 68-10. Amasya kenti...
Geleceği Avrasya mı, Avrupa mı?

Rm 68-11
Levni'nin *Rakkase'si*
Giysiler değişti değişiyor...



Rm 68-12
Balerin
(Turkey, 1991)

Rm 68-13

Side evinin penceresinde
yaşayan Aşk Tanrısı "Eros"



Rm 68-14

Korunan Osmanlı mirası
(Ç. Gülersoy, İstanbul)

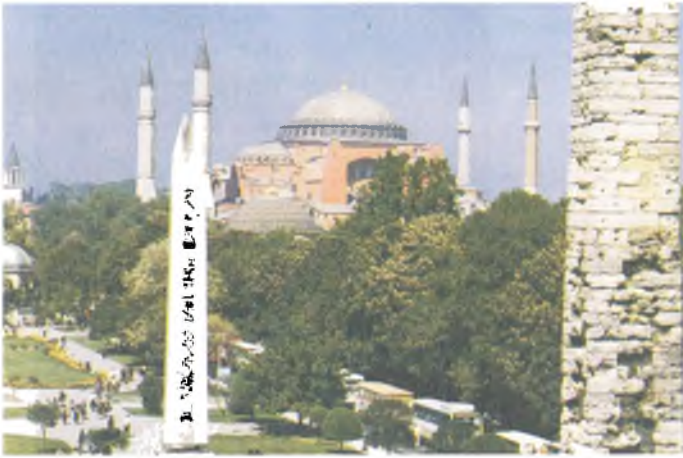


Rm 68-15
Endüstri, ülkenin
çehresini değiştirirken...
Turkey, 1991



Rm 68-16
"Yedi Göller" korunabilecek mi?





Rm 68-17. Geçmişten geleceğe mekânda süreklilik
Roma, Bizans, Osmanlı ve Türkiye
(Sultanahmet, İstanbul)



Rm 68-18
Mimarlık sanatında
bugünü haber veren
Sinan'ın başeseri
(İstanbul)



Rm 88-2
Kıbrısçık, Bolu (Şakir Eczacıbaşı)
Türkiye Bir Portre s. 49





Rm 88-4

"Çocuklar",

Muradiye, Bursa

(İzzet Kenbar) *TBP*, s. 53



Rm 88-5

"Kardeşler", Çeşme, İzmir

(İzzet Kenbar) *TBP* s.68



Rm 88-6
"Hasat", Sungurlu, Çorum (Nusret Nurdan Eren) TBP: 76



Rm 88-7. "Genç Kızlar", Ayder, Rize (İbrahim Zaman)



Rm 88-8
 "Oynayan Çocuklar"
 Kasımpaşa, İst. (İzzet Kenbar)



Rm 88-9
 "Ziyaret"
 (Osman Hamdi Bey)
 TTL 1993: 207



Rm 88-10
Atakule, Ankara
(Ara Güler)
TTL: 169



Rm 88-11
"Dünya Durdukça Duracak" ...
Sinan (Kaya Güvenç)

Rm 88-12
Altinkaya Barajı
ve Hidroelektrik
Tesisleri:
"Bir Bayındırlık Anıtı"
(İrfan Karaoğlu: 1993)



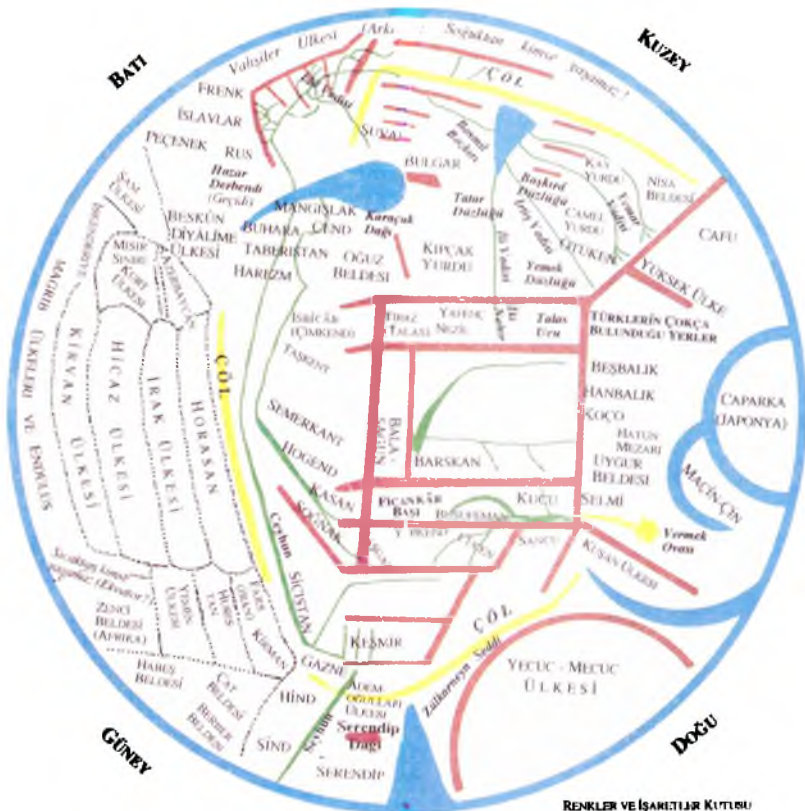
Rm 88-13
"Bekleyiş":
Heyecan ve merakla...
(Mehmet Güler
Albümü, 1991: 73).



Rm 88-14

Boğaziçi Köprüsü, "Geçmişten geleceğe: Nereye?"

DIVANÜ LUGAT'IT TÜRK'TE DÜNYA HARİTASI VE TÜRK DÜNYASI





BOZKURT GÜVENÇ Samsun'da doğdu (1926). Bir asker ailesinin çocuğu olarak, ilk ve ortaokul yılları boyunca, Anadolu'yu dolaşıp yurdun değişik yörelerini tanımak olanağını buldu. Kabataş Lisesi'nden sonra İTÜ'ye devam etti (1944-45). Mimarlık öğrenimini ABD'de tamamladı (1950). Meldâ Sunay ile evlendi (1952). Demokrasiye geçiş (DP) döneminin eğitim, felsefe ve yabancılaşma sorunlarıyla ilgilendi. "Kalkınıyoruz - Geriliyoruz" tartışmaları arkasında, "Ne oluyoruz?" sorusuna yanıt aradı (1958-61). "Kültürün değişen bir varlık alanı olduğu" gerçeğini, Columbia Üniversitesi'ndeki insanbilim derslerinde öğrendi (1962-63). Hacettepe Üniversitesi'nde İnsanbilim Bölümü'nü kurdu; doçent (1969), profesör (1977) ve emekli oldu (1993).

Güvenç'in yayımlanmış araştırmaları insan, kültür, eğitim ve değişim sorunlarında toplanıyor: Türkiye Demografyası (HÜ 1971), Sosyal Kültürel Değişme (HÜ), İnsan ve Kültür (Remzi 1991), Kültür Sorunu (Remzi 1985), Japon Kültürü (1992) Eğitimi (1991), Mantık ve Metot (AÜ 1992), Üniversiteye Geçiş (ÖSYM 1992). Yazarın Erich Fromm'dan (Özgürlük Sorunu, Özgür İnsan), Octavio Paz'dan (Yalnızlık Dolambacı, Cem), Ben Ferrington'dan (Darwin Gerçeği, Çağdaş), Will ve Ariel Durant'dan (Tarihten Dersler, Cem) Calvin Wells'ten (İnsan ve Dünyası, Remzi) gibi çevirileri var.

Bozkurt Güvenç, "Türk Kültür Tarihinin Kaynakları" üzerinde yaklaşık on yıl süren son çalışmasını TÜRK KİMLİĞİ adıyla sunuyor.

ISBN 975-14-0504-1



9 789751 405043